ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ТРЕЋА ГОДИНА

КЊИГА ОСМА

Свеска 29, 30, 31 и 32-га

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1881.

Шта има у овој књизи и где је шта.

I. Лепа књижевност.

1. ПЕСМЕ ЛИРСКЕ И БАЛАДЕ

2. ДРАМА.

3. НОВЕЛЕ И ПРИПОВЕТКЕ.

4. ПУТНИЧКЕ ЦРТЕ.

II. Наука.

1 ЕТНОГРАФИЈА.

2. ИСТОРИЈА.

3. ИЗ НАУКЕ О ПРИРОДИ

4. ИЗ ВОЈНЕ СТРУКЕ

5. ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ, КРИТИКЕ, РЕФЕРАТИ

6. БИБЛИОГРАФИЈА.

7. ИЗ ПОЗОРИШТА

III. Грађа за историју српско-турских ратовања 1876, 1877 и 1878.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

VIII.

Рат између Аустрије с једне, а Прајске и Италије с друге стране. — Узроци рата; нацрт догађајâ и последице њихове. — Утицај рата на источне догађаје у опште, а српске послове на по се. — Узрујаност по Турској; хетерије; устанак на Криту — Опало стање Турске. — Одношаји између Србије и Порте. — Одношаји између Србије и Грчке.

Догађаји, који су се 1866. развили у средњој Европи, били су од пресудног значења за судбину Аустрије па су посредно имали утицаја и на оно питање српско, које је бомбардање Беогреда ставило било на дневни ред. Страшним поразом, који је претрпела на Садови. Аустрија је била истиснута коначно из Италије, избачена из Савеза Немачког и толико потресна, да су сви правци њеног живота спољног и унутрашњег, морали сад претрпети знатне преображаје. Пораз њен променио је *бар за прво време*, и њене одношаје према истоку.

Није могуће разумети догађаје, који су се, у исто време и после, отворили на истоку, ако се узгред не баци поглед на главне моменте рата вођеног између Аустрије с једне, а Прајске и Италије с друге стране. Држећи се признатих немачких ауктора, ми ћемо их

додирнути *хронологијским редом*, бар у главним потезима, те да знамо, кад се доцније на исток повратимо, шта се у то доба на западу збивало.

Успех прајског, а пораз аустријског оружја на Садови, није догађај само од војеног значења; он је дубоко ушао у судбину не мало целе Европе, створивши темељ, на коме су доцније, мало по мало, промењени међународни одношаји у Европи; он јој је пореметио равнотежу, која још ни данас није потпуно нађена.

Поучни су такође ови догађаји и с другог гледишта. Пошто је Аустрија већу неколико кажњена била за оно, што о начело народности у Италији огрешила, далеко од тога, да се користи лекцијом од 1859. она заједно са Прајском пође 1864 г. да, *у име тога начела* отргне од Даније две немачке провинције, полабска војводства, Шлезвиг и Холштајн. Успех био је, наравно, на страни савезничкој, но кобан имао је бити тај успех за Аустрију, као што обично бива за онога, који покушава, да врши супротне правце.

Бечким уговором од 18 Окт. 1864. краљ дански, одрекао се свију права на војводства Шлезвиг Холштајн и Лауенбург, у корист цару аустријском и краљу прајском, он се обвезао, у исти мах, да ће признати сваки распоред; који би они учинили са овим кнежевинама. Дотле је било слоге између савезника̂, но кад се Християн X. избаци из својих провинција, савезници се заваде око плена. Аустрија немаше интереса, да их себи присвоји, али имаше својих разлога̂, са којих не жељаше ни Прајска да их приграби. Одмах 31 Окт. она предложи да се обе велике силе немачке одреку својих права на кнежевине у корист принцу Фридриху Аугустенбургу; а кад Прајска овај предлог не прими, представници немачког партикуларизма, Пфортен, Бајст и Далвиг, предложе Немачком Савезу да се принцу Аугустенбургу преда управа у Холштајну, у Шлизвигу да остане управа прајска, а о Лауенбургу да се доцније реши. Повод овоме предлогу

дали су сукоби, који су се јављали у заједничкој управи између комесарâ пруског и аустријског. Но пошто ни овај предлог није био по укусу прајском, после дугих преговора, оба суверена закључе 2. Августа 1865. у Гаштајну уговор, којим поделе управу тако, да Аустрија прими на себе Холштајн, а Прајска Шлезвиг. Но већ у Новембру предлажу представници партикуларизма у Немачком Савезу, да се у Холштајну сазове сталешки сабор, који би суделовао при расправи питања о судбини полабских кнежевина. Тај предлог, истина, одбију обадве велике силе, али том приликом избије и њихов ривалитет на површину; јер Прајска сматраше да Аугустенбург нема ни каквих права на Холштајн, а аустријска управа у Холштајну трпљаше да се јавно доказује, како су та права несумњива. Клица сукоба све је више на површину избијала. 8. Јануара 1866. Прајска оправи ноту Аустрији, којом јој обраћа пажњу како ће понашање њеног комесара у Холштајну да замути уопште њихове добре односаје, а 6 дана доцније добије Прајска новог повода да се жали са тога, што су се у Алтони држали скупови, где је јавно нападана Прајска. Гроф Бисмарк назива понашање Холштајнске управе *агресивним*; захтева да с у обојим војводствима задржи status quo, а ако Аустрија своју савезницу не би хтела да задовољи, онда би Прајска сматрала, да Аустријом влада традицијонални антагонизам, па не би могла и даље са њом упоред корачати, но би својој политици повратила слободу, од које би чинила употребу, коју би јој властити интереси препоручивали.

У Бечу био је тада министар спољних послова гроф Менсдорф Пуљи, који је заменио Рехберга одмах кад је овај потписао бечки уговор од 18. Окт. 1864. Он одговори, да истина, у војводствима влада *привременост*, но да је свака страна у својој управи *слободна*. Кад је овако трвење ушло већ и у званичну преписку, јасно је било, да је решење питања било могуће само путем силе. За то

Бисмарк, пошто је себи повратио слободу радње, преда се ћутању, а у потаји почне сновати са Италијом оне везе, које је још с почетка 1865. отпочео био. Као што често бива, царински уговор предходио је и овде политичком, и 19. Дек. 1865. потпише Италија трговачки уговор са царинским Немачким Савезом.

Запетост у одношајима између Прајске и Аустрије расла је с дана на дан тако, да је Аустрија у Фебруару отпочела јавно своје ратне спреме и договоре са јужним немачким државама. Она почне и војску слати у Чешку под изговором, да заштити јевреје од фанатизма светине, а у Италији настала је била да опрема градове. Озбиљност њеног оружања изазове Прајску, да предузме мере за заштиту Шлезије. А кад 15. и 17. Марта изиђу први укази прајски о оружању, настану међусобна објашњавања и нукања, ко ће први да отпочне разоружавање. Аустрија изјави, да је готова отпочети разоружавање у Чешкој, али не и према Италији; но Прајска се не задовољи одговором, већ заиште, да се царска војска свуда поврати на ногу мира, јер кад је војска у једној земљи концентрисана, за противника остаје она свагда опасна, па ма где било њено усредсређење.

Опасност оружаног сукоба између две велике силе беше неизбежна. Да њу отклони, учини последњи покушај саксонски министар Бајст, који се, пре заплета, одликовао својом сепаратистичком тежњом. Он пролети кроз Немачку у намери да изравна заплет, од кога би његова отаџбина имала највише да се боји. Ко би могао мислити, да чак и једном малом министру немачком пада на ум, да покушава спасти Немачку о трошку источних народа? И Бајст не само да је тај покушај учинио, већ је ствар до неког ступња и извео био Он представи Немцима, с једне стране, зла грађанског рата, а с друге потребу, да Дунав буде и на утоку немачки, као што је и на своме извору; ушће дунавско да буде

дакле аустријско, а Аустрија да остави Млетке Италији, а војводства полабска Прајској, која би за њих имала да поднесе неке новчане жртве. У Лондону и Паризу покажу се вољни, да приме предлог, а и у Бечу нису били с раскида, но тако, да се румунске кнежевине не придружују Аустрији, већ да остану за себе, али да добију за владаоца каквог аустријског ерцхерцога. Поред тога услова Аустрија положи и други, а на име, да не оставља Италији *сав ломбардијско-млетачки предел*, већ само Млетке са околином, а градове (кваддрилатер) да задржи, јер ако би ове напустила, морала би на брзо то исто чинити и са Тријестом, па и са талијанским крајем Тиролске. На то Русија обзнани понова, да би такву погодбу сматрала као *повод рату*, и успротиви се толико, да је и сам Наполеон, не зна се да ли искрено, покушавао, да склони Русију, те да «*сачува Европу од ратних потреса*, но кад га Будберг, руски посланик, подсети, да за изравнање европских размирица треба тражити средства, која се не би тицала крајева, *што леже на руској граници*, цар француски покаже се, да оцењује основе руског отпора. И покушај Бајстов сврши се тиме, што Менсдорф изјави Штакелбергу, руском посланику у Бечу: *„ни ми, ни ви у кнежевинама!»*

19. Априла изјави Бисмарк, да Прајска није вољна да напусти своја стечена права у полабским војводствима, и позове Аустрију, да јој се придружи у реформи Немачког Савеза, где управо и лежи расправа спора, а његов пројекат реформе смераше, да на место Савеза састављеног из пуномоћника̂ везаних за упутства, стави парламенат састављен избором немачког народа. У место одговора, Аустрија уђе у још дубље оружање, које, са обе стране, узме тако велике размере. да су и Аустрија и Прајска, а уз њих и Италија, представљале три војена стана. Не бејаше више ни каква изгледа

да се могаше уклонити сукоб.

У последњем тренутку, на измаку Маја, Француска, Енглеска и Русија покушају да саставе конференцију од представникâ великих сила, која би имала да изнађе средства за задовољење Италије, за расправу питања о полабским војводствима и за реформу Немачког Савеза, у колико овај у међународне одношаје улази. И ако нада на успех беше слаба, Прајска пристане, пристане и Италија, па и Немачки Савез; но кад Аустрија заиште, да се на конференцији не говори о земљиштним преображајима, бојећи се говора о Млетцима, силе посреднице објаве, да одустају од свога предлога, који једва да им је искрено и лежао на срцу.

20. Маја објави пуномоћник аустријски у Савезу, да Аустрија предаје на решење њему питање о Шлезвигу, а што се тиче Холштајна, да је тамо свога намесника овластила, да сазове сталешки сабор, који би као пуноправан чинилац изјавио жеље и назоре земаљске о будућем положају овога војводства; но прајски пуномоћник одговори: ако се Савез успротиви предложеној реформи и не узмогне дати јемства за одржање савезничког мира, Прајска мора извести закључење, да Савез, у своме садањем облику, није дорастао за свој задатак.

У апеловању Аустрије на Савез, у њеном једностраном сазивању холштајнских сталежа гледао је Бисмарк очевидно гажење Гастајнског уговора. Он, у томе смислу, пошље протест у Беч, а 23. Маја оправи представницима прајским код страних дворова депешу, која је јединствена у своме роду. Он криви Аустрију да изазива рат и да „*има намеру да помогне својим финансијама или прајским контрибуцијама, или часним банкротством.*"

Ништа се не осврћући на овај протест, Аустрија је ишла својим путем. Сутра дан, 24. Маја, генерал Га-

бленц, аустријски намесник у Холштајну, изда указ, којим сазива сталеже на дан 30. Маја, а у исто време затражи Аустрија од Савеза, да се ускори егзекуција против Прајске. Како изиђе Габленцов указ, Мантајфел, прајски намесник у Шлезвигу, уђе, сходно својим упутствима, с војском у Холштајн, и позове Габленца да у војводствима успоставе стање, које је постојало пре Гастајнског уговора, но овај претпостави, да се са својом бригадом повуче преко Хамбурга у Хановер, па даље у своју постојбину. Састанак сталежа буде осујећен; принц Аугустенбург, холштајнски претенденат, остави земљу.

30 Маја сазове се ванредна седница Савеза, где аустријски пуномоћник изјави да је Прајска, ушавши с војском у Холштајн, погазила Гастајнски уговор и нарушила мир савезнички, па предложи, да се мобилизује цела савезничка војска са изузетком она три кора, које ставља Прајска. У одговору на овај предлог, изнесе Прајска непосредно савезничким државама свој предлог о реформи Савеза, по коме би се овај од сада имао састављати од свију оних држава, које су и до сада Савезу припадале «*са изузетком царско-аустријских и краљевско-холандских делова.*" Докле Аустрија тражи од Савеза, да он закључи рат против Прајске, ова захтева, да Савез избаци Аустрију из своје средине.

Владе немачке нађу се изненађене и збуњене. Међутим дође 2. Јуна пред Савез на решење предлог аустријски од 30. Маја, и у пркос прајскоме протесту, приступи се гласању, којим се аустријски предлог прими са 9 против 6 гласова; но ова већина била је само привидна, добивена вештачким саставом курија, *а у ствари* је предлог аустријски био одбачен са 8 против 7 гласова.

Кад се обзнани исход гласања, објави прајски пуномоћник, да аустријски предлог стоји у супротности са савезним уставом, са чега и мора га Прајска сматрати

као повреду Савеза, и пошто се Аустрија од три месеца непрестано оружа, призивајући у помоћ и остале чланове Савеза, то налази Прајска, да је *Савез раскинут* али је готова, да, на основи свога пројекта од 29. Маја закључи нов савез са оним немачким државама, које би на њ пристати хтеле.

После ове значајне седнице (30 Маја) није више било Немачког Савеза, који је постојао још од 1815. а са његовим престанком био је рат међу његовим члановима фактички наступио.

Европске државе понашале су се неутрално према стању, које се у средњој Европи све више заплетало; само се Наполеон III. понашао дволично тако, да је свака страна, што беше на прагу да уђе у рат, мислила да је Наполеон с њоме; но он је чекао, да се странке борбом ослабе, па тек онда да избере свој пут. Са тога и није се без основа о његовој искрености сумњало још и онда, кад је он, у договору са Енглеском и Русијом покушавао, да сачува Европу од ратних потреса.

8 Јуна Италија објави формално рат Аустрији. Генерал Ламармора, командант њене сувоземне силе, обзнани команданту аустријке војске у Млетцима, ерцхерцогу Албрехту, да је Аустрија противница Италије, па да је природно било очекивати, да ће ова оној стати насупрот при првом заплету европском. Но Прајска не објави Аустрији формалнога рата, већ војени команданти изјаве преко парламентара̑, да краљ Прајски *сматра као објаву рата* онај предлог, који је Аустрија 4. Јуна поднела била Немачком Савезу.

9 Јуна отвори она непријатељства против Аустрије а 11. ступи и Италија у борбу.

Са јужним немачким државама, које је Аустрија имала на својој страни, уведе она у борбу око 500.000 војника, а Прајска, заједно са Италијом и својим немачким савезницима, око 700.000 бораца.

Не може бити задатак ових записака, да пратимо догађаје на бојноме пољу; за наш смер довољно је да прибележимо узрочну везу и последице њихове. Са тога ћемо се и ограничити да догађаје у најкраћим потезима додирнемо. Они су се развијали изванредном, дотле ретко виђеном брзином. Но докле је прајска сатирала аустријске немачке савезнике, дотле Италија није имала среће. 24. Јуна побије ерцхерцог Албрехт до ногу Генерала Ломармору на Кустоци.

На Чешком ратишту имала је Аустрија 240.000 бораца, којима је командовао генерал Бенедек, најпопуларнији вођ аустријске војске, човек отважан и поштован. Од њега се очекивало, да ће за најкраће време продрети до Берлина, но у његовој војсци не беше ни оне образованости, ни спреме, која одликоваше прајску војску. Докле се сваки дан очекиваху гласови, како је он до престолнице Фридриха великог продрьо, њу оплენио и са землом сравнио, Бенедек је оклевао, јер ма да се доста дуго спремао, чињаше му се, да још не беше све спремно. Међутим се Прајзи са свију страна прикупе, узму офенсиву, и продирући напред, сваки свој корак победама обележаваху. Низом крвавих и славних бојева, Прајзи од 14. до 18 Јуна потуку скоро све поједине делове Бенедекове војске, а то их постави у стање да сву своју војену снагу, која беше у Чешкој, концентришу, па сједињеним силама на непријатеља ударе.

18. Јуна дође из Берлина седи краљ Вилхелм на бојно поље и прими лично команду над концентрисаном војском. Од нападне непријетеља у утврђеном и добро брањеном положају код Кенигреца (иначе Садове) и после жестоке борбе. која је трајала 8 сахата, тако га разбије, да су саме званичне депеше (као што је једна у Цариград стигла аустријском посланику) јављале, да се војска аустријска, претрпивши катастрофу, «*растурила у дивљем бегству.*» 21. Јуна, у 4 сахата после подне, битка

је била добивена Краљ Вилхелм прође кроз редове победоносне војске, свуда дочекан усклицима славе и радости. Од времена Наполеона I и старога Блихера није, вели један историјописац ни један војвода такав тренутак доживео! 11 застава, 174 топа и 18 000 заробљених војника бејаху трофеји ове славне победе.

Под утицајем страшнога пораза свог, Аустрија, у први мах, затражи помоћи у промени команданата. Бенедек буде збачен, главни генерали нохапшени, а команда над војском у Чешкој преда се победиоцу код Кустоце, ерцхерцогу Албрехту. Но команданти не помажу онде, где војске нема. Габленц буде послат у главни стан прајски да тражи примирије, које Прајзи откажу.

23. Јуна паріски монитер изненади свет обзнаном, да је цар аустријски, пошто је част свога оружја у Италији сачувао, уступио Млетке цару француском и тражио његово посредовање, да се поврати мир државама, које ратују; да је цар ускорио, да овоме позиву одговори, и обратио се непосредно краљевима Прајском и Талијанском, да посредује примирије.

Положај Прајске ако је и био сад према Аустрији обезбеђен, није био сигуран и према Француској, јер још је сва војска из земље изишла била, а Наполеону није се смело веровати. С тога краљ Вилхелм прими Наполеонов предлог о примирију, али преговоре развуче, да аустријску војску још више притесни и што више аустријских земаља, ради јаче гарантије, заузме.

Међутим, марширале су прајске колоне све једнако напред, не ударајући скоро ни на какав отпор.

Но Италија, с погледом на савезничку верност, не прими *одвојено* примирије *на које је Аустрија и смерала*, кад је Млетке Наполеону уступила. С тога и цар француски одбије понуду, да посредује примирије само између Италије и Аустрије. И независно од ових разлога, није Италија желела мира, јер није се она само ради

Млетака прихватила оружја. Њене су тежње даље допирале; смерале су на јужну Тиролску, на Далмацију и Тријест. Међутим, претрпи она и на мору код Лисе страшан пораз те буде гипкија.

При свему томе Аустрија, притешњена прајском војском, која већ до Беча допираше, пристане на *свестрано примирије*, ма да јој је оружје у Италији било победоносно и на суву и на води. 14. Јула потпише се у Николбургу претходни уговор мира, по коме осим млетачко-ломбандијске краљевине аустријско земљиште остаје непромењено; али цар аустријски признаје распад Немачког Савеза; пристаје, да се он на ново образује *са искључењем Аустрије*; он уступа своја права на полабска војводства краљу прајском и плаћа Прајској 40,000.000 талира ратне накнаде

После погодбе са Прајском било је по себи решено и питање о миру са Италијом, јер је главни предмет њеног ратовања био већ расправљен тиме, што је Аустрија млетачко-ломбардијску краљевину Наполеону уступила била. У коначном уговору мира од 21 Септ. и помиње се заиста како је ова краљевина уступљена Наполеону, а он је, од своје стране уступио Италији, но под условом, да се народ млетачко-ломбардијски гласањем изјасни, да ли пристаје, да се Италији придружи.

Прајска брзо углави повољан мир и са аустријским немачким савезницима Баварском, Виртембершком, Саксонском, Баденском, и Хесен-Дармштатом, обвезавши их све на јаке накнаде ратне, које су свега износиле на 173.000 000 динара. На сваког војника пало јој је по 400 динара.

Поврх свега краљ Вилхелм сједини са својом државом: краљевство Хановерачско, кнежевину Хесенску, војводство Насавско и слободну варош Франкфурт, а тако исто и војводства Шлесвиг и Холштајн. Са јужним немачким државама веже он уговоре за нападање и

одбрану, а са северним образује ужи немачки (северни) савез, који је ове државице довео у тешњи одношај према Прајској но што Подунавске кнежевине стајаху према Отоманској Порти.

На један или на други начин Прајска доведе под своју зависност све немачке државе, а сама собом изиђе из рата ојачана и земљиштем и становништвом. Од 5094 кв. миље и 19 милиона становника, што је имала пре рата, она је после рата бројала 6400 кв. миља и више од 23 милиона становника.

Ми смо већ навестили разлоге, са којих смо мислили да морамо трчимице бацити поглед на догађаје у средњој Европи пре него што наставимо излагање наших даљих одношаја према турској царевини. Сад. пошто смо ову диверсију свршили, имамо да допунимо разлоге, са којих смо је учинили.

Промена положаја Прајске у Немачкој није донела собом и промену њеног положаја на истоку. Успех прајског оружја подигао је, истина, у очима источана углед отаџбини Фридриха великог, али не и њен утицај. Овај није никад ни био значајан јер Прајска, не имајући никада самосталне политике на истоку, била је вазда верна пратилица друге које државе, а у ранија времена, по правилу Русије. Ретко је кад лична вредност њених посланика у Цариграду успевала, да политици прајској на Босфору створи независан положај, као што је било под вредним и даровитим послаником њеним грофом Голцем (1860—61) Источани, који имају врло утанчана осећања за питања силе и моћи, остали су и даље да верују, да је Наполеон најмоћнији суверен у Европи. И заиста, Француска је и даље остала надмоћна на Босфору. Као што се притисак Наполеонов осећао, више мање, у целој Европи, много јаче осећао се он на Порти, одакле је избио све остале утицаје, па и енглески, који

је, у своме староме сјају и значају, јадва преживео посланство лорда Редклифа

Није дакле успех прајски пореметио одношаје дипломатије на Босфору, но их је променио пораз аустријски. Дотле противница свакоме слободо-умном покрету угњетених народа источних, сад се она повуче у себе саму, у своју нужду, у своја осећања стида, која обично настају после кажњене охолости. Од противнице она сад постане заштитница удручених народа и бранилац њихових права. Ако она и није дуго на овоме путу остала, ишла је ипак њиме толико дуго, колико је нама требало, да добијемо питање о изласку турских гарнизона из Србије. Ако је она и била поражена, ако јој је моћ и била на мање сведена није била престала у њој и велика сила. Срећа је хтела, те Србија није, за време њене невоље, ушла у борбу против ње, у што су противници аустријски покушавали да је увуку. У највишим круговима држало се тврдо у Београду, да ће Аустрија победоносно изићи из сукоба са својим противницима, но ма да су ту наши управни кругови исповедали веровање, које су и многи одлични Прајзи делили, опет се види, да је кн. Михаил, са својом владом, смотрено ишао оним природним тактом, који наше управнике од првих дана нашег ослобођења није никада у одсудним тренутцима изневерио. Шта би било од Србије да је и она ушла у борбу против Аустрије? На то одговара брзина, којом су се догађаји развили Прајска би е онако исто оставила њеној судбини, као што је оставила и мацарску емиграцију, која се са њом била везала. Бог и здрави разум српски сачуваше Србију од једне опасне авантуре.

Аустрија није имала узрока, да после своје катастрофе, гаји осећања освете против Србије, а бачена у немогућност, да се одупире тежњама источних народа, она је неко време и за српске тежње престала бити она

стална сметња, коју налазимо на сваком кораку своме од првог покрета наше отаџбинне у почетку овога века.

То је био први добитак, који нам је донео аустријско-немачки рат. Но и ако тиме још не бејаху рашчишћене све препреке коначној одлуци кн. Михаила, догађаји, које смо изложили, притеку нам и с друге стране у помоћ.

У исто време, кад су се ломила копља на чешким бојиштима, кретали су се духови и по турској царевини. Силни догађаји са запада њих су живо охрабрили. Иницијативу узимао је овај пут елеменат грчки. Још у априлу (1866) хетериста Леонидас Булгарис, долазећи из краљевине јелинске, искрцао се са једном четом одважних другова око Солуна, па се упутио Серезу, где су га очекивали другови грчке народности, да заједно подигну устакак у јужној Македонији. Он прође несрећно; буде са свима својим четницима заробљен и у Цариград у тријумфу доведен. Но то ни мало не заустави Грке. Лако покретни дух њихов беше се већ пробудио; у њиховој пламеној уобразиљи налажаху живога одјека гласови, који са запада допираху. Хетерије беху образоване у краљевини, у Епиру, у Тесалији; беху организоване на острвима, а поглавито на Криту. Изгледаше, као да ће сваки час да букне пламен по свима крајевима европске Турске, где има повише грчког живља. Но где у ображење ради, ту су рачуни државнички врло непоуздани. Ништа није теже измерити но дубину покрета народних. Из најдубље тишине често провањују догађаји као силна олуја и добијају недогледан значај, а још чешће показује се узбуркана површина народног таласања врло плитка, врло варљива. Завереничке дружине састајале су се и разилазиле; нигде не беше сталне, тврде полазне тачке. Краљевина грчка, која би имала бити стално средиште за све растурене делове грчке народности, не беше у стању, не беше спремна да изиђе на мегдан ис-

тина опалој, али према појединим народима својим ипак довољно јакој царевини турској.

Мало по мало упути се узбукана струја из свију крајева грчких ка острву Криту. Ту се усредсреде сви напори грчких патриота те подигну онај славан устанак, који је две пуне године давао свету дивне призоре невиђеног јунаштва и ретког сама прегоревања.

За развитак српскога питања били су ови догађаји од великог утицаја. Природно је, да се и на њих сада морамо обазрети, јер су они толики терет навалили на Турску, да је она, под његовим притиском, постала према Србији неочекивано попустљива.

Кад су Грци 1821. устали на оружје да се ослободе од Турака, Крићани су узели живог учешћа у устанку. Они су освојили сва утврђена места на острву, истерали из њих турске гарнизоне и одупирали се јуначки свима понављаним нападима турске флоте. Кад су три велике силе, Француска, Енглеска и Русија, прогласиле Грчку за независну државу, Крићани су живо настојавали, да и сами буду саставни део нове грчке државе. Принц Кобуршки Леополд, назначен од стране силâ за краља јелинског, положио је као услов своме пристанку, да се и острва Крит и Самос придруже Грчкој. Француска и Русија трудиле су се, на конференцији држаној 1829 у Лондону, да задовоље Крићане, но безуспешно. Крит и Самос остану опет под Турском, а пуномоћници на конференцији задрже својим владама право, да оне било заједнички, било посебице, посредују код Порте у случају, да би турска власт поступала на острву начином, „*који би вређао човечност*“. По Русија и Француска не нађу да је ова одлука довољна; оне склоне конференцију, те од Порте затраже прецизне гарантије „противу самовоље и удручавања“, било повратком старих критских повластица, било новим уредбама, које би искуство као потребне означило. Шта више, силе се не

ограниче само на то, да траже од Порте изричне гарантије за безбедност Крићанâ; оне опомену Порту и на последице, које би за њу потекле, ако она ове гарантије не би поштовала. У ноти од 8. Апр. 1830. оне јој изриком изјаве, да је само правична и блага управа најпоузданије средство, да она на острвима Криту и Самосу одржи своје господарство *«на непоколебљивим основама»*. Порта пристане на ове резерве, но оне не задовоље ни Крићане, ни принца Леополда. Овај принц, чија је мудрост на престолу белгијском прешла у пословицу, волео је да се одрече круне грчке, но да влада у једној држави, која би остала без својих природних делова и била лишена свију услова политичке животне снаге. Крићани продуже свој отпор Турској и једва се, протестујући против турског господарства, покоре 1831. адмиралима три велике силе.

Је ли нужно додавати, да од оног времена па до 1866. Порта није поштовала ни један услов утврђен у корист Крићана? Њихова лична безбедност толико је била погажена, њихово материјално благостање тако је било посрнуло, да је за мање од пô столећа број њиховог становништва сишао од 700 на 300 хиљада душа, (од којих је 230 хиљада хришћана, а ако 70 хиљада мусломана, но сви су заједно језика и порекла грчког); за мање од пô века једно од најлепших острва у Архипелу толико је опало, да ништа више не производи.

1866 затекао се био на Криту као губернатор неки Исмаил-паша, који је својом варварском управом довео био острво до очајања. С пролећа те године пошљу Крићани депутацију у Цариград с молбом: да се дигне Исмаил-паша чија је самовоља била прешла сваку границу; да се правичније разрезује и купи пореза, која је гутала све приходе земаљске; да се промени царина у корист домаћој трговини и индустрији; да се судови и општине боље уреде; да се путови и пристаништа оправе итд.

Ови захтеви нису допирали ни до оних права, која су Крићанима била обезбеђена међународним одредбама; они су смерали просто на то, да се учини крај злоупотребама и притиску управе земаљске. И опет молба не нађе ни каква одзива. Пошто су Крићани чекали три месеца, саопшти им се (12 Јула) одговор в. везирки, којим се они одбијају, а губернатору Исмаил-паши заповеди се, да позове *«Народни Одбор»*, да се писмено обвеже, да ће од сада бити послушан и миран, па да се разиђе; ако главари на то не пристану, онда да се војска против њих употреби, коловође затворе, а остали да се растерају.

В. везирска наредба саопшти се народу на острву 20 Јула. Одбор одбије везирске претње, па истога дана позове народ да узме у своје руке одбрану својих интереса. Развије се застава *грчка*, а уз њу још и заставе трију сила заштитницâ Грчке. Као одговор на ову одлуку Порта пошље на острво Мустафу Гиритлију као изванредног комесара. Овај се паша прочуо био са своје свирепости, коју је развио у једном од оних честих устанака, које су Крићани подизали, да се турског јарма опросте. Он је 1841. повешао око 40 вођа критских, од куда је и добио име *Гиритлије* (Крићанина). Кад то знамо, није потребе, да објашњавамо намере, којима је Порта била задахнута, кад је послала Гиритлију, да Крићане умири.

Чим дође глас у Атину о овим догађајима, образује се одбор од првих људи у земљи, као што беху: Канарис, Ренијери, Ломбардос, Христопул, Мијаулис итд. Они издаду (29 Јула) проглас, у коме јаве Грцима, шта бива на Криту, и позову све Јелине и пријатеље јелинске, да притеку Крићанима у помоћ. По улицама атинским почну се јавно држати беседе у корист устанка, а добровољци похитају на Крит.

Но медаља има и своје наличје. Како стигну гласови у Цариград о демонстрацијама атинским, Порта заповеди своме посланику у Атини да тражи објашњења, претећи, да ће послати ескадру у Пиреј, ако влада краљевска не би била у стању, да заустави покрет. Но влада грчка била је немоћна да покрет заустави, а хетерија постајала је све јача, пошто су први мужеви грчки њој припадали. Немоћна да заустави струју, а неспремна да уђе отворено у борбу, краљевина је ушла у стање неке трзавице, у којој је остала докле је год трајао устанак на Криту.

Да видимо сад, како се понашала дипломатија, кад су се ови догађаји појавили. Консули три силе, заштитнице, грчке, на Криту ни су били сагласни. Докле се руски конзул држао симпатично према устаницима, енглески се резервисао, а француски се дотле заборавио, да је 15 Августа, на дан свога суверена, свој салон био искитио свакојаким знацима *погрдним за веру и племе грчко*, па одговарајући владици критском на честитања, ове несмишљене речи употребио: «*кажите тим бедним Грцима, да одмах престану мољакати и бунити се; иначе ће сви доћи под мач, јер мој суверен не трпи да се праве тегобе султану.*»

Једина је била Русија, која је подизала свој глас у, корист Крићана. Но докле је она давала Порти савете умерености и попуштања, представници друге две силе које су потписале Лондонски протокол од 1830. и гарантовале сигурност и благостање Крићанима, саветовали су Порти, да прибегне мерама строгости, а вицекраљу Мисирском, да својом војском помогне султану угушити устанак Критски Тада кнез Горчаков, видећи на какву низбрдицу Порта наилази, повиче значајно њеном заступнику у Петрограду: «*коцка је бачена*»!

Заиста, криза је била дубоко захватила Турску. И као што обично бива свуда, јављаху се у Турској, усред спољних тегоба, многи знаци унутрашњег незадовољства.

Осећајући неку невољу, мусломански свет бацаше одговорност на оне, који тренутно њиме управљаху, ма да тегобе бејаху последак целих система, исход дугих историјских процеса. И сам велики везир, Фуад-паша, морао је наћи, да је расположење муслимана озбиљно било, кад је прибегао сумњивом леку, да заведе установу тајних агената, од којих би само у Цариграду било око 150.

Но докле су се овако уводили тајни агенти, јавни су просили по сокацима; заптије (жандарми) предусретали су у престолници отменије људе, молећи их за милост да не помру од глади, јер за више месеци не бејаху плате примили. А и како могаше плаћати држава, којој обвезнице бејаху *за мало дана* спале од 55 на 32, највише са неуредности финансијске управе. Не могући плаћати интересе, Порта је дизала и депозите, што је јеш већма потресало јавни кредит, те, у свези са општим политичким положајем у Европи, привело такву кризу на пијаци цариградској, да је много трговаца посртало са знатним капиталима.

Кад су оваки призори били у престолници на очима свету, може се замислити, колико је црна била слика у провинцијама. Путници, који су из унутрашњости долазили, приповедали су чуда о самовољи и грабежу чиновничком. Довољно је само један пример да наведемо. Губернантор Битољски Хусни-паша, ишао је од места до места по својој губернији, те јавно грабио. Где дође, заиште од општине, да му изда рђаве људе, а кад она то учини, *он их уцени па пусти*. То је производило незадовољство и међ' Турцима и међ' хришћанима, што је сасвим природно, јер кад је реч о сигурности, на томе пољу изравњавају се све разлике; потребу сигурности осећају подједнако све вере и сва политичка убеђења.

Стање је било очајно, каса празна, а ваљало је стављати војску на војену ногу. Намера је била образовати

четири војена центра, од којих би први био на Дунаву, у Рушчуку, са 50 баталиона; други у Лариси са 10; трећи око Новог Пазара са 20; а четврти у Херцеговини од 17 баталиона. Распореди су били учињени и за Скадар, где је било намењено 12 баталиона, и за Колашин и Сеницу. Кретања војена чинила су се доста живо, да би се за времена поселе све важније тачке, које, у исти мах, навештавају од куда је Порта зазирала. Велики је страх био овладао управним круговима турским; вел. везиру, Фуад-паши, приписују се речи, које показују да се и он, иначе оптимиста, бојао, да ли се већ не примичу последњи дани.

Мала Азија била је Турској неисцрпљиви извор за рекрутовање војске, али, ако и није било тешко наћи војника̂, где да се нађу новчана средства? Фуад-паша довије се, те дозове у Цариград богатог вице краља Мисирског, не би ли се њиме помогао. Он је знао, да би султану Абдул-Азису било по вољи, кад би се могао изменити ред престолног наследства, који у муслимана̂ прелази на најстаријег члана породице, а не са оца на сина. Но султан је Калиф, а установе државне у муслимана имају све, више мање, карактер религијозан. Ваљало је најпре покушати измену где на другом месту, па ако покушај пође за руком, прихватити га и у Цариграду. Вице-краљу Исмаил-паши бејаше такође по укусу овај пројекат; он се покаже готов, да за њ и жртава поднесе. После подужих преговора вице-краљ пристане:

1., да дојакошњи трибут од 400.000 турских лира (100 гроша лира) умножи са још 250.000 лира;

2., да одмах стави на расположење Порти 16 баталиона који су још Маја месеца и стигли у Цариград и на Крит упућени били;

3., да један милион лира уступи каси државној, а други? Невероватно је за нас, али по наравима турским не беше ништа недопуштено, што вице-краљ одређује

други милион — *на бакшише*, и то: султану по̂ милиона, валиди-султанки (његовој матери,) 150.000, великом везиру 100.000, министру спољних послова (Али-паши) 75.000 лира и т. д.

Жртве, које је Египат принео у помоћ Порти, биле су само од пролазне вредности. Кад је дошао 1. Јули, кад је Порта имала да плати интересе на консолидовани дуг државни, она одложи исплату до 1. Октобра. Но пошто се беше изгубило надање, да ће она и тада моћи да плати нагомилане интересе, бејаше реч, да би је Француска и Енглеска, које су највише интересоване биле, могле принудити, да одреди неке области, којима би се приходи употребили на плаћање интереса. На овај мутан изглед гледала је сама Порта као на почетак распадања своје царевине. Да се сачува од ове опасности, она се труђаше да обезбеди себи пријатељство Русије, тражећи да сазна на колику би потпору руску могла, за тај случај, рачунати. Разуме се, да она није смерала на новчану потпору руску, но на одбрану своје уговорима подјемчене целокупности. Но вероватно је, да је она овом маневром пре смерала на то, да одврати западне силе од намера, које би је могле бацити Русији у наручје; радила је, да изазове суревњивост сила̂ према Русији, те да себе њоме покрије. И пошто се даље о томе плану није ништа чуло, прилика је, да је и успела.

Мутна фисијономија Турске показиваше преко лета 1866: заплет у Румунији поводом пада кн. Кузе; устанак Карамов на Ливану; устанак на Криту, заплет са краљевином јелинском; подстрекавање талијанских агената по Албанији; самовољу и грабеж у администрацији; крајње растројство у државним финансијама, које су већ биле у фактичном, и ако не проглашеном банкроству.

Да видимо сад у каквом се стању налажаху одношаји између Србије и Порте у овим за царевину Абдул-Азисову тешким данима.

Докле не беше решена судбина оружја на Садови, наши односи са Портом тецијаху мирно и правилно; да, беше по кадшто између нас и ближих и поверљивих измена мисли, а навластито поводом комбинацијâ, да се у Турској нађе накнада за измирење интереса великих сила. Још у Априлу месецу запита ме, на једном састанку, турски министар спољних послова: да ли нас занимају догађаји на нашем суседству.?

— У толико одговорим, у колико су они изазвали свакојаке комбинације и пројекте анексијâ.

— Није их се бојати, мишљаше Али-паша, јер и Аустрија увиђа, да јој они народи, (које јој запад нуди), нису наклони, па узети их у своју средину, значило би незгоде снова отпочети.

— Не знам каква су расположења у Аустрије, али знам расположења моје земље, а ова би била, да се на супрот стави отпор на живот и смрт свакоме покушају, који би я у Србију дирао; ми знамо, да се не би са успехом могли одупирати одлуци Европе, но она треба свакојако да буде уверена, да се њена одлука не би без отпора извршила.

— Задовољан овим речма, паша додаде: «*ваш отпор не би био усамљен; ми би били с вама*» Порта се за то и противи страноме принцу у Румунији, што је уверена, да се том идејом вређа целокупност царства, а ову је вољна да брани по што по то.

Сусретнувши се овако у мислима, и ја и турски министар нађосмо, да је опасност и у самом пројекту мања, кад је са обе стране толика готовост на одбрану.

Порта је заиста и била готова, да се с нама заједнички бори у одбрану *целокупности своје царевине*, но није, на жалост, никада у стању била, да ту заједницу приуготови дубљим мислима и ширим погледима. С дана на дан наши су се односи мењали према приликама: час улазећи у своје мирно корито, час затежући се уз

најмањи повод и прелазећи у рекриминације и објашњавања.

На састанку од 7. Марта, изненади ме турски министар новом жалбом. Колико се, рече, могао од неког времена хвалити добрим расположењима, која су се у Србији опажала, толико му је жао што се сад појавио факат један, који је сасвим друге природе. Дознао је најпре из Дубровника, а јуче и с других страна сасвим сагласно, да је Србија послала Ц. Гори шест изолучених топова са великом количином муниције; отишао је, шта више, и један официр српски, да Црногорце обучава у артиљерији. Топови су фабриковани у Крагујевцу, одатле одведени на Топчидер, па преко Аустрије у Котор послати. Министар се нада, да Србија нема намеру показивати непријатељска расположења, али је поступак такве природе, да Порти може нанети неприлика, јер дати оружја Црногорцима, то је толико, колико дати пуну пушку детету у руке; и они су деца па би пре ваљало, њих и њихове сенаторе обучавати „питомости и чуствима човечности."

— И сам, одговорим, читао сам нешто о томе у овдашњим новинама, но кад Порта има тако поуздане извештаје, не смем ни ја о ствари да сумњам, али претпостављам, да су топови поручени за новце, јер као што ми заиста имамо једну тополивницу, која нас је много стала, вероватно је, да се није хтела одбити прилика, која би нам олакшала трошкове, које око овог завода подносимо. Само тако могу ја протумачити себи ствар према непроменитим расположењима владе кнежеве. У осталом, ја не видим, зашто би Порта имала да сумња; за њу је равнодушно, хоће ли Црногорци имати шест топова више или мање.

— А, то не стоји, одговори ми паша. Пре свега они их нису ни имали, а ми имамо доказа, како такве ствари на њих утичу. Они су се доскора владали мирно

а како купише 3000 пушака у Бечу, они изгубише главу. Кнез је Црнорски човек млад, па не зна да оцени озбиљност свога понашања. Добивши сад и *изолучених*, топова, Црногорци ће се наћи охрабрени против Турске Србија је земља..... васална, па би требало, да има обзира на то.

— Пошто сам ја одговорио да су Црногорци могли топове и на другом месту купити, министар султанов изјави, да очекује *од владе српске* објашњења, која би ствар расветлила. А кад је паши, с друге стране примећено, да је чудно, што је аустријска влада пропустила топове кроз своју земљу, кад се зна, да је она у пријатељству са Портом, а на сваки миг Србије подозриво гледа, одговори министар: *„Аустрија је сасвим променила свој правац.“*

Кад затим стигну објашњења, која је Али-паша од српске владе или тачније рећи од кн. Михаила, очекивао, она још мање беху у стању да га задовоље. Пребацујући одговорност на Аустрију, што је допустила пролаз топова кроз своју државу, Гарашанин уверава, *да Србија прима на се задатак да мир у Ц. Гори одржи.* И реч ова није била без значења, јер тада Србија беше и другим средствима Ц. Гору обвезала. Но ако Порти *за онај мах* и беше угодно ово јемчење, за будућност задаваше јој бригу, јер беше очевидно, да су одношаји између обе српске земље морали бити врло интимни, кад једна могаше јемчити за мир у другој. Успех дакле нашег успокојавања остаде веома под сумњом. Није, у осталом, Порти ни било до наше артиљеријске експедиције у Ц. Гору, нити до наших формалних уверавања, но до тога, да изведе на чисто, да ли ће тај догађај остати усамљен факат, са којим даље ништа не стоји у свези.

Но у то доба још није Порта предвиђала догађаје, који су се доцније онако кобно по њу развили. Ја сам

тада водио са њом преговоре о М. Зворнику и Кастелу, и макар да сам имао озбиљне потпоре од стране руског посланика, Порта је *још једном просто одбила наш захтев.* Ми смо већ пространије изложили ток овога питања (чл. IV). Ако се узморамо овде на њ узгред повратити, то је само да попунимо слику ситуације онога времена, коју смо предузели да нацртамо.

Кад је Порта овај пут одрекла Србији М. Зворник, онда је Али-паша пред генералом Игњатијевим правдао ову одлуку тиме, што *„Порта мора да штеди musломански елеменат, који је Турској једина потпора у овим тешким приликама.“* По настојавању руског посланика он је двапут износио питање пред министарски савет, па је, са поменутих разлога, у њему имао све своје другове против предлога.

Тако је Али-паша говорио *месеца Јула,* но онда још не беше пукла пушка на Криту. Август је за Порту био далеко облачнији. Облаци су се вили са више страна. Шта је тада отоманска влада од Србије привиђала или предвиђала, изразио је њен министар спољних послова кад се жалио руском посланику, да је кн. Михаил наредио, да се војска сваки дан вежба и војени материјал шиље у погранична места; да је кнез са својим министрима отишао у унутрашњост Србије, да се уклони од надзора, коме је у Београду изложен, а све то да чини у намери, *„да ове јесени* нападне на градове“.

31. Августа позове ме телеграфом генерал Игњатијев у Бујукдере, (где је преко лета становао), и саопшти ми, да ме је звао због М. Зворничког питања, које је добило добар изглед. Али-паша представио је тога дана првом драгоману руском (Богусловском), да је ствар у савету министарском поново претресана и решена по жељи српској. Не остаје ништа друго, но да се добије султаново одобрење, али овоме да стоје на путу неке формалности. Кад је пређе ово питање претресано, са-

вет министарски поднео је султану извештај противан жељи српској; да се та сметња уклони, Али-паша моли руског посланика, да саветује Кнезу Српском, да се обрати на в. везира писмом, у коме би, позвавши се на свагдашње благовољење султаново према народу српском, молио да му се уступи М. Зворник као знак милости (faveur); паша би тада био сигуран, да би се питање брзо на поволан начин свршило.

Ја објасним посланику да је, по моме схватању, Порта, под притиском околности решена на концесије према Србији, па бојећи се, да Србија не изнесе *градско питање* на среду, смера да нас предупреди формом, у коју хоће да завије једно текуће питање, јер она не би изоставила а да не објави свима силама, да је султан учинио нову милост Србији, поклонивши јој М. Зворник. Изредност положаја, која је до сада била за нас, изгубила би се, чим би ми сами себи затворили врата, да можемо од Порте искати «*благовољења*» онде, где би та реч била на своме месту, као што је у питању о градовима, где је *формално право* на њеној страни. Пошто пак питање о М. Зворнику, *где ми стојимо на чврстом земљишту права*, тече својим путем, то му не треба ни давати други, изузетни правац.

У истоме смислу изразим се ја и турскоме министру спољних послова, кад ми он, и сâм непосредно, предложи онај исти корак, за који је тражио посредовање руског посланика. Ствар дакле остане да оде редовним преговорима, као што је и дотле текла, а за олакшање, које је паша желео имати, поднесемо му нову ноту (27. Августа.)

Порта је овај пут заиста била решена, да нам М. Зворник уступи, да смо се ми хтели задовољити њеном концесијом, па даље ништа да не тражимо.

Но одкуда ова нагла промена у Порте? Њеној попустљивости много је принело рђаво напредовање њеног

оружја на Криту. На измаку Августа Крићани су успели били, да мисирску помоћну војску опколе на два места тако, да је Порта 12.000 нових војника, које из Цариграда, које из провинција на острво журно послала, да опкољене ослободе. Положај турске војске био је тада заиста озбиљан, ма да је ње било, са најновијим поткрепљењима, до 35.000, а хришћани једва да су могли прећи број од 20.000 бораца. Њих је краљевина намиривала и пушкама, и топовима и другим ратним потребама. Грчка је радила испод руке, али се сваког тренутка могло догодити, да она, и преко воље, буде увучена у отворену борбу са Турском. Ово стање ствари није могло, а да нас озбиљно не забрине.

С тога у Августу писах ја у Београд: «може се догодити, да Турска сама изазове Грчку, јер Али-паша већ напомиње посланицима вел. сила, како за улазак у Грчку није потребно претходно одобрење сила̂, као што је то утврђено за кнежевине.

«Уђе ли на овај или на ма који други начин раса грчка у борбу са Турцима, за нас наступа озбиљан тренутак. Ако Грци буду победиоци (што, наравно, није ни претпостављати), где ћемо ми после наћи савезника̂, кад њима престане потреба наш савез тражити? Буду ли Грци побеђени, (што је вероватније), може ли нам после од какве користи бити њихов савез ако у опште и какав буде могућан?

«Ја сам већ имао слободу да вам изјавим, да у недостатку редовних центара у Турској, да у присуству вечитог растројства, које у Грчкој влада, нема изгледа, да се може угодити, *да устанак буде свуда једновремен, или да он почне онда, кад ми одредимо.* Турска је земља од безбројних непредвиђених догађаја, где једна појава повлачи за собом друге. Ко има какву цел на истоку да постигне, он ће се пре помоћи употребљујући догађаје, но тражећи, да их створи. За то треба да будемо спремни, да по

нужди прихватимо ове догађаје, *ако се они, наравно, развију озбиљно* у грчким пределима.»

Кнез Михаил налазио се у то доба, са Гарашанином, у Крагујевцу, у цели, да ускори оружање. Извештаји моји, који су снимали ситуацију Турске, даду му повода, те министру изјави жељу, да ме лично саслуша. Гарашанин ми саопшти наредбу кнежеву писмом писаним у Крагујевцу 10. Августа.

Но стање ствари у Турској уопште, а у грчким крајевима на по се, не беше тада још узело поуздан правац; оно још немађаше позитиван карактер, који би једна влада смела узети за сигурну основу својим одсудним одлукама. Пре свега, за Србију бејаше потреба првога реда, да сазна намере грчке владе, јер само са њом у савезу смедијаше она ући у акцију.

Србија је од 1861. године стајала, преко мене, у непрекидном додиру било са владом, било са појединим патриотима грчким. Нити је време, ни место, да износимо овде преговоре, које смо водили кроз 6 година у цели споразума и погодбе. Доста је да напоменемо, да су после пâда краља Отона (1862.) такве прилике у краљевини настале биле, да са владом краљевом није вредило ништа уговарати. Ипак односаји са појединим патриотима нису престајали. Заплет на Криту изазове живљи додир између нас. Душа овим односајима, од стране Грчке, био је Ренијери, одличан патриот, човек поштен и високо образован. Уз-а-њ су стајали: пуковник Бочарис, један од најбољих војених мужева грчких; Кумундурос, државник зрео, енергичан и одлучан; Ломбардос, најпопуларнији Грк са Јонских острва, и други.

Они су још с пролећа 1866 покушавали, преко мене, да склоне Србију ући у акцију и *без позитивног уговора са краљевином*, доказујући нам, да треба да се задовољимо споразумом и са хетеријама, које су, саставом и утицајем својим, јаче и од саме владе грчке. Но која би то била држава, која ли влада, која би се, у тако судбоносним

одлукама, смела ослонити на споразум са хетеријама, са безименим друштвима, која не само не располажу *организованом* снагом државном, но која још никоме ни су ни одговорна?

Очевидно је, да још не беше наступио тренутак за Србију да се на што одлучи, пре него што се ова питања рашчисте, и пре него уопште ствари добију сигурнији облик. С тога ја отпишем (5. Септ.) Гарашанину, да шиљем у Атину капетана Љубомира Ивановића, који ми је под јесен 1865. био придат за војене потребе. «Његов ће задатак, писах ја, бити:

«1.) да настане, да се устанак на Криту, кад је већ једном отпочет, продужи преко зиме; а у Епиру и Тесалији да се ништа не одпочиње до лета; и

„2., да сазна *праве намере и расположења и владе и хетерије.*

„Он има налог, да се стара, да се што пре овамо поврати (у колико то буде могуће учинити, јер на грчкој граници постоји карантин), како би ме могао заступити у дужности, а ја да дођем тамо по наредби садржаној у писму вашем од 10. пр. мес. (које сам тек ових дана примио). Ако буде потребе, ја ћу тада имати изговора, да се из Београда повратим овамо преко Трјеста и Атине, пошто ће дотле, по свој прилици, престати пловидба на Дунаву."

Капетан Ивановић поврати се из Атине 30. Септ. са врло неповољним извештајем, да је краљевина за рат сасвим неспремна. «Она има до 8000 војника, али се њена снага сваки час смањује због тога што ове године није чињена рекрутација, и што многи војници и официри одлазе у Кандију. Осим тога има до 20 топова, које пољских које брдских, које су упрегнути, а сви глатки. Пушака, осим оних, који су на рукама војничким, има до 10.000, све на капслу и изолучених. Муниције има саразмерно оружију. Што се флоте тиче, поред

паробродâ, имају једну једину фрегату од 60—70 топова.«

Ове податке добио је Ивановић од самог пуковника Бочариса, који је, и пре и после тога времена, више пута бивао министар војени у Грчкој.

Лако беше разумети, што се, уз овако слабо стање војене спреме, стари Булгарис, који тада беше на челу владе грчке, не склањаше да уђе у отворену борбу са Турском; но што беше теже чути, то је, што ни сама *хетерија*, што ни сами главни чиниоци устаничке партије не бејаху за то, да Грчка објави рат Турској *а, од Србије тражаху да то учини!* Бочарис говораше Ивановићу у присуству Кумундуроса и Ренијера: «За прави и потпуни споразум између владâ грчке и српске, за редовни рад по неком плану, ми овде нисмо готови. Пре три године било је другачије; но од последње револуције (пâда Отоновог) стање ствари код нас је тако промењено, да, осим што средстава мало имамо, влада неки неред; цео се свет бави политиком; дисциплина је у војсци врло лабава, а влâда тако рећи, нема ништа у рукама. Ако дакле ви хоћете потпун споразум, онда нас треба чекати најмање 30 година.» А Ренијери додаваше: «Немојте да се чека на споразум (с владом); немојте да пропадне Кандија, јер ће после теже ћи; нека се што почне, а одовуд ће се све могуће, и мимо владу, чинити.»

Са овим извештајем донесе ми Ивановић и писмене одговоре од Кумундоруса и Ренијера, на које сам га био упутио. Како је Кумундурово писмо било *меродавно* по одлуке владе српске, то држимо, да је неизоставно потребно, да га овде у свој потпуности његовој саопштимо. Оно гласи у преводу:

«*Атина*, 18. Септ. 1866.

«Мој поштовани пријатељу,

«Имао сам задовољство да примим ваше писмо од 7. Септ. и поразговарао сам се мало са г. Ивановићем

о нашим заједничким интересима. Данас долазим, да вам изложим неке погледе односне на ове послове.

«Наша скупштина треба да се састане, по уставу, 1. Нов. но краљ је може одложити на 40 дана. Ја држим, да ће дотле садањи кабинет остати у пословима, изузимајући какве догађаје.

«Ја знам, да Булгарис није ни мало вољан, да уђе у онакав споразум, какав ви желите; различни кораци, које сам ја, и ако посредно и без свачијег компромитовања, чинио, остали су без резултата. И кабинет и краљ, са којим сам ја ових дана говорио, противни су споразуму, јер не налазе да је за њ тренутак угодан.

«Разуме се, да сам ја само Његовом Величанству казао, да има начина да се дође до споразума, који би нам донео суделовања.

«Ја оцењујем важност побуда, које вас покрећу, да тражите споразум само са владом; но ви не треба да смећете с ума да влада не може много више принети цели, за којом ми идемо, него ми сами. Ви знате без сумње, да је последња револуција, својим трајањем, исцрпала државни материјал и нашу благајницу; да је олабавила везе дисциплини у војсци, која међутим није престала, да буде задахнута истим осећањима патриотства и јунаштва. Грчка, дакле, не може званично и отворено узети учешћа у каквом покрету, али она може да подигне народ грчки у Турској; она га може да потпомогне снажно народом, а *посредно* и војском. А то можемо да учинимо и ми, ако затреба. И кад стојимо даље од власти, ми можемо да дејствујемо на народ и на војску, јер народ у Грчкој није народ дисциплинован, који би свагда ишао за влашћу; он је пун ентузијазма и патриотских осећања, а партајни шефови имају на њ велики утицај.

«Ја препоручујем ово стање ствари вашој пажњи, како бисте могли избећи сваку погрешку у вашим одлукама.

«Жалостан положај наше браће, која уздишу под турским јармом, невоље и гоњења, којима су они изложени, учинише, те се не могаше одложити експлозија. Крићани су сами собом дали знак устанка, и Бог је досада благословио њихово оружје. Ја се надам, да ће овај храбри народ срећно привести крају борбу, коју је отпочео; али и ми треба, са своје стране, да чинимо све, што је у нашој власти, да се Кандија може одупирати, и ја се надам, да ће мере, које су предузете, обезбедити овај резултат. При свем том, преко је потребно, да се покрет рашири, чиме би се снага непријатељева раздвојила, а питање би добило размере, који би кадри били, да озбиљно привуку пажњу Европе. Вероватно је дакле, да ће друге области отоманског царства брзо поћи за примером Крита. Србија, Ц. Гора, народи на Дунаву зар неће хтети да се користе овим приликама? Ви познајете боље од мене недовољност снаге турске царевине и оскудицу њене благајнице. Ако бисте и ви ушли у акцију, Турска би се нашла у крајњој забуни; она би постала немоћна да се у исти мах, на све стране одупире, и свеколико питање нашло би расправу, за којом ми тежимо. Што не би међу нама било уговора, то би се попунило нуждом и силом ствари, која би неразлучно скопчала нашу акцију и наше заједничке напоре......

«Грци су прешли преко Рубикона. Сада им је немогуће, да ударе натраг, или да се зауставе. Ми се надамо, да ћемо успети, све и сами да останемо. Одлучност и ентузијазам испуниће наше недостатке, а по неким знацима, ни Европа неће дуго остати равнодушна, било из интереса, било из нужде, или што се боји европског рата. Није потребно да понављам, колико би нам ваше суделовање било драгоцено; њему би био резултат не каква проста диверсија, но потпун успех наше заједничке ствари. И ви сте, са своје стране, интересо-

вани, да не изгубите наше суделовање. Е па ако ми сад наседнемо, ми ћемо толико ослабити да за дуго нећемо бити у стању, да обновимо борбу; а ако успемо, тешко ће нам бити, да се изложимо новим опасностима и да предузмемо нову борбу без нужде. Било како му драго, ви ћете се лишити за дуже време наше помоћи и остаћете сами.

«Ја познајем све разлоге који вам препоручују *правилнији пут*; но по несрећи. околности се противе. У борби против Турске треба нешто и случају оставити. Ми смо срећно привели крају нашу велику револуцију и предузели садашњи покрет средствима многе мањим од оних, којима ви сад располажете. Ја бих желео, да што више обратим вашу пажњу на садашњи положај Турске и Грчке. Ви ћете можда прву наћи слабију, али друга неће бити у стању да укаже помоћ јачу и озбиљнију, но у овоме тренутку, па ни онда, ако се последњи догађаји, који би могли предругојачити њен положај, не би извршили.

«Ја сам претпоставио, да вам на писмено изложим ова посматрања, како бисте их имали пред очима у целини њиховој. Остаје сад мудрости Његове Светлости и Његове владе да узме одлуку, која би била најподеснија за интересе ваше отаџбине, за чију срећу ја гајим најискреније жеље.

«Изволите, молим вас, мој поштовани пријатељу, примити ново уверење мога најодличнијег поштовања.

Кумундурос.»

У овоме писму наћи ће одговора сви они, и Срби и Грци, који су 1866 год. (и после приговарали Србији као да је напустила грчко племе, смела источне народе И грчка влада и хетерије не пристају, да краљевина њихова уђе *отворено и званично* у борбу, а и једни и други позивају ипак Србију, да се она и за њих и за

цео исток изложи опасностима, да стави на коцку судбину народа српског Ако краљевина Грчка, којој племе беше у борбу ушло, која је природан центар своје народности, ако она неби била дужна, да што ризикује за спасење оних својих суплеменика, који су, можда не без наговора атинских првака, ушли у очајну борбу, — по каквом би основу била дужна то да чини Србија, којој ни један део народности још нигде не беше ангажован у борбу ?! Грчка влада, која једина могаше примити на себе *обвезе у име своје земље*, упућиваше Србију на хетерије, које могаху ангажовати одговорност само појединих личности, својих чланова; грчка влада упућиваше Србију на пут, на коме је чекаше познати план Омер-пашин (чланак VI,) по коме би се све силе отоманске најпре окренуле тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке, а пошто се моћ устанку у извору угуши, да се после тим лакше савладају раштркани, неусредсређени огранци устанка који би се у први мах обишли. Ако се овакав захтев са гледишта грчког путриотства могао и положити, ни једна српска влада, па ни најапсолутнија, не би смела на себе примити одговорност такве авантуре за љубав грчких пријатеља, а не би јој толики ризик могао ни тражити нико, који би имао увиђавности за разлог, а осећања за правду.

Писмо Кумундурово имало је великог значења за нас, што је у опште ситуацију разбистрило, а на по се што је наше одношаје према грчкој краљевини извело на чисто. Оно је у толико више имало значења, што је Кумундурос, два месеца после потписа, овог писма дошао за председника владе атинске, па као министар, није изменио ни за длаку оних својих назора које је овде као хетериста, потписао. Положај је наш сад био јасан; Србија је била слободна да узме пут, који би најбоље годио интересма српским.

30. Септем. ја јавим телеграфом Гарашанину, да сад могу поћи у Београд, јер ми је Ивановић донео из Атине писмо, «*на основу кога можемо решити, шта ћемо чинити*», па примивши овлашћење, кренем се одмах у Србију, где приспем 10 Октобра

АЛМАЗОНКА

Свадиле се двије султаније,
Једна с' мора друга преко мора,
Поручује с мора султанија:
„Султанијо, преко мора пријо!
„Тебе зову млада Алмазонка,
„Кажу, е си љевша од алмаза.
„Небило ти урза ни образа,
„Ак' несмједнеш мени на мегдана,
„Да јуначки мегдан подјелимо,
„Да видимо на коме је царство,
„Царовати обје неморемо!?
Кад то зачу млада Алмазонка,
Она крете двије силне војске,
Токалије и Анадолију,
А срете је с мора султанија,
И у ње су двије силне војске,
Све шех'рлије, младе Емшерије,
Од Банлије и од Руменлије,
Пред војском јој синак сиво перје,
Челебија, Аса Стамболија,
Но да видиш чуда големога,
Ја каква је Алмазонка млада!
На глави јој калпак и челенка,
За челенком девет перјаница,
И десето од бисера крило,
Махну главом млада Алмазонка,
Окрете се од бисера крило,
Сину лице као сунце јарко!

Под грлом јој три низа ђердана,
Бјеље јој је грло од лабуда!
Испод грла двије беле дојке,
Поникле јој дојке на заројке!
На њојзи је дивно одијело,
До појаса токе и јечерме,
Од појаса гаће сандалије,
А на њима од злата ђезија:
На усперку царев делибаша,
Око њега триста јаничара,
Наоколо вуци и бауци!
Но да видиш чуда големога,
Ја каква је Алмазонка млада!
Коња јаше демир сабљу паше,
Преко плећи сабљу претурила,
Па па војску хршум учинила
Препаде се с мора султанија,
Побјегоше младе Емшер је,
Од Банлије и од Руменлије,
Ал бесједи Алмазонка млада:
„А немој се препанути, пријо!
„На част теби обје царевине,
„И на част ти моје Токалије,
„Токалије и Анадолије,
„Токај с њима, како теби драго,
„Нек је посад твоје царовање.
„А ја одох у ашиковање.
„Дај ти мени твога милог сина,
„Челебију, Асу Стамболију.
„Нек ми драгче по криоцу скаче!?

*

ВЕРТЕР

ПРИПОВЕТКА

(Наставак.)

Сутра дан овако су стојале ствари:

На бригадиру Вељку није се опажало никакве промене, осим што је мало оштрије него обично псовао момка, што му није донео дебелу говеђину. Ово пак није се морало ни у колико доводити у свезу са синоћном афером, јер је бригадир имао три узрока бити нерасположен: прво, што је месо било одиста мршаво, друго, што је он био као и обично здраво гладан, а треће, што га је адвокат Нестор јако синоћ „уштинуо."

На поручнику Васиљевићу опажало се опет то, што је данас у шеталишту са свим отпустио сабљу, те шара по песку, а обично ју је придевао на ланчић, те му заплеће ноге, и што је бичем лупао по лишћу на кестенима. У говору је био са свим одрешен, слободан као и увек, и чинио се толико равнодушан, као да синоћ није преврнуо ни шољу с кавом. Тек у купатилу, кад је се некако нашао у кругу синоћњега друштва, говорио је најпре о дуелима у опште; после је прешао на свој судар с Јанком, и ту је са свим великодушан био: «Бадава!.... Дирнуо сам га мало где га боли! Пи! Тако се то неки пут отме човеку при чаши вина! Сиромах! Да, да! Помислите он..... Па мене зове. Дакле ја сам по-

зван — бирам оружје и први пуцам! Вежем га за дуд. . имам права, позват сам..... па напуним топ.... наравно ја бирам оружје!.... и....» он лупи дланом по води и звизну.

Катанић се на то тако громогласно засмеја, да се сви окретоше. Али он се тресијаше и све гласније се смејаше. Шмурну се и под воду, али више његове главе избијаше велики клобукови. Кад се исправи, обриса длановима очи. и слатко се смејући рече поручнику:

— Но, тај за цело не би ласно прошао! Томе бисте ви показали с ким хоће да се дуелише. — Па онда на ново прсну у смех и испрекидано настави:

— Наравно, ви сте позвани.... изаберете топ.... ха, ха, ха!.... па њега за дуд! ха, ха ха!.... Сиромах, ни парчета од њега не би остало! Ха, ха, ха!

Поручника не само да не увреди овај смех, него и сам се стаде смејати. Најзад се опет намршти:

— Е, али сад је све прошло! Ја сам још чекао до осам сахата писмен позив, као што је то ред. Али он не позва. Ту поручник слеже раменима.

— А то је ред? рече Катанић с притворним и глупим интересом

— Наравно да је ред! То тражи и моја официрска част.

Катанић чисто збуњено слеже раменима.

Кошутић је докопао ову прилику да прича о некаквим «американским" дуелима, где се чини ми се противник поји растопљеним оловом, гута пилуле од динамита, и на све се то још равнодушно смеши и најпре чачка зубе.

Јанко пак налазио је се у тако жалосном стању, да није знао куд да се окрене. Страшно осећање стида и понижења, које се не да изгладити никаквим тактом ни хероизмом. Питао је сам себе: који га је ђаво носио да улази унутра, кад је видео пијане људе? После

је се кињио што је тако примио срцу реч „дулчинеа", и на послетку сав је се знојио од стида и једа, кад се сећаше како је, као какво дериште, извукао сабљу бригадирову, и довео себе у «глуп, глууп, најглупљи положај на свету!" Што је најгоре и најцрње то је што сад не зна шта да ради. Да га зове поново на дуел — којешта! Да се бије с њиме као каква пропалица у парку, те да начини још већи скандал — „пй!" Он се пљесну руком по челу. — «Свако чудо за три дана!» Али дај проживи та три дана.

А Марија тога јутра беше тужно милостивна. Велике очи беху јој још јаче прекривене трепавицама. Кад се нађе у парку с Јанком не рече му ни «добро јутро!" али га тако значајно стиште за руку, и тако милостивно погледа, да је он из тога више прочитао него што има у целом Мајеровом Лексикону. Очигледно беше у томе оно слатко споразумљење, кога се он толико као бајаги бојао. Он ћутећки ходаше поред ње, а груди му бректаше под неким осећањем, које се у неку руку преливаше у бескрајан, тих, сладак бол. «Све зна" мишљаше он у себи, и у један мах, не хтевши и не мислећи ништа, а окренувши главу од ње проговори:

„Ви све знате!»

„Све!» рече она, такође не обрћући главе

И обоје гледаше у травку, парче шљунка, или црвоточину, али кроз те стварчице, као кроз окулар микроскопа, шири се велики, непознат, примамљив свет, преливен чудесним и божанственим зачином.

Цео дан не проговорише речи, ни за ручком ни за вечером, и као да бегаше једно од другога, а ипак се сваки час као нехотично сукобљаваху. После вечере одоше одмах свако у своју собу и обоје осетише по-

требу да дуго, дуго још пошто је сав свет спавао и хркао, гледају у од облака прогрушано небо, и да се разговорају по звездама. У то глухо доба Јанко, с неким тајним осећањем од кога је дрхтао, отвори широм врата од своје собе, леже несвучен на кревет и покри лице руком. Све је тако тихо као у гробљу. У једаред он чу да нешто шушти, а грешна мисао одведе га на Марију. Али је ли то сан, у који се он бојаше погледати отвореним оком? Шуштање пређе у његову собу, и кад он диже бојажљиво руку с очију угледа њу више себе, у белој хаљини, нагла се над њим и слуша му дах. Ваљда не зна да ли он спава? Тада једва чујно прошапута:

— Што си тужан?

Он хтеде скочити с кревета, раскинути јаку што га тако страшно дављаше, стиснути је у наручје па тако ваљда умрети, али га снага не послуша. Не мрдну ни прстом, ни оком не трену, и на једвине јаде такође прошапути:

— Волим те!

Али тада му већ помрче свест и он више и не виде како она остави његову собу.

Баш тада прође поред његове собе поручник, ступајући крепко и отресито, тако да му оструге у овој тишини звонише чисто као прапорци. Он певукаше неку песмицу, од не баш са свим солидног значаја. И он оставии врата од своје собе отворено и полако се скидаше звиждућући. Кад би готов написа овако писамце:

„Господине! Ваша се жена врло лепо понаша овде. Неки г. Јанко не избива од ње ни дању ни ноћу.

Један ваш пријатељ."

Онда прочита писмо још једном, подвуче речи „ни ноћу", затвори га после у куверт и запечати га половином динара. Адресова на мужа Маријиног, и задену га за капу, да га не заборави предати. Онда зену, преврте

се на кревет, и захрка, мирно, спокојно и слатко, као човек који је учинио добро дело и хришћанску дужност.

А Јанку чудно беше те ноћи. Тако је се осећао једном, још као дете, кад целу ноћ не склопи ока нестрпљиво чекајући кад ће свануги дан врбице да обуче нове хаљине. Само што у овом пријатном осећању беше нечега као што рекох болнога, и он се с необичном вољом задржаваше баш на томе. Сваки час му се чињаше да чује опет оно тихо шуштање. Чисто обамре и по прсима као да му пуше неки миришљав ветрић који га тако заноси, као оно кад човек на љуљашци зажмури. По некад рашири руке, хтео би нешто загрлити у наручје, — па тек кад види да је све празно и тихо око њега, онда га још јаче обузме дубоко осећање ћудљиве среће, која му се, како мишљаше, већ више не измаче. Њен балзамичан дах још као да му омотава угрејано чело, испод кога је тако бојажљиво исклизнуло оно «волим те!» Сад, сад да је опет да дође како би јој он знао казати за што је тужан — „за то..... за то.....» али он ни у мислима не доврши реченице, већ се простире пред њом, целива јој врх од ципеле, па после сакрива чело и очи у њену дугу косу, и растапља се у ништа под њеним тужним, милостивним погледом. Сад му се чини да јој је наслонио главу на раме, па се залуд мучи шта да јој каже, каким речима да проспе пред њу оно вариво у срцу своме, према коме је усијана лава ледени апарат; јер наравно нико пре и нико после њега није могао љубити „овако љубити". „Јер шта ја имам од свега овога?" мишљаше он, „туђу жену!" И са тога се све ово зачињаваше неком нејасном мишљу слатке смрти, у којој као да је неизбежан врх његове љубави.

Тек у саму зору, кад отпочеше шкрипати врата на собама, и сањиви момци и девојке промицати ходницима, уста он с кревета и затвори врата и прозоре. Живот

који се буђаше на пољу, утишаваше онај живот у њему. Као да му сметаше мишљењу оно табање поред његових врата, те продрема мало пола у сну, пола на јави, са Марином сликом која се тако кокетно прикрадаше к њему и опет бегаше од њега чим што на пољу лупне.

Кад устаде и напоље изађе брзо и страшљиво прође поред врата од њене собе, и чисто се радоваше што је не виде. На уласку у кућу истрча пред њега собарица судије Перииовића, која је и Марију послуживала, и предаде му једну цедуљицу. Цедуља не беше у куверту, не носаше никакве адресе, а унутра стајаше: „Ви сте још спавали кад су по мене и Цују дошла кола Младенове тетке из села, које је овде преко брда. Бавићу се који дан.» Потписа не беше.

Јанко се у први мах обрадова овоме али већ око подне спопаде га страшна чама и осећање бесконачности.

Нигде да нађе мира. Лешкари на кревету, тури руку преко очију, па сања, сања. Онда у један пут скочи па по сто пута прође собу тамо и амо. После опет легне на кревет, па се даје у мисли, како она улази као сенка, шапће му. Замишља како би му било да га помилује руком по усијаном челу, како би се он онда топио, како јој не би ништа говорио, само би узео крај њене хаљине па би га љубио ... аја, не би га љубио.... наслонио би га себи на образ.... њену би руку наслонио на образ.... само би је мало додарнуо уснама. А ако би га она пољубила, он би.... шта би он радио ?... Он би казао : хвала хвала !.. Не ! Не би ништа казао.... умр'о би, да умр'о би — то је најлепше !

Али и то се већ досади, спопаде га нестрпљење. Пред вече пође путем, којим је она отишла и иђаше далеко напред, а све му се чињаше сад ће је срести, и чим чује да отуд зврктe кола, већ смишља како ће казати да је са свим случајно пошао овуда да шета, а није управо ни знао да је то тај пут. А да ће се она

вратити, вечерас сад одмах — то му је говорило срце његово, и с тога иђаше све даље напред и све слободније, јер се све више осамљиваше. Али у један пут се трже, као да стаде на гују, јер под једном вињагом угледа професора Недића с неком књигом и црвеном писаљком у руци. Нема куд назад, поздрави се с њиме, обриса зној с чела и прими понуду да и сам седне под вињагу.

— Пазите само шта овај каже, рече професор, и поче читати некаку дугачку реченицу из књиге, коју држаше у руци. Јанко је чуо само с почетка једно «als» на крају «worden ist» и у среди два пут «höhere Regionen". Из учтивости изјави допадање и замоли да разгледа књигу.

— Баш бих вас молио ако имате што за читање! рече он Недићу, а уједно се обрадова идеји да ће каком пријатном лектиром моћи растерати чаму.

— Драге воље, драге воље: рече професор ја имам овде: Abhandlungen über die moderne Politik од Левенштајна, неколико Гетових ствари — знате и тај је био велики мислилац; па онда имам: Ueber das Wesen der Gedakenleere, од Соненшајна, па онда, онда.... од Сауертајга....

— Молим вас што год од Гета! прекиде га Јанко.

— Драге воље, молим хоћете ли да се вратимо, па да вам одмах дам?

Јанко пристаде, али се крадимице сваки час обрташе, све мислећи да ће га стићи њена кола.

Он у својим мислима и не чу како му Недић целим путем декламоваше стихове из Фауста, и претресаше поредом оно неколико крњадака, што је прочитао из Гета.

— Овде имам и Вертера — Патње младога Вертера — ако хоћете то!

— Читао сам некад, рече Јанко, али давно. Могу баш то узети.

— Да како! колико је се младих људи убило због тога — хај, хај! као мухе! Прочитају Вертера па пиштољ у чело!

Јанко, који се као кроз маглу сећаше Вертерове судбине. при овим речима Недићевим чисто осети нешто хладно на челу.

— То ће таман пристати за мене, мишљаше он, и готово с нестрпљењем чекаше да дођу кући и да узме књигу.

У тој се књизи прича како је неки сањало, по имену Вертер, дошао у неки крај, где је све тихо и мирно, идилски, и ту позна једну девојку, која се звала Лота, а била заручена с неким Албертом. Вертер се одмах заљуби у њу, и већ не зна од љубави куд удара. Алберт, који је за време познанства Вертерова с Лотом био негде на путу, врати се и венча се с Лотом. Вертер, да би разагнао своје јаде, прими се некаке службе и оде одатле, али на брзо се врати, и његова се љубав према Лоти још јаче разбукти. Једном кад јој муж није био код куће, спопадне је љубити, али већ после тога није му остало ништа друго него да се убије. Он озбиља напише, као што се то обично ради, много писама, погоре своје хартије, напуни пишштоље потегне и убије се.

Јанко само мало повечера па се наклопи читати. Ох, кака је то бескрајња сласт делити с неким судбину. Већ на првим странама Јанко виде да је и он сам Вертер, и при свакој сцени у књизи тражаше какву сличну ситницу из свога живота. Вертерова јадиковања за само га срце уједаху, и он му у памети стискиваше руку која је већ давно на небу с Лотом заједно. Све, све му се допадаше, и у свему он виђаше себе. Он се слаже с Вертером да му не требају књиге, јер је срце и без тога узбуркано, сам му требао тиха, мирна песма, која се пева деци уз колевку. И њему је као и Вертеру најмилији онај писац, у коме он

налази свој свет, и где је све налик на живот читаочев. А у Вертеру је све тако налик на Јанка. Налик оно бегање од света а тражење Марије, налик је оно осећање које га прожима од главе до пете, кад се, као што вели Вертер, његов прст нехотично такне њезинога, или кад им се ноге сретну под столом. «Ја тргнем ногу назад, а тајна нека сила вуче ме опет напред — мени мркне свест!" Све тако ама у длаку! И њему је Марија нешто свето, и у њеном присуству ћути свака пожуда! Љути се на Вертеровог пријатеља што му саветује да се прође Лоте: «ласно је то казати!" Па како је добра Лота, која пушта Вертера, да се по каткад исплаче на његовој руци — и он ће то покушати код Марије, то је заиста узвишено а невино задовољство. Вертер чита Лоти свој превод Осијана, а Јанко — он ће Марији дати Вертера да чита. „нек види моје јаде!“ И што се више примицаше крају књиге, тим се све више збратимљаваше с Вертером и најзад кад Вертер узима пиштоље и Јанко погледа на свој револвер на зиду, који му изгледаше као некакав сигнал, а иза њега као да види болно и бледо Вертерово лице, које као да му значајно клима главом: «тако. тако, братац, ми смо јадни сиротани. Љубимо, али туђе жене, поштени смо, па за то треба да умремо! Оди!"

— Здраво, здраво ми буди, побратиме! поклицаваше Јанко у себи, — скоро ћемо се видети!

И управо не тражећи никаква даља разлога он се опријатељи са смрћу, и онај неразумљиви тренутак, у коме се престаје живети, тако пријаше његовој сањаличкој природи, да га готово с нестрпљењем чекаше. Слатко му би кад помишљаше, како ће она можда на његово већ једном као мрамор хладно чело, притиснути свој угрејан пољубац „Тада, тада ћу бити најсрећнији!» А да ли ће он то осећати? „Да како!» «Шта каже Вертер?" Он поново прочита она места себичне философије

где се без икакве резерве патницима обећава награда «тамо горе».

Читање се продужило и сутра до подне, а после подне Јанко већ поче по пропису уређивати своје ствари, писати писма, и међу њима једно са свим велико у виду дневника, а намењено Марији. Нарочито уживаше у својој „мирноћи," а мирноћом он зваше оно глумачко навлачење осмејка или мрштина на своје лице, и ако је унутра у души увијао се као црв.

И у целом том свом делању, он ни један пут не покуша да дâ себи рачуна за што он то све чини? За што је он тако несрећан и шта све мора човек имати, па да се не мора убијати? Беше ли и ово последица његовог васпитања, или неке урођене пренадражености? На то се не да ласно одговорити. Што се њега самог тиче он, и кад је покушавао да то све себи објасни, одмах је посустајао и заклањао се за болешљивог Вертера и за велико име Гетово. Тако раде и матори људи, који се у младости нису напатили!

(Свршиће се.)

Л. К. Лазаревић.

ПА ШТА?..

Па шта ли као доби с тим
Што сломи наду срцу мом?
И што се смеде играт' с њим?
Бацити отров на њ и гром?

О вараш себе, вараш зло
За тиме кад ти гори груд:
Надање кад се распе сво,
Да тада мине сва те жуд.

За срцем таким могу л' ја
Да жалим и да сносим јад?
Зар не знам што 'но сваки зна:
Да демон само воле ад?

Да, њега ти даригаш тим,
Тим срцем, надом мојом свом.
Па зар да живим ја са њим?
У паклу зар? У срцу твом?

О вараш себе. Нема ту
За тугу станка ни за јад.
Та ја се смејем томе злу,
Још не бех ничем тако рад.

На груди није терет пао
Не, као тиче лак сам ја.
И ничега ме није жао,
Ни једне лажи нити сна.

Па чуј ме сада, јад ми чуј!
И нове жртве тражи ти;
Љубавне јаде наручуј;
Доћи ће, доћи одмах сви!

Н. В. Ђорић

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА

(1353–1376.)

од

Милоша Н. Пејиновића

(Наставак.)

Чланови јереси морали су се ступајући у секту зарећи, да ће радити на њеном раширењу и долазити у богомољу по један пут месечно да исповеде своје грехе, које за то доба почините. И ако су правила секте била строга, ипак се од оних, који јој хтедоше

постати чланови, није тражило да сва правила испуњавају. Главно је било што споменусмо. Секта је била и против брака, држећи га за самртни грех, па су ипак ови привърженици могли живети у браку, и пред смрт прелазили су у праве чланове. За живота могли су не придржавати се строгога поста; могли су јести месо, јаја, и др., што правим члановима беше забрањено.[1] Овакви чланови јереси зваху се *вјерницима* а прави *крстјанима*; зваху се још и добрим крстјанима, добрим људима; у Босни називали су их Патаренима и «добри бошњане». Оне у Италији називаху такође Патаренима; у јужној Францеској Албигојцима (од града Alby); у Бугарској Богомилима; тако исто и у Грчкој. Сем тога на западу називаху: *Катарима* (од грчке речи *κάταρος*, што значи чист); по том *boni homines*, *les beaux hommes*, а католици их зваху: „*heretici, infideles, Bosnenses*".

Крстјани су били главни део секте — њено духовенство. Осим овога беше и већих чинова. Тако у Босни најстарији зваше се *дед* а у званичним актима *епископ* (*episcopus*); нижи од њега беше *гост* (*filius major*), којега епископ још за живота свога посвећиваше за будућега епископа и који као да беше придворни свештеник босанских банова. После овога долази по чину *старац* (*filius minor*). Оба ова нижа реда зваху се једним именом *стројници* (*magistri*).[2] Први виши чин старац долазио је решењем крстјана, и падао избором већине. Виши ови свештеници имађаху приступа код владалаца босанских, и беху им саветници и повереници. Колико поверења они уживаху види се из тога, што су више пута великаши остављали њима да им реше њихове зађевице, па то трајаше све до 1520 године, када

1 Види Рачкога студију «Bogomili i Patareni». Rad jugoslav. akadem. књига X стр. 176.

2 Као што се зна, у чиновима јеретика разилазе се Рачки и Петрановић. Овде стављам мњење првога као критичније.

после турске навале Патарени ишчезавају с историјске позорнице.

Крстјани заједно с вишим старешинама морали су проводити најстрожији живот, молећи се богу и постећи. У највеће опасности морао је крстјанин ићи, и ни по што не би смео преврнути вером. Такав живот улевао је поштовање Бошњацима, и кад год би којега крстјанина срели, вјерници би га смирено поздрављали са: благослови добри крстјанине! Њихова бледа лица давала су им изглед светаца, а врлине њихове привлачиле су. То не беше скуп скитница и нерадника; не беху то калуђери који живеше од туђега зноја; они су радили и препоручивали сваки поштен рад, којим човек може стећи пристојан ужитак. Чланови секте не смеђаху бити раскошни; њима је ваљало радити и у празничне дане, па ако би се трудом обогатили, требало им је задржати само онолико колико беше довољно за скромно живљење. Остатак је ишао у друштвену касу, одакле су се други чланови или општине помагале, које беху по разним крајевима. Њихови вероисповедни обреди били су прости а тајанствени. Они су се вршили у каквој обичној кући чији зидови бејаху белим окречени, а понекад свршавала се молитва и на отвореноме пољу. Сав украс богомоље беше стô застрт белим платном, на коме је лежао нови завет. Свечанији су били обреди примања у ред, а особито у ред крстјана. Све је то улевало неку светлост ономе, који посматраше гомилу црних сенака, те људе који се одрицаху света.

Али што је највише уплива имало, мислим да су биле њихове врлине и скромно живљење. Сравните једнога крстјанина с римокатоликом. Обојица могу бити равни и у самим врлинама, па опет не ће бити од истога уплива. Док су католици тежили да продру у Босну и да обрате сав живаљ у своју веру, док су сè најужасније борбе око тога водиле, дотле Патарени имађаху само једно

оружје у својим рукама. На њиховој страни не беше сем банова, ни један моћни владалац, па ипак је нешто снажније било код њих чиме су и успевали, а то је наклоност народа старој вери, услед слабога утврђења хришћанства, њихова реч и понашање. С друге стране римокатолици не беху народњаци; они тежише да у Босну уведу нешто страно, што се не слагаше са животом, обичајима и карактером самога народа, а то је био латински језик заједно с летурђијом на којему се ова служила. Сем тога, као што показују извешћа папиних посланика, они су прост народ сматрали као неку марву, па за то се спрам њега и гордељиво понашали. Све је то отуђивало Бошњаке од Рима те је овај тиме сам себи шкодио.

Још је важан један факат, због чега је босанскоме народу више пријањала за срце патаренска јерес. Патарени бејаху присвојили у веру и неке празноверице и обичаје народне, што је без сумње било од јакога уплива, почем је било ближе ономе што народ осећаше. Сем тога, на овој страни радило се само речју и делом, а на оној силом, а зна се шта вреди кад се нешто хоће силом да натури. Успеха покаткад може бити, али не трајног, што показује и сама црквена историја босанска. *Уз то, поред јереси беше католиштву противна главна вера ист.-православна.*

Дакле пошто се народ босански налазио у оваковоме положају односно вере, јасно је да је он имао с једне стране силу, туђинштину, гордељивост а с друге смиреност, народност, привлачење делима самим и већу блискост старој својој вери, коју хришћанство не могаше још сатрти ни источним православљем ни римокатолиштвом. Имало се бирати које од тога двога, па није никакво чудо што је ово друго изабрано.

Преговарало се секти да се туђи од сваке друге вере и да ради из спекулације. Ово последње преговарање, може се опростити противницима њеним като-

лицима, али историјска критика ваља да је чиста одо те пристрасности. Па за то је за чудо, што је писац расправе «Богомили и црква босанска» Б. Петрановић, био толико смео да ове секташе назове спекулантима. Он се није трудио да доказима потврди у чему се састоји рђава страна јеретичке вероисповести, у чему је она боља од хришћанске, а у чему је опет ова надмашује. Он је више пута врло површан посматралац и мало му је до тога стало, да ли ће коју вероисповест праведно или неправедно укорити. Па тако је радио и овде, назвавши Богомиле спекулантима, као да се бојаги вера кад год рађа из спекулације, а не из чистога убеђења. Спекуланти могу бити појединци, али цела секта никада, јер би онда ово могло важити и за хришћанство, као и за сваку другу веру. Петрановић је судио као свештеник а не као историк, па с тога му се то може у пристрасност уписати.

Из овог кратког нацрта може се протумачити за што папе поред свега свога упињања и помоћи од угарских краљева, нису могли успети у своједему предузећу. Патаренска секта и источно православље беху сувише јаки, а римска столица и удоба своје највеће моћи, сувише слаба да оствари своје подузеће, а кад се по некад чињаше као да је успела, беше то само обмана, јер и ако краљеви пристајаху уз њу с по неким властелама, већина остајаше верна које православљу а које патаренству. До тринаестога века, није се знало за римокатолике Бошњаке, и тек од тог доба почиње се ширити католиштво по Босни, чему је, поред других прилика, узрок и опадање патаренске јереси.

У добу, у коме смо сада, беше онако још једнако јака, јер и ако тринаести век показа опадање јереси, тај је исти век био и доба њене највеће моћи; с тога време беше врло кратко да би се у том размаку велико опадање појавило. За то је Твртку ваљало чу-

вати да је не увреди, што извесно не би могао радити да је попустио папским захтевима. Сем тога гоњење јеретика било је са свим убитачно за његове планове, и ово је морао обрећи само у години 1356, када бејаше у онаквим незгодним приликама. С тога су га јеретици извесно помагали и били на страни његовој. Твртко им беше оставио слободу вероисповести и они су у ово доба имали своје епископе (єпископе-дѣдє), који могаху то звање јавно носити. За владе његове као да беше деда Радослав, синовац својега претходника Радигноста (Радин-госта?); он се спомиње године 1366. [3]

Како је пак Урбан V сматрао Твртка, види се из његова писма писанога Лудвику, у коме вели: Banus senior frater ejus (Stephani junioris) *sequens suorum progenitorum vestigia detestanda, ac fovens et defendens kereticos ad illes patres, vexabat omnibus contumelliis fratrem juniorem Stephanum nomine, propterae quod ad catholicam religionem* et *sacra Latinorum transierat.* [4] *Угарски краљ* да би очувао своју важност, морао је сад једини пут употребити, који још заостајаше, а то је била сила. И доиста видимо га где шаље војску на Твртка, под заштитом својега палатина Николе Конта (Kontha) и Николе Примаса острогонског. [5] Ова угарска војска није застала Твртка неспремног, он већ беше искупио војску и код Сребрника ишчекивала се осудна борба, која се наскоро и догоди. Угарска војска буде са свим побеђена, те тако планови папе, Лудвика и њиховога заштићеника Твртка пропадоше. Лудвик се даље у распру браће није упуштао, јер беше заузет много важнијим пословима. Ова је победа врло важна, јер се њоме Твртко не само ослободио од супарника, већ раскинуо везе, које га као васала везиваху за угарскога

3 Види Б. Петрановића «*Богомили, црква босанска и крстјанска*», стр. 140
4 Farlati IV-61 код Б. Петрановића у «Богомилима...» стр. 117.
5 Види Јукића «Zemljopis i poviestnica Bosne». стр. 104.

краља О овоме врло лепо суди Симе Љубић: «*Од тада се* — вели он — *Твртко са свим ријеши своје досадашње подложности напрам угар. круни и поче самостално владати*. Оставши нам споменици од онога доба не кажу ништа више од одношајих међу Твртком и Лудвиком до смрти овога.» [6]

Победа над угарском војском није прибавила потпуни мир и повратила поредак у усколебаној бановини. Још је остајао један побуњеник, који беше доста слаб према Твртку и који му је могао бити снажан противник само тада, кад би био у савезу са другим властелима, који би били исто тако моћни као и он. Овако је сам могао дати врло слаб отпор војсци бановој, те тако је за кратко време морао подлећи. Тај властелин беше онај познати нам Санко Младеновић, који заоста непобеђен. Твртко га није дуго оставио на миру, јер одмах после победе код Сребрника udари на његове земље и освоји их. Санко побегне у Дубровник, а Твртко желећи му се осветити можда је тражио од Дубровчана да му га издаду, па кад ови то нису хтели учинити, Твртко хтеде ударити и на сам Дубровник. Санко бојећи се да бан не удари на Белај побегне Николи Алтоманићу жупану ужичкоме, и тако Дубровник се спасе од опасности, која му прећаше, и уз то успе да се измири с Твртком [7] Најпосле посредовањем изиђе за руком дубровачкоме већу да измири и самога Санка са Твртком.

После кратког времена Твртко је добио могућност да се освети љубимцу Вукашиновом Николи. Године 1371. беше битка на Марици где војска краља Вукашина би страшно потучена на данашњем «Сирфсин-

6 Види његово дело: Opis jugoslavenskih novaca стр. 207. Како ми се чини он боље суди од Рачкога, који мисли да је Твртко одбио од себе титуло васала тек по што се прогласио краљем.

7 Види «Zemljopis i povjestnica Bosne». стр. 104.

дигу» равници, која отада узе на се име «пропаст српска". Отада Лазар, властелин српски поче се уздизати у својој моћи, а опадати сила Тврткова и његовог противника жупана Николе Алтоманића.

Настаде „бесцарствије" у српској држави. Вукашин се уклонио опозицији с пута погинувши у борби, и тиме су његови приврженици много штете претрпели. Нарочито је вест о смрти Вукашиновој морала као гром поразити његовога присталицу властелина Николу Алтоманића. Његовоме противнику Лазару, са којим он последњих година срећно ратоваше, беху сад руке одрешене. Као што знамо, Лазар би рђаво прошао да га битка на Марици није ослободила из његовог мучног положаја. Сад му је ваљало радити на томе да отете области опет придобије, јер му је остала беше само околина Крушевца. У намери га нико није могао сметати, а Никола је смрћу Вукашиновом изгубио био главну потпору, и сад му је предстојао рат с Лазарем.

Али се Никола Алтоманић није зар морао плашити својега противника. Лазар беше сведен на парче земље али он могаше имати савезника у осталој властели, која је заједнички с њим радила на поменутим плановима.

Овакво стање у коме се сад Србија налазаше, могло је ићи на руку Твртку, који беше такође противник Вукашиновога пријатеља ужичког жупана Николе. Да није било оних догађаја који сад задесише српску државу, он би можда морао непрестано трпети штете од њене стране. Међу тим, прошло беше неко време откако се Твртко утврдио на банском престолу. Властела је била покорена, а ако је било још омањих непријатеља, они су морали мировати, јер и ако би хтели не би могли успети да сами бана збаце.

У оваквоме стању, све што је Твртко могао радити било је то, да се осигура са сваке стране и да задобије више снаге и важности. Бити владар у земљи, у којој

су сваки час побуне, и где се мора угађати великашима и другима да би се банска част очувала, извесно да беше Твртку немило. Али тешко је било придобити себи важности, јер сав бански ауторитет састојао се у сили; оружје га је могло подржати, ако се хоће да не буде поремећење и сметње у извршењу планова. Корак у томе беше већ учињен покорењем властеле, коју је сад ваљало што више зависном учинити од банскога престола, јер су се могле предвиђати све штете, које би држава босанска претрпела од даљих немира. Бан је сад већ морао сновати планове како би своју државу што више снажном учинио.

Док још Вукашин владаше Никола Алтоманић [8] наносио је много штете бану, упадајући у његове земље које граничаху земљама којима ужички жупан владаше. Бан је, као што смо видели, тада био у неприликама, и није ништа против Алтоманића предузимао, али сад, кад насташе боље прилике могао је он на Николу обратити пажњу, јер извесно беше да ће га овај и од сада узнемиривати чим му се згодна прилика укаже; с тога је бану ваљало ослободити се од тога непријатеља, у чему му је ондашње стање Србије могло ићи на руку. Сад је Никола имао жестокога противника Лазара. Овоме је требало повраћати освојене земље, и тако су се његови интереси подударали с интересима Тртковим. Овај да би се лакше Николи осветио, намисли да ступи у савез с Лазаром, те тако удруженим силама униште опакога властелина.

Ово је Никола могао предвидети па је с тога мислио да себи стече којег савезника, да се лакше одупре Твртку и Лазару. Он се још имао бојати и угарскога краља, јер за владања Вукашиновог беше се с њим

8 У својему најновијем чланку «Прилози к објашњењу извора српске историје,» Гласник XLVII Иларијон Руварац мисли, да је правилније звати Николу Алтоманићем него Алтомановићем

омразио нападајући на дубровачку републику, којој Лудвик беше покровитељ. Ова свађа с Дубровником заподела се због тога, што република није хтела на захтевање Николино дати му доходак, који је обично плаћала сваке године српским владаоцима. Алтоманић беше и тада силан властелин, па је хтео задобити и оно на шта права имађаху само српски краљеви и цареви, а то је на сваки начин важно за оцењивање његове снаге Но кад не доби што је искао, упадне он с војском у пределе дубровачке републике, и нанесе јој много штете освојивши неке земље. То је било године 1368-ме, када је Вукашин владао.

Све ово могло је ићи на корист намерама босанскога бана; њему се тада показала прилика да се Николи освети; с тога је републици с војском помагао. Савезници доиста успеше да потуку војску Алтоманићеву, и да је истерају из освојене области жупе. [9] Али кад се ратовање и даље продужи, покуша дубровачка република да придобије на своју страну господара зетског Ђурђа I Балшића, и овај пристане. Тако је сад Никола имао три савезника противу себе; он је морао уступити, јер је видео да га срећа оставља, на углави мир с Дубровником. У овим догађајима прошла је година 1371-ва [10]

Све ово збило се до пропасти српске на Марици, после које се, као што наменусмо, и срећа Николи промену. Против њега изађоше два савезника Твртко и Лазар, и Никола је извесно предвиђао скору борбу. Ово он није могао хладно гледати; ваљало му је спремати се. Извесно је Никола и сам осећао своју немоћ; то му беше показао Ђурађ кад пристаде уз дубровачку републику и кад га натера на мир. Никола је увиђао да би

9 Види И, Матковића: «Prilozi k trg. političkoj historiji republike dubrovačke». Rad jug. akad. књ. VII стр. 198.

10 Ibidem стр. 198-201.

Балшићево пријатељство с његовим противницима могло бити само њему од штете. С тога је предузео да Ђурђа за се придобије. Ово је морао чинити одмах после углављенога мира са републиком, јер га већ идуће године 1372-ге налазимо као савезника зетскога господара противу Дубровника.

Твртко се сад не спомиње као савезник републике дубровачке. Извесно, да је он овој био наклоњен, што је и делом показао помажући јој противу Николе Алтоманића. Па и сад није имао узрока да мења своје расположење према Дубровнику. Али ваља знати и то, да он у ово доба не беше још снажан већ је прикупљао снагу.

Протекоше скоро пуне две године, откако се поквари савез који грозаше републици дубровачкој. Ништа се ново не догоди, али су се свуда извесно чиниле спреме Дубровник је лечио своје ране; Никола прикупљао снагу и још једнако узнемиривао дубровачке пределе; бан Твртко гледао згодно време да изврши план, који је сад намислио, а Лудвик се занимао мишљу о раширењу своје власти и на друге државе. У томе наступи и година 1374-та.

За Твртка беше дошло згодно време да врати стари зајам Николи Алтоманићу. Можда никад није за ово имао боље прилике Никола беше доста ослабљен, и она мисао Твртка и Лазара могла се сад и у практици извршити. Корак би учињен, и већ ове године скопљен беше савез Твртка и Лазара против Николе.

(Наставиће се)

ШТА ЈЕ?.....

Шта је зора, кад распусти
Своја бајна крила?
Шта је душо, наспрам тебе
Златокоса вила?

Шта је чедо славуј мили
Што зорицу буди?
Спрам твог гласка анђелскога
Што опија груди...

Шта је небо обасуто
Звездицама сјајним,
Са те ватре сагорљиве
У очима бајним?

Шта је кристал од рубина
Спрам усана твоји,
Шта су жеље свега света
На спрам жеља моји?

Шта је јела поносита
Спрам узраста твога...
— Шта је живот, без љубави
Срца т' млађанога? —

П. Ј. Петровић.

СЛОВЕНСКИ ПРЕДЕЛИ

*у јадранском приморју**

од

Дра. В. Богишића

Етнографски услови историјског, хрватског, далматинског и арбансног прибрежја јадранскога мора представљају искључан појав у словенском свету. Док су међу тим данас скоро сва морска прибрежја словенских земаља, искључујући донекле Русију, заузета насељењем несловенскога порекла, у јадранском приморју, на против, има места, у којима густо словенско насељење, пружајући се из унутрашњости земље, допире до морскога брега, и користи се у пуној мери свима згодама својега приморскога положаја; на том прибрежју има шта више и градова, у којима је некада владала висока образованост, — по пореклу латинских, но који су у течају времена постали словенски.[1] Сло-

* Овај чланак штампао је славни наш сународник Богишић као увод у свој речник месних назива словенских предела у јадранском приморју (Мѣстныя названія славянскихъ предѣловъ Адріатики, СПетерб. 1873), који је саставио с цељу, да се на руским хидрографским картама исправе месни називи ових предела, и који је штампало царско-руско географско друштво.

Читаоци «Отаџбине» наћи ће у овоме чланку лак преглед етнографије историје, морепловства, поморске трговине и историје месних назива ових предела, који су јако јемство боље српске будућности. Прев.

1 На пример Дубровник — Ragusa (у коме се говорило до XI века поглавито латински), Котор — Ascrivium, Спљет — Spalatium, Трогир — Tragurium итд.

венски елеменат на јадранском приморју не само да се распростро по бреговима, но заузима скоро сва многобројна острва јадранскога мора. Па и сама острва Кварнерског залива, до кога су Талијани завидљиво раширили своје етнографске границе сачувала су и до данас свој чисто словенски карактер.

Између делова јадранског приморја, у којима се налази словенски елеменат, ваља нам бацити поглед само на четири стране, на име: Арбанију, Далмацију (с дубровачком територијом и Боком Которском) Хрватску (грађанску и војену) и Истрију.

У Арбанији, у милион и по несловенског насељења, има око 150.000 душа Словена, на име Срба и Бугара; но први заузимају по морским бреговима незнатан простор, од аустријске границе до града Бара (Antivari). Брегове јужно од Бара заузимају Арбанаси и Грци, који и сачињавају несловенски елеменат у насељењу Арбаније Далмација сва са свима острвима засељена је скоро искључно Словенима (племе српско-хрватско), тако да у 442.000 њених становника рачуна се Талијанаца не више од 15.000, без властите територије, но раштрканих по поједниим градовима; осим тога они се мешају сродничком везама са словенском масом насељења. Од града Бага (Carlopago) до Ријеке (Fiume), с њеном територијом, прибрежни простор назива се хрватским приморјем; и тако пошто сва Хрватска грађанска и војена, са два скоро милиона становника, нема другог насељења, осим српско-хрватскога, то и у реченом приморју, изузимајући неколико трговачких кућа, све насељење припада хрватском племену. У Истрији, изузимајући Трст и његову територију, но рачунајући Кварнерска острва, имаће до 250.000 становника, од којих су 185.000 Словени, а само 65.000 Талијани. У Истрији Словени су заузели скоро сву земљу, а само приморски градови, почињући од Пуља (Pola) на запад, са свим су талијански, и ни

у колико се нису пословенили, као што се то догодило у Далмацији. Острва и овде су скоро искључно словенска.

Ти етнографски одношаји одговарају нарочито да нашњем времену; но они су резултат многобројних промена, које су се извршиле у течају многих векова.

Најстарији народ, што је живео на означеном земљишту, и који помиње историја, били су Илири. Југословенски научници прве половине овога века сматрали су их за своје непосредне претке у етнографском одношају, то јест за Словене; но сада већина филолога сматра их као претке Арбанаса или Шкипетара. Узима се да су Илири заузимали те земље бар на 1500 година пре рођења Христова. Грчки и латински писци сачували су и имена неких илирских племена као: славних морнара *Либурна*, који су живели на морским бреговима од реке Арзе (Arsa) у Истрији до Крке у Далмацији; даље *Булина*, *Галина*, *Неста*, *Мана*, *Енхелеја*, *Варда*, *Десарета* итд. Но осим Илира, који су сачињавали језгру целога насељења, налазиле су се овде још и у најстарија времена и насеобине (колоније) других народâ. Неки научници говоре и о финикијанским колонијама у тим крајевима; но изводи њихови не чине ми се довољно основани. На против ми имамо позитивних извештаја о грчким колонијама. Овамо, на послетку, не спада предање о Херкулесу и његовом освојењу једног дела Далмације, а тако исто ни заузеће острва Мљета и Корчуле од стране Грка у след пресељења овамо Дораца 1100 године пре рођења Христова. Но при крају V и у почетку IV века пре Р. Х. колонизација грчка на илирском брегу има све знаке историјског факта. Пре свега изгледа, да су се Грци населили на острву Вису, који је сиракуски тиран Дионисије млађи отео од Либурна, да би тим, тако рећи кључем јадранскога мора раширио сицилијску трговину. Отуда су сицили-

јански Грци за кратко време распрострли своје колоније и на друга острва: Pharus (данас талијански Lesina, словенски Хвар), Olintha (Maslinica), Bavo (Bua-Буа), Krathis (la Brazza - Брач) итд. На далматинском земљишту они су основали град Tragurion (Trau-Трогир), Epetion (Стобрец иза Спљета) и населили све прибрежје међу Спљетом и Трогиром, које су отуда и назвали земљом Сикулâ. Градови Epidaurus (Ragusa vecchia — Cavtat), Rhizon (Risano — Рисањ) и Buthoë (Badua — Будва) били су пре грчке колоније, него илирски градови, као што се пре мислило. Но када су били основани, тешко је тачно определити.

Римске колоније почеле су се оснивати у Истрији и Либурнији у II веку пре Р. Х., на име 178 године (Tergeste, Pola), а у Далмацији тек у I столећу пре наше ере. Године 76 пре рођења Христова биле су овде основане римске колоније у Задру (главни град Далмације) и Солину. У време војне Октавијана Августа с Далматинцима овај крај тако је био опустошен, да су Римљани лако могли оснивати овде своје колоније; и у самој ствари сви стари приморски градови, а неки и у средини области, толико су постали латински, да су већ у I веку по рођењу Хвистову могли примити муниципалне уредбе, — такви су градови Sicum, Narona' Epidaurus итд., — или су шта више били прозвани непосредно градовима римских грађана, као: Ascrivium (сада Cattaro — Котор), Rhizinium (сада Risano — Рисањ), Butua (сада Будва), итд. Латинизација почела је чинити још веће успехе кад римски император Диоклетијан, рођени Далматинац, одрекнув се престола 305 године изабра за место својега становања свој рођени град Салону. У IV веку Далмација, Либурнија и Истрија, или, бар, њихни градови, тако су били полатињени, да је већи део њихов био присаједињен талијанској префектури — управи — (praefecture Italiae) 325

године. На крају IV века (395 год.) у след деобе римске царевине на источну и западну, те су земље биле присаједињене к последњој.

У почетку V века Далмацију и суседне земље опет опустошише германске хорде, нарочито Готи, који нагрнуше у Италију 408 године; по том 444 године упадоше у њих Хуни, те се тако на послетку насељење знатно умалило. У VII веку, на име 630 године, Авари, под предвођењем страшнога својега хана Бојана, упадоше у Далмацију и покорив на брзо главни град Салону, опустошише сву земљу, и насељење нешто уништише, нешто прогнаше на острва. Аварска власт у осталом није дуго трајала, јер словенска племена Срби и Хрвати 636 године заузеше силом те земље, а Аваре уништише или покорише под своју власт.

Од тога времена етнографски одношаји на североисточном прибрежју јадранскога мора постају за нас још важнији по томе, што тај крај у след пресељења Срба и Хрвата постаје словенским. Истина, има писаца иностраних (Манерт) и словенских (Суровецки), који су ме старали да докажу, да су у земљама око јадранског прибрежја Словени живели још од најстаријих времена, и да су шта више талијански Венети припадалис к вендском, то јест, словенском племену. Дубоко учени и даровити Шафарик исказао је свој суд о тим мњењима [3]: он је убеђен, да се ради недостатка извора може спорити pro и contra, и ма да оба мњења имају неке доказе у своју корист, опет не може се позитивно узети ни једно ни друго. [4] Ипак, за неколико десетака

[3] Slov. Srarožitnosti. I. § 11, 12 и 13.

[4] Оштроумна истраживања о словенизму старих Венета А. Т. Гиљфердинга (који се бавио тим питањем с огромном научношћу) нису могла, држим, још прескочити преко граница, које је Шафарик обележио по том предмету. Та околност, што се у старих писаца налазе по нека имена места, која припадају земљи Венета, полуострву Истрији, Панонији и Илирији, и која имају словенски колорит, не може још служити као јак историјски доказ у корист старога словенизма тих земаља: свакоме је познато, до каквих су непоузданих резултата довели такви изводи Колара односно Италије (в. његов спис: Staro-italia Slavianska, vo Viedni 1858).

година пре доласка Срба и Хрвата налазимо неке несумњиве историјске извештаје, да су Словени долазили у већем броју у те крајеве. Најважније сведочанство у том погледу налазимо у једном писму папе Глигорија I егзарку Италије Калинику, у коме се папа радује победи последњега над варварима. Године 600 у писму тога истога папе архијепископу Салоне вели се изрично: «Et quidem de Sclavorum gente, quaevalde imminet vobis affligor vehementer et conturbor. Affligor in his, quoniam in vobis patior, conturbor, quia per Istriae aditum jam Italiam itrare caeperunt.» (Mans. conc. coll. X. 117.) —

Не може се тачно казати, јели остало много грчкога насељења у јадранским пределима по доласку Срба и Хрвата. Тако исто није познато, колико су они нашли тамо старога илирског насељења. Но нема сумње да су у време њихова доласка сви градови у Истрији, Либурнији и Далмацији били латински или полатињени. Што се тиче Грка то је Далмација врло дуго остала у са свим удаљеним политичким везама с Византијом. Византијски претори имали су своју столицу у Задру до XI века: па и у XII веку ми видимо две војне експедиције византијског императора Емануила Комнина у Далмацију, но при свем том нема никаква спомена о ма каквим грчким насеобинама у Далмацији. Јамачно, на скоро после римске колонизације грчки насељеници слили су се уједно с римским насељеницима у тим крајевима, о чему налазимо примера и у самој великој Грчкој, где су се грчке колоније, ма да су биле много јаче, врло лако асимилисале с туђим латинским живљем. Тако исто и о старим илирским насељењима, осим властите Арбаније, није остало ни споменика после VIII века, ни других трагова; 900 душа Арбанаса који су заселили село Арбанаси (талијански Borgo Erizzo), надалеко од Задра у Далмацији, припадају потомцима Арбанаса, који су се тек у XVIII веку преселили ту из Арбаније.

Ми смо казали, да су сви приморски градови, у време доласка Хрвата у те крајеве, били латински; но настаје питање: је ли било латинско насељење и ван градова? На то питање ваља одговорити одречно: не само што се пре доласка Срба и Хрвата у Далмацију не спомињу тамо, осим градова, никакве друге римске колоније, но има и позитивних сведочанства још од почетка X века, да у Далмацији ван градова није било никаквих латинских насеобина. У једном писму папе Лава VI епископу далматинском, од 928 године, не само да се противставља суседној Хрватској земљи (terra Croatorum) град Спљет (civitas Spalatensis) но се и непосредно говори, да се власт архиепископа спљетскога мора простирати и на хрватску земљу, јер иначе епархија његова не би прелазила зидове града Спљета infra muros civitatis). Што је речено о Спљету, том главном центру латинизма у средњевековној Далмацији, који ипак није имао снаге да рашири латинску народност ван градских зидина, — то исто може се рећи и о мањим градовима. У осталом и у таким јаким прибежиштима далматински латинизам није могао остати неприкосновен. Ми имамо важно у том погледу сведочанство, да је у једном таком латинском граду, као што је био Спљет, на име у Задру (Jadera, Zara), још у другој половини XI века словенски елеменат добио превагу. Бароније прича, да када је 1077 године папа Александар III, пролазећи кроз Далмацију, задржао се у Задру, те је био дочекан торжанствено, и при том народ, пратећи га у цркву, певао је песме и похвалне стихове на словенском језику (immensis laudibus et canticis altissime resonantibus in eorum sclavica lingua). У XIII и XIV веку, као што се може држати, процес асимилације латинскога елемента са словенским у далматинским градовима већ је био завршен; у XV веку почиње цветати књижевност словенска у Далмацији, на

име у пређашњим латинским градовима[5], и што је важно, — на име у Спљету[6], тој метрополи латинско-далматинској, у којој су у X и XI веку тако строго гонили словенску народност и језик, старајући се да их прогнају и из саме цркве установома провинцијалних сабора.[7] О познијим временима излишно је говорити: ми знамо, да су од XV до XVIII века Далмација, или боље рећи, далматински градови били средсреда књижевне делателности западног дела српско-хрватског племена. Ми смо горе видели, какви су сада етнографски одношаји у Далмацији. Та земља јавља се савршено словенска по насељењу народа; и ако су у неким градовима бивше млетачке Далмације и остали трагови талијанског живља, то, као што је горе казано, ти остаци тако су измешани, да је тешко и опазити у Далмацији несловенски елеменат у чистом облику.

У територији хрватског приморја, у опште говорећи, пословењивање ишло је сличним путом и имало је скоро таке исте резултате, као и у правој Далмацији, што се тиче сеоског и градског насељења.

На против, не може се то исто рећи и о Истрији. Истина, и овде, као што смо већ видели, Словени су заузели скоро сву земљу још у VI и VII веку и пословенили је; но градови бар приморски — од Пуља (Pola) к западу до Трста остали су и до дан дањи савршено латински. Ипак тај латинизам у етнографском погледу не прелази ван градских капија[8], ма да је ње-

5 У судским квартови «града Спљета» XIV века Кукуљевић набројао је међу 138 словенских породицама само 3 талијанске (Stari pisci hrvatski, књ. I, др. VII — X).

6 У Спљету на крају XV века јавља се први песник хрватски, познати Марко Марулић.

7 Ти сабори били су 924, 1059 и 1064 године.

8 То се може узети сасвим буквално, пошто кад се град Трст у новије време стаде силно ширити, морао је захватити словенско земљиште. јер нека пређашња топографска имена словенска не ишчезеше ни после тога, пошто су ушла у састав града. Довољно је напоменути Forrente Kluč. који ма да се сада налази у средини града, ипак је сачувао свој првобитни словенски назив.

гов утицај приметан у многим одношајима и у чисто словенском земљоделском насељењу.

Ограничавајући се овде на просто излагање главнијих фактова, не ћу им истраживати узроке и мотиве. У исто време, кад је реч о морском прибрежју и морским острвима, држим да неће бити излишно да се каже штогод и о пловидби у словенским пределима јадранског приморја. То ми се чини тим потребније, што и у погледу пловидбе налазимо овде већу разлику но што је у других Словена, и што је, као што ћемо доле видети, мореплозство имало важног утицаја на постање месних назива у овоме крају.

Сам положај далматинско - истријског приморја и његово богатство у пристаништима, противно талијанском прибрежју, где природних пристаништа посве нема, морао је и у најстарија времена изазвати мореплозство на јадранском мору, тим пре, што близина тако развите земље, као што је Италија, и природни производи оближњега континента, морали су изазвати потребу у размени производа обе земље. Према томе није чудо, што још пре доласка Хрвата и Срба у ове крајеве, пре но на противној страни јадранског брега Италије, на бреговима далматинским налазимо Либурне, који су се већ прославили својим мореплозством. Римљани, као што је познато употребљавали су особиту врсту лађа за брзу пловидбу, које су се звале liburnicae или liburniae. На источној страни, на име у нелибурнијској Далмацији, мореплозство особито је процветало с тога, што је тамо, као што смо видели, било много грчких колонија. Поплаве и пролазак преко тих земаља Германаца, Хуна и Авара ма да су и могле умањити то занимање, па и преобратити мирно трговачко мореплозство у разбојништво, но никад нису могле уништити пловидбу. Тако, после прогонства или уништења Авара, Хрвати и Срби, населивши се на бреговима јадранског

мора, нашли су поморску пловидбу више или мање развиту, и могли су се њоме одмах користити, владајући не само земљиштем и острвима, но и водама, којима су владали њихови претходници. И заиста, још Константин Порфирогенит прича о хрватској војеној флоти у Далмацији, која се, по његовим речима, састојала из 80 већих лађа (sagenas) и 100 мањих (conduras). Та војена флота која је постала у след непрестаног разбојништва Сарацена на средиземном мору, претпоставља и силну развиту трговачку флоту на далматинском прибрежју. Но пловидба ма да је постајала у свих Словена у опште, што су живели на јадранском прибрежју од Пуља у Истрији до града Бара, ипак процветала је само на посебним тачкама у означеним пределима, и то у разна времена.

Као што је у Балтијских Словена морепловство носило на себи значај поглавито морског разбојништва, нарочито у пределима суседним с Немцима и Дачанима, тако у Словена јадранског приморја оно се одликовало својим трговачким правцем, ма да су и овде спољни нападаји и други непознати нам узроци припомогли развитку разбојништва на извесним местима за неко одређено време. Пре свега још у IX веку разбојништвом развило се у Неретвљана, становика жупе, која се налази у предолима реке Неретве. Узрок томе, јамачно, била је, осим поплаве сераценске, која је изазвала отпор и та околност, што Неретвљани, не хтевши примити хришћанство, навукли су на се нападаје и са стране својих крштених једноплеменика. У другој половини IX века (868 год.) на послетку покрстили су се, но морског разбојништва нису се отканили. Тек на крају X века (997 год.) после 160 година силне борбе, разби их омлетачки дужд Пјетро Урсеоло, и тим су се завршила морска разбојништва Неретвљана. У XII веку развило се опет разбојништво на другом крају, на име у Омишу и

Пољици, не далеко од града Спљета. Оно је било тако силно, да је 1274 године неополитански краљ Карло ступио у савез с далматинским градовима Спљетом и Шибеником, да би поразио омишке разбојнике, и тек Млечани, на лађе којих оно су непрестано нападали, дугим војевањем и регуларном опсадом принудили су их на крају XIII века, да се оставе тога заната. Трећи и последњи пут јавља се поморска војна у Далмацији у XVI веку: то је била обрана Ускока, у хрватском приморју код града Сења, од нападаја Млечана и Турака; она се у току времена обратила у морско разбојништво но искључно против Млетчана и Турака. Ускоци ти били су већином бегунци у хрватско приморје из српских земаља под Турцима, од куда су и добили име Ускоци. Борба та продужавала се више од једног века, започела се 1523, а свршила се 1635 године, и стајала је млетачку републику до 200.000 дуката годишње. Да би прекратили ту ствар, Млеци и цар Фердинанд закључили су међу собом нарочити уговор о пресељењу ускока у пределе, удаљене од јадранског приморја.

И поморска трговина развила се у разна времена такође на трима тачкама словенским у јадранском приморју. Пре свега и у најширим размерама развила се поморска трговачка флота у Дубровнику. Још у X веку Дубровчани, у савезу с Неретљанима, дали су својим бродовима такав отпор цару Отону II, да се он морао одрећи сваких планова против слободе њихове. У XIII веку зависност од Млетака и разбојништво Омишана учинили су многе штете трговини и флоти Дубровника, тако да се тај век може сматрати као период њенога опадања. Но већ у почетку XIV века Дубровник се почиње опет подизати и ширити своју трговину источну, индијску и африканску, и у исто време развијати своју трговачку флоту. Тако исто, и XV век био је повољан за цветање дубровачке флоте, која је у то време дошла

до знатне величине. У XVI веку умањава се самостална и непосредна трговина Дубровника, но за то дубровачки бродови воде непосредну трговину међу Италијом Француском, Шпанијом, Инглеском па и Америком; осим тога они су покушавали посредну трговину међу источном Индијом и Персијом. Даљи развој дубровачке флоте био је заустављен завојевачким предузећима цара Карла V у Тунису, Триполису и Алгиру, где је участвовало, у разним походима до 300 већих лађа дубровачких. Оне су скоро све пропале од силне буре. Но и после тога пораза, у XVII веку поморска трговина одржавала се до страшнога земљотреса 1667 године; после тога догађаја бродарство дубровачко није се могло никако више подићи на пређашњу висину. Ипак у XVIII веку трговачка флота Дубровника опет се знатно развила, но у руском рату с Турцима 176—1774 године, руски адмирали, особито Орлов, зауставили су њен развитак, сматрајући дубровачке лађе као турску својину. Трговачка флота Дубровника задржала је неки значај и у почетку нашега века, по сили свога старог права неутралности, по коме је могла и у време рата преносити под својом заставом робу обе ратничке стране. Од 1806 године, пошто су Французи уништили републику и потчинили Дубровник својој власти, то право било је потрвено, и Наполеонови ратови учинили су још већу штету остатцима старе дубровачке флоте. У новије време она се опет почела развијати, особито услед необичног напредовања два недавна основана друштва бродарска (у граду Дубровнику и у Пељежцу — Sobioncello), тако да сада Дубровник с околином има до 100 лађа, које далеко плове.

У ком се веку почела развијати поморска флота у Боки Которској — не може се одредити; но знамо, да је још у XVII веку била са свим знатна. Познато је, да је Петар I, руски цар, при устројству своје флоте,

позивао отуда учитеље морнарства ради обучавања руских поморских официра. Сада је трговачка флота овде мала, и број лађа, које далеко плове, мањи је но у Дубровнику.

Трговачка флота на Кварнерским острвима, особито у Лешинама, развила се тек с концем XVIII века. Сада град Сењ, Рјека и обе Лошине имају више лађа за даљну пловидбу но Бока Которска и Дубровник, узети уједно.

Трговачка флота аустријска, у данашње време, не рачунајући лађе што плове поред обале, има више од 600 лађа за даљну пловидбу. Из алманаха „Annuario marittimo", који издаје трстански Лојд, може се видети, да око 90% од укупне количине тих лађа припада Словенима; тако исто капетани и матрози на тим лађама скоро су искључно Словени.

У погледу развоја морепловства у словенском делу јадранског приморја ја могу споменути само главне тачке и моменте тога развитка. Но да је у средњем веку словенско бродарство на свима тачкама јадранског мора било више или мање значајно, сведочи назив тога мора, и самим Италијанима, Словенским морем.[9] Да су главни и најбољи морнари у свима важнијим војним предузећима Млетака против Турака били Далматинци, то се види на свакој страници историје те

9 Come Appenin scopre il mar schiavo. (Orlando fur. c. IV.
si came neve tra le vive travi
Per lo dosso di Italia si congela.

Soffiata e stretta dalli venti sciavi. (Dante, Purgatorio, canto XXX).

Народност морнара, више него маса насељења на бреговима, даје име рекама и морима; тако на пример, арапски писац IX века Ибн Кордад Бег назива Волгу словенском реком, једино с тога, што Словени, не утврдивши се још на бреговим њеним, ипак су пловили по њеним водама. Неки римски и грчки писци, као на пример Корнелије Непот и Марцијан Хераклеота називају западни део Балтијскога мора mare Vindicum, а Нестор и Константин Порфирогенит Црно мере — руским, без сумње из истог узрока.

славне републике. Још је боље познато савременицима од куда се намирује лични састав аустријске војне флоте, и ко је био главни јунак познате победе на Вису (Lissa) 1866 године. Словенски елеменат у аустријској војеној флоти заузима тако видно, а ко не и искључно место, да је аустријско војно министарство морало увести српско-хрватски језик као обвезан предмет у војно поморској школи у Рјеци

Време је да пређем сада к посебним групама месних назива у означеним земљама, и да кажен неколико речи о њиховим својствима и узајамним одношајима. —

Што се тиче времена постанка тих назива, ваља пре свега разликовати две епохе: епоху до доласка Словена у те крајеве у већим групама у VI и VII веку по рођењу Христову, и епоху словенску, од тог доба па до данашњег времена.

Гледећи на етнографске елементе прве епохе месни називи могу се поделити на три категорије, на име: називи илирски, грчки и латински.

Илирски називи најстарији су у тим земљама; но једно по томе, а друго што су сви називи познијих народа наслагани на њих, као познији геолошки слојеви, врло је тешко тачно их означити, тим пре, што до нас није дошао ни један писани споменик старог илирског језика. Месни пазиви: Albona, Flanona, Skardona, Stridon, Jadera, Senia, Promona, Andertium и имена лична: Bardilis, Pleurates, Teuta, Agron; на послетку, племенска имена: Bulini, Vardi, Nesti, Desareti заиста су илирског порекла; но како ми знамо та имена тек из грчких и римских писаца, то немамо никаква јемства, да су нам достављена верно, а не преиначена према духу и облицима грчког и латинског језика и изговора.

Од грчких назива неки су се сачували само у старих писаца, као на пример: Epidauros, Olyntha, Kra-

this, Epetion; но неки од њих могу се још познати и дан дањи у броју живих словенских месних назива. Тако, на пример, у називима Хвар (Pharos), Корчула (Corcyra), Мљет (Melita), Трогир (Tragurion) итд. скривају се првобитна грчка имена, ако у осталом, и њих нису прерадили грчки пресељеници из још старијих илирских назива.

При истраживању латинских назива испитивач мора строго разликовати старе називе, који су постојали до Латина, и којима су Римљани дали само свој облик, а у суштини су остали стари илирски или грчки, од назива, које су непосредно дали Римљани. У прву категорију у сваком случају ваља уврстити имена: Epidaurus, Solonae, Rhisinum итд., у другу — називе: Mons Aureus, Spalatium, Flumen. итд.

У словенској епоси к пређашњим формацијама придружују се још два велика пласта, на име: словенски и талијански.[10] Но оба елемента по величини својега утицаја са свим су различни један од другога.

Словенски месни називи у означеним земљама јадранског приморја и по количини и по народном сазнању могу се назвати домаћи, а сви остали инострани. Огроман број словенских назива дозвољава нам, да их поделимо на неколико категорија. Пре свега могу се поделити: 1 на називе чисто словенског порекла, и 2 на називе у основи којих се налазе старе туђе речи.

Називи прве категорије могу се опет поделити на три разреда:

а) Називи који произлазе од личних имена, као: Нерјежићи, Нестрашићи, Поповићи, Лепетани, Лучина, Луково, Шчедрово, Баошићи, Брачевобрдо, Стањевићи.

10 О немачком и турском елементу у јадранском приморју не може се говорити, пошто их тамо никада није било: немачки облици Triest, Zengg имају да захвале за свој постанак аустријској администрацији. Од турских назива ја сам опазио само један на име Читлук.

Та врста назива могла би се још даље поделити, по имену рода, по имену родоначелника или оснивавача места; по том за лингвисте интересна би била деоба по формама завршетка.

б) Називи, који су послали од својства појединих места, као: Јесенице, Новиград, Маслиница, Примошћен, Дренова, Дубовица, Хумац, Стариград, Прико, Ораховац, Трстено, Гребени, Плочица, Полице, Новице итд.

в) Називи, који су постали у след ма каквих догађаја, прича, предања, општег убеђења, као: Пакошћани, Скочиђевојка, Зечево-брдо, Мокотица, Богомоље итд.

Друга категорија назива, то јест оних што имају у себи туђих елемената, може се поделити на два вида:

а) Проста измена туђега назива по духу словенскога језика, не обраћајући пажњу на значење његово; тако на пример, старо-илирски називи: Albona, Scardona, Senia претворили су у Лабин, Скрадин, Сењ; старо грчки: *Κορκυρα, Φάρος, Μελιτη, Τραύρούριον*; претворени су у Корчула[11], Хвар, Мљет, Трогир; латински: Tergeste, Pola, Mons Aureus, Pagus обраћени су у Трст, Пула, Мосор, Паг. Осим месних имена са старолатинском основом, ново-талијански називи врло се ретко претварају у словенске.

б) Така иста измена, но која случајно има ма каквог значаја у новом облику по тако названој народној етимологији, на пример Ластово, претворено из Аугуста (талијански Lagosta), Цавтат из Civitas[12], Спљет од

11 Стари облик Коркур.

12 Управо од civitat (civitatem) с тога, што, као што је познато, све сличне формације ново-романских језика основане су на акузативу, као талијански bonitade, imanitade, gratitudine и т. д. Неке тешкоће могу се појавити због гласа с=ц о коме имамо доказа, да су у време доласка Словена у јадранско приморје тај глас изговарали тамошњи Латини као **к** пред і и **е**, а не као **ц**. Још и у данашњем дубровачком словенском дијалекту сачувала се реч лукјерница од латин lukerna; рекеса од лат. recessum — одлив, а у комедији «Дундо Мароје» коју је писао Држић 1550 године налазимо реч плакјер, која је постала из средње-латинске речи, као талијанска piacere и Француска plaisir.

Spalatum, Солин од Salona, Драч од Dyrrhachium итд.

Назива, преведених с туђих језика на словенски у колико се опомињем, нема. При том није нужно ни спомињати, да је огромна већина назива из прве категорије, то јест, чисто словенских.

Талијански месни називи на северо-источном брегу и острвима јадранскога мора, могу се поделити на четири категорије:

а) Називи, којима су основ старо-латински (и полатињени илирски и грчки) називи, као: Skardona, Albona, Solone, Trau. Lissa, Curzola, Ragusa, Spalato, Ossero, Pago итд.

б) Тако исто као што су Словени у време својега доласка у Далмацију прекројавали називе знатнијих места староседилаца по духу свога језика, тако су и Талијани измењивали словенске називе на своју руку. И овде, као и тамо, можемо разликовати просту измену спољашњег облика од измене, којој је дато неко значење. У први ред долазе на пример Sebenico (Шибеник), Verbenico (Врбеник), Brozze (Бродци) Lossin (Лошин); у други: Novegradi Новиград), Castelmuschio (Омишељ), Dolcigno Оцињ), Gelsa Еса), Brevilaqua (Привлака) итд.

в) Назива, преведених са словенскога, има врло много; овамо спадају: Botticele (Барбице. Bianka (Бјела), Cannosa (Трстено), Stretto (Тјесно, Oltre (Пријеко) итд.

2. Називи позније чисто талијанске формације као: Zara vecchia. Ragusa vecchia, Lissina, Porto Coperto, Porto Pollazzo, Scoglio Donzella, Bocche false, Stabilimento Manfrin итд. На послетку, овде има назива, који су постали из оних истих узрока, које смо навели, говорећи о постајању чисто словенских назива, но већином њихов је постанак са свим произвољан.

Познато је свакоме, да су на средиземном мору и другим с њиме спојеним басенима Талијани у пре-

ђашње време били први народ у поморској трговини. Ми знамо шта више, да се и дан дањи технички трговачки називи употребљују и ван Италије на талијанском језику. По томе није чудо што у земљи тако блиској Италији, и која је осим тога у са свим тесним политичким и економним одношајима с њом, особито с Млецима у земљи, коју купа то исто јадранско море, које је горда Венеција, услед развоја своје поморске силе, називала својим заливом (golfo di Venezia), још се више показао утуцај талијанске народности, а на име на мореплову у том крају и на свему оном, што с њим стоји у ближем одношају. Тај исти утицај морао је без сумње показати се и на месним називима приморских предела, толико важних за морнаре.

Тај утицај имао је два главна извора: прво, талијанске морнаре, и друго, државну администрацију. Талијански, особито млетачки морнари, путујући у друге крајеве света преко јадранскога мора, називали су својим језиком често ненасељена места (којима је Далмација тако богата), заливе, острва, итд. Они су називали та места или по њиховом својству (Porto lungo, Porto lago grande, Bocca falsa), или по имену цркве, манастира, капеле и њихних развалина (San Georgio, San Giovanni, Santa Croce итд.), већином не обраћајући ни мало пажњу на народне називе; но за то и народ није обраћао пажње на та туђа имена, но је и даље називао своја места по своме назвању. Само се од себе разуме, да када су прављене хидрографске карте (мапе), оне су се правиле не на основу народних назива, но по талијанским или поталијањеним називима од стране морнара, за које су карте и прављене.[13] Не

[13] Морнари већином изговарају поједине називе венецијанским дијалекто, и ма да им се на картама даје обично облик књижевног талијанског језика ипак неки су записани и на дијалекту, као: Speo, Melada, Morter, Spalmadore Levrera, Mandoler и т. д.

маље потпомогла је умножавање талијанских назива и администрација, која се служила талијанским језиком још од XV века (пређе латинским.) [14] У том погледу аустри,ска влада. почињући своје господство у тим крајевима у неколико још с концем прошлога века, није ништа изменила; но на против с раширењем у последње време круга раду администрације, увећао се и утицај талијанштине. Па и војена флота аустријска до 1848 године била је савршено талијанска; на талијанском језику писана су акта, талијански језик господовао је и до сада господује у поморским школама. Картографске радове и аустријска влада радила је не на немачком, но на талијанском језику, и тим пре катастрални описи морали су се израђивати на талијанско мпри чему разуме се, записивани су називи по актима и научним списима; на живе народне називе освртали су се само у недостатку првих, но и у последњем случају народни називи добијали су свагда туђ колорит и облик.

После свега напред изложеног, није ни мало чудновато, што месни називи у словенском јадранском приморју имају карактер дуализма као и то, што су туђински називи боље познати у књижевности, него домаћи. О местима, која имају још особених назива на латинском језику (који се употребљују и дан дањи у црквеним пословима) осим словенскога и талијанскога, — држим да је излишно говорити.

Јов. Акимовић.

14 У том погледу и словенски Дубровник не чини изузетак. У Дубровнику су говорили у породичном кругу народним језиком, писали су песме и драме словенски, но деловодство су отправљали на латинском или талијанском језику.

САЊАЛО

ПРИПОВЕТКА

I.

Већ је два пута неко лупнуо штапићем пред школским вратима, па и накашљао се, али му се нико изнутра није одазвао. Ватра је на огњишту горела, али у кухињи нигде никога. Тек кад се и по трећи пут чула мало јача лупа, тргне се учитељ Макса у својој малој собици, остави „Плутарха", којега је дотле пажљиво читао, метне залогу код Александра цара Македонског, скине наочари и спусти књигу, па онда приђе к собњим вратима, и отвори их.

Пред њим је стајао један стасит, личан сељак, који држаше за руку свога синчића, који под пазухом имађаше буквар.

— Доведох ти дете, учитељу, да и њега учиш са осталом децом. Здраво је, као јабука — гледни га само! Једва сам га отео од Петрије. Мати, као мати, да јој је непрестано да пиљи у своју дечицу.

— Хм! прихвати учитељ Макса — а колико му је година? Знаш, по закону...

— Кад је оно Морава потопила село, онда се родило; па сад рачунај! Ја бих рекао да му је пуних седам.

Учитељ још једном одмери очима дете од главе до пете, отвори своју малу, округлу бурмутицу, понуди неколико пута свој размажени нос, машинално га убрише два три пут плавом махрамом, па онда позове оца и сина у школу, седе за плави школски сто, извуче из фиоке уписни протокол и отвори га.

— Како је име детету?

— Зовемо га Ћиран, а крштено му је име Гргур.

— Дакле Гргур, забележи учитељ, па опет озбиљно погледа оца: а презиме?

— Хоћеш ли по оцу или по деди?

— По деди.

— Здравковић!

— Нек је жив и здрав, рече учитељ затварајући књигу, — сад је прворазредац.

— У руку учитеља, окрене се отац пун збиље своме мало заплашеном синчићу.

А кад је с пуно поштовања пољубило старог учитеља у руку, дете опет грчевито стиште руку свога оца, обори очице, и да му је онда ко пажљивије погледао испод трепавица, опазио би две сузне капљичице, које се само малко помолише, па опет усташе, јер је лепи малиша већ дотле савладао страх и стегао своје узбуђено срдашце.

Кад сви троје изађоше у школско двориште, опазише да мали брдски коњичак, привезан за један проштац у школској огради, мирно стоји оборене главе, и жељно очекује да га ослободе терета што висаше с једне и друге стране о дрвеној самарици. И Гргуров отац као да знађаше јаде и наде свога мученика, оде те поскида врећу и торбу, неколико дрвених заструга и један најпростији сандучић. У врећи је брашно прохино, а у торби пшенично; у застругама сир и со, а у једној позамашној кеси био грах. У дрвеном је сандучићу скромна детиња преобука.

Школа је Б....ска у брду. У брдима су села много мања него по питомим равницама, па с тога по више села шиљу ђаке у једну школу, која је обично, исто као и б. ..ска, баш уза саму цркву. У таким школама деца живе стално. и само о великим празницима и о школском одмору, одлазе својим кућама. Оцеви доносе храну одсеком, по пропису, који је утврђен обичајем. Кад је Гргуров отац све тачно и исправно предао учитељу, пољуби се с њим, пољуби још једном озбиљно своје лепо дете, погледа га мирно и спокојно, али погледом дужим и дубљим окрете се исто тако спокојно, уседе на коња, па са свим обичним гласом рече: збогом! Окренуо се још један пут само, јаче опанком муну коња у ребра, и не окренувши се после тога више ни један пут, ухвати стазом кроз планину. А кад је био у најгушћој гори, окрете се два три пут, па онда, не видевши никога осим којега пупавца или плашљива зеленбаћа, покри десном руком своје наоблачено лице и груну у плач.

А зашто је плакао?

Казаћемо и то, али само ради оних, који не имађаху од срца порода. Онима, које су га имали, и само се каже. Јаше Иван Здравковић своје слабачко клусе, које понајлак граби напред ни брже ни лакше, јаше. а он, кад му мало лакну после неколико поточића суза, поче се све већма удубивати у своје мисли, у себе сама, у свој мирни сеоски живот тамо горе у горовитој планини. Драге му се слике појављују у успоменама, које, као никад до сада, оживише у њему. Учини му се као да види своје беле и питоме вочиће, слуша како шкрипе точкове под товаром како се беле букове облице, а међ њима храповокорни церићи мало пре осечени тамо у бранику, он понајлак иде на колима, а малени синчић, с прутићем у нејакој ручици маше тера више нуди и храбри мало посустале вочиће, да похитају кући за ви-

дела... Ето сад баш Ивану изађе пред очи лепа слика тихог, домаћег живота: он седи у кући на клупици поред ватре, домаћица спрема вечеру, а мали Гргур, несташан и торокљив, игра се око живе ватрице која пуцкара, час око њега поскакује и запиткује, час се врзе око матере, која га наизменице љуби и кара, кара и љуби. Шта пута, у први освитак, скочи да похита у поље, у гору, па се крадом, крадом да и жена не види, нагне над лепом главицом својега синчића, гледа га и гледа, па онда, на прстима, да га не пробуди, оде из куће. А сад шта ћеш мој весели Иване? Ту су му се опет очи замаглиле, душа узмутила, па нити је шта чуо ни видео. Тако је прошао гору, па сеоски потес у речноме кључу, па после долом дуж ливада, па опет косом уз будо до својих кутњих вратница. Ту га је дочекала брижна жена Петрија.

Он је ћутао, а она питала. Питала је много, питала је све. А кад је она престала са својим пунобрижним питањима, онда је он, на махове, испричао све, сваку и најмању ситничицу о детету, о учитељу, о школи, али само једно није се усудио да превали преко својих усана, није јој ни из далека смео наговестити да је — плакао.

А мали Гргур — и он је бризнуо у плач, кад је својим крупним очицима опазио да отац замаче за гору. У срце му се спусти терет као највећи воденични камен из њихове поточаре. Не сме ни да помисли у свом малом јаду, да ће он вечерас преноћити у школи, без оца и мајке, да га не ће покрити мајка својим рукама, да, дремајући под топлим губером, не ће упрти поглед у бабу и слатко заспати. Плакао је, брисао је сузе широким рукавом своје беле кошуљице, а све кријући да не опази стари учитељ Макса.

Старом учитељ Макси није то била првина; гледао је он, пун саучешћа, стотину таких тешких дечијих и

родитељских растанака. У своје млађе доба, првих година свога учитељевања, и са̂м је прво само — са̂м, а после са својом младом женом, оплакао сваки овакав тешки растанак. Али после, навика и старије године, навукоше му на суморно лице збиљу, коју је ређе разблаживао одмерен смех али плач — готово никад. Кад је мислио да ће бити доста рећи ће са свим мирно и полуочински маленом Гргуру:

— Иди, сине, доле у поточић, па мало испљускај очи и образе, па онда дођи у кућу.

Учитељ Макса оде у собу да остави свога «Плутарха» у школски орман, а малени Гргур, једва корачајући од бола, сиђе доле у поточић, стаде на два бела заравњена камена у сред бистре и провидне воде, захити ручицама свеже водице и умије се. Па онда је стао на траву која се модраше дуж обале с једне и друге стране, гледаше у бистру планинску воду и слушаше њезин ромон преко шарених, облих а и многоугластих шљунака. Гледаше и слушаше: чињаше му се као да у том жубору чује по који слатки гласак своје матере па би чисто и он даље потоком, можда би га, добар и милостив, одвео до самих ливада што се виде озго са њихових вратница.

Ту поче сунце са свим замицати за брдо на западној страни школе. Још се изнад младе горе виђаху полу-светли врхови последњих пера̂. Мало прође па и њих нестаде Само на највишим врховима старих храстова, на црквеној кули и на школској звонарици што за тренут два блесну последња црвен — па и ње изненадно и бешумно нестаде. Над поточићем поче се хватати сутон и спуштати свечани али и тајанствено-заплашљиви мир. Мали Гргур, узнемирен таком ненавикнутом самоћом, похита натраг, а кад беше већ близу школских врата а њему се откиде неколико комађа од оног тешког камена што притискиваше младо срце ње-

гово: пред кућом, на једној старој дрвеној клупи, сеђаше једна постара жена, благог лика као у његове матере, а до ње лепушкаста девојчица, ни млађа ни старија од њега. Мали Гргур није никад дотле видео, али му његово срце шапну да су то учитељка и њезина кћи. Маши се руци старе госпође, која, уморна, усили се да се осмехне, а њезино дете, несташну и сувоњаву девојчицу, само је погледао. Учитељка га је благо запиткивала, а он јој је, у издробљеним реченицама, испричао свој мали кратки животопис.

Паде сутон да се у дворишту већ не могаху распознати дудови од липа. Поред школске ограде прође још по који одоцнели ратар, сâм, умукао, журно грабећи да са свим не омркне изван свога крова. Далеко у шуми чуо се ћук. Тамо кроз грање високога бреста светлила је већ доста јасно звезда вечерњача. Сви уђоше у кућу.

Учутељка даде упаљену свећу своме детету и посла је да добро притвори школске прозоре, који су, обично, по цели дан били отворени. Мали Гргур пође да јој помогне. Уђоше унутра. Оставише свећу на једној од скамија. Док је лепушкаста и мало несташна девојчица затварала крила, дотле је он пажљиво разматрао школу и њезин скромни намештај. Свећа горијаше готово црвено жутим, потмулим пламеном; око ње, у њезиној блиској околини, распознаваху се сви предмети јасно и разговетно, али тамо даље, по угловима и зидовима, пао сутон, полусумрак, да се једва могаше разазнати стари школски орман за књиге од оне велике пећи десно од врата, која је цела састављена из зелених углађених каљева.

Мали Гргур пажљиво гледаше скамије, па учитељев сто, па црну велику таблу, па ону икону између прозора која се није дала разазнати. Учини му се све то тако озбиљно и свето, да се не усуди ни у што такнути

својим простим, сеоским прстићем Ма да још није умео много ни мислити ни осећати, ипак му некако чудновато беше и у глави и у срцу. Чисто се бојао и да помисли, да ће већ сутра и он седети у једној од тих чудноватих клупа и слушати наук, о ком је тако много слушао од свога оца и од своје матере. Свако је дете радознало али мали Гргур, још тако млад и из тако забаченог села као што је његово, не да није био радознао, него је умео своју радозналост да сакрије, да не поверава језику, али си му је тим разговетније могао читати у очима.

Али мала девојчица, која већ дотле позатвара сва крила, горња и доња, није још била тако хладне и мирне природе да посматра очи новога другара и из њих се најпре увери је ли он радознао, или не. Она је једва жива претурила велики школски одмор; њезин окретни језичић, њезина немирна устанца навикла су цвркутати и торокати по цео дан, а душа јој беше запиткивати, описивати и приповедати све што је знала, чула и видела. Узе свећу у своју сухоњаву ручицу и оштро погледа свога пратиоца:

— Како ти име?

— Гргур, — протепа он доста непоузданим гласом.

— А мени Даница, а зову ме и дивљим пилетом. Имаш ли буквар?

— Имам.

— А читанку?

— А шта је то?

— А «прву знању»?

— Немам ни то.

— А рачуницу?

— Јок!

— А ја имам пуно пунцато књига; већ сам подерала четири буквара и две читанчице. Ја знам написати цело твоје име, само да видиш.

Ту га ухвати за рукав и повуче к табли. Узев креду, поче се успињавати да напише велико глагољ, па мало рци, па мало глагољ, али упорна мала ручица, па кредом ни маћи! Љутито баци креду на школско тле, која прште у мале комадиће по свима крајевима собе.

— Ја знам и рачунати — а знаш ли ти?

— Ја не знам, одговори Гргур, мислећи да тога има само у школи.

— Видиш овако се пише један, овако два, овако три.... Говорећи то, доиста је написала све те бројеве, али сваки у другој величини и у другоме правцу.

Гргур гледаше, али се толико не чуђаше; не виђаше му се да ће то бити Бог зна шта.

— А јеси ли видео кад год нулу?

— Лулу? И мој баба...

— Није лулу, него нулу. Погле само како је умем лепо написати.

— А шта је то нула? Упитаће на то Гргур погледавши је мало озбиљније.

— Нула је ништа, она значи стотину и хиљаду. Кад их је много, можеш коју и побрисати.

Махну главицом Гргур па гледа, пун чуда, у то учено чегртало.

— А каква је ово икона? Упита је Гргур.

— То је свети Сава, што је сазидао ову школу. Њега славимо, јер он пази на нас; по цео дан гледа и слуша како се учимо и владамо. Видиш како прети оним великим прстом, што га је подигао.

Ту она подигну свећу ближе икони, а мали је Гргур дуго и пажљиво гледаше и гледаше, па онда скиде свој нови фесић и прекрсти се.

— Па ти се већ знаш прекрстити! Поче се томе чудити изненађена девојчица.

— Знам.

— А ко те је учио?

— Баба.

— А знаш ли «оче наш" ?

— Не знам.

— А „Богородице дјево» ?

— Не знам ни шта је то.

— А ја знам и оче наш и богородице дјево и десет заповести божјих.....

Изговоривши то, поче обичним школским тоном и ритмом да одчегртава своме занимљивом и јединoм слушаоцу све своје теолошко знање, док ти се из кухиње заори материн глас :

— Данице !

Мали је Гргур био први од ђака из даљих села. Тек ће кроз који дан по недељи стизати и остала деца. Ђаци из села у ком је школа сутра ће почети долазити. Учитељка не даде маломе новаку да сам ноћи у ђачкој спаваћој соби ; још је дете нејако, може се престравити. Намести му на кревету ниже својих ногу и по вечери позову га у собу. Изује своје нове опанчиће у кући, па бојажљиво уђе унутра. Учитељ Макса већ се спремаше да легне, стајаше пред иконом над столпћем до кревета, држаше у рукама бројанице и на глас читаше псалам : „и дажд нам, владико, на сон грјадушчи...." Мала Даница већ је заузела своје место до зида у материном кревету, покрила се, а чупавом главицом врти то на једну то на другу страну по беломе јастуку, а сувоњавим ручицама загрлила мачку, која се стрпљиво предала својој судбини, чекаше да ту малу вижљу ухвати први сан па да умакне. А кад је мали Гргур пришао да заузме своје место на кревету, мала Даница погледа га с пуно радости, згрчи већма уморне ножице под јорганом, климну мало главицом, већма притиште цицу к својим прсима, па онда, у име лаке ноћи, исплази своме милом госту вршчић од оног немирног, а опет тако милог језичића. Мали Гргур и не

опази све те покрете и поздраве своје нове пријатељице, али, кад је већ био под губером, замакоше му очи за онај велики сахат на дувару. Никад свога века није видео сât, гледао је у шеталицу, у сказаљку, у незнане бројеве, и у оне тегове, које му тим већма завртише главу, кад им учитељка, пре него што ће лећи, приђе, и једне подигну горе, а друге повуче доле. Гледао је и гледао, а кад поче избијати девет и тегови сами потегоше једни на ниже други на више, просто није могао да заклопи очи од чуда, мислио је о томе и мислио, па тако, као уморно јагњешце, и заспао А први санак под школиним кровом беше тако драг: сневао је своју мајку Петрију и свога оца Ивана, па чак и ону немирницу што већ у велике сања на топлим недрима своје мајке, што јој се лукава маца већ измиголила из ручица и нечујним ходом сишла у своју ноћну стражару, на широку пречагу под вишњевим столом

II.

Не прође неколико дана а школа бр—ска забруја као кошница. Искупише се ђаци из свију села, и стари и нови. Једва их је учитељ Макса сместио у скамије: напред млађи назад старији. У клупи првој до учитељева стола седело је неколико њих најмањих и нејачких: међу њимаГргур и Даница. Нови ђаци, а особито Гргур, сеђаху мирно као бубице, а они старији већ су више давали себи слободе, особито кад учитељ није у соби. А мала Даница, она, као на иглицама, окретала се час по лево, десно и назад; све је желела чути, све видети својим маленим живим очицама.

Учитељ Макса озбиљно седи за својим столом, с наочарима на носу, а позамашнијим прутићем у руци. Прочита чланак два из читанке јасно и достојанствено

онако као паримеје о великој вечерњи, удари прутом о сухи звучни сто, да улије страх, а са страхом бадру и опрезну пажњу, па онда оне старије редом преслишава. Малени новаци седе само и слушају положивши малене ручице на горњу даску од скамије, слушају и гледају и зебу у плашљивим срцима: шта ли ће бити кад учитељ Макса навали на њих. Ћуте, не мичу се као слике мраморне; не смеју ни да помисле на тај ужасни час, — ни живи се не чују.

Кад је било при крају школских часова, онда су старији ђаци, по заповести учитељевој, сви у глас, више певали него говорили: «један пут један, јест један», па све до год нису прешли целе таблице множења и дељења. За тим су појали: тропари, кондаци, јектенија и друге пригодне песме црквене, па онда молитва.

Пре него се пође устану сви, ућуте, учитељ у њих дуго и оштро погледа ,они се ућуткавају све тише и тише, док год се не умири и онај последњи жагорић у оној последњој скамији до дувара. А онда учитељ Макса јасно објави свима и свакоме прве темеље његова «воспитанија.»

— Ко се усуди из школске авлије, без мога знања — наглашује учитељ Макса, — биће ухапшен!

Сви претрну.

— Ко не скине капу старијему, и у руку га не пољуби, први пут хапс, други пут четири прута!

Сви још јаче задршћу.

– Ко не буде знао лекцију, сви да знате, — ја ћу му судити!

Сви се скаменише.

— А ко буде дирао у туђе или другога ударио, нека ми и не излази пред очи! Јесте ли ме разумели?

Свима се срца следише, а језик заveза.

«Јесте ли разумели?» викну учитељ Макса још јачим гласом. Неколико њих из најстаријега разреда про-

муцаше, али више кроз зубе: «јесмо», учитељ се затим удали а ђаци, полако, један по један, оставише своја места и изиђоше који у кућу, који у пространо школско двориште. Они најмлађи, мало попристављени, једва се сетише да је настао час слободе, а мали Гргур, позван малом Даницом, изађе заједно с њом из тог загушљивог школског ваздуха.

А кад су били код баштенских врата, Даница позове у нутра свога новог друга. Беше тек почетак јесени. Поред стаза и овде и онде између леха беше још шареног и свежег цвећа.

— Ала у вас има много цвећа, примети мали Гргур, по што је мало одахнуо од мучних утисака прве школске поуке.

— Хоћеш да ти узберем?

— Не. То је туђе, а учитељ рече: ко у туђе дарне...

— Ово није туђе прекиде му говор мала Даница; ово је наше, ово је моја мати садила.

Ту се саже и узабра неколико стручака.

— Ево ово је каранфил, ово лепи човек, а ово жуто не знам како се зове. Гле како овај бели каранфилић лепо мирише.

Рекавши то, пружи узабране цветиће. Гргур се једва осмели да их се дотакне. А кад се она саже да откине још један бокорић црвено-жутог цвета, а он их врло хитро спусти у недра, бојећи се ипак да то учитељ не види.

— Ево ово је зевалица, а ово попина капица, настави мала вртарка по што се усправила и пружила своме другару оба поменута цветка.

Он се устезаше да их дотакне.

— Шта; ти не волише цвет?

— Волим.

— Па што их не узмеш.... Рекав то, опази мала Даница да и оних цветића нема у његовим рукама.

— А где су ти?

Он се мало збуни, па тихо шапну:

— Ево их.

Једва изустив то, покаже јој недро своје беле кошуљице.

— Таки да си их извадио! Викне мала вртарка мало оштријим гласом

Не смем; устезаше се плашљиво Гргур; не смем.

— Кажем ти да их извадиш!

— Не смем.

— Не смеш?

— Не смем.

— Не смеш ни кад ти ја кажем;

— Не смем.

Она га погледа још један пут мало љутито, баци оба цветка што их држаше у ручици, напрћи таке своје усничице, „иди!" рече му полуподругљиво, па окрете леђа и одскакута из баштице, преко школског дворишта, право у кућу.

И Гргур, стидан, изађе из баште. А кад беше сунце искочило на подне, сети се и он глади и глад њега снужденога, па уђе у собицу где су ђачки сандучићи, те на дну свога сандучића, под други пар својих кошуљица, сакрије сва три цветка што их дотле ношаше у недрима. У тај мах удари најстарији ђак у гвоздену „звечку", што висаше о једном дрвеном стубу школскога ходника. Знак да је на учитељевом сату куцнуло дванаесет и да ваља сести за обедни сто. Сви, па и мали Гргур, одоше у собу где је била дугачка проста софра, коју су обично звали трапезарија. Поседају око стола прво старији, па млађи, па онда најмлађи. Фамулус, који је у исто време и кухар, изнесе неколико пуних чинија пасуља кухана са сланиницом, а за тим раздели свима позамашне кришке прохе, коју мало пре беше извадио из пећи, пушаше се и мирисаше.

После онаких строгих опомена одрасли младићи дуго се не би сетили ни јела ни пића, али у малене деце и жалост и радост краткога су века. Кад их гледате како живо веслају оним древеним кашичицама а час по откидају замашније залогаје оне топле проје, и сами бисте, ма да сте таман од стола, добили вољу да седнете поред њих па да се сити накусате њиховог простог, али тако укусног ручка за гладне дечије стомачиће.

По јелу сви одоше доле на поточић, опраше умашћене ручице, испљушкаше уста и умише се. То је стара учитељева заповест, коју, као најсветије предање, предају стари нараштаји млађим коленима ученичким. После умивања настаје кратак одмор, па одмах за тим сваки своју књижицу: који под орах, који под брест, који тамо код кошева док не огласи звечка школски час.

Кад су се враћали с потока, мали Гргур поизоста мало од својих другова, стаде онде на ливидаци и дуго дуго гледаше тамо низ воду: вода струјаше већ оним тајанствено — тужним јесењим жубором, а ти звуци дотакоше се његовог разнеженог срца, пробудише у њему и оца и мајку, и кућу и вочиће и оне питоме овце што пландују у оном брснатом шумарку изнад куће њихове: види их све, већ да пружи руке да их дотакне али у тај исти мах чу где га неки шумски дух викну по имену. Трже се и погледа из над себе. На брдашцу, преко којега се бељаше утапкана стазица, којом се слази на поток, стајаше мала Даница.

— Ја те, ја те зовем, Гргуре! викну она још јачим гласом не мичуће се с камена, на ком се готово врћаше на једној ножици.

Гргур пође, кораком лаганим, неодлучним, још пун оне чисте анђеоске срамежљивости, коју је собом донео из своје планине.

— Брзо, брзо! викаше поново: видиш како ја! То рекав, па као тица летну низ брдо и за тренутак два већ беше стрчала пред њега.

— Ево сам ти нешто донела, рече, а руку, у којој беше дар, држаше назад... Погоди шта.

Он је само благо погледа, па опет спусти очи преда се и стидно прешупати: не знам.

— Донела сам ти уштипак. Погле колики је! Највећи сам уграбила из чиније, кад сам сама остала код стола. Загризни само, пун је пекмеза. Волеш ли пекмеза?

— Ја не знам шта је то.

— Зар твоја мати не кува пекмез?

— Не кува.

— А у нас има још пун пунцат оволики ћуп.

Ту она показа ручицама ширину и висину тога тако важнога и омиљенога суда, а он је морао у два маха покушавати, док се најпосле одважио те принео к устама и појео уграбљени уштипак.

— Хтела сам ти донети и једно криланце од пилета, али ја не марим.... а волиш ли ти живину?

— Волим, рече Гргур доста нагло, и, можда у тај мах први пут, насмехну се с пуно задовољства.

— Ал да видиш наше кокице, па нашег маторог петла са оволиком (показајућ ручицама) крестом, па наше патке, па патка кад потрчи за нама.... Имате ли и ви патака?

— Ми немамо патака, али кокошију пуну авлију. Да није лисица имали бисмо и више.

— Ја имам моје кокице, обе беле, па питоме; зовнем их само: трцава, гарава! а оне обе у крило па их милујем. Кад год их храним, ја само пружим руке, а оне саме са длана кључају. Кокице моје, кокице моје! викнем кад јутром стрчим у ходник, а оне око мене: какоко, какококо! Сад су све тамо испод кошева, али сутра, кад прну са седала, изађи у трем па ћу ти показати обе моје кокице

Још су се неколико тренутака позабавили на том малом чоту; она је причала, торокала, а он је само оз-

биљно гледаше и слушаше. Међу тим звечка огласи школске часове и обоје се журно упутише школи. Даница је напред скакутала.

Кад је било на заход сунца, звоно с древене црквене звонаре огласи вечерњу, јер беше субота. Пошто се на глас звона сви прекрстише узвикнувши заједнички: «Свјат Господ Бог наш» кренуше се, све два и два, преко школског дворишта у пространу порту, а из порте у цркву.

Гргур је само једанпут с родитељима долазио цркви на причест. Онда је био мален; што је видео, готово је мање више и поборавио. Кад је ушао у храм, учини му се да је све другчије него што беше тамо пре две године. Кад је с осталим друговима стао око певнице и очитао „оче наш», није се могао сит да нагледа оних лепих древених сводова од клиса, онога чистога патоса од великих четвероуганих цигаља, оних високих столова од белога древета, па оног иконостаса, са многим иконама и коситерним кандилима, у којима баш у тај мах црквењак Степан припаљиваше витиљце у руменим чашицама. Гледао је и гледао, а у малој главици поче му свитати, разгаљивати се маглица, која ју је дотле обузимала. На безазлено срдашце навалише утисци, који га у онај мах не раздрагаше, али га мало по мало испунише светим страхом, дивљењем, нечим што кроз свега њега прелажаше, нечим што је мирно и свечано као онај лик Спаситељев с којега дуго очи не скидаше, а тако пријатно и миомирно као ка̑д од измирне и задах свелога босиока, којим још прошле недеље сеоске бабе окитише целиваће иконе.

Међ мушком децом беше и Даница, али час гледаше у ђаке тамо с друге стране код леве певнице, час се освrташе у старије ђаке, руке прекрстила, али врховима својих прстића непрестано чупкаше своју шарену кецељицу.

А кад поче вечерња, мали Гргур не мога да се наслуша читања, и певања. Чудио се попу, који пред дверма на глас, не гледећи у књигу коју држаше, изговори толику дугу јектенију. Поп кади по цркви, а он очима за њим, до год се опет не врну у олтар. А кад се отпева и она последња песма „Упованије моје отац" и пођоше на поље, он још једном погледа на све четири стране цркве. Кад беше у порти, дуго не могаше да се прибере; у души му и свечано и слатко, и ведро и светло, и опет некако превучено ружичним, тајанствено-прозрачним маглицама. Рађаше се у њему осећање, оно готово целога века на чисто неизведено, и разумљиво и опет колико би хтели непојамно, осећање страха божјега, осећање који многи крију, многи га угуше и постану демони, а многима као добар вођ светли кроз све дане превртљива живота,

Учитељ је с попом отишао школи, а ђаци се расуше по порти. Гргур, како је стао подаље од црквених врата, ту је и остао. С пажњом је пратио игру својих другова, међу којима је, као буба, скакала и трчала мала Даница. Још није почео сутон отимати мах, а звечка већ огласи време вечери За неколико тренутака ни једнога не беше у порти. Мали Гргур изађе последњи, али много пуније душе него што беше пре уласка у порту и цркву. Ћутећи сео је за сто, али те вечери није знао шта је вечерао. Толико се занимао са сликама своје пријемљиве душе.

Милорад П. Шапчанин.

(Наставиће се)

РАТНИ ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДРУГОКЛАСЦА

(вођен од 10 јуна — до 22 октобра 1876 год.)

По акту надлежне власти као́ сви учитељи, тако и са̂м будем постављен за комисара 3 чете Рибничке V Трстеничког батаљона II класе. Одмах за тим већ 10 Јуна 1876 год. сваки на своје место ступисмо.

Убеђен, разним неизвесностима прошлих српских ратова а нарочито у новије време где писци и очевидци нејасно историју причају, сетих се незгода, па се реших, да се и сам у будућој ратној прилици пера латим те да по коју искрицу у моју књижицу запишем и докажем: да сам се поред своје комисарске дужности бавио и умним испитивањем и расуђивањем појединих знатнијих догађаја....

Познато је, да је доста у погдекојим батаљонима «народне војске« уштрба од бојева било, а то све јуначко борећи се за свету ствар. Међу овим батаљонима народне војске ни у колико наш V Трстенички батаљон II класе народне војске не заостаје; јер од својих 817 људи при поласку, остао је само на 416!? Где су остали? то само могу право рећи борбе: на Прокупљу, Сујетни. Прћиловици, и Шиљеговцу.

Запитаће ко: Има ли колико њих да су ратне дарове — колајне и тако подобно у батаљону добили? и колико њих? Ја му жалостиво одговарам: да до данас, 21 Јула 1877 год., ниједног нема!

10 ЈУНА 18˜6 ГОДИНЕ У ТРСТЕНИКУ

Логор поред Мораве.

Данас се скуписмо сви II класе војници, са комором на зборно место овде у Трстенику. Сви смо понели целу војену спрему, по двоје преобука, опанака, чарапа,назувица и т. д. као и хране за три дана. Све ово лепо је смештено у торбици, која је упрћена на леђима, са прекрштеним увезачима преко рамена и груди.

У 8 часова пре подне, по заповести г. Илије Ћирића командира нашег, засвира се: „збор", на који се позив сви у ред скуписмо (ми комисари с комором). Прозив се међу нама учини На неколико минути дође батаљони свештеник Г. Петар Поповић (свештеник Рибнички) у одело обуче се и отпочне свећење «водице". У батаљону се отпоче жагор. «*Ово нас опевају*"! па и сам знајући за освећење водице, при којој сам одговарао јектенију и друго што, доста сам из прва посумњао али пошто се сврши „водо-освећење» и покрописмо се, онда тек се увери да није истина што народ буни! По водо-освећењу бесмо сви од свештеника по заповести више власти *без заставе заклети*!? По заклетви, трајало је још један час „вољно", па се у име Божије око 10 часова — са поздравом: „Збогом" на пут у Крушевац — кренусмо.

Од логорног места, вашаришта, путовали смо сви у «маршу» за четврт сахата, а за тим „вољним кораком" — све до првог села Рибника, у ком на пољу пред црквом задужбином кнеза Милана М. Обреновића II — одмор с ручком учинисмо. Одавде хтедосмо пре поћи, али лепа кишица с грмљавином задржа нас до 12 часова (у подне). Пут вољним кораком и даље настависмо, где где одмарасмо се и једва у 8 часова у вече у Крушевац на марвену пијацу стигосмо а под зидинама Цара Лазара.

Путем беху многи од војника застали а нарочито они, који нису путовали пешачки па у првом путу већ се подбили; јер на меким душецима нема више лежања и из кафане у кафану шетања. Ово шест-сахатно шетање за њих је било са свим нешто чудно и замршено!

Чим се сви скуписмо и логор улогорисмо, одмах оде наш честити командир Илија, те рапортира нашем бригадиру II класе г. капетану Петронију Тешићу. Г. Бригадир издаде наредбу, да сви војници вечерас — сваки за се по местним гостионицама преноћишта нађу, а сутра рано у 4 часа на логорно место изађу.

У путу из Трстеника, видео сам међу нама довољно сиротиње и голотиње[1] тако да је њихова местна општина принуђена била дати им, како обуће тако и тродневну храну (хлеб и мрс). Исто тако уверен сам био, да их је било, који су узајмили новаца, те ствари за своју војену спрему набавили! — а било их је по највише између ове сиротиње који ни једне ситне парице за пут не имадоше понети. Шта ли су ови весели, жени и деци код куће оставили?

11. ЈУНА.

Логор у Крушевцу.

Јутрос у 4 часа засвира труба на „збор", на исти знак сви дођосмо. Прозив се учини, и наредба саопшти да ћемо сутра одело шињел и капу сваки војник примити. Наш батаљон рад, а нарочито сиромашнији, који скоро никаковог одела немаху, а камо ли простирача и огртача! Поводом примања одела сви говорисмо: Бога ми, чим ми ово примамо, нису чиста посла; нећемо ово код наших кућа поцепати — но мора нешто бити!? —

Јутрошњом наредбом отпочети су «рапорти" по војеној администрацији, четни и батаљони, да се праве.

Ево муке тешке на једаред! Писари четни а и батаљони од којих се ово тражи сви су готово прости и невешти — што но кажу „не умеју ни име чисто српски потписати» а камо ли „рапорт» и „требовања». Четни писари сви су сељани.

На јутрошњем «рапорту" било их је:

По списку	811	војника с комором.
на лицу	786	« « « «
одсуствовало	25	« « « «

Међу нама влада велика радозналост где ли ћемо се кренути! — Овде у Крушевцу је цела бригада II класе изузимајући IV јошанички батаљон, који је у Павлици истог среза с логором остао. Време је лепо.

12. ЈУНА
Логор у Крушевцу.

Јутрос је све свршено као прошлог јутра. Данас ми комисари имамо највеће и најтеже муке. Храна за батаљон први се пут требује. Требовања као што горе рекох, писари не имају направити. Примарани — да се неби храна задоцнила — сами ми узесмо, сваки од свог четовође рапортни број војника у својој чети, па по том броју требавања направисмо. Али на несрећу нашу! како скоро свуда тако и овде, батаљони комисар, човек с ћепенка — сасвим невешт — па шта више — који једва своје име и презиме као самоук уме потписати — наш је батаљони комисар!? Жалосно је! Код нас четири четна комисара скоро првих у разумевању администрације не бесмо ни један у томе звању већ обратно: у место ко од нас да буде батаљони комисар а четни од простијих и невештијих, а оно баш онај који као што рекох ни имена свога не зна потписати, а камо ли неку најодговорнију дужност вршити?! Данас сви војници по шињел и капу примили; време је лепо.

13 ЈУЛА НЕДЕЉА.

Логор у Крушевцу.

Синоћ је честига општина Трстеничка послала својој чети неколико порција бела чиста хлеба и неколико печених јагањаца. Ово је све поменута чета међу себе лепо разделила. Овако је и пре неколико дана иста општина I-вој својој класи — чети шиљала — па још и пића! Овде јој је велика хвала на патриотству, а нарочито председнику општине Г. Петру Катићу!!

Данашњи је дан врло знатан по нашу целу бригаду II класе Јутрос рано у 5 часова, сваки војник обучен у новом шињелу, новој капи шајкачи, а поред тога с новим кесама (муницијоним) за барут снабдевен; старешине народне војске с кајасима и сабљама — па ађутант, и револвером, у маршу парадном кроз варош на „Кочинско поље" измаширасмо. Међу овима само се ми комсари и коморџије изузимамо, јер одела никаковог на потраживање нама јуче не дадоше, са изговором, да за нас, „нема", јер магационар рече: ником се другом одело не да̂, до само „борцима". Лепо, али да видимо да ли је тако! Истог дана могао је човек свуда видети ове исте хаљине на лицама, која при интендантским, магацинским и станичким канцеларијама беху!!? — а ми весели — у нашем оделу морамо ићи — и исту ону муку и терет подносити, коју и борци, јер видеће се већ, да на голим лединама под ведрим небом, блату, киши и снегу свој живот проводимо! — Али да се manемо тога; нека их по канцеларјама да се не смрзну, а ми нити се смрзнусмо, нити се пак одрекосмо своје свете дужности, и ако смо своје здравље и век свој покварили и скратили!! —

Сва II класа бригаде крушевачке 4 батаљона (5 ба љон, јошанички, застао је као што сам пре казао) ску писмо се у „Кочинском пољу". У 9 часова дође нам

наш бригадир (I класе) мајор Лазар Чолак-Антић, бригадир II класе Г. Тешић, отишао је на Јанкову клисуру где се изодавна налази и капетан Стеван Беначки. У исто време дође и бригадни свештеник II. кл. Г Сава Н. Поповић, свештеник Трстенички, да заклетву (наш батаљон по други пут) положимо. Из вароши и околних села, гомилама је мушког и женског света било, који као сведоци учествоваху при овој нашој сјајној светковини. Бригадир командова, те се цела бригада стави у бригадну «кару». Заставе се донеше; сто се с водом за освећење спремљен и испод застава у кару на средини војске постави. Бригадни свештеник обуче се и отпоче «водо-освећење" — које кад се сврши и војска са заставама покропи — онда се позваше заставници батаљони, те сваки за свој батаљон из свештеничких руку ову светињу уз и језгровите свештеникове речи прими. Пошто се заставе предадоше и сваки у свој батаљон са свирањем пред „перси" оде, онда и наш бригадир изговори војсци неколико значајних у духу времена речи, — које се завршише са речима његовима и продужише у војсци, «Живио Кнез Милан Обреновић IV !!"

По овој свечаности отпоче се марширање по пољу што је гађањем нишана до ручка а и по ручку трајало.

Око 4 часа изађе наредба, да наш крушевачки и расински батаљон отпутује у Каоник, а козлички у маршу за на Јанкову Клисуру.

По наредби одмах се кренусмо — па и батерије с топовима. — У путу само се је хорила песма и тако весело преко Капиџика и Гаглове после 4 часа стигосмо у Каоник. Овде нађосмо се с нашом браћом I-вом класом, која још од пре десет дана овде станује. Ту се, отац са сином, брат с братом, рођак с рођаком и сродник са сродником лепо поздрависмо и изљубисмо. Милине и радости наше нигде није било! Мишљасмо, да се више

никад растати нећемо . и да нам је сва жеља испуњена па нико ни не помишљасмо на свој дом; јер и ако буде боја, то кад ћемо између својих изгинути, неће нам на жао остати! У овом весељу и задовољству скоро целу ноћ проведосмо. Овде је била и сва I-ва класа крушевачке бригаде изузимајући јошанички и козни-чки батаљон, од којих први је на Рашкој, а други на Јанковој Клисури. Време је било променљиво.

14 јуна

Логор у путу.

Јутрос наредба стиже, да се из Каоника сва I⁻ класа у Вукању (село) окр. алексиначког крене. Вукања је на 5 часова одавде а 8 од Крушевца на југоисточној страни удаљена. Прва класа остаде, а ми се на велику нашу жалост од њих раздвојисмо и одосмо. Путовали смо преко села В. Шиљеговца, Грѐваца и Рибара и то све насипом који води за бању Рибарску. Из Рибара кренусмо се коловозом (крчеником) на источну страну уз брег, преко кога сиђосмо у село Росице (од овог села настаје алексиначки округ) Од Росица опет уз брег на југо-источну страну уз који се једва с живом муком а помоћу народа и неколико јармова, по блату и киши батерије извукоше! Огранак овог виса, пружа се од Јастрепца Равне горе и Касапове чуке. По овом лошем времену једва у неко доба ноћи , неки пре а неки после, како је ко могао дођосмо у Вукању. Чим овде дођосмо, станисмо се на једном вису северно од села, па почесмо, како је ко могао шумљаке правити и ватре ложити, али од велике кише и блата, никакве користи не беше. Време је са свим рђаво.

(Наставиће се)

Овогодишња бугарска скупштина у течају прошлог месеца усвојила је и књаз потврдио следећи:

ЗАКОН

о народној војсци („Народно ополченије“).

I. Општи основи.

Чл. 1. У народну војску долазе сви грађани испод четрдесет година старости, који су способни за оружје и који већ нису уписани у стојећу војску нити у њену резерву.

Од личне службе у народној војсци могу се ослободити само они, који су болесни и телесно неспособни

Чл. 2. Народни војник („ополченац“) не може да се због војених упражњења од свог редовног посла да одваја на дуже време од педесет дана преко године.

У то време неможе да буде више од десет радних дана, нити једно учење може да буде непрекидно дуже од седам дана.

Чл. 3. Скупови народне војске на дуже време могу да буду само у случају какве велике претеће опасности за државу. Такови скупови наређују се нарочито књажевим указом а на предлог министарског савета.

Чл. 4. Ополченци добијају од државе оружје и муницију, на војена упражњења излазе у свом оделу и о свом трошку. Само у ванредном случају (чл. 3) кад се скупљају на дуже од једне недеље, добијају од државе издржавање преко својих општина.

Чл. 5. Вршење војене службе у ополчењу грађанска је дужност сваког Бугарина; зато таква служба недаје права ни на какву новчану накнаду.

Ополченце обучаваће нарочити инструктори, за које ће се узиматиислужени нижи чинови са платом највише до 240 динара годишње.

Одбори („комитети") и општине које на свој рачун инструкторе погађају могу овима плату увећати или умањити и њихов број умножити управљајући се само према својим средствима.

У случајевима кад се близу зборног места ополченаца налази какав сталан гарнизон, онда дотични одбор може да са обрати војеном министарству с молбом, да им се из тог гарнизона назначе инструктори. Војеном министарству у осталом оставља се на вољу може ли оваке молбе уважити или не

Чл. 6. Ополченци могу да се употребе на стражарску службу при тамницама, затворима, општинским магацинима и касама, но ово може да буде само по предлогу министарског савета на кнежев указ.

Чл. 7. Влада одређује места, на које ће се овај закон распрострети, — као и време, кад ће да ступи у живот

Чл. 8. Ради војеног вецбања држава се дели на војене округе, који се слажу са административном деобом земље.

Чл. 9. Министарски савет највиша је инстанција за решавање важних спорних питања тичућа се народне војске а на предлог дотичног министра.

Чл. 10. Министарски савет надлежан је 1-во, да потврђује избор месних одбора (комитета), који му се преко дотичних окружних начелника доставља. 2-го Да разреши од дужности цео месни одбор или поједине чланов, ако се против њега подигну доказане тужбе или жалбе, у ком случају општине попунавају одбор новим избором; и —

3-ће. Да решава спорове, који би се изродили између одбора административне власти.

Чл. 11. Чисто војени односи народне војске сасређени су у војеном министарству, при коме се тога ради назначује или особито лице као командант („начелник") ополченија, или нарочита управа.

Чл. 22. У надлежност војеног министарства спада:

1. Да поставља окружне војске команданте („окруж. војени начелници");
2. да одређује програм за вецбање ополченија;
3. да снабдева ополченије са оружјем и муницијом;
4. да води бригу о исправности издатог оружја;

5. да води бригу о успеху у војеном вецбању, чега ради може да изашаље нарочита лица да чине смотре.

Чл. 13. За све горе означене и друге потребе војено министарство издаје наредбе преко окружних војених команданата и обратно од њих прима рапорте и предлоге.

Чл. 14. На ополченије у једном округу води администрацију „управља") одбор истог округа („окружни комитет"). Одбор се састоји из подредседника и четири члана, које бирају старешине народне војске у том округу.

Чл. 15. У дужност окружних комитета спада нарочито да располаже све терете како личне тако и материјалне по служби у народној војсци у свом округу.

Чл. 16. Чланови окружних комитета бирају се на годину дана но после овог рока могу поново да буду бирани.

Чл. 17. Чланови комитета добијају по четири динара дневнице кад имају комитетске седнице.

Комитети сами разгледају и решавају тужбе против појединих својих чланова, а жалбе против целог комитета прима и расправља министарски савет.

Чл. 18. Чланови комитета равно као и војени командант округа при ступању на дужност полажу заклетву да ће ову правилно и непристрасно вршити.

Чл. 19. Окружни комитет прави распоред обучавања ополченија од месеца на месец и овај доставља старешинама и инструкторима ради управљања. При том комитет мора да пази, да скупа преко године не буде више од 50 дана вецбања.

Чл. 20. Окружни комитет опредељава меру казни за преступе учињене, у томе кад се цело село нејави на учење или за иступе целом четом учињене за време вежбања.

Оваква решења комитета сматрају се као судска решења и административне власти дужне су да их одмах изврше.

Чл. 21. Казне које окружни комитети могу изрицати јесу: опомена, укор, глоба од једног до педесет динара, и затвор од једног до три дана.

Чл. 22. Окружни комитет решава:

1. која класа и које чести од ополченија треба да изађу на вежбање,

2. одређује време, кад треба ополченци да добију оружје пошто предходно оцени њихов успех у војеном вецбању,

3. разматра спорове измећу мештана и инструктора,

4. раздаје оружје и муницију од државе добивену, а тако исто одузимље обратно од умрлих и исписаних ополченаца,

5. комитет заседава у месецу најмање два пут.

Чл. 23. За непосредни надзор и руководство над обучавањем ополченаца у једном оуругу одређује се један официр, који се зове „окружни војени начелник" (командант). Он има оне материјалне принадлежности које су прописане за четне командире у стајаћој војсци, рачунећи ту и попутнину по округу.

Чл. 24. Окружни војени командант има следеће дужности и права:

1. одговоран је за успех војничког образовања ополченаца;

2. он руководи војничку наставу и зато је дужан да обилази округ најмање шест пута у години;

3. он држи испит над исписаним нижим чиновима, који желе да добију инструкторска места.

4. он има право да смени неспособне инструкторе и да предлаже да се назначе други.

Чл. 25. Окружни војени начелници стоје под војеним министром и командантом кора у односу на резервисте и регрутацију (за ст. војску).

Чл. 26. За окружне команданте постављају се понајбољи официри на предлог војеног министра са књажевом наредбом по војсци.

Чл. 27. Окружни командант по праву свог звања заседава у седницама окружног комитета; у његовој се канцеларији стиче сва преписка комитета, па зато му се на ту потребу ставља од 1000 до 2000 динара годишње, о утрошку које суме он полаже рачуне.

II. Организација ополченија.

Чл. 28. У организацији ополченија чета се сматра за самосталну јединицу.

Чл. 29. Ако је број ополченаца у каквој општини између 100 и 200 војника, онда они образују једну чету под именом дотичне општине; ако је тај број већи од 200, онда се формирају две или више чета, које поред имена дотичне општине добијају своју нумеру. Општине пак, које дају мање од 100 ополченаца, састављају се са другим суседним да обвезују потпуне чете, ако томе не стоје на путу какве местне незгоде.

Чл. 30. У сваком округу окружни савети састављају села и општине у *четне срезове* и ове утврђује дотични окружни начелник.

Чл. 31. Старешина четни зове се четник (четникьть); он се стара да му се чета добро извежба и да јој је оружје и муниција увек у исправности. Њега бира збор свију ополченаца тајним гласањем а утврђује у дужности окружни комитет. Но комитет може по свом нахођењу четнике да удали од дужности и да тражи да се други изабере.

Чл. 32. Чета се дели на *десетине* или по узрасту или по групама кућа у општини Свака десетина бира простом вишином гласова себи „*десетника*" кога четник у дужности утврђује. Но четник може десетника да мења и избор другог да тражи.

Чл. 33. Десетници дужни су да пазе да им се људи без узрока не удаљују од вежбања. За својевољно избегавање службе дужни су одмах да јаве четнику или инструктору.

Чл. 34. Десетник има право да у неким случајевима даје својим ополченцима дозволу да се на вежбање не јаве. За такве случаје дужан је пре учења да рапортира четнику и инструктору ради знања.

Чл. 35. *Потчетник* је у чети помоћник четника; и њега бира чета простом већином гласова, а избор утврђује или га смењује окружни комитет.

Чл. 36. Четници, подчетници и десетари за одличје од остали ополченаца носе на левој руци народну тробојну подвезу.

Чл. 37. Ополченци кад су у строју, имају на капи народни грб (лав).

Чл. 38. Четник бира једног између десетара за „наредника" који у чети врши исте нужности што томе звању у стојећој војсци надлежe.

Чл. 39. Осим четника, подчетника и десетара за сваку се чету назначује по један „инструктор" (наставник).

Чл. 40. Дужности су инструктора:

1, да вежба ополченце сагласно прописаном програму;

2, да највећу бригу обраћа на исправност оружја и муниције, и да о свакој примећеној неисправности четнику јавља;

3, да захтева од својих ученика (ополченаца) строгу војену дисциплину.

Чл. 41. Оним ополченцима, који би имали згодног јахаћег коња са нужним прибором, може се дозволити да формирају јахаће десетине и чете, и да на коњима долазе на учење увек осем случаја, кад се нареди вежбање у стрелби.

Чл. 42. Свака чета има своју заставу, печат и касу. Каса се саставља од улога од сваке пореске главе или из других извора

што општине саме наређују; тако исто и приход новчане казни иде у ову касу. Из четне касе подмирују се трошкови на нишање, магацине, гимнастику и друге четне потребе.

Ако средства касе дозволе, онда ће се отуд давати награди за најбоље стрелце, нека накнада четним мајсторима, инструкторима и музикантима.

III. Начин за формирање чета.

Чл. 43. Чим окружни начелник објави. како су у округу састављени четни срезови одмах, општине сваког среза склапају спискове од својих ополченаца и у истим означују, који ће службу вршити на коњу. У исто време општине решавају на који ће се начин образовати четна каса, — одређују време и место, где ће да се скупља чета ради вежбања и гађања у нишан; прописују боју и форму своје четне заставе итд.

Чл. 44 Кад општине горње изврше, онда се ополченци искупе, те изберу себи четника, подчетника и десетника сходно чл. 30, 31 и 33.

Чл. 45. Изабрани четник доставља како свој тако и свог потчетника избор окружном комитету на потврду. У исто време шаље окружном комитету и списак од својих ополченаца у чети са означењем оних, који су за службу на коњу.

Чл. 46. Чета се снабдева са оружјем, муницијом, а у неким случајима и са наставницима по наредбама војеног министра и преко дотичног окружног комитета.

IV. Иступи и преступи у извршењу војене обвезе у ополченију. Казне и надлежност. Дисциплинарна власт окружних команданата.

Чл. 47. Ополченци, ако нису на окупу, у ванредним случајевима (чл. 3) подлеже суђењу редовних грађанских судова.

За војничке преступе учињене под оружјем, ополченце опет суде редовни судови но по војеним законима. Пред судом четник и подчетник сматрају се као официри, а десетници као подофицири.

Чл. 48. У изванредном стању ополченци позвати под оружје (чл. 3) подлеже у свему под војене законе.

Чл. 49. За нејавку на позив на зборно место, ако нема извињавајућих узрока, ополченац се казни од 1 до 20 динара. Казну оваку зриче „савет" састављен од четника, подчетника и десетара у чети. Новчана глоба иде у корист четне касе.

Ако се какав ополченац успротиви извршењу оваквог решења, онда је четник дужан да о томе рапортира окружном комитету, а овај после преко окружне грађанске власти настојава да се то решење изврши.

Чл. 50. Четник има право да у име дисциплинарне казни, задржи на учење сваког непажљивог и немарљивог ополченца преко времена одређеног за вежбање, но ово дуже учење за казну несме да траје дуже од 2 сахата.

Чл. 51. Окружни војени старешина има власт да опомене, да укори и да дисциплинарно казни на 1 до 4 сахата преко прописног вежбања.

Чл. 52. За преступе војничке природе окружни комитет оптужује кривце редовном суду.

* * *

По изложеном напред закону о „народном ополченију" можемо о овој новој бугарској институцији да изведемо следећа закључења.

Народно ополченије чисто је народна установа у тој цељи да се војничко вежбање што више у маси народа распросте и одомаћи. Но у случају опасности за земљу држава може ополченије да позове под оружје, и да га под оружјем држи докле безбедност њена то захтева (чл : 3). И у мирно време државне власти имају право, да се ополчењем послуже за стражарске дужности у извесним случајима (чл. 6.)

Зато што ће и држава имати потребу у овој народној установи она на себе узима бригу и трошак око снабдевања ополчења са оружјем и муницијом, и води преко својих органа надзор над њеном војничком наставом.

Сва пак администрација и командовање ополченских чета у рукама је изборних од ополченаца власти (окружних комитета) и старешина.

Но и у овим другим односима државна власт задржала је себи нужну контролу - и учешће, дајући министарском савету право потврђивања и смењивања окружних комитета, — а тако исто право овим комитетима, — у којима председава окружни командант, —

односно потврђења избора и измењивања старешина у ополченију. У пролетошњем законском пројекту о народном ополченију, који је скупштина и усвојила била, аналого окружним комитетима имао би се при војеном министарству по избору установити главни централни комитет. Због тога тада тај закон није добио највишу санкцију, и зато је у измењеном закону тај централни комитет отпао, а атрибуције његове пренете на министарски савет, који оригиналним начином излаз као највећа власт и највиша инстанција за народно ополченије.

Закон дајући право ополченијама да сами себи бирају старешине ни у колико непрописује каква потребна својства и знања треба кондидати за та звања да имају. Због тога је могуће врло произвољан избор и врло често мешање и преиначавање овог од стране окр. камитета — односно окружних команданата.

По закону при свакој чети осим четника биће по један подчетник као помоћник првог. Ово је ваљда с тога потребно што иначе других официрских звања (н пр. водника) у чети нема; иначе би подчетник без одређеног места у строју излишно новачење било.

Инструктори при свакој чети само су учитељи за чисто војничку наставу. Они треба да су ислужени војници стајаће војске, и пред окружним командантом да су за инструкторска звања прописни испит положили. Но у интересу једнообразности саме наставе у ополчењу сигурно би боље било да се за спрему ових инструктора војено министарство побрине док су ови још у стајаћој војсци и да при испису у гарнизону пред нарочитом комисијом испит положе, што да им се у исписном пасошу означи.

Даље у интересу потребне дисциплине боље би било кад би четници сами тако спремни били, да су у исто време и инструктори својих ополченаца или бар да ове дужности од чести врши „подчетник“ или „наредник“ четни.

Иначе инструктор без старешинског значаја и власти неће у стању бити да много учини на „дисциплинирању својих ученика“, као што то закон жели. —

У осталом и четнику и окружном команданту закон оставља врло ограничену дисциплинарну власт казнења, — па и то само за немарност и непажњу на учењу. За разне друге случаје дисциплинарних иступа старешине морају се обраћати грађанским судовима — а тиме се цељ дисциплинарних казнења, које треба да је брзо и примерно, не постизава.

О организацији (т.ј. формацији) народног ополчења закон мало говори. Чета се узима за основну јединицу; њена је величина про-

извољна од 100 до 200 ополченаца; дели се на десетине, а о деоби на водове и полу чете у закону се ништа не спомиње, а то би нужно било.

Тако исто законом нису предвиђене веће формације од чете (н. пр. батаљони), нити други родови оружја осим пешадије. Закон само допушта случајно формирање коњаничких десетина па и чета — ако би се међу уписаним у ополченије нашло и такових, који би имали коња и јахаћи прибор, па би желели на коњу да служе. —

Из свега овога можемо о бугарском народном ополчењу извести тако закључење, да оно према најновијем закону, пре долази у ред стрељачких дружина (Schützen-Verein) него у ред народне војске или милиције. —

Но као за почетак док још нема у народу нужних елемената за озбиљнију војничку организацију народне војске или док се неби кадри стојеће војске довели у тешњу свезу са новом установом (а по овом закону за сад такве нема) — онда ополченије и у форми стрељачких дружина може да се успешно упути у основним војничким знањима и војничком реду. Доцније пак може се организација ополченија дотерати тако како би ово доиста одговорило захтевима војничким за устројење народне силе.

17. Децембра 1880 год.
у Софији.

ЈЕДАН СРБИН.

ВЕЗИР АБОГОВИЋ

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

написао

Н. В. ЂОРИЋ

ТРЕЋИ ЧИН

Ноћ. — Шанац под градом, и ту су **Урош, Махмуд, Шохај, војници** На опкопу топ, више њега стражара. Иза шанца бедем градски и на њему, **мушкетари** са **Фаљером**. Из далека се чује се по који топ.

I

1. војник. И овде неки сумор међу нама,
И ми смо као иста ноћ.
Не ћути Раде. Где је твоја реч?
Где шала, где ти хитра досетка? —
Ко збори мање мисли тај о злу.

2. **војник.** О чему збора. Заборавих све.
Лагати није лепо.
1. „ Ко те зна
И ко те види. Ноћ ти крије зубе.
Напој нам душу лепом беседом.
2. „ Е да је моја глава чутура —
Па само нагни, ето вина свима.
1. „ Чутура можда, али шта у њој!
На малвасију не мирише баш.
Шохај. Не; ја да кажем, шта је глава сад:
Ни памет нит је каква слава с њом —
Глава је данас купус.
1 **војник.** Јане, што?
Шохај. Почекај само један час па гледај
Пољану красно окиђену њом.
1 **војник.** Да красна посла, започни га ти.
Не сврби мене тако јако врат
Шохај. Ал ипак ће га почешати брат.
Тај небрат поган; недао га Бог.
2. **војник.** Ал збиља Јане там у крају твом
Имају л' какве од Турчина бриге?
Шохај. То незнам, али њих повише знам,
Што радо гледе месец. —
2. **војник.** Како то?
Шохај. Знаш дан је кратак, брз, а издајник.
За красна посла боље пада ноћ,
А ту је месец мио побратим.
На себе сваки узме његов лик.
2. **војник.** А ја се опет кера сетих мог:
По сву ноћ лаје када месец сја,
Са турском вером не слаже се тај.
Шохај. И нама тешко човеку с човеком.
А како неће горе псу са псом?
1 **војник.** Ал збиља, Јане, шта ли нагна тебе
Из мирне твоје земље амо чак?
Шохај. Ни јад ни сила, пуста глава тек. —
Док бејах деран још у оца свог
Кад још не мишљах ни на сутра дан
А то л' на живот и на други век;
Од неког пустог слуге оца мог
Ја слушах приче из дана у дан
О силном благу Ђурђа деспота,

О слави ваших старих краљева:
Ви сребром цркве покривате своје,
Од бакра темељ ударате њима,
А бисером их поднизујете,
У свили, срми слуге оде вам,
На златну столу руча деспот ваш.
Те приче млади занеше ми ум
У плахом срцу жеља плану ми
Да чудну земљу видим, да послужим
Десницом старог деспота и ја.

Милун. И нада ти је испуњена сва?

Шохај. Не велим.

Милун. Зашто?

Шохај. Јер богаство вазда
Од харамија ваља бранити,
У подне, поноћ; никад спокојни.
И то ми није живот најбољи.

Милун. Заиста. Ко би јутрос рекао
Да овој свадби може бити крај.
Сирома Предраг.

Шохај. Јадна невеста!

Милун. Да, горе њој, још теже срцу женском.
Одсеци ласти крилца, па је баци
У зрак да бега од злотвора свог,
Па кад окуша заман полет лак
Кад види да је у прашину пала,
Па писне јадна — још је горе њој!
Без њена крила,
Без заручника тужној невести.
Да знаде, да је даље остао.
Од жалости ће пресвиснути она,
Кад чује шта се десило са њим.

Шохај. Рекоше да је још и рањен тешко.

Милун. Па што је баш и узрок свему злу,
Савладан раном клону, те га тако
Одсекоше од храбре дружине
И заробише пре нег стиже спас.

II

(**Властоје** се јавља)

Стражар. Мир! Пази!

Милун. Ко је?

Власте. Србин.
Милун. Наши смо.
Власте. То Милун збори. Добра нам је коб.
Милун. Ал' срећа —
Власте. Није? — Где је Предраг наш.
Ти ћутиш? Где су Богојевићи?
Је л' с оцем син?
Милун. Да беше! Не би сад — —
Власте. Ти не би сада уздржав'о реч? —
Синовче, збори, имам снаге још,
Да чујем самог пакла громове.
Је л' у животу, рањен, — ?
Милун. Јест, и горе.
Власте. А најгора је моја слутња тешка.
И жив и није.
Шохај. Он је заробљен.
Власте. А зна ли отац? Брже тражи га.
У град нам пашу доведоше једног.
По лицу, руху знатан види се.
А веле, да је баш султанов зет,
Исмајилом га зову.
Шохај. Одох ја.
Понајпре ја ћу наћи војводу.
Јер мало пре сам био бој са њим.
Власте. И мене Јане води, моја реч
У јаду ће му можда требати,
А десница у боју крваву. (оду)

III

(**Лела** с Влатком подаље у мраку)

Лела. И отац зар? И муж? — О где је муж?
У њему ми је отац, све и сва.
Код њега живот; ја сам само сен,
Без њега жива ни за један трен.
Он срце узе, оде ум за њим,
Па лутам као несвестица туд
Ја невестица тужна. — (слузи) Јадниче!
Та брже крочи! Што си тако тром?
Шта бленеш ту; што дршћеш робе! пођи!
(вуче га напред)

Милун. Тај глас кроз поноћ! То је женски глас.
Гле како дрхти кроза пусти мрак;
Удружила се с грехом невиност,
А демон, рата, црне ноћи цар
Са потсмехом се на њих церека.

Лела. Драгане!

Милун. Грозно! Већ му чујем глас
И видим га где шапће: ево ме.

Лела. Врати се!

Милун. Лело!

Лела. (тргне се) Одзив?! — Благ је звук,
Ал' није као голубији гук.
То није драган. Даље ваља поћ'.
Ја њега тражим. Даље кроза ноћ!

Милун. (приступи јој) Та Лело!

Лела. (позна га) Ти си? Тражиш га и ти?
И ја ћу с тобом.

Милун. (за себе) Шта да кажем сад?

Лела. Ајдемо, брже! — Не ћеш? — Сам ће доћ'?

Милун. Кроз који час.

Лела. О, час је година. —
Је л' браца, бој се бије једнако?

Милун. Те како, сејо; крв се лије

Лела. Крв!
И он је крвав, страшан, мргодан.
И кад се врати биће опак, љут.
На сусрет њему не ћу смети ја:
Удавиће ме оне крви смрад,
Уплашићу се од погледа страшна, —
Је л' браца, зар се тући морате?
Рад чега сте се завадили то? —
Ах, ма рад чега, ипак ми се чини.
Да може бити и без боја мира.

Милун. Шта збориш, Лело! Је смо л' звали ми
Султана да се с њиме бијемо?
На отимање зар га ми учимо?
Да роби и да пали, ми зар, Лело?

Лела. Па ипак ваших руку дело јесте рат;
Па ипак сви сте криви за што тече крв.
Пред божјим судом иста казна чека све.

Ту невинога нема, сви сте крвави,
За једну капљу чека пак'о вечити;
Па тешко томе, ко је поток пролио.

Милун. Зар може друго бити?
Лела. Зло кад не!
Милун. Кад стоји нож под грлом —
Лела. То је јад.
Мулун. Још можемо захвалит' судбини,
Кад има неког бар ко није такав;
Кад има још на свету душе које,
Што мрзи рат и плаче када крв
Немилостиво проливену види.
Лела. А то је? —Кажи да се клањам њој
Анђелској души, то је —?
Милун. Жена, Лело
Лела. Па што да иде жена, што у бој?
Куд већа слава већи понос њој,
Од тога што се женом звати сме?—
Милун. Зар мач и копље да нам узме све?
Лела. Ах свет би био много јаднији,
Да само војске имаде на њему,
Зар благе душе не види свет?
Да песме нема, да не цвати цвет?
Милун. Па где је блага душа, живот мек,
Што грубом срцу даје драги лек?
Где, сејо, где је, кад у жене?
Зар мач и војна да нам узме све—
Па ипак — –
Лела. Нужда промениће закон!
Милун. Шта виде вечно овај чудни свет?
Сем себе самог само тешки јад. —
Све што имаде биће сутра прах:
За сваку радост свет је вечит гроб;
Умаглу оде сваки таштп сјај;
Ни једна слава вечна не оста,
Једини он тај окорели грешник
За сва времена стоји, вечни сан.
Лела. О српској слави мислиш зборећ' то?
Милун. Што ближа рана срцу све је тежа
Лела. Ах дивна земља!

Милун. И славна, сејо, беше; али сад —
Лела. А сад?
Милун А сад — о не смем рећи шта је сад.
Лела. Ха! нема тога више. Сад је јад!
У неврат оде слава њена сва.
У неврат —
Милун. Зар у неврат, Лело већ?
И двапут зар си могла рећи то?
Не не, за навек пропасти нам не ће.
За мало само. Није вечна ноћ;
Ма како хладна, грозна била она,
За њом ће ипак, ипак дан ће доћ,
Лела. О то ће бити најдивнији дан,
Па благо томе ко дочека њега,
Његова радост осветиће нас. —
Ти јарко сунце, ох, не плачи ти,
Не кри се; тебе рујни исток чека;
На тебе гледа зорица далека.
Милун. Душанов народ зар да буде роб?
Лела. Куд он на ждралу коњу пролете
Мирисно цвеће онде никнуће;
Душанов дух ће мирисат' из њега,
Да војску што га пође светити
Запоји славом.
Милун. У роду српском жив ће бити он (узима гусле)
Док сунца траје, до судњега дана.
У песми народ чуваће му спомен.
Лела. У песми венац вечни траје му.
Милун. (пева) „На далеко не беше му равна,
Од истока до запада тавна,
С њим се нико мерит' не могаше;
Сунце јарко нама он бејаше.
У прах паде цариградска змија;
Топузом јој ребра испребија,
Душан, Душан! страшна реч бејаше:
Цариград се од ње потресаше!“
Лела. О дични царе!
Милун. „Али што му целу славу кити:
Сеја му је, алем узорити,
По лепоти на далеко славна,
По јунаштву брату своме равна.

Три године дужде од Млетака
Заман с *Лелом* боја заметаше.
Три године Котор отимаше;
Пре ће облак од ветра отети:
Котор брани Душанова сеја,
Брани образ милу брата своме.
Сатре дужде војску свуколику,
Просу злато да зајази мора,
Ал' од Леле не оте Котора."

Лела. Ој дична Лело, слава теби слава!

Милун. Оде дужде без гласа и јава,
Под Котором још му војска спава.

Лела. О жено славна!

Милун. Дивна жена, да!
Да л' још и данас когод за њу зна.
Да л' наша Лела зна? — чују се Турци да долазе —

Лела. Шта чујем сад?

Милун. Долази Турчин. Нек оживи дух
Краљеве сеје. Јеси л' ње достојна?
Онако дичне? Лело! и убојне. —
На славу цару. (Турци се јављају)

Лела. Нека лети гром
На бесне чете, ја га шаљем њима
Ја браним дично Ново Брдо сад. (Почне се бој)
Јунаци храбро! жене поче бој,
Од мене нико гори бити не сме!

Војници. Слава деспоту!

Други. Слава Дубровнику! (Одлазе напред, Турци узмичу.)

IV

Михајло и **Махмуд** долазе брзо. **Махмуд** без оружја и чалме, **Михајло** га нагло доведе — сабља му у **Михајла**

Михајло. Па, проклетниче, кад си децу клао,
Кад чу из малих невиних устанца
Очајне речи: „Мајко, не дај ме'!"
Зар ниси себе сетио се тад,
И твоје мајке старог оца твог?
Зар ниси и ти пре тридесет љета
Кад султан Муса нападе на нас

Те исте кобне речи зборио:
„Помагај браца! Мајко вај не дај ме!“
Зар твоја мајка није вриснула,
Зар мила сеја није писнула?
Ох једну сеју имадосмо ми
Ко зора мила као добар дан,
Да тебе спасе даде живот свој.

Махмуд. Босиљко! сејо! — Ћути брате мој,
Угушиће ме спомен —

Михајло. Па шта би
Од њена брата, од милоште њене?
Шта би од сина сиротице мајке? —
О јадна мајка, стара изнемогла,
Кад зачу где је, какав јој је син,
Кад зачу како Острвица паде,
И како си је бацио под мач —
Болесна беше и пре тога гласа
Ал' то је посла, само то у гроб. —
Шта мислиш, како сврши живот свој? —
О нека му је проклет род и дом,
Ударила му куга у њ и гром,
Не им'о нигде мира нити станка.
Не им'о среће ни весела данка,
Крв деце своје проливену глед'о,
Најмилије му с' одродило чедо
На смртну часу мене видео.
О, чело главе стаћу њему тад,
И к небу руке суве дигнућу,
А очи мутне оборићу на њ:
Проклећу чедо, одрођену крв,
Нек умре теже нег' што онај мре,
Што оца уби. — Зар је само мајку
Убио? — мене? — Где су друге мајке?
Сав народ један он је издао,
А то је теже нег убити оца. —
Нек чује писку деце невине.
Нек вриску, ланце и окове чује,
Нек види гар и дим, нек види траг
Куд прође он и клетва, смрт са њим.
О да је проклет!“ —

Махмуд. Стани, аман, стој!
О грозне речи збориш —
Мијајло. Грозне су.
И ти би за то живот узео мој,
Да сабља твоја није већ у мене.
Да брат савлад'о није не брата.
Зар није тако?! —
О Звездане о везир Махмуде!
Којим ћу да те зовем именом?
Звездане, тако једно дете звах,
Од свију српских чеда дивниј'е,
Звездане, тако једно Српче звах.
Од зоричине звезде милије.
Звездане, брата свога тако звах
Кога сам као себе љубио,
Учио њега коња јахати
Гађати стрелом, мачем махати. —
О како ми је драго име то,
А спомен сладак на то дивно дете!
Ал неста њега, дуги прође век,
Ја с тугом само Звездана се сећам
И сад га тражим, ал' га нигде нема.
У место мала невина детета
Ја старац нађох старца суморна.
Не могу прошле дане да упознам
Јер већ ме ништа на њих не подсећа. —
Мог Звездана, мог брата нема ту.
Махмуд. О реч'ма горе убијаш ми живот
Нег мачем. Душе нема ми у груд'ма.
Зовеш ме братом: Нисам Звездан твој
Јер њега уби клетва ужасна!
Ја не знам да л' сам мртав или жив.
Мијајло. Не, — брат си, човек, и остани то.
Погледај седе косе моје, своје;
О није лепо да су једне горде,
А друге да се понизују заман.
Опрости себе клетве мајчине,
Опрости душу клетве народне;
Дочекај мирно, спокојан у души
Последњи часак и самртни мач,
Приступи миран пред господа свог

Махм. О брате! — о проклетства! — јада злог!
И за што живим ја на свету том.
О кажи како да се борим са злом. (клекне преда њ)

Михај. Звездане, устај, то је за ме стид.
На срце брату оди, не у прах.

Махм. На драго срце. (Устаје и хоће да му приђе у загрљај)

V

Властоје, журно долази и виче:

Власте. Михајло! Михајло!

Михајло. Ко иде? Натраг! У зао је час.
На онај ћу га отправити свет,
Натраг!

Власт. Михајло!

Михајло. Златарићу натраг!
Не гини лудо.

Власте. Абоговићу!
До шале ти је тако старом зар? —
Остави славу сад за један час,
Поклони живот сада Турчину,
Јер сутра дан ће опет бити наш.

Михај. За савет никог нисам питао.

Власте. Ал и не питан морам зборит' ја:
Абоговићу, где ти оста син.
Ја морам сам да почнем. — Знаш ли то?

Михај. Ти дође амо да се шалиш са мном?

Власте. Михајло, знаш ли где је Предраг?

Михај. Где?

Власте. Прекини бој и заповеди мир.
За њега један час је цео век.

Михај. Рањен је?

Власте. Тешко.

Михај. Трчи, гледај га!

Власте. Ал' куда? — (пола за се) Моје ноге немоћне.
Кроз целу орду турску да ме носе,
А слаба рука да прокрчи пут?!

Михај. Шта Златарићу? — Турке спомињеш?
Ти ћутиш? — Шта, шта?! — О сад знадем све.
Двогубо за ме изгубљен је он.
О проклет час, и кад га позвах ја

Да главом својом спасе живот наш.
Има ли Власте наде какве још,
Има ли пута, средства, начина. —
О сине! љуто огреши се отац;
На тебе јадник заборавио
Тражећи себе у демону овом
(Махмуду). О бежи, док си жив, јер ја ти само
Поклоних живот, други не ће никад.

Махмуд. Да бегам вели. Десно? лево? Куд?
У Турке? Србе? Куд је гори пут?
И шта сам јадан, каква зверка сад?
Лисица, голуб, јање или вук?
И где ме чека мање отрова? —
О најбоља је, најслађа је смрт,
Јер она само даје вечни мир
Ох, брате, брате — — збогом, брате мој!
(оде лагано, оборене главе)

VI

Михај. Изгубио сам све! О мало час.
Колико срећан, како јадан сад.
На срцу беше брат ми драг и син
А сад би судба да ми отме све.
Звездане! сине! два су имена,
Једнако драга срцу мојему;
За живот су ти срасла најтврђе. —
Има ли наде, Власте?

Властоје. Хтедну ли
За откуп Турци, —

Михај. Ко је заробљен?

Властоје. Исмајил паша, Челебијин зет.
Ја мало пре са Облачићем бех;
За оним брегом с војском стоји он;
Могли би к њему, да га пошљемо,
Да нуди пашу Предрагу за откуп:
На речи он ће најмудрији бити.

Михај. Ајдемо, ајдмо одма! (оду)

Пред градском тавницом

VII

Први војник као **тавничар**.

војник. Ја све неке пусте и опаке среће. Сад ме овде бацили, да дремам поваздан и свуноћ. Чудна ми посла, чувати једнога роба. Зевај кол'ко хоћеш, седи, дремај кол'ко можеш Него као да ми многи завиде. Постао сам и ја знатна зверка. И деца и старци, младе цуре и крезубе бабе трче ми сад у походе, као да чувам бог зна какво чудо овде у тавници. Турчин као сваки Турчин, има и он уста, нос, очи, образ. — Кажу да нема Турчин образа. Има их овај, те још какве. — Де, да га видим, како се умудрио, — ваља да мисли да је у рају, код пророка. Оваки рај може врло лако добити, кад год усхте.

(оде у тавницу)

VIII

Мила иде брзо за њом **Рустан**.

Рустан. Девојко лепа, не чујеш ме зар,
Не даш ми да ти згледам ока сјај,
И белог лица осмеј умиљат; —
Ах што си ми се наљутила ти?
Та ја ти никад не помислих зла.

Мила. Остави ме се, незнан витеже.
Имадем ја и преча посла сад,
А не да слушам пусти говор твој.

Рустан. Ван града видим узела си пут,
Ја не знам каква посла имаш там.

Мила. Није ни нужда.

Рустан. Ал кад би нешто погодио?!

Мила. Погоди, кол'ко имаш образа.

Рустан. Од речи моје ход је бржи твој.
Ја немам кад.

Мила. И боље.

војник (Из тавнице.) Ко је то?

Рустан. (за себе). До бољег часа. Бићеш моја ти.
Сад с овим посла имам важнија.

IX

Војник (излази из тавнице)

Рустан. Што ти момче овде чепаш?

Војник. Невоља!

Рустан. Невоља је гладовати, кулучити — а лењствовати не бих рекао да је тешко. Ти ми не изгледаш ни гладан ни уморан. Ко је ту у тавници?

Војник. А, неки, знаш, господин. Рекоше ми за живу главу да га пазим и чувам, да му што не буде; а он навалио пошто по то, да му што буде: не ће ништа да окуси. Умреће од глади; па ја крив! Али баш не ће бити на његову. Мора и да пије и да једе. Накљукаћу га као врапче. Што ја да одговарам за њ. — Кажу, да је султанов зет. Ваљда ће да подмите таста зетом. Заврнуо бих му ја шију, само да смем па би ми га онда лепо послао. Ха, да могу, триста бих му зетова тако послао Рођена сина бих му тако оправио. Султанов зет! Заиста је султану лакше добити једног зета него овај град. Он се не би могао ни срдити веома на мене. Та могао би овога и бољим заменити, који би му образ осветлао. Морао би му чак рећи и хвала.

Рустан. Те како!

Војник. И овај наш војвода хоће да је неки поштењак. Не ће да га обеси. Са Турцима држати поштење, то ми тако исто изгледа, као звати ђавола на крштење.

Рустан. Е јунак је он. А јунак без тога не може бити. Него пази ти добро, да се Турчин, осим глади, и чиме другим не умори. Знам ја Исмајила. Не би се тај за сва блага на свету вратио натраг султану.

Војник. Добро је спекљан и свезан; ту ми није бриге. Можеш и сам видети.

X

(Долази брзо други војник.)

Први вој. Куд тако брзо, Радане?

Друг. вој. Знаш ли ме упутити војводи? Води ме к њему! Одмах!

Рустан. Шта се то збило!

Другвој. Видећеш и сам, витеже. Ено народа иде овамо' и носи му онесвеслу, а можда и мртву кћер. Не знадоше, луде, затајати од ње, да је Предраг заробљен. Па не сакрише ни то да је рањен. — Хоћасмо се скаменити од језе, кад јој чусмо тешки врисак, кад је видесмо очајну и онесвеслу. Ајдмо Златарићу, док не буде касно Што стојиш вазда н?

Рустан. Пођи друже; помози у невољи. Ја ћу те ево одменити овде. Дај ми свој штит и копље; мач и сам имам. Потрчи, друже. Ја ћу чувати Турчина.

Друг. вој. Хвала ти витеже. (војнику) Ајде!

(Оде с њим брзо)

Рустан. А ја ћу у походе моме драгом Исмајилу.

(оде у тавницу)

XI

Долазе војници са бојишта. Међу њима **Лела** врло лагано иде, и ослања се на **Милуна** и **Милу**.

Лела. Још мало станте. (стану)

Мила. Је л' ти лакше што?

Лела. Је л' овде отац мој, ах, где је он? —
У срце га је тане згодило!

Милун. Не тужи сејо има спаса још;
Још данас биће овде Предраг наш.
У турски око оде Облачић,
Да нуди једног знатног Турчина
За њега.

Лела. Ах узалуд?

Милун. Никако.

Лела. А рана тешка хоће л' чекати
Док стигне међу Турке Облачић.
Док приме Турци откуп понуђен,
Док дође Предраг натраг дому свом?
Ах, тешка рана, душа с' бори с њом. —
О проклет, проклет ко је измисли,
Ко први даде муњу паклену
У зверске руке помамну човеку.
Божанству чистом тако ли идете,
Кад сваким даном измишљавате

Што бољи мач и што грознију смрт,
Да лакше сами себе сатрете?
У часу једном хиљаде да падну!
О јадни, грешни људи!
И господ вишњи заборави вас.
Он лице своје окрете од вас:
Покољите се, потаманите се
Нек земља буде пуста слободна,
Нек чиста буде од напасти таке.
Ко чини тако, вај ме, ко чини?
Где има вука, риса, лава, тигра.
Толико да је огрез'о у крв? —
Хијене ће се постидет' од вас.
О поноси се, славни људски роде,
Ти, коме „служи" цела природа,
Ти, што си створен „госа" да јој будеш.
Јест, виши, грђи од свега си ти.
И твоме бесу нигде равна нема.
Напредуј тако, отми славну владу
Од крокодила, буди сам хијена.
Ти госо света, ти човече славни! —

Милун. Заиста. Ах ни једну не знам реч.
На ову тешку клетву изрећи.
Ја не знам грешан оправдати свет,
Не могу с лица да му перем крв,
Нит знам из груди истргнут' му бес. —
Колико јадних родило се нас,
Да само исти предузмемо пут,
Да кажемо тек да смо живели:
И не видимо слепи, нити знамо
Да вазда јесмо ниски робови
Проклетом бесу, ћуди Кајина.

Лела. На челу сваки носи његов жиг. —
О камо тога овде међу вама,
Ко није макар само један пут
Убица био, децо Кајинова? —
Ви ћутите, ви речи немате!
(Мили) Ајдемо. Ја се плашим ових људи,
Неповерење неко гони ме.
Ајдемо брзо. Отац чека ме. (одлазе сви)

XII

Рустан излази из тавнице

Рустан. Одменио сам дивно оног лудака. Ал' нека; бар не ће морати више овде дремати. Исмајилу не треба више стражара. Ја сам му стражарио целим путем од тавнице до пророка; ја сам му путовођа био. Њему је већ суђена била смрт, а што му је ја дадох за један часак пре, и то је по Алаховој вољи. — Ха, та ја ћу још постати ухода од заната. Ђаурима Турчин роба чува! Најмили вука за пастира. Могу ме још и ов јводити, — Овде је све како треба! Сад ваља похитати и на другу страну. Ваља јавити султану да му је зет погубљен, да су га у тавници угушили, само за то угушили што је његов зет. За гњевом ће доћи милост и пашино место не ће празно остати. — Рачун је добар, доста поуздан. Ново Брдо само ја могу освојити. Глава ми је толико пута већ у торби била ради тога. Сила ту не помаже. Ваља знати где је живац па њега пресећи. — Опаку су тицу ђаури у гњезду одгојили. — А сад остајте у здрављу; одох вам и ја, да замолим султана, да прими нуђен откуп ваш.

(оде)

(Наставиће се.)

Имају ли животиње душу?

У данашњем изумелачком веку, када се на пољу науке и индустрије, чине све нови и нови изналасци, колико важни толико још и интересантни, поле образован човек не може а да са особитим задовољством не прати те огромне напретке.

И заиста су огромни напретци са којима се 19. век с правом поноси и горди!

Све оно, што се некада само у причама казивало као неко чудо; све оно, што је некада само песничка машта и фантазија могла да створи и уобрази, све је то данас постало *јава!*

На крилима паре у стању смо да са невероватном брзином прелетимо површину наше земље с једне стране на другу; на крилима паре смо у стању да се уздижемо на високе брегове небу под облаке, и да сасвим безбрижно прелетамо недогледни океан пркосећи најјачим бурама.

Помоћу елекрицитета смо у стању да дознамо тако рећи у једном минуту све шта се догађа на најудаљенијим крајевима нашега глоба. Телефоном смо у стању да се разговарамо на стотине миља далеко и да чујемо сопствени говор оних који су нам мили и драги; а фонограф — та маћијска направа — затвара у себе звуке, гласове па и говор људски, да једном на самрти, још последњи пут на овоме свету, чује мајка мили глас свог јединца, кога јој је смрт прерано уграбила; или да после много и много година праунук чује дркћући глас изнемоглог старца — прадеде! Са телескопом продиремо у најудаљеније просторије васионе, у такове даљине какве једва можемо замислити, привлачећи небеса која нам се голим очима показују као каква магла!

Помоћу микроскопа око посматраоца прикрада се и продире у највеће тајне природе скидајући омотаче са оне највеће загонетке што се живот зове! —

Данас се сав свет диви овим техничким изналасцима који су заиста огромни и величанствени. Али осим ових техничких изналазака у науци су у последње доба учињени огромни теоријски изналасци, који су исто тако значајни шта више с правом можемо рећи да их и надмашују. Али поред све њихне важности и значаја они су слабо свету познати.

Када критички пропратимо све оне многобројне напретке које је људски дух у 19 веку учинио и када их упоредимо, видећемо да су теоријски напретци били од највећег утицаја. Они су изазвали научну револуцију, створили реформе у свима гранама знања, раширили поглед човеков и уздигли га из узане сфере на *философску висину*.

А између свију тих неоцењених добити науке најновијег доба, без сумње ће бити једна од највећих: *ослобођење ума људског испод владе предрасуда и аукторитета*,

У оној жестокој борби, коју је водио дуго времена здрав разум људски са наслеђеним предрасудама — што беху најјачи окови напретка — разум је остао победилац.

Све празноверице и предрасуде, све чаробно и тајанствено из науке је прогоњено и дух човеков уздигао се на ону висину, са које је само могуће сматрати појаве свестрано и објективно.

Дакле све оне велике сметње прошлих векова у најновије су доба отклоњене и тек тада је био у стању дух човечији да слободно јури напред, освајајући све нове и нове области и ширити тако недогледне границе свог освојеног царства

Заиста та победа то је једна најсјајнија победа, највећи триумф човековог духа!

Но и ако данашња наука стоји на поменутој висини, никако не треба да заборавимо да многе и многе предрасуде нису још свуда прогоњене; оне још лутају као бледе авети минуле ноћи, бегајући испред светлости новије науке тамо где још тама влада.

А одиста је један највећи и најважнији задатак људи од науке, да се труде, да резултате до којих је наука дошла, популаришу и распростиру у што већу масу. Јер наука може само тако имати *културно-историјску моћ*, ако се људи — који науци служе — трудили буду, да науку и изван свог уског круга распростру у што већу масу, како би истинама науке једном за свагда прогонили предрасуде, истине научне утврдили и створили широк и слободан поглед на природу и човека.

У садање доба, када је наука тако циновски кораknула у напред, заиста је врло тежак посао изабрати баш ону тему, која ће бити ширем кругу и интересантна а и корисна.

Према наслову, кога сам на челу овог дела ставио, ја сам узео на се ту пријатну дужност да расправим — у колико моје силе достижу — питање: *Да ли животиње имају душу?*

Баш ову тему изабрао сам зато што не сумњам да су и код нас распрострте многе заблуде односно овог предмета, а друго баш ово питање стоји у тесној свези са извесним значајним питањима и теоријама најновијег доба, (које су и нашу пажњу и интерес изазвале), као што ћемо се доцније уверити. Међу тим сама занимљивост овог предмета, даје ми слободе да с њиме изиђем у свет.

Ово питање можда ће многима изгледати просто и сувише познато. Истина да скоро нема никог који не ће знати испричати по коју интересантну слику из умног живота животиња али ипак зато мало ћемо наћи који су о овом предмету дубље размишљали а камо ли још и упоређивали са душевним појавима самога човека.

Још од вајкада човек се налазио у врло блиском и интимном односају са животињама. Овај је односај тако важан, да би било и немогуће замислити опстанак човеков, било у културним или дивљачким земљама, кад не би било животиња. Оне му служе за

храну за одело, за обрану, оне му замењују његову физичку снагу. Лов и риболов у неплодним пределима на далеком северу једини су извори за човекове потребе. Без њих један знатан део нашега глоба био би пуст и ненасељен.

Животиње су имале и известан утицај на човечије религиозне преставе, на вештине па и на саму културу.

Код многих народа неке животиње биле су символи божанства; неке извесне животиње сматраху за виша бића одарена демонским моћима ради чега их обожаваху и молише им се.

Ово поштовање и обожавање животиња не само да налазимо код дивљачких народа но и код народа културних, као што су били: Израиљћани, Египћани Индијанци и др. Тако н. пр змија је имала особиту важност и стајала у великом поштовању готово код свију старих народа а особито код Египћана и Јелина, или је употребљаваху на разне врачарије и приписиваху јој особиту моћ лека; ово је узрок да се змија још и данас сматра у медицини као символ лека.

Ово поштовање животиња наћи ћемо и у историји јевропских народа. У старој германској религији, коњ, орао, гавран и кукавица поштоване су као свете животиње. Приписујући животињама извесне више моћи и особине, посташе све оне многобројне гатке и празноверице, које налазимо код свију простих народа а у чему се особито одликују источњачки.

Пре но што је пронађена вештина морепловства, пре но што је пронађена пара и примењена као покретна снага, животиње беху једина срества за путовање и саобраћај. Па још и данас, кроз многе пределе, кроз непролазне шуме и недогледне пустиње животиње су нам неоцењени помагачи и верни другови.

Само помоћу животиња човек је могао остварити многе радње и многа своја предузећа. Сетимо се само научних експедиција које су у најновије доба чињене, па ћемо се одмах моћи уверити, какве су превелике услуге учиниле животиње науци и човечанству!

Заиста за врло многа дела, па чак и за један део културе и цивилизације дужни смо да благодаримо животињама.

Па када је тако близак одношај човека и животиње и када су тако велике користи, које човек има од животиња — а да и не говорим о оном великом значају и важности, које изучавање њихног умног живота има за извесне гране знања — заиста не ће бити с горег ако их изближе познамо.

Са теоријске пак стране, психолошка студија животиња од големог је значаја.

Психолошко питање животиња од особитог је значаја за питање о *положају човека у природи*. Решењем првог питања неизбежно се мења стари уображени положај човеков и многе важне probleme, које се тичу човековог духа, тек потпуним решењем овог питања постају нам јасне и схватљиве.

На овај начин — и ако у кратко — држим да је довољно показан значај овог питања, па да на себе привуче пажњу поштованих читалаца.

О души животињској постоје данас два главна мишљења, која су једно другом сасвим противна. Прво је мишљење оно које изриче стари наук са гледишта *дуалистичког*, а друго је оно које изриче модерна наука са гледишта *монистичког*.

Стари наук учи, да су животиње створови без разума и душе, да су послушне машине којих се сва умна радња оснива на неком „нагону" који им је створитељ још од памтивека дао; стари наук учи да је човек једини узвишени створ обдарен душом и разумом који је далеко узвишен над животињама. Важно је то, да овај стари наук дели данас огромна већина.

Но оваково исто мишљење о животињама имађаху Јевреји. У првој глави старога завета Мојсеј нам прича о постанку света: Пошто је Бог створио небо, земљу и воду, створио је бесвесне животиње, па тек онда човека, „по свом образу и подобију" и направио га господарем свију животиња.

Његова историја постања поплавила је цео културни, хришћански свет. Па почем су све философске доктрине хришћанске религије верна копија јеврејских, то се није ни мало чудити, што се ово мишљење тако јако распрострло па чак се и до данас задржало.

Међутим овај наук старог пророка предаван је са покољења на покољење као нека света догма, у коју је слабо ко смео посумњати, и што се дуже предаваше са поколења на покољење, природно је да се морао утврдити.

На овом месту не ћу да се упуштам у обарање овог старог наука; главан задатак целог овог дела биће то, да научним доказима обори овај стари наук и да га замени са новим.

Овом старом мишљењу — о природи душе жовотиња и њихном положају у природи — сасвим је противно ново мишљење које данашња, модерна наука изриче. Из темељитог и дубоког изучавања умног живота животиња, из посматрања побуда и мотива њихним радњама, из изучавања њиховог „језика" дошло се неизбежно до овог важног закључка, да и животиње исто тако као и

човек имају душу; да нема битне разлике између душевних способности човека и душевних способности животиња; да се ове способности разликују само квантитативно т. ј. у степену савршенства и развића извесних душевних особина, и да човек никако није неки изузетни, најузвишенији створ и господар животиња, већ да је и он само један колут у оном великом ланцу природних створова.

Ово ново мишљење када је први пут у свет унесено, страшно је узнемирило духове теолога и неких научара и изазвало жестоку буру. Оно је поздрављено у свету општим негодовањем, јер се бојаху, да ће овај наук понизити узвишени положај човеков — онај положај, који је човек сам себи из свог незнања, охолости и сујете створио и уобразио. Са свију страна жестоки нападаји беху управљени на ову нову теорију.

Али испред гомиле необоривих доказа са којима је ова теорија утврђена, испред дубоке логике с којом је ова истина изведена, мораде на скоро сваки непријатељ побеђен узмаћи.

И тако је ова истина себи победу извојевала и већ д више година она је примљена у науци као сасвим позната и утврђена истина.

Резултати, који су добивени решењем овог питања веома су значајни. Решење овог питања имало је велики утицај на многе гране знања: на антропологију, психологију, па и на укупну философију.

И ма да је ова теорија била од тако огромног утицаја на извесне гране знања ипак зато она се у свему врло мало распрострла.

А узрок, што је ово ново мишљење у свету тако мало пута себи прокрчило, биће то да не говорим о томе да су се досадањи научари мало трудили да науку и изван свог узаног круга распростиру — што је вера у aукторитет и наслеђене идеје била непотресена и још довољно јака, да одбије од себе сваку нову идеју. А историја нам на свима листовима показује, да је једна од највећих препрека, које заустављаху примање и ширење нових мисли, вазда била вера у старе aукторитете и у старе наслеђене појмове, Јер заиста човек врло радо другује са наслеђеним предрасудама и врло се тешко с њима растаје, па баш и онда кад се увери у неистинитост њихну.

Па зато сваки, когод жели да појми и схвати сваку нову истину како ваља, треба да уме да се узвиси на философско гледиште и да за часак заборави сва она мишљења и све оне предрасуде које је наследио па да једино из наведених примера и доказа прави

своје сопствене закључке. Само тако примери и докази могу имати своју праву снагу и свој прави значај.

Ово што сам сада у опште говорио, свакако се специјално тиче и овог мог предмета. Но ја ћу се трудити, да поред теоријске стране изнесем још и неке примере из самога живота и обичаја животиња, према чему ће се, ја се надам, моћи много јасније и лакше душевни појави животиња појмити.

Али пре но што пређемо на саму студију душевних појава, држим да не ће непријатно бити, ако превргемо листове историје ове науке, те да видимо какво мишљење имађаху наши преци о души животињској. Ја се надам да нећe бити без поуке ако летимице пређемо онај дугачак пут, који је ова наука у овом развићу морала да учини за време од 2000 година.

Ја ћу прећи ћутећки преко свију оних басана и прича које су разни народи стварали у првим периодама свог умног развића; и ма како да су занимљиве ове чаробне приче, простор нам не допушта да их све редом набрајамо. Довољно ће бити да речем да су све ове многобројне и разнолике гатке истекле из једног заједничког извора т. ј. да су поникле из незнања као продукти маште и уображења, и да су уједно први детињски покушаји да се природни појави објасне.

Отпочећемо са првим грчким философима. Најстарији међу њима био је *Тале* из Милета (633 пр. Х); он је држао животиње за створове без душе док његов последник *Анаксимандер* признаваше животињама душу, сличну души човековој.

Па чак и порекло рода људског он довођаше од животиња.

Сократ је имао врло слабе појмове о природи животињске душе; он им одрицаше сваки и најнижи степен интелигенције, а то зато, учио је он, што оне нису у стању ни приближно човеку да извршују извесна огромна вештачка дела, не умеју да говоре, нису у стању да уче па ни да поштују Богове! Из ових тврђења које је Сократ наводио, да докаже своје мишљење, види се како су површни његови погледи и колико је он мало био посвећен у живот животиња.

Но међу свима философима старога доба, праве научне мисли и коректно појимање животињске душе нећи ћемо тек код славног *Аристотела*.

Његово значајно дело: De animalibus заиста нас изненађује дубљином научних мисли, које се слажу са резултатима данашње науке, историја његова стоји на сасвим монистичком гледишту. Он

је открио код животиња трагове свију оних душевних појава, које и човек има, но који су код човека само далеко развијенији и савршенији. Већина животиња показују појаве лукавства, појаве јадовања, љутње, љубави, разума и т. д. све оне особине које показују те појаве умног живота, разликују се од човека само у *степену савршенства* (т. ј квантитативно). Нарочито у првој периоди свога развића — у добу детињства — душа човекова разликује се или врло мало или ни мало од душе животињске.

Ето тако је учио славни философ Аристотел, још пре две хиљаде год.

Каква грдна аналогија између теорије овог мислиоца старога доба и данашње физиолошке психологије!

За ове његове сјајне мисли — које је он тако рећи пророчански исказао — требало је да прохује много и много векова па да их наука достојно оправда и усвоји!

Најстарији писац хришћанске ере био је *Целзус*. Он се понајвише занимао са сматрањем и испитивањем животиња. Ово је онај Целзус који се први осудио смело напасти на ону антропоцентричку, лажну хришћанску догму: „да је све створено зарад човека!“ Код њега налазимо доста коректне погледе, на умне особине животиња.

По њему тако страшно импоноваху инстикти животиња, да није само то тврдио, да животиње имају душу но чак и то да оне пре стоје изнад човека но под њиме. Као доказе за ово наводио је, да животиње познају далеко боље но људи сретства против отрова и болести, па су у стању чак и будућност да предскажу.

У средњем веку поглавито покретаху човечанство, политички и религиозни интереси а наука беше у засенку, с тога ћемо моћи из овог доба мало њих навести који су ову науку у напред покренули.

Из 16 столећа овде можемо узгред споменути шпанског лекара *Гомеца Переире* који се бавио овом науком а доказивао да животиње немају душу но да су послушне машине спољних утицаја.

С њиме једног мишљења беху и француски философи *Декарт* и Д' Или д' Анбрен (D'Illy d'Ambrun), али сасвим противно мишљење имађаше *Волтер*. Његово је око било у стању да много дубље продре у природу животињске душе, које се јасно огледа у његовом знаменитом делу: Dictionaire philos. У овом делу, призна, вајући животињама више душевне моћи он их карактерише овако

„Животиње заиста уче и усавршавају се у ономе што их човек научи, оне се и саме у многоме чему поправљају, знају за радост, имају памћење и известан број идеа.“

Један од првих писаца, који је схватио природу животињске душе онако како ваља, био је *Лероа* инспектор шума, који је у краљевским баштама и шумама у Марли-у и Версај-у имао прилике да посматра и испитује душевни живот паса и других шумских животиња, он је био врло образован човек и радио је на »енциклопедији.“ Своја прва научна писма издао је на свет год. 1764. под именом „писма једног нирнбергшког философа.“ Своје име прећутао је навлаш с тога, што се ради својих мисли, које је у тим писмима исказао био, бојао од гоњења сорбонског свеучилишта! У овим писмима заиста су изказане значајне мисли и погледи, о природи животињске душе — све резултати до којих је дошао својим сопственим темељитим и дубоким проучавањем њиховог живота. Ево какве ћемо мисли наћи у његовим писмима:

„Животиње су душевни створови; оне осећају и памте, разумевају се међу собом и саопштавају једна другој, оне још и сравњивају, расуђују, предомишљају се па и сећају. Месождере животиње интелигентније су од травождера а то зато, што оне прве имају већу потребу да своја чула и свој разум употребљавају а са употребом развијају се и чула и разум. Ово је узрок што су животиње у насељеним пределима много интелигентније од оних животиња у пределима ненасељеним, јер животиње у насељеним пределима заиста имају више бриге, више страха и кретања. Све оно што ми код животиња држимо за слепо и „механичко“ све су то последице *дуготрајних навика*, које су задобивене још из ранијег доба, и са генерације на генерацију пренашане и утврђиване.“

Ова последња мисао, коју је *Лероа* изрекао и извео из своје сопствених испитивања, од неисказане је важности. Та је мисао, један од највећих принципа, који нам је у најновије доба свестрано извео и дубоко доказао, духовити енглески философ *Чарлс Дарвин* Овим важним законом објашњавамо инстикт. један велики број досад загонетних појава.

Но поред сјајних мисли које је *Лероа* свету поклонио, и он је пао у једну заблуду, а та је што је одрицао значај истинкту, непризнавајући га, тежећи да све појаве сведе на искуство и разум. Сад је на реду, да споменем једно од најзаслужнијих имена за психологију животиња, а то је *Рајмар*, који је леп глас стекао ради својих расправа о инстинкту и разуму. У свом делу: Општа

посматрања животињских нагона, а поглавито њихних нагона вештине (Allgemeine Betrachtungen über die Triebe der Thiere hauptsäch. über ihre Kunsttriebe), које је дело на свет издао год. 1793 и у коме је веома дивно расправио питање о разуму и инстикту. Он је одсудно устао против оног једностраног мишљења Лероа, да се могу све радње животиња свести на искуство и разум.

Он је показао једну знатну гомилу душевних појава, који би по теорији Лероа морали остати необјашњени. С највећом жестином напада он на тако звану „целисходност“, који стари научари радо уплетаху у све појаве, и који служаше као неки сигуран заклон, иза кога се могло лако прикрити своје незнање.

Важно је још и то споменути, да су у његовим списима, сви његови докази механички.

Још само овде да споменем један спис *Флеминга*: Приноси философији душе (Beiträge z. Philosophie der Seele, Berlin 1830). У овом делу писац је лепо доказао да животиње имају душу; он је дивно схватио прави, природни развитак душевних појава, стављајући *чулно опажање* код нижих животиња за прву манифестацију душе.

Осим тога он је још сравњивао душевне појаве животиња са душевним појавама човека и тако неизбежно дошао до тог важног закључка, да човек нема никакви „особитих“ способности које неби могли констатовати и код других животиња. Из овог упоређења он је дошао до закључка, да су све оне више способности — које нам код човека тако јако импонују — оне исте животињске способности, само много развијеније.

Као резултат свију његових посматрања он изводи овај важан закључак: да се умне способности животиња разликују од умних способности човека само квантитативно а никако квалитативно.

У току времена, многи доцнији природњаци безбројним новим чињеницама овај су закон доказали и оправдали.

Простор нам не допушта да редом набрајамо сва дела, која су у најновије доба у свет изишла, која сва редом говоре о овом предмету.

Из гомиле писаца и научара најновијег доба ваља на првом месту споменути *Вунта* па онда *Л. Бихнера*, *Фогта* и *Перти*-а који су ступили у јавну борбу са противницима новог мишљења, одсудно бранећи га, и који су својим популарним списима и предавањима много допринели, да се ове нове мисли на даље распростру.

I

О осећајима и душевним потресима.

Да би што боље могли схватити душу животиња и да би је што боље могли упоредити са душом човека, морамо редом прећи све групе душевних појава, почев од нижих па до највиших.

Анализа душевних појава веома је тешка ствар, а то с тога што су душевни појави веома компликовани и замршени, а врло је тешко изложити их опиту, које је једно врло важно и олакшавајуће средство у другим наукама.

У највише случајева може се само из обичаја и начина њиховог живота, развиће и савршенство њихних душевних појава закључивати. Овај скупоцени материјал за нашу студију, дају нам дела извесних путника који су без нарочите тенденције истинито прибилежили све оно, што су код разних животиња приметили.

Ако под душом разумемо ове три групе душевних појава: осећање, мишљење и вољу, то ћемо онда морати редом прећи их све да би се уверили, да ли ћемо их наћи и код осталих животиња и да ли ћемо између једних и других наћи какве битне разлике.

Прва манифестација душе то су *осећаји*. Оних пет врсти осећаја које зовемо чулима, налазимо како код виших тако и код нижих животиња. Један интересантан опис кога ћу овде навести, моћи ће нас убедити да и најниже животиње показују прве трагове душевних појава.

„Кад једног полипа спустимо у једну чашу водом напуњену, коју смо пре тога тако наместили да сунчани зраци осветљавају један део воде, то ћемо брзо моћи приметити, како се полип повлачи из тавног дела воде у онај део који је сунцем осветљен. Ако затим спустимо у воду какву живу инфузорију то ћемо моћи ово приметити: чим се инфузорија приближи полипу у даљину неколико линија, то је он наскоро, Бог би га знао, услед чега примети, и са својим трепљама покрене воду у вртлог, да би је се на тај начин дочепао и прождерао. Но ако му место живе инфузорије спустимо какву биљчицу какав трун или какву мртву инфузорију, он се тада показује сасвим равнодушан.

Из овог се дакле види, да полип на неки нама непознати начин уме да расуђује, да ли је животиња жива, или не, или да ли

је способна њему за храну. Често су примећена два полипа у жестокој борби око плена.“

Из овог се примера јасно види да и ове најниже животиње показују душевне појаве. Почем код ових ниских животиња не налазимо никаквих диференцираних органа, то морамо узети да сво ово њихно опажање — ове прве изјаве душевних појава — мора лежати у осетљивости спољних ћелијца, па према томе није се нимало чудити што су ти појави тако прости и несавршени.

Но и ако нам се ове прве изјаве душе показују у тако слабим и једва приметним појавама, за нас је опет од врло великог значаја да их констатовати можемо.

Али што се више и више пењемо у редове органских створова, то наилазимо на све већу и већу поделу органа и функција па према своме и на све веће савршенство душевних појава. Већем броју сензација одговара и већи број престава, и према томе, код оних животиња, код којих су чула развијенија и више душевне моћи морају бити савршеније.

Према условима живота у „борби за опстанак“ код неких животиња поједина чула веома су се усавршила, тако, да су у многим случајевима развијенија но код самог човека. Тако н. пр. код инфузорија, где је спољна кожа (resp. спољне ћелије) једини чулни орган, који општи са спољним светом осећање њихно мора бити да је много развијеније и финије но код виших животиња, код којих су осећаји на разна чула подељена Тако је код паса мирис најразвијеније чуло, а код неких птица, нарочито код грабљивица, вид и слух особито су развијени.

И тако ако би сад чинили упоређење између осећаја животиња и човека, то заиста не би могли открити никакву особиту разлику, до у степену савршенства.

Сад је на реду да пређемо на једну врло интересантну групу појава: на *душевне потресе и узбуђења.*

Све ове разне душевне појаве: љубав, мржњу, радост, тугу, љутину, суревњивост, гордост, великодушје, сажаљење, благодарност итд. све ове појаве од којих се већина сматра као својина и преимућство човека, наћи ћемо и код осталих животиња, само ако мало дубље загледамо у њихн живот. [1]

1 Види дело: Perty, Ueber das Seelenleben der Thiere, 1876.

Наравно да су многи од ових појава далеко несавршенији но код човека, али ћемо наћи много таквих појава, не само да не уступају човеку већ га и надмашују.

Ваља се само сетити колико је развијена материнска љубав лавице, када се сам човек њоме послужио за основу многим причама. Идилска љубав голуба и голубице, коју нам песници често у својим песмама опевају, зар није узор ове узвишене страсти!

Најљуће и најбешње животиње показују особиту љубав и нежност према своме подмлатку: оне их гаје и негују са таквом брижљивошћу каква се само замислити може; оне им се умиљавају и ласкају им изванредном нежношћу, бде над њима са непојмљивим стрпљењем, па врло често зарад спасења и одржања својих малих, мајка ће жртвовати и живот свој.

Један путник прича, како је једна крава водила жестоку борбу са једним бесним јагуаром, који јој хтеде теле однети, и бораше се тако разјарено, да јој је ова бесна звер губицу одгризла и она још непрестано борбу продужаваше.

У једној гостионици у Линцу маја месеца год. 1812 беше се појавила ватра; околостојећи приметише једну ласту — која под кровом ове гостионице имађаше гњездо са малима — како однекуда долете и са превеликим пожртвовањем три пута покушаваше да кроз облаке густог дима до свог гњезда продре, док најпосле при последнем покушају не паде на земљу мртва!

Врло се често догађа, да мајмунице умиру од превелике туге за губитком својих малих. Материнска љубав, тако је јако развијена код гдекојих животиња, да често и оне које немају свог сопственог подмлатка, негују туђе или што је још много чудноватије, јединке са свим друге феле. Са свим су обични примери, да кокошке хране и негују мале шеве, да мачке доје пацове, веверице зечеве итд.

Влад. Каћански

(Наставиће се)

О ГЉИВАМА

(ПЛЕСАН, БУЂА, КВАС, БАКТЕРИЈЕ И Т. Д)

И

ВРЕЊУ

(Свршетак)

Делови мицелије у превврелим течностима кад су ове на највишој тачци алкохола већ престале да кисну, остају ипак за дуже време у животу. И ако су оне (за ону течност) своју мисију свршиле и у тој течности 6 месеца стајале, ипак кад их на атмосферски ваздух изнесемо, почеће фруктифицирати. Исто тако развиће се из њих нове мицелије, ако им какву свежу храну дамо. Пошто неке њихове ћелијце врло велике разгранате мехиће представљају, то се дешава често један врло интересантан случај, да је једна и иста ћелијца на једном крају угинула (сагњила), а на другом крају још животари. Често је шта више смрт на разним местима једне ћелијце наступила, а само на једном месту један делић здрав и жив остао, који је свуд у наоколо гњилим деловима опкољен. Из овог живог делића израсте наново нови мицелиум — доказ, како се живот циновске ћелијце ове гљиве у појединим деловима исто тако добро манифестише, као и на целој ћелијци.

Сасвим у противности стоје ка овим нижим једноћелијчним гљивама јаче развијене аскомицете чије се тело већином састоји из тулумастих, преграђених ћелијца, где и наше *печурке* спадају, Ми ћемо сад да покушамо, да видимо како се ове гљиве односно врења понашају. Довољно је да се само неколико представника ове групе опиту подвргну и то од најраспрострањенијих облика.

Први избор пао је на најраспрострањенију буђу — Penicillium glaucum. Ова гљивица живи у природи на свима могућим супстратима, она је тако распрострањена, да није могуће спределити где се она не налази. У природи су већином чврсти супстрати места за његово становиште, али такође и на *површини* слатких течно-

сти, налази се његово густо бусење, кад ситне конидије, које он на kићанкастим плодоносцима [1] у виду бројаница масама производи, на исту падну. Више о њему говорили смо већ.

За нас је сад главно да Penicillium у какав раствор културишемо, који је за врење способан. Ово је одвећ тешко, јер ова гљива није по својој природи навикла, у течности да живи и тешкоће се још више умноже, што се израсле мицелије као врло лаки предмети на површину раствора издижу, овде фруктифицирају и према томе за нашу цељ ова гљива непотребна постане. Но радећи по методи Брефелда, одстранио сам ову тешкоћу узев у помоћ желатину. Употребивши то сретство испаде ми за руком, да мицелије на дно течности нагоним, одакле исте почеше расти и то одвећ споро; тек доцније убрза се њихово растење, кад се већ површини приближише. То је трајало од прилике 4 – 6 недеља док се нису на послетку површине дохватиле и овде фруктифицирати почеле. За све ово време не беше о врењу ни трага, и кад сам тај раствор одестилирао не нађох такође ништа ни од алкохола.

Према овоме ова гљива нема способности као квас и феле Mucor-а да врење производе.

Као другу опитну гљиву узедох Aspergillus glaucus, мање распрострањену и доста Penicillium-у налик. Она се налази обично у укуваном воћу (компотима).

Ја култивирах и ову гљиву исто онако као и ону горњу и не приметих никаквог трага од врења.

На послетку узедох и силом наметајућу ми се буђу Botrytis cinerea, која је била све моје у тегли објекте за препарисање напала. Она се с највећом сигурношћу на оним биљкама налази, које у влази леже, и њу подвргох испитивању — али траженог резултата не нађох.

Доцније сам покушао да на један други начин моћ буђења врења код ове гљиве испитам. У једној обичној стакленој епрувети усуо сам нешто мање од половине шећерног раствора, исти сам у тој епрувети искувао запушив је памуком. При кључању овог раствора, пара је пролазила кроз памук напоље и том приликом попарила (поубијала) све клице, које се у истоме налазе. Да су и оне клице, које су се случајно у раствору нашле кувањем поубијане разуме се само по себи. [2] Овим начином добио сам потпуно чист

[1] Код обичне печурке онај се шешир зове плод, а она дршка плодоносац.

[2] Само споре (клице) неких бактерија нпр. Bacillus subtilis-а остају за клијање способне и кад су у кључалој води биле.

раствор. Кад се је исти охладио, онда сам једном фином иглицом (ову сам пре тога на пламену усијао, да и на тој случајно налазећи се споре изгорем) споре *од* ове гљиве —Botr. ciner. — узео и пажљиво у тај раствор спустио. Сад сам на овај начин добио раствор слободан од сваких других спора, у коме се *само* споре (семе) од ове гљиве налазе. Ове на сваки начин као специфично лакша тела стоје на површини, које сам и отуд дознао, што се после 3—4 дана већ бело-праменасти мицелиум по истој навукао, т. ј. из оних се спора развио мицелиум. Но да би моју цељ постигао нужно је да исти развијени мицелиум у самој средини те течности потопљен остане, где му атмосфер. ваздух — кисеоник није приступан. Да би ово добио узео сам дестилирану воду и исту сам помоћу једне капиларно-извучене цеви (њу сам такође горео) памук у раствор до по прста досуо. На овај је начин мицелиум у овај сад разблажени раствор услед тежине своје потопљен био и на тај начин од атмосф. кисеоника изолиран. — После 10 дана, појавише се у мицелијуму повећи мехурићи, који мирно у истом стајаху, т. ј. нису се на више пењали, као што је то случај кад квасице врење производе. — Најглавнија је ствар при свакој методи, да раствор од других семења (спора) сасвим *чист* буде, у противном случају цео експериментат не вреди ништа.

Што се тиче буђења врења од обичних печурака, то се код истих може још мање тражити, пошто се оне врло крцаво у тим растворима развијају.

Целокупни резултат гласи: да јаче организоване (на вишем ступњу организације) гљиве никакво врења не буде.

На основу ових испитивања у стању смо на ово следеће питање, које смо већ и напред истакли — одговорити: Код којих се нижих организама алкохолно врење природно само од себе јавља, као што га код кваса знамо? — Има ли и какве су те разлике у јачини и енергији?

Одговор гласи: Систем гљива одоздо па на више идући, показује на једној гљивици — род Sacharomyces — на једанпут појаве врења. Иста гљивица у стању је без атмосферског кисеоника да расте ког она из шећера узима и у следству тога овај се последњи у виду угљ. киселине и алкохола одваја — раствор (н. пр. кљук)ври. Подобну способност као квас има и Mucor racemosus, (фела буђе) блиски сродник квасу и представник рода „Mucor“. Ова гљива расте такође (кад се у шећерни раствор потопи) без слободног кисеоника од шећера, али врење иде спорије но код кваса.

Како квас тако и ове гљиве могу у исто време кад кисну и да расту. Већ код друге феле рода Mucor, престаје способност од шећера (без атмосф. кисеоника) расти, врење траје и даље али без растења и на послетку се утиша. Најпосле достиже ова физиолошка особина код Mucor stolorifer-а свој крај. Ова гљива кисне без растења и већ при 1.5 процента алкохола постаје неактивна — и с њом се ова појава врења свршује.

Брефелд мисли да ћелијце ових киснућих гљива неку материју продуцирају, која има то својство и силу да шећер растројава. Ја ћу овде у кратко ову његову доста вероватну теорију да изнесем, која је у толико важнија, што он исту на основу упоредне физиологије биља поставља. — Биљке производе према њиховој потреби материје извесног хемијског карактера, да би помоћу њих растројавање и промењивање других једињења издејствовале, која су одвећ нужна за опстанак и животну радњу ћелијца, као и за различне цељи живота. *Свака је жива ћелијца један одвећ компликовани апарат*, у коме се неки процеси врше, који су у њиховим појединостима потпуна загонетка. Према њиховим животним одношајима, начину њиховог храњења и према њиховим појединим ступњима развијћа — свему овоме одговарајући јесу разне биљне ћелијце са разним способностима за хемијско растројавање снабдевене, т. ј. оне су кадре да хемијска једињења производе, која су у стању ова растројавања да праве. На хумусу живеће савршеније биљке, као и сапрофитске гљиве, морају према потреби и такву способност да имају, да хумусне супстанције раставе и тек тако у овој форми да их усвоје. Оне ћелијце, које примању материја служе н. пр. ћелијце корена оних биљака (фанерогама), које на хумусу живе, врше ове послове и ми не можемо себи њихову радњу друкчије да објаснимо, ако не узмемо, да ове коренове ћелијце на њиховој *површини* неку материју или материје производе, које овај растројавајући посао врше. Семе паразитних гљива и бактерија, мора да би се развило прво у њиховог домаћина да продре, што се већином кроз кожу дешава. Но да би могло кроз ову да продре, мора ово семе способност да има, мембрану да раствори т. ј. да ћелијћну материју мембране у једно растворно једињење направи; то се може само онда десити, ако се из мембране ове семене ћелијце н. пр. бактерије — ова растворна материја одваја. Исто се овако понашају и клице семења у њиховим првим животним стадијама. Код ендоспермног [3] семења као н. пр. код јечма, лежи усвојена хранећа материја тесно

[3] Ендосперм је беланце, које ембриона омотава.

уз клицу (ембриона), дакле около исте. Хранеће материје налазе се овде у нерастворној форми као скроб (штирак) нагомилане. У овакам облику не може скроб бити хранећа материја, он мора да се још једном растроји. Ова растројавања врши та кличица, да би ту хранећу материју могла усвојити. Али на који начин врши ово клица? Она продуцира једну материју, коју према потреби производи и *лучи* и која овај скроб растројава. Ово прометање скроба у шећер помоћу те од биљака произведене материје, може најбоље као прост пример да служи, да покаже како су живе ћелијце способне, да хемијска растројавања и прометања материје праве. Али шта знамо ми о овом последњем тако простом растројавању? Не знамо ништа осим да скроб прелази у шећер, ми узимамо хипотетички, да се ово помоћу једне материје дешава, која се у клијућем јечму производи, ми зовемо ову материју *диастазом*; но нико није њу видео, нико не зна каквог је она састава, наше цело знање ограничено је на једну особину а то је — да се скроб у шећер промеће. Диастаза даје се лако фиксирати по смрти клица, она задржава после њихове смрти још ону особину да скроб растројава, на основу чега и готовљење пива бива. — У категорију овиx, помоћу живих ћелица издејствованих растроја, спада такође и врење — растројавање шећера у угљ. киселину и алкохол помоћу живе квасице Ова последња производи без сваке сумње под пређе споменутим животним условима т. ј. где она не може нормално да расте — једну материју из њеног садржаја, која шећер растројава. Ова се материја према потреби ћелијце образује и одмах се по њеном образовању утроши и промени. Извадимо ли ову ћелијцу из шећерног раствора напоље, то ће престати образовање ове материје, она престаје зато што се услови за нормално размножавање квасице налазе и почиње опет, чим нормалних одношаја нестане. Према овоме је јасно, да се ова хипотетична материја, која врење буди не може никад у квасичним ћелијцама нагомилати, пошто се она непрестано образује и троши. — На овакав начин 'покушао' је речени аутор да овај чудновати хемијско-физиолошки појав врења објасни.

Остаје нам сад да у кратко споменемо још о образовању *винске* и *млечне киселине*. Наше цело знање ограничено је од прилике на неке чињенице, да одвећ ситни организми — бактерије, које се *дељењем множе*, овде процес прометања алкохола у винску, шећера у млечну киселину проузрокују. Ове оцатне бактерије праве на њиховом супстрату слинасте превлаке — скрамице, које се из тих скроз и скроз испреплетених бактерија састоје. Млечна бактерија наличи врло много на ову оцатну, тако да многи с пра-

вом мисле, да је то једна и иста, но само због разних животних одношаја друкчије се понаша. Она се исто тако у практичном животу употребљују за киснење хлеба и т. д. напротив она је оним растворима, који вру шкодљива, јер она шећер тог раствора у млечну киселину претвара, а наступање исте смета растењу квасица. Обе ове бактерије, оцатна и млечна, налазе се у природи врло распрострањене и због њених оваковнх особина добиле су велику практичну вредност.

Од куда ове особине долазе, у каквим одношајима ове особине (алкохол у оцатну а шећер у млечну киселину прометати) овде са развијћем, са животом овог ситног организма стоје — досад је сасвим непознато; но на сваки начин су друкчије, него оне које ми код оних квасица знамо које алкохол производе.

Лазар М. Димитријевић.

ПУТ ОД БЕОГРАДА ДО ЛАЈПЦИГА

Драги пријатељу!

Желео си да ти се јавим с мога пута, који сам имао да пропутујем од наше отаџбине до ове далеке земље и ове слављене књижевне вароши, и да ти јавим све, што би било од већег интереса за нашу малену и незнатну отаџбину. Ово је прилично дуг пут. Ово је пут од истока до запада или као што се вели од варварства до културе, од необразованости до цивилизације. И ја ћу имати пуно што шта ти рећи да ја на овоме моме путу личим на Драшка у Мљаткама; али ја ћу запитати самога себе: да ли је Драшко учинио коме каке штете, што је онако причао Црногорцима, кад је оно у Мљаткама видео?.... Теби је познато, да ја сада први пут путујем овим путем, па ћеш знати, да ће мени много што шта више пасти у очи, но ономе, који је више пута овуда путовао, и коме су већ интересантности постале обичне. Немој тражити од мене за сад кака дубока критична погледа, јер ја сам остављам то за други пут; но ми само допусти, да ти просто само испричам све оно, што сам својим очима видео и што ми је више пало у очи, па ћеш ти сам из тога правити студију и шта ваља, и шта не ваља.

Кад сам се са својим милима и драгима праштао испод Београда на обали савској, мени се чинило да се још не растајем с њима. Мени се чинило да ће они опет бити са мном и ја с њима И ја одох на лађу; и писак лађин крене лађу; и ја гледах како остаје Београд; и видох како остаде он и сви моји у њему, а ја сам одох. Оста он, оста онолики свет у њему, оста цела моја отаџбина, а ја, једно дете њено, одох сам у далеки свет. Биће ти познато да ме је пут одвео низ Дунаво, и одвео до *Беле Цркве.* Бела је Црква једна красна варошица наше браће с оне стране Саве и Дунава. То је дакле још српска варош и српско место. Дотле су ме и неки моји драги испратили; и ја слободно могу рећи, да дотле траје моја отаџбина, и да се ту тек растајем с њом....

Би суђено, да моји драги испратници пођу пре мене и да њих испратим одавде. И још је и то мала неверица да се ја с њима растајем. Све мишљах, сан је, лаж је. И они су већ отишли а ја остао; и ја још мислим да смо заједно, и да ћу и ја за њима. И све ми оне куће у којима смо били, и оне улице којима смо прошли, беху тако миле, као и они сами.

7 сати је у вече. Кроз густу помрчину лети један фењер од Базјаша као бесан; он по земљи онако, као оно по нека звезда по небу. Кад би по ближе, чу се крпат, као потмула, подалека грмљава. Што ближе, то јаче; па најпосле слабије; све слабије и слабије, и престаде. То беше железница, „ватрена кола“, највећи створ људског ума, највећи дар моћи измишљалице славнога Вата. Мени срце лупаше као нигда дотле; ни сам не знам што: сем ако је за то, што *први пут* видим *ову велику* творевину људску. Још чини ми се не беше ни стала, а ми се попесмо на њу; а још чини ми се и не седох лепо, и не наместих се, а два три звона звоне, писак писну, и она мрдну. 'Па кад стаде да јури бесно е, Бог и моја душа, рекао бих, оде бестрага, и никад се зауставити не може! Мало би ме ка чисто било и страх, али поверовах *математици* и њеној тачности, која је све ово лепо разрачунала и размерила.

Железница нема фењера по своме путу. Она не мора да иде по осветљеноме путу, као лађа. Она јури у густи мрак тако, да би рекао, оде у пропаст, у пакао! И пробије кроз црну помрчину као топовско ђуле кроз ваздух. Твоје слабе моћи овде престају, и ти се свом душом и телом повераваш и предајеш овој сили која те

носи на својим крилима тако неосетно, као трунку прашине на твојој аљини.

Ти нinfinite никад ни видео железницу, па ћеш ме запитати кака је? Ево да ти кажем. Начињен прво раван пут, насип, тако раван, да нема ни узбрдица и низбрдица, ни кривина у десно и у лево. По томе насипу намештена и закована упоредо два гвожђа изнастављана од краја до краја пута, па се по њима котрљају кола. Котрља се по неколико кола, и можеш их нанизати једно за друго ако хоћеш и сто. А ја сам се зачудио и закаменио кад сам у Боденбаху, на граници аустријској и немачкој, видео где уз једну долину поред реке мили — није но јури, и лети, преко *две стотине кола*. То и опет изгледа мало кад се *рекне*; па је мало и онда кад се помисли; али је грдно много онда, кад се види ред кола за читав пушкомет места, па то јури као да не иде по земљи но по небу. Свака су кола тешка по неколико иљада ока, и на сваким је натоварено опет по неколико стотина иљада ока. И то све вуче *једна машина*, која је у првим колима немештена, и коју *пара* окреће — Како је то намештено да се кола не склизну с шине, и како је које шта друго уређено, то ћеш скоро видети.

Кад смо у овим колима мислићеш да смо у тескоби као у обичним колима Не ово нису кола као што су друга кола, но соба, у којој има канабића и столица као у свакој соби, само што се ја нисам возио у таквој соби, но у оној где су клупе То се зове „III-ћа класа“, а лепше би јој било да се зове сиротињска класа у коју сам и ја дошао. Друга је класа много скупља, а прва два пут више, и она је само за „велику господу“.

Ајде сад да ти попричам како сам путовао.

Од Беле Цркве ноћу смо прошли поред Вршца, Темишвара, Сегедина, Кечкемета; и мени је жао што ова места нисам могао да видим. То ми је толико било жао, да сам се исте ноћи решио да више не путујем ноћу, но само дању. Сем тога ноћу је и врло монотоно и досадно путовати, особито ако човек нема друштва за разговор. А нити може спавати, ни не дремати; јер се на свакој станици свет мења; једни одлазе, други долазе, па човек мора да је на опрези и за своје ствари. У јутру је освитао уторак, и у 9 сати бесмо у Пешти. Ту су морала да остану наша кола, а ми да пређемо на друга. Једно четврт сата беше као некака одморка. Ја оставих наша кола и пођох у чекаоницу (коју они зову „рестаурација“). О, да знаш како ми је нешто било жао она кола! И ова друга кола, на која ми имађасмо сад да седнемо, беху много угледнија од њих, али, тако ми Бога, ја волеђах да се не мењаше. А

кад она још кренуше натраг, пре но што ми и седосмо на нова. мене још више обузе некака мала туга. Могах само да их испратим својим очима, и да им рекнем: Збогом, збогом! и поздравите тамо ону моју српску земљу, а ја јој одох овамо у туђу!....

Ма, да ти учиним једну напомену овде. Кад бих ја тамо негде читао овака осећања, ја бих рекао — и Бога ми сам рекао пуно пута — то су пренемагања, кака „драга земља", „мила отаџбина", итд. Кад је и друга земља така иста као и наша, и други су људи опет људи, и сви смо браћа као деца једнога великога оца и једне велике куће. Ама сад видех да није тако. Ти не знаш, и ко год није ишао од свога прага мало даље, ко није остављао своју земљу, па ишао у туђу, нарочито на подуже време (као ја сад), он просто не зна како је то, и како му је мило свако парче аљине и свака стварка, која му је из његове земље. Да ти само причам ово чудо. Ономад сам добио од тебе писмо. Па ти знаш, кад се писмо отвори, онда се завој баци. Но гле чуда! Мени жао да га бацим! Оно си ми чини ми се ти, а оне нове марке наше чини ми се Србија. (Ја ти само ово причам да знаш, а скоро ћеш и сам видети.)

„Вагон" је готов; звонце звони; ми седамо у њега и остављамо Пешту, и дивну *станицу* њену. Вредно је да ти кажем кака је та станица. Помисли грдно велико место, читаву пољану, где неколико онаких редова кола може стати упоредо, колико их беше нанизано на оном нашем „цугу" Кад ту стојиш ти мислиш да си на пољу, под ведрим небом, а оно није. Кад погледнеш у висину видиш грдан кров од стаклета на гвозденим шипкама и стубовима. И мора да је то дивно онда, кад пада киша или снег, а човек стоји овде као на пољу, па на њега не може да падне, *но он* стоји у сувати. Цели редови кола улазе овде као у собу, а кад пођу као да изиђу из собе.

Нисам ти испричао још нешто. Целим путем од Беле Цркве довде путовали су с нама маџарски војници, рекрути. О, то је било жалосно гледати како се тугом и плачем раздвајају од куће, и каке их сузе испраћају у „милиције". Пало ми је у очи како се праштају. Нема им никаких других речи као оно код нас: збогом, у здрављу да Бог да, да се видимо, па то и то (наруџбине, разговор, и т. д.) но једина им је реч опроштајница и испратница: *сервус*. Сервус виче онај што полази, сервус виче онај што остаје. И само вичу; сервус, сервус, сервус!.. А онај плач мајака, сестара, заручница, и жена, потсети ме и на наше овакe прилике; и нешто помислих: вала Богу, међер је срце мајчино и родитељско свуда једнако!....

Да ли ће свет кад год дочекати да се разоружа и да ова несрећна милиција буде излишна, а касарне да се обрну у школе!.... Пало ми је у очи још и ово. Од Беле Цркве, дакле из српских земаља, ишли су војници за Пешту, и сви осташе у Пешти, а од Пеште па горе ишли су у Беч. Колико је био жалостиван растанак њин њинима, толико је после био занимљив њин разговор и забава у колима. Разговор нисам разумео, јер су говорили маџарски; али ме интересовао тон у говору, манири, забава, песма. Увате се по двоица за рамена, па певају, гледајући један другом право у очи, и прекрећу се и на једну и на другу стану; а најсмешније ми беше кад стадоше да пружају вратове један другом као оно ћурани кад се дуго бију па се уморе, па се после само ћушкају вратовима или гуске кад се поздрављају. Арија скоро сваке песме или је онака као оно она што се чује код нас "цвета ми ружа на прозору", или личи на њу. Пада у очи јако још и она дивља вика и дрека, без икака обзира: биће то непријатно осталим путницима, којих је било доста. Ја и нехотице помислих на Азију, на сеобу народа, и на њино порекло

Кад сам учио земљопис у школи, па Бога ми и после, ја сам могао да помислим *брда* само у Србији, и она која сам видео. Цео свет други изгледао ми је раван као каква равница, окићена шумом, ливадама њивама, кућама, и највише малим брежуљцима. И сем оних великих планина које се помињу у земљопису, ја сам просто сву осталу земљу замишљао равну као што је наша Посавина, или Банат. Тако сам п. пр. мислио да је све земљиште од Дунава па до Карпата равно без великих и скоро без икаквих долина и равница. И ја сам мислио да се варам. (И ја се свакојако варам за друга места.) Но како ми чудно би кад видох, да од Дунава па до Пеште и још даље од Пеште, истина тако и јесте. Железница је ишла као преко равнога поља; нигде *велике долине* и јаруге, нигде ни брега; нигде ћуприје, нигде тунела. Мени у једно доба би чудо па се запитах: од кад већ траје ова равница, и кад ће престати?! Наша железница чини ми се неће имати оваке равнице, ни од В. Орашја до Јагодине низ Мораву као ово ова маџарска и без Мораве..... И од Пеште горе траје још дуго. У 12 сати, дакле 3 железничка сата од Пеште, сусретоше нас нека брда. То ће бити први огранци од Алпијских Гора које прелазе у Карпате. Дунав је ту тако стешњен као оно од Голупца па доле. Но како тако, он је опет прокрчио пут тако да железница не мора други да прави, него све иде поред њега, његовом обалом, и не суди Боже, на много места би се могла сурвати у њега. И опет

нигде тунела нема. Један сат од прилике па се та брда прођу и настане опет равница. Дивна и родна равница пукла у недоглед чак тамо до Карпата и к северу и к истоку. И знате *чија* је? Верујте Богу, да је нисам знао, но да сам мислио мађарска, па квит. Но да ти испричам нешто. У истим колима са мном беше и један младић од својих двоестину година, пуна лица, великих испупчастих јагодица, а укочених зелених очију. Маџар није, јер би му лице било округластије и црње а очи светлије и живље. Немац није, јер би му познао немарно лице и замишљен штудирајући поглед. Јеврејин није, јер би му велике усне и нос, и жуте ватрене очи познао. Шта је?! Један је сат после подне. Ја огладнех. На железници нема као на лађи да једеш што хоћеш, но што имаш, што си понео. Ја отворих моју торбу и почех плашити глад мојом сиротињом. Овај младић, зар виде од мене, па узе и он. Но шта? Сува леба. Сад ја видех да је то неки сиромашак, па ми га би жао, и одсекох му парче од моје кобасице („шваргле)" и дадох му. Он се прилично зачуди, али прими не рекав ништа, но само руком и главом, а још више очима и лицем, даваше израз захвалности. Поручасмо заједно ћутећки. Најпосле узмем ја једну нашу посластицу, јабуку, па дам и њему једну. Он прими још с већом захвалношћу. Испрва ми изгледаше мало блесан и глуп, после видох наивно, чисто, простодушно словенско срце, па га запитах немачки: Sprechen Sie deutsch? Он врти главом, и вели: nâ. Serbisch — kroatisch? — Nâ. Ungarisch? — Nâ. Па онда казује шта је, па каже:

— *Тот.*

Ја се замислих шта је то „тот", па му онда рекох: „Sprechen Sie totisch"! Он ме толико разумеде, и поче, смешећи се по мало и чудећи се како ћу ја да га разумем! И гле! Ја га пола разумем! Он говори словенске речи, али на маџарски изговор тако, да кад би га слушао ко није Словенин (те да позна своје речи), он би рекао: ово је Маџар. У том писну писак, железница стаде, контролор викну:

— Tot-Magyar! Zwei Minuten! Младић ђипи; климну главом, пун нека поштовања и љубазности, и искочи из кола. Ја погледнух; и на табли стоји: „Tot-Magyar". Да ли ти знаш шта је ово? На моју велику бруку, ја сам нешто премишљао, али нисам знао, То је *Словак*; и то је *Словачка* — *Маџарска*, или кад се боље преведе, онда, маџарска *Словачка*. И та непрегледна равница, та красна родна земља, то је његова земља. Можеш је наћи на мапи, где пише „Slovakei"; али њене границе њену величину, мучно да ћеш игде наћи. Доста је да ти кажем: да је то *сло-*

венска; да је под самим Карпатима између Галиције, *Пољске, Шлезије*, *Моравске*, провинције Аустрије, и Маџарске, и *под Маџарском*. Од кад су под Маџарима ја не знам, (а сад бих волео да знам) али ми причају да се је грдно много помаџарило а то сам и ја сам видео по језику.

У једном најновијем и најбољем географском атласу, који сад овде у Лајпцигу излази у месечним свескама, [1] стоји овакав преглед:

	у АУСТРИЈИ		у МАЏАРСКОЈ		СВЕГА
Немаца	7,800.000	+	1,800.000	=	9,600.000
Чеха, Моравaца и Словака	5,000.000	+	2,000.000	=	7,000.000
Рутена (Малоруса) . .	2,600.000	+	600.000	=	2,200.000
Пољака	2,500.000	+	—	=	2,500.000
Хрвата и Срба	580.000	+	2,570.000	=	3,150 000
Словенаца	1,190.000	+	60.000	=	1,250.000
Бугара	—	+	30.000	=	30.000
Румуна	195.000	+	2,800.000	=	2 995.000
Чивута	860.000	+	580.000	=	1,440.000
Других нар.	658.000	+	177.200	=	836 000
Маџара .	20.000	+	5,680.000	=	5,790.000
Свега:	21,403,800		16,297.200		37,701.000

У цело Аустро-Угарској има:

Немаца . . .	9,600.000
Словена . .	17,130.000
Маџара, Влаха, Чив. и др.	10,971.000

То је у целој Аустрији. Интересантно је сада разгледати саму Маџарску. По горњим бројевима у њој има:

Маџара	5,280.000
Словена	5,270.000
Немаца, Влаха, Чивута и др. . . .	5,347.200

Ти ћеш умети да проучиш ове бројеве и да видиш шта они кажу. —

Сећам се кад сам пре десетину година учио у школи земљопис, па нам професор рече: „И тако видите да Словена има много више у Маџарској но Маџара, и пет милиона Маџара господаре над толиким бројем Словена!“..... Сад видиш да их није више да

[1] Richard Andrees allgemeiner Handatlas in sechsundachzig Karten mit erlauterndem Text, herausgegeben von Geograph. Anstalt.

их није ни једнако, но да их је мање. Запиташ: Куд су? Раселили се нису, а помрли нису; па де сад погоди где су?

Из ове таблице видиш, да од свих Словена највише има Срба и Хрвата под Маџарском. А што ја хоћу да ти кажем, и што ми је и дало повода да ти овај најновији цифрени преглед ставим, то је „Тот“ и Словачка. Видиш у овој таблици, на другом месту, стоји „Чеха, Мораваца и Словака“ у Аустрији 5 мил. а у Маџарској 2 Да ти кажем сад, да у Маџарској врло мало и готови нимало нема Чеха и Мораваца но да су готово цела ова два милиона све Словака (под Маџарском), и да је већ већа половина заборавила свој језик и своје порекло, да не зна већ ни сама шта је, но кад је човек пита шта је, она се чуди и сама вели „Tot Tot-Magyar“.

Он оде, а ја остах с чудним осећањима неке жалбе, страшним мислима, и још, знаш чим? — малим руменилом у лицу.....

Од Дунава и Беле Цркве па даље Пешти приметисмо сам огроман уплив маџарског елемента на српски, и чини ми се гледах својим очима како се маџаре, и видех како је све то намештено, да све мора да учи маџарски. Морана има свакојакога насилничкога, материјалнога, моралнога и вољнога. Где неће, он мора; где не мора, он хоће и опет мора. Маџарски је језик и на суду и на путу, и у кући и на сокаку; то је језик званичан, господски; он је *понос*, и ко га зна, он *свуда* боље прође више вреди; и ко год хоће да му буде добро, он учи маџарски. И ја сам се овде био престравио, и право да ти кажем, рекао сам у себи: Бог да прости наше српство с оне стране! И ја би се смео заклети, да ће још за 50—100 година бити само трагова од некадашњег српског елемента, ако онако остане све као што је. С таким страшним мислима сам мимоишао Пешту. И мислиој сам: сад ћу у најсрећнију земљу Словенску – Чешку, и она ће ме собом умирити и расположити, а оно гле где ме *пре Чешке* срете ова још несрећнија земља Словенска – Словачка! И она под Маџарском! И она се — али није *маџари*, но се — *помаџарила* Тамо преко *три милиона* а овде преко *два милиона*! О, несрећни народе словенски, о, кукавна судбино његова!....

У 4 сата после подне бесмо у једној великој дивној вароши. на мапи стоји „Presburg“; то је *Пожун*. Да ли ти знаш што год о Пожуну?.....

У 6 сати у вече стигосмо у *Беч*. Хоћеш ли сад о њему да ти причам? О, не могу; то се не прича; то се не казује речима. То не може нико представити себи, кака је ова огромна светска варош, па ма му се колико причало, и ма колико фотографија њего

вих гледао. Та како да причаш кад не умеш ни да гледаш: Све те чуди, свему имаш да се видиш, у све да бленеш као у звездано ведро небо,а ништа не можеш да видиш све је једнако. Хоћу да питам за једну грдосију чија је и шта је, оно и она друга исто така, и она трећа, и она четврта; она пета још већа; она шеста је право чудо, а она седма, осма, девета, десета, итд. тек што не прозборе: године овамо. Па шта пре да гледаш: оно ситно, или оно крупно; оно живо, или оно мртво?!.. Највише би ме било страх онда, кад би неке рекао: мораш да опишеш Беч!..

Али ајде бар што год да ти испричам из ове колосалне вароши светске.

Највише ми се допао *канал*, који кроз Беч протиче. То је један рукав, јаз, одврнут од Дунава, па наврнут на Беч кроз варош за лакши саобраћај и пронос, а велики је колико наша Морава. Обале су му озидане, а готово је покривен лађицама, чамцима, сплавовима, итд. Веле, да је Беч ову велику грађевину направио од самих „лозова" т. ј. срећака, које је држава сама издавала. Али држави, која броји 37 мил. становника могуће је и нешто више, Где су богати појединци, ту је и целина богата; где много има појединаца, па ма и не били толико богати, оно опет целина изиђе велика и богата. И кад се скупи богатство многих појединаца изиђе сила. Таким народима и толиким државама све је могуће. Како ли је код нас?....

Још више ми се допало једно благо, које само Беч и кнез-Лазарев Крушевац може да има. То је његова дивна вода. Као што је славни кнез Лазар с Копаоника довео те с оваком дивном водом за вечита времена окитио своју престоницу Крушевац, тако су Бечлије потрошили на неколико стотина милиона форината те довели ову воду, по казивању, чак из Штајерских гора. Вода је тако чиста бистра, и ладна, да је човек жедан пије, а тако је растурена по вароши, да *свака кућа у свакој соби* има славину, па точи колико ко хоће. Ја бих волео да живим у Бечу само ради ове воде. Статистика доказује, да Беч од оно доба од како је довео ову воду има 20—30 болесника од сто мање, но што је имао пре. И то је један јак доказ колико вода учиче на здравље, и колико на здравље може да се учиче само дсбром водом.

Остављам Беч, ово чудо светско, ову гомилу људи, кућа, и њине богаштине, шаренила и луксуза, па ћу да ти причам даље, нешто друго, што ће више вредити од ове збрке и метежа људскога,

Од Беча одма горе издижу се брда, која личе на наша. Ми морамо онуда да прођемо, али не кроз њих, но поред њих, поред

Дунава, а она нам остану с леве руке. Мало више Беча па пређемо Дунав, ову благословену реку, чијом смо долином до сад непрестанце путовали. И мало пођемо, па окренемо леђа и њој, оставимо и њу с леве руке, а ми увитлимо железницом Цара Јосифа право северу, кроз сред красне земље *Чешке*, у срце њено *Праг*. Чудо што сам се целога пута варао за нешто. Погађао сам напред: куда ћемо сад? Којом долином и поред кога брега да прођемо? Па готово ни један пут тачно нисам погодио. Мој је правац био више западу а ми одосмо северу. И све ми се чинило, ми смо погрешили пут, па одосмо у Русију. Томе сам се јако чудио. То је једно. Сад ево друга новина. И ако сам знао да реке Лаба, Одра и Висла не теку уз брдо но низ брдо као и све остале реке, опет ми се некако *чинило*, да је све до севера уз брдо. И до сад је, уз Дунав, све тако и било. А гле сад! Од како се одвојисмо од Дунава, па мало по горе, беше једно равно пољиште с пуно језера, који ми не помињемо у земљопису. И оно потраја подуже. Па кад окренусмо онда низ брдо, па све низ брдо; више мало где и имаћаше уз брдо. Сад се ја сетих да смо већ у области оних река, које теку у Балтиско и Северно море, и обратих пажњу на њих да их видим каке су, јесу ли као наше реке што су, или да не буду друкчије. А она раван велика с оним језерима каза ми да је то међа, граница измеђ вода јужних и северних. И заиста од ње теку једне реке тамо к вама, на југ, а друге овамо к нама на север. Она језера су средина; она вода у њима не зна куда ће; канда би хтела тамо — да не зебе онамо, а канда би хтели овамо — зар да не гледа неправде и метеже на истоку и југу. Кад јој се досади стојећи, она би ишла куд и све њене друге, у најлепшу шетњу, у висине небеске, али нема онога делије који јој даје крила; он је далеко на југу, тамо код вас, и још даље. Ти знаш да на свима великим брдима и „вододелним линијама", што вели један наш земљописац, вода тако стоји, и направи језеро.

Друга једна новина. Кад сам гледао оне сандуке од јеловиx дасака по дућанима ја сам испрва мислио: то је из нашег Јелака, Гоча, Златибора, итд па су „они" купили од нас. Доцније ми неко рече, да има и код Немаца јеловине и боровине. Али, што ми је било јако чудо, толико путника путова, (па и наших личних познаника), и толико „земљописа" учисмо, и нико ми не каза, да је скоро од Беча, па кроз целу Чешку и Саксонију довде, (па не знам докле и даље) само сам *бор* и *јела*. То је готово *једино дрво* преко овако далеке просторије. Сад се из ботанике сећам како биље расте где, што се иде даље, северу; но мени се чини свако-

јако, то је требало и земљопис да нам каже, јер је то врло важно за ове земље и ове народе. Мени се чини, да је то карактеристичније, и за *земљопис* много важније, но да се ређа колико у којој вароши живи људи, ко је и кад шта у њима саградио, итд. Само се где где забели по кака јасика, и види по каква кржљава буква и јова. И то је сва разноврсност. Дивно је погледати прелепе непрегледне шуме од самога бора и јеле. Код нас уђу у шуму, па увитле те секу оно, што му се допадне, без икака реда и рачуна. Овде се сече тако редом да изгледа горе засечена као трава пред косом. И докле се тако напред сече, оно овамо натраг поникне нова.

А шта да ти речем, и како да ти испричам о дивној земљи чешкој! Та ја ти одма могу рећи, да то није земља већ *рај*. И тако морам, не могу да ти кажем да је то *башта*, јер је лепша од сваке баште; и ја сам, тако ми господа Бога, пуно пута рекао, да ми немамо таке баште као што је Чешка цела земља! Та ту ти нема ни парченцета земље празнога, доконога; све је употребљено за нешто; све је обрађено, углађено, култивисано, тако да мислиш човечија га вешта рука *сваки дан* глади и угађа; а тако ти је чисто, искрчено, оплевљено и отребљене, да мислиш, онај човек нема више ништа никака друга посла, до то, па не зна шта ће из доколице но луксузира са својом забавом. И чему сам се највише дивио, и што ми се највише допало, то је правилна *подела* земље. Све је исечено на сама парчета као велике плоче и пантљике; и изгледало ми је као да је какав инжињер узео шестар у руке, па зашао те изделио целу земљу, све на саме квадрате четвороугаонике и правоугаонике, као оно лист артије пред собом. О, кад би и ти могао ово да видиш, и сви кад би могли да виде, па да порадимо, да и наша земља буде овака!....

Њина су *села*, као наше вароши; њине су *куће* на селу лепше од наших кућа у вароши. И знаш где их праве? Код нас бирају људи на селу најлепше место, где ће куће да направе; а они онде где не може ништа да роди. О, Боже, како ми је било смешно и необично кад видим кућу у јарузи, у брду, крај самога пута, у камену, на камену, и тако даље. Па дивне куће као кутија каква.

О, Бог је благословио ову земљу мимо све, бар словенске, земље; и то јој се види на најмањој тачци и стварчици њеној!

Док сам ја оставио сва наша поља и њиве онако остављене, као да је јуче берићет с њих обрат, дотле овде *не могох да видим* њиву, која није поорана, засејана, и покривена дивним зеленилом, као усред поља ђурђевскога и ливаде мајске, и ни једно парче земље, које већ рука људска није спремила за нов берићет. О, хте-

дох да те викнем те да ти рекнем: *кажи нашем сељаку*, нека и он поорe и засеје, и своју земљу уреди овако као што је ова *пре зиме*!....

О, економијо, велика науко, што те тако мало моја земља познаје и поштује!.. О педагогијо, кројиљо памети; о економијо, употребо њена!.... О школо, творче свега!... О ви, који стојите над њом и у њој!.....

Из Беча смо пошли, јутрос у 8 сати преко Табора, и у Праг стигосмо у $6^1/_2$ сати у вече. У Прагу се нисам бавио, само заноћио, па сутра дан у 8 сата пошао, опет железницом, јер овде нема „кочија" а *Молдава* је врло мала за лађе. (Она је колико наш Ибар). У вече распитам и натрапам, онако насенте, по питању, на кавану у коју Срби долазе. Она се зове „Narodna kavana", и ту нађем неке наше Србе, који изучавају железнички курс на железници. С њима сам провео у разговору цело вече. Ти не знаш како су мили твоји, кад их нађеш тако далеко у туђем свету!.. То је кафана где долазе сви Словени. Гостионичар је тако диван један Чех, а још већи Словенин, да ти не могу казати. Он прима све словенске листове, и дочекује све Словене с таком љубављу и услужношћу, да не можеш веровати. Помисли, ја прво вече дошао и он се упознаде са мном; разговара се дуго, и рече ми, ако немадне српских листова овде, у Лајпцигу, да му јавим па ће да нам шаље он његове из кафане. Да не мислим да је то само празна реч и хвалисање, ево да ти кажем, да овде заиста није било српских листова сем једног броја „Срп. нов.« што прима „Slawischer Verein" овд. ђака на унив. те му ја писах, и он ми ономад већ послао 5 бр. „*Срп. нов.*"., 4 броја „*Видела*" (које он јако штује), и 2 броја „*Стармалог.*" — Веле, да је Праг дивна варош, али је ја не видох. По мраку дођох, по мраку и одох. Пуна и препуна је све самих фабрика, и Праг је права европска, индустријална варош.

Од Прага па горе не па доле, низ Молдаву, онака су брда као код нас око Ибра или Ђетиње, или Честобродице у Крајини. Али је вешта чешка рука то тако култивисала, да је грдна разлика између тих наших покрајина и ових брда. Молдава је сведена у тесан велики јаз тако, да ће скоро и мале лађе по њој да плове, а мала равница око ње употребљена је, а највише за шећерну репу које у целој овој земљи, чини се, има више, но у нас корова и траве. А по странама њеним, и висовима њиним, видећеш права чуда. Све је камен и од камена, и ти опет видиш да на њему расте дивно жито, репа, или грожђе. Вредноћа чешка нашла је на другом месту земље и ђубрета, па је изнела и разастрла онде, па

засадила, и скида оданде бериһет као с најлепше равнице. — Ту негде беше у неком замку и непокорша аустријски, босански *Аџи-Лоја* где испашта грехове свога патриотизма.

У 12 сати били смо на граници аустријској и немачкој. Место се зове Боденбах. Ту се праштамо с Аустријом а здравимо с Немачком. Иде ми и последња комшиница наша, а ступам на земљу право немачку, у коју сам и пошао, да од ње што више украдем.

Пада у очи *разлика* измеђ онога што је аустријско и онога што је немачко. Прво, с поља: одело аустријских чиновника, знаш како је, личи по мало на черкеско; немачко је право солдачко. Аустријски је човек или сув као ђаво, или угојен да се једва креће; немачки је само здрав, једар, крупан, riђ, чист. Аустријски се чиновник дере као луд; немачки ћути, са свим озбиљан и миран. Аустријски контролор уђе у вагон да прегледа наше карте, па лупи на врата као џелат, а викне као да смо ми сви лопови и лажљивци, немачки полако отвори врата па с највећом учтивошћу и мирноћом изврши форму прегледачку. Аустријски иште: „Fahrkarte" ! Немачки моли: „ich bitte !« На крај пута Аустрија тера путнике на једна врата, па их ту поново контролише иштући и одузимљући од свакога билете; немачки контролор зађе из кола у кола те сам покупи, па путници мирно излазе на станицама, и иду слободно куд ко хоће. И железница је немачка друкчија, шине су јој много веће, дуже и дебље, и раздаље су; а вагони су много комотнији и чистији, и лепши.

Земља је и у Немачкој готово тако исто обрађена као и у Чешкој. Људи су за чудо здрави и озбиљни, достојанствена изгледа и поноса. Куће су дивотне, и где их год видим, ја мислим да је то нека мала варош, а оно није но село. Једна једина разлика, која ми је могла пасти у очи та је, да је ова земља, нарочито баш ова провинција, краљевина Саксонија, још много богатија и срећнија. Док у несретној Аустрији виђаш сиротиње и јада на све стране тако, да ти она квари оно пријатно осећање, које би имао возећи се на овим крилима људским; докле ти глупост њина прави *грдну разлику* измеђ земље и Беча, измеђ свиле и гаћа до колена, измеђ железнице и таљига, шестокатница и набојница, посластичара и грмаља: дотле ти је овде и последњи онај носач („трегер", амалин) тако пристојно обучен, и у разговору и понашању тако углађен, да ти је милина да се и с њим *као с човеком* разговараш. Једном речи: овде нема тако велике разлике у имаштини; или бар она није тако приметна; или још боље, нема онолико и онако крајње сиротиње и голотиње и на телу и у души, као што се у Ау-

стрији види на сваком кораку. Ја сам за много сумњао да овде и има сиротиње, и за много нисам могао да је нађем. Сад сам видео да је има, али се она тек зими покаже у свој својој сили, а лети се не види.

У 3 сата после подне били смо у *Дрезди*, и престоници Саксонској, али је железница стајала само неколико минути, и тако је нисам могао видети. Од Дрезде па до Лајпцига све је готово равно поље, разуме се обрађено, онако, како код нас што није ни једно. О, како сам преко њега нестрпљив био, кад ћемо већ једном да стигнемо у место, у коме ћу ја можда три године да живим и да учим!...

У $6^1/_2$ сати у вече стигосмо овде у *Лајпциг*.

Од српске обале до Беча за ноћ и дан; од Беча до Прага до Лајпцига за два; то је дакле као два дана и две ноћи, или 46 сати непрестанога путовања на железници. И за само четрдесет и осам сати пређе се толика грдна даљина, коју би пешке мучно за толико *дана* прешао! Даљина је непојамна, и ја, поред свега мога напрезања и тежње, да створим себи представу од толике даљине, мучно да сам могао. Кад железница јури, не но лети, то је тако брзина каку никада ни на лађи ни на колима ниси могао да видиш. Ја сам један пут зажелео да се деси, те да полети врана или кака друга тица у правцу куда железница иде, те да видим које брже лети, па не би; али ми се све чинило и чини, да би врана, и ма која друга тица, *остала*. Хоћу да ти кажем да железница, особито кад јој је пут сигуран и прав, преко каке равнаце, лети брже од сваке тице.

Да сам пре две хиљаде година дошао овде, то јест онда кад је тамо на истоку око реке Јордана једна велика идеална и револуционарна личност чинила чуда са својим новим друштвеним и животним начелима, ја *бих* овде, на саставку две реке, Плајзе и Елстре, нашао једну рибарску колибицу, а са децом њеном, чељадма њеним могао сам се разговарати лепо, не немачким или другим којим, нс *својим* језиком. Јер то беху *Словени, вендски Срби*. Око њине рибарске колибице направило се после више колибица. И оне све беху словенске, „српске“. Око колиба беху и над њима се издизаху лепе мирисне липе, којих и данас овде има доста. Ми смо и онда липу звали липа, а ово селанце под њима називасмо *липско*, Липско. Липски, а најпосле Липиска. И Римљани беху чули од нас, те га и они зваху Lipsia, (тако се и данас зове латински), а кад је нас нестало овде, Немци га онда обрну и дотерају мало по своме и назову овако како га и они данас зову: Leipzig. Онда кад

смо ми већ у својој новој постојбини, Србији примали нову науку Христову и веру хришћанску, онда, кад су Арпадове дивље орде заузимале дивну Панонију (Мађарску): онда је већ први краљ саксонски. Хајнрих I подигао овде градић, те дао маха да се од словенскога села диже немачка варош. А и непуних двеста година доцније, од прилике онда, кад су у Србији наши жупани постали краљеви, већ удара словенски владар, Вратислав чешки, да га отме од Немаца, Сакса, и разрушио грађевину Хајнрихову. Али одма затим Лајпциг се диже на ново. И опет сто година доцније, кад је у Србији већ Немања утврђивао веру православну и „сабирио" све растурене области у једно, Лајпциг онда као варош броји већ 5-6000 становника. Од оснивача словенских рибара и њине деце, ко зна колико је сада било !.... И та варош коју су некада Словени подигли данас броји преко 200.000 становника, само се насноколико ђака Срба из далеке Шумадије витла по њему, те купује образованост немачку да је после преноси и пресађује у своју много напаћену и за мало не и изгубљену отаџбину !....

(Наставиће се.)

Ј. Миодраговић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Књиге Љубомира П. Ненадовића. I св. Издаје штампа „Задруге штампарских радника". — Београд 1881 год.

Прештампавање дела знатнијих писаца свакад је било од знатне користи по литературу. Мисли и идеје, које су велики умови тежили да рашире да их тако рећи одомаће у народу, добијају овим прештампавањима и новим издањем далеко чвршћа корена у народу, књига треба да доспе свуда, у све слојеве друштва, да би могла онај користан уплив да произведе, који је њоме намењен.

Па кад је тако у опште, колико онда мора ова потреба прештампавања у нас бити? Ја мислим, да нећу претерати ако речем да је она неопходна. Нама је литература малена. Па ипак при свем том у њој има доста значајних дела, која су великоме делу читалаца непозната једино за то, што их је по готову нестало. Да наведемо овде само ради примера: Два Идола и Дарак Срп-

књи од Борпвоја Атанацковића — а то су дела, које су нашој приповеци тако рећи основ положили.

Задруга штампарских радника лаћајући се овога задатка, схватила је позив свој далеко боље но новосадске и панчевачке књижаре, које крај толиких прешних послова прештампавају једино зарад интереса својег Видаковићеве романе. Да би појмили значај Ненадовићевих дела доста је само да напоменемо његова писма из Италије, која су у свом роду остала јединствена у нашој литератури, а која се по лепоти својој могу равнати са најбољим делима из путописне литературе најнапреднијих народа европских.

Задруга штампарских радника учинила је са своје стране овим новим издањем Ненадовићевих дела велику услугу литератури српској. До читалачке је публике, да се — куповањем књига — како ваља одазове овом корисном подузећу.

Сеоска намигуша од Ф. Шпилхагена превео Никола Марковић — У Вршцу 1881 — Издање Марковићеве књижаре.

У најновијој немачкој белетристици Фридрих Шпилхаген заузима једно од најодличнијих места. Као већи део немачких новијих новелиста и романсијера, отпочео је и Шпилхаген свој рад на белетристици сеоском приповетком.

Но доцније диже се он на далеко виши степен правог специјалног романсијера, у чијим се делима огледају опште човечанске слике и прилике, и у којима се бави он питањима, која су од интереса по цео род човечански, успех, који је Шпилхаген у тој најзначајнијој врсти белетристике учинио, испао је само како се пожелети може. Четири романа његова (Problematische Naturen и свршетак под насловом: Durch Nacht zum Licht, Die von Hohenstein, Hammer und Ambos — In Reih und Glied) која служе на част литератури немачкој, живи су сведоци великог приповедачног талента Шпилхагеновог.

Приповетка, коју нам г. Марковић у српском преводу даје (Сеоска намигуша — Die Dorfkokette) једна је од ранијих, али бољих дела Шпилхагенових. Садржина њена пуна је интереса. Главне особе у њој нацртане су са пуно студије и психолошке истине. А сем тога кроз њу веје здрава тенденција пуна поуке.

Пренашање Шпилхагенових дела у нашу литературу, још је један знак да се укус у белетристици поправља, а ово нам даје наде, да ће једном нестати већ са дневног реда „енглеских“ Видовданових романа и који су на жалост пре неко доба почели да се прештампавају, и онаквих као што је Катинка. Но кад се већ почело са Шпилхагеном, желети би било да се преведе који и од

знатнијих романа његових нарочито један од првих два, које смо горе навели *). Кад већ не можемо литературу нашу да обогатимо целокупним делима бољих светских писаца, онда је потреба да у њу пренашамо најпре оно што је најбоље.

Једина, али значајна, замерка, која се мора г. Марковићу учинити, то је његова непажња на српски језик. Он н. пр. свуда употребљава партицип као придев, не пази на облике именичне и ортографију итд. Ради свег овог, лепа ова приповетка у преводу је српском много изгубила од праве лепоте своје.

М. Ђ. Миловановић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Basne, izabrane, za djecu. U Zagrebu tiskom Drag. Albrehta. — «Venac» 1881., бр. 29., стр. 462.

Brusina S., J. E. Kuzmić. Biografičke crtice. Napisao — —. U Zagrebu. Tiskom dioničke tiskare 1881. — «Vienac» 1881., бр. 29., стр. 462.

На по се штампано из 20-24 бр. «Vienca».

* **Верн Жил,** Зимовање у леду. Приповетка — —. Издање књижаре Велимира Валожића. Београд. Штампано у штампарији код «Св. Саве». Кнез Михаилова улица бр. 4. 1881. 16-на, 1. л. стр. 83.

* **Готов Рачунџија** или књига рачуна за купце и продавце. С додатком претварања старе мере у нову и таблицама за камате. Издање српске књижаре Браће М. Поповића У Новоме Саду 1881. 32-на, стр. 120.

Деспотовић Петар. Милета, Приповетка из српскога живота од — — (Прештампано из Родољуба.) Издање књижаре Мил. Каракашевића у Сомбору. Штампарија Ф. Битермана у Сомбору. 16-на, 317 стр. — «Застава» 1881., бр. 105.

Извештај о вишој девојачкој школи у Новом Саду на крају школске 1880-81 године. 8 на, стр. 28. — «Српско Коло» 1881., бр. 28., стр. 511.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1880-1881. У Новом Саду. Платонова гимназ. штампарија Николе Димитријевића. 1881. 8-на стр. 65. — «Српско Коло» 1881., бр. 28., стр. 508.

*) У подлиску «Срп. Новина» 1876 излазио је неко време у преводу М. Ђ. Глишића «Die von Hohenstein« под насловом: «Племићи и народ», али због тадашњег закона о штампи, морао је престати. Уредништо «Отаџбине« намерава, да у своје време све поменуте романе Шпилхагенове, као и Густава Фрајтага, Павла Хајза и др. донесе и у српском преводу.

УРЕДН.

САЂАЛО

ПРИПОВЕТКА.

III

(НАСТАВАК.)

Мало по мало па већ и дубока јесен настаде. Са липе и бреста час мање час више опадаше лист, а хладни ветри учесташе отуд с планине. Већ много пријатније у заветрини школској, а у школској соби тако утушкано и угодно, да чисто милина беше седети у скамији и слушати кад учитељ говори о светом Јовану, о Христу, о Немањи, о светом Сави, о цару Душану.

Дође и божићни пост. У школској трапезарији укиде се мрс. Али за то, место прохе, наста хлебац пшенични. У школи, пре и после подне, пева се: «Тјело Христово примите". Дође и шести дан по подне поста без зетина; сутра је причест и почетак поста са уљем. Кад би око вечерња звона отворише се школска врата и уђе поп, с књигом и епитрахиљом под пазухом. Сви усташе, и као из једнога грла заори се: „поздрављајем!» Свештеник баци на се епитрахиљ, па онда, ракнувши мало по свом обичају, поче опширну придику о важности светог «причашченија" и о светој тајни „покајанија», о „очишченију грјехова», о грешницима које чека страшни час „смерти", и о праведницима, који ће, у слави небеској, седети с десне стране Бога оца. За тим је казао да сагну главе и очитао им покајну мо-

литву. Сви га пажљиво слушаху гледајући у његову дугу мало разбарушену косу, у црно џубе до колена, или у ону антерију од вишњеве ђезије.

Кад оде поп, одмах за тим удари звоно на вечерњу. Међу ђацима настала свечана тишина, а особито мали Гргур дуго не могаше да размрси нова укрштена осећења, која навалише на његову топлу, радо-зналу душу. Говор свештеников није разумео ни он, ни његови другови, а најмање она мала Даница; али му се ипак учини да иза тих магловитих речи има нешто озбиљно, нешто велико. Ћутао је, а млада душа његова богатила се, једрала је тим новим утисцима.

Сутра дан, на крају литургије, причестише се сви. Чисто му се скратише ноге, кад их учитељ упути да редом, један по један, прилазе к „царским" дверима. Једва је смео да подигне очи, кад је био пред светим путиром. Сав се променио у лицу кад је примио у се причест. Дуго после није могао отворити уста да узме нафору, коју је по причешћу добио. Осећао је опет нешто ново и велико у својој души, нешто чему не знађаше похватати крајеве својим недовијарним, тако мало докучљивим мислима. Замишљен изашао је из порте, не гледаше око себе, чини вам се зажмирио па сања, сања сне, који би за цело били снови, да га час по не увери остали живот око њега, да је све то јава, никаква varљива опсена, него исто тако истински живот као и онај горе у његовом селу.

— Гргуре, Гргуре! Пробуди га неки мио глас из тога заноса, баш кад је ступао у школско двориште. Диже своју замишљену главицу и виде Даницу, која му трчаше у сусрет. Кад је стигла до њега, даде му половину лепињице, у којој беше сира. Устезаше се, али је ипак примио.

— Данас нема школе, Грго; хајдмо тамо на брдо да трчимо горе и доле... Рекав то Даница, залети се и

претрча једну дуж. А кад виде да за њом нема њезиног дивљашног другара, стаде, намршти се, узе кецељицу међ прсте и сву је изгужва. Не обрћућ' своју лепо очешљану главицу оде лаганим корацима у школу.

Гргур није ни гледао за њом. Занимао се својим мислима, својом новом душевном тековином. Отишао је у школу, сео сâм у скамију, отворио пред собом букварић, задубио се у своју лекцију, вежбао се читању, за тим, загледавши се у мапу Јевропе, на којој ништа није могао прочитати и разумети, ћутао је и мислио. Смешно је рећи: *мислио*, али је, ма како нејасно и изукрштано, ипак мислио. Из малих, бледих, магловитих ничу сјајне и велике. Поступно расте тело, поступно јача дух. —

Тако је растао и напредовао мали Гргур. И он чињаше све што и остала деца, али је ипак био неко особито дете. Ма колико да је оно у школи било тамно и коштуњаво, опет је он то брижљиво проучавао, непрестано се занимао с оним што је учитељ Макса говорио и препоручивао; сваки појав у школи, и онај најмањи, најобичнији, њему је био читав мали свет, код којега је вредно зауставити се, испитати га. А највољаше у слободним часим бити сам, седети у празној школи, или се попети на она дрва на дрљанику с књижицом на коленима, или сићи доле у поток па шврљати горе доле по оној самоћи. Кад је зима настала, после два три месеца, Гргур је већ седео на првом месту међу својим друговима, а читао и писао као онај најбољи другоразредац.

А те зиме била је зима оштра и снегопадна. Још у првој половини декембра снег навејао читаве таване по висовима и по доловима. Многи су путови били завејани, или непроходљиви са многих сметова, што се отиснуше са околних брда. И курјаци се појавише

око торова раније и жешће него обично; свет се збио у села; нико живи не слажаше амо цркви и школи; у сеоској механи никога осим викача и кмета, а често ни кмета, него сам викач с крчмаром претреса сеоске политике: до подне се грéју код оне велике ластрене пећи на сред собе, а по подне спавају сваки на својој клупи.

А учитељ Макса затворио се у свој педагогијум, па по два дана не обува ципела, него тамо амо у дубоким папучама, као какав старозаветни прво свештеник. Кад доврши дневне часове, он се врати у своју, обично прегрејану собу, прегледа прописе, писаљком напише велико добро или нулу или друго које дотично слово према изврсности рукописа па онда узме Плутарха или Доситија или Чокеове „Часове благоговјенија”, намакне великоокнасте наочари на мало заседласт нос, скупи по јаче смежуране усне, уздигне на више велике некако вунасте обрве, пребаци ногу преко ноге, збаци с горње ноге папучу, и — чита. Сат тиктаче, мачка под столом преде, у великој пећи овда онда прасне разгорели ћутак, а ветар на махове тресне у оба прозора, па опет се замаје тамо низ брдо, преко снегова, у бестраг. Из кухиње чује се учитељчин глас, која спрема ручак, а још више онај танки гласић Даничин, која, као пиленце поред квочке, скакуће поред матере, забагљива своје прљаве прстиће свуда где не треба, тороче све што зна и што не зна, или пева оним танким гласићем почетак или свршетак какве сеоске песме, или изопачен одломак каквога тропара, који је чула у школи и цркви.

А ђаци у школи седе на својим местима и уче. Од њихових гласића бруји школска соба као кошница. Из тога жубора, сложенога из разних ситнијих и крупнијих дечјих гласова, дремљивом фамулусу у трему непрестано зуји у ушима: „Докоље, господи, забудеши

мја? До конца", или „вид, слух, вкус, мирис и осећање", или: „број, којим се множи, зове се множитељ», или «Стеван Немања имао је три сина: Стевана, Вукана и Растка", или „прво гладног нахранити, второ жедног напојити", или који трећоразредац баш намерно виче да све надвиче: „све ствари које је Бог створио, а људи нису предугојачили, зову се природне ствари». А кад по гкоји несташко удари још у јачу декламацију: „Најздравије пиће јесте добра хладна вода" или онај до њега: „Пета заповест гласи: шти оца твојего и матер твоју и т. д.", онда се дигне у школи толика граја, тако велегласан и досадан концерат, да се фамулус Степан са свим расани, а и учитељ Макса у својој соби већ постане нестрпљив, буни се у своме читању, чисто види онога што је ототањио у оне несносне танке пискове, или онога, Глишића, што увек креше ону „Прву знању" као да се с неким препире, или онога Дабишу, Бошњинога унука, што је одрастао у гори, па док не заувине целом гласином — не иде. Па кад учитељу Макси већ до грла дође тај корални речитатив, а он за тренутак остави књигу полако, као стари мачор, приближи се школским вратима, застане мало, застане још малко, па онда изненада отвори врата и стане на праг, својим заповедничким оком пресече све чланове кора, а они, неми и мирни као бубице, ни лево ни десно већ сви, као слике од воска, забоду носиће у књижице, не мичу се, не дишу. Само по гдекоји из најстаријега разреда, преко ивице од оне отворене књижице пред собом, крадом баци по који поглед, па опет брже боље у књигу. Зна, као човек од искуства, да у учитеља Максе нема циле миле, већ, као познат добар дисциплинатор, одмах — положи!

Кад би Макса тако васпоставио мир међу својим питомцима, свратио би се у кухињу, те би према стању онога што је у шерпењи и лонцу одлучио: да ли ће

до ручка моћи бити готов са započetom главом у књизи, или ће је морати довршити тамо по вечери. Па онда би узео с познатог места на полици стакло с комовицом и однео у собу; једна од највећих карактеристика овога васпитатеља младежи беше та: да шљивовицу никад свога века није окусио. Зашто, то никад није докучио ни један од његових биографа, по којима га и ми данас приказујемо.

Тај дан беше четвртак, сретан дан, кад цело по подне „влада слобода". Учитељ је Макса спавао по ручку дуже него обично. Ђаци су, док је он спавао, седили и ћутали онде где се који затекао, а после су се разишли по кући и око куће. Гргур је био у школи и с Даницом разгледао дотле невиђену књигу, у којој, у сред слова, беше и по која сличица: квочка с пилићима; или гусак, који је вијао некаквог несташка, који дираше гушчиће; или дерлад што су крала јабуке па једно газда ухватио и праши му тур; или двоје сирочади, озебли и гладни, како седе поред гроба материна Гргур гледа слике, гледа и чуди се, а мала Даница хвали му се, како и она уме намоловати лутку и коња, узе креду па шарај по табли.

Те вечери беше се необично рано смркло. Кад се упалила свећа у учитељевој соби опазише ђаци кроз прозор, да је још једна свећа запаљена на столу школскоме. Зачудише се, јер обично школска соба, како се пред мрак почисти и притвори, више је до сутра нико не отвара. Премишљају ђаци: шта то може бити? кад ето ти међу њих учитеља: „Паун Милетић, Крста Влајић, Јанићије Пешић и Гргур Обрадовић!" На овај призив свој четворици задрхта срце испод кошуљице, па се одвојише од осталих својих другара. Учитељ напред а они за њим, право у школу.

Учитељ стаде код стола, на ком је свећа горела. Ђаци стоје мало поиздаље па радознало гледају. На столу

неколико табака хартије, али не онаке, беле, по којој се, од како је вргаза и ђака, пишу прописи. Не верују деца својим очима: хартија плава, хартија жута, хартија црвена! А шта је оно тамо, тако, одвојено? Готово би хтели да протару очи, да боље виде, да их како не варају. Гледају један пут, гледају два пут, гледају још један пут, и још два пут: што злато — злато, што сребро — сребро. Питали би учитеља: је ли то доиста сребрна и златна хартија? ал јест, синко, зуцни ако смеш! Само се малко помичу, испружају вратове, издижу се на врх опанчића да боље виде, гледају, ћуте и чуде се.... Осим шарене хартије, било је на столу дугачких липових цепљика, савитљивих танких врбових прутића, чанчић укухане штирке, и гомила ексерчића, мали чекић, мало сврдло и клештанце.

Учитељ седе на своје обично место за столом, до њега је стајала и мала Даница. Он се окрете својим ученицима:

— Кажи нам ти, Гргуре, како се зове велики празник који нам долази?

— Велики празник, који нам долази, зове се Божић!

— Кажи ти, Јанићије, продужи учитељ: ко се је родио на Божић?

— На Божић се родио Господ наш, Исус Христос, откреше Јанићије.

— Тако је. А ко је била мати Христу Спаситељу? — кажи нам ти, Крста?

— Мати Христу спаситељу била је преблагословена дјева Марија, осоколи Крста, као из топа.

— На ком се месту родио Господ наш Исус Христос, нека нам каже Паун!

— Господ наш Исус Христо родио се у Витлејему Јудејском, исповрти Паун своју богословију.

— А где се родио Христос Спаситељ?

— Христос Спаситељ родио се у јаслама, рекоше сви у један мах, осим Гргура, који је о томе само мало слушао, али још ништа није учио.

— У јаслама, понови учитељ задовољно; а знате ли како се звало оно место где су биле јасле?

Ђаци у први мах не одговорише, али Даница дигла два прста десне ручице, па палаца ли, палаца.

— Добро, реци нам ти!

— То место звало се: „вертеп"!

Отац је пољуби.

— Дакле звао се вертеп. А знате ли, децо, шта значи: вертеп? Вертеп је сувота, у којој говеда ноћују. Сад ћу ја ево од ове хартије и ових дрва да направим вертеп. Ви ћете ми помагати, јер ћете га вас четворица и носити.... Ти, ћеш Пауне, бити чобанин, ти, Јанићије, Ирод, а ти, Крста, цар Валтазар, а, ти Гргуре, мали цар Петар.

— А шта ћу бити ја, отац? Упита нестрпљива Даница.

— Ти си била и остајеш моје дивље пиле.

Ту је, расрђену, учитељ Макса, противно својим педагошким начелима, мало помилује. Она, незадовољна, поче плакати, обори своју лепу главицу и пође.

Отац је задржа па опет помилова.

— Гргур ће бити мали цар Петар, а ти ћеш бити моја мала царица.

Даница се насмеја, па поче на ново савијати главу, испод ока гледати, смешкати се и мазити. Али се у Макси опет пробуди учитељ, озбиљан, следствен, строг. Сави Даница своју мазу, ђачићи у фронт, а Максо ти узе своје наочари, па с њима на нос.

— Дакле, децо, за посао. Ходите ближе. Ја ћу сећи, кројити и прикивати, а ви ћете лепити и како треба придржавати. Данас и сутра правићемо вертеп, а у суботу круне и царске жезлове.

Кад је био рад у највећем јеку, отворише се врата и уђе поп. По што је, с јачом лупом (а био је у оним

рибарским чизмама; стресао снег с џубета и обуће, узе своју читакињу за дугме и скиде. Поздрави се и седе до учитеља.

— Почео си у име Бога? Упитаће поп.

— А шта знам.

— Ако, ако. Ваљана хартија. Само клобуке мало повеће — бар два прста више него оном лани. А круне — крунама ти вала ни цар не би замерио, као смишљене. — Чиј си ти, мали? — запита поп Гргура.

Гргур се застиде.

— Но, но, но. Не бој се, чедо није, не бој; попа пита само ....знаш, у цркви си свагда миран.... А шта ћеш ти бити?

— Он ће бити маш цар Петар, а ја мала царица, одговори Даница полумазно, која се некако једва виђаше иза попова џубета.

— Ехе, све сами цареви и царице, наставиће попа шаљиво издижући обрве... Како ћемо ми уз вас овако у чизмама. Добро, добро, само пре свега лекцију! Пошина су деца само добри ђаци.... Ко ништа не зна.....

— Ништа и не вреди, дода Даница.

— Стоји у буквару, примети попа смешећи се а у светом писму стоји: дрво, које, рода не носи, сече се и «во огањ вержет сја"! Ђак без науке, дрво без рода.

— Е да црквењака с новинама? упашће учитељ попу у реч.

— Добро те ме подсети. Ево обадва последња броја «Српских новина". Дакле, ја, учитељу, имам право.

Учитељ Макса погледа га радознало држећи маказе међу палцем и прстом кажипутом.

— Севастопољ пао.

Макса испусти маказе и паде на столицу.

Деца притрчаше и подигоше маказе на сто.

— То није истина! викну учитељ са свим одлучно.

— Шта није истина, ево Новина...

— Новине лажу!

— Ама на што да лажу?

— Ја кажем да лажу!

— Да лажу.... хајде нека лажу, само чуј....

— Не ћу да чујем.

— Ама....

— Никакво: ама!

— Ал' кад цео свет пише

— Цео свет лаже...

— А зашто да цео свет лаже? Осече се поп, у коме је стрпљење већ превршило меру.

— Зашто цео свет лаже.... за то што лаже!

— Што лаже! Није то доста само рећи: што лаже. Докажи да лаже, докажи де!

Ту се учитељ Макса доиста мало збуни, па онда, дошав себи, поглегда најозбиљније своје помагаче, и сам настави маказама сећи шарену хартију.

Попа оде к великој мапи Јевропе, шара прстом по Русији, па га заустави на Криму. Замера школској власти што није назначила место Севастопољ:

— Кад се иште школски прирез — нај! а кад пишу мапе као да ће им рука отпасти.... Знаш ли ти, учитељу, где лежи Севастопољ? Пита поп.

Сви су га тражили по мапи, али га не нађоше.

— Е видиш, — говори учитељ Макса и реже црвену хартију.... ето видиш да је све онако као што сам ја казао.

— А шта си ти казао? Упита га поп, упрвши у њега радознао поглед.

— Казао сам да су Швабе ниткови.

— То зна и Бог и људи.

— Казао сам, да су заклети непријатељи православија.

— Били и остају.

— Казао сам да Аустрији не треба веровати.

— Зар си ти то казао, зар то нисам казао ја?.... запита поп.

— Не, ја сам казао, а ја. . Говори учитељ с највећом брзином режући хартију.... Ја сам казао и казаћу, ако хоћеш, и пред самим књазем.... А кога се ја бојим? Је си л ме чуо, попе, Бога ми се не бојим ни књаза, никога, баш никога, па ако ћеш баш ни самог директора.... шта ми може директор?

— Та није ни директор митрополит, упаде му у реч поп.

— Па шта би било и да је митрополит!

— Знаш митрополит је, митрополит... понавља попа мало као незадовољан.

— Митрополит је поп ко и ти....

— Јес' чуо, учитељу, оканимо се ми митрополита.

— А што да га се оканем, као шта ми је он већи него други људи....

— Море, учитељу, ја ти опет велим архијереј је архијереј..

— Па и ја не кажем да је попечитељ....

— Ако није попечитељ, он је душепопечитељ.

— За моју душу не треба нико да се пече, говори мало јаче учитељ Макса.

— За то ће је много пећи и жећи на ономе свету.... Али се ту попа умери па окрете дечици: хајдете, децо, мало у трем, протегните ноге.

Изађоше деца, изађе и мали Гргур.

Попа и учитељ Макса упустише се дубље у политику.

— Море учитељу, учитељу, баш си покадкад гори од детета.

— Нисам гори од тебе, обрецну се Макса.

— Учитељу!

— Попе!

— С тобом се баш не да данас говорити.

— Ни с тобом.

— Па шта велим ја?

— А шта велим ја?

— Ти вређаш моју власт, а власт је власт!

— Сит сам ја свију власти и моји и твоји, на част ти све!

— А што ће мени све бело светске власти? опире се поп.

— Да те веселе, кад су ти тако од срца отпале.

— Ти си учитељу махнит.

— Ти си дивљи поп!

— Швабо остаје швабо!

— А гејак гејак!

— Пи! Ракну поп

— Пи! пљуну учитељ на школско тле.

Устаде учитељ, устаде поп. Погледа поп учитеља, погледа учитељ попа. Намрштио се један, намрштио се други. На једанпут прсну поп у смех, прсну у смех и учитељ. Ходи сваки на другу страну, ухватили се за трбухе и тресу се од смеха. Учитељка отворила школска врата, гледа их и крсти се. Иза њених леђа надвирује се фамулус Степан и чуди се. А они обадвојица право јадан другом, стадоше, погледаше се, насмејаше се.

— Учитељу!

— Попе!

Па се загрлише и пољубише. Одоше у учитељеву собу и седоше за готову софру. — Тако је врло често постајао, развијао се и свршавао њихов политички дишпут! Таман поп узе чашицу комовице, подигну је према себи, прекрсти се и рече: помози Боже! а врата се отворише и уђе црквењак.

Црквењак Васо беше стасита људина, Херцеговац, из околине манастира Житомишљића, служи цркву и попа, чува државни магацин, прима плату од српскога књаза, а недељом пред механом хвали свога књаза са Цетиња, прича о боју на Грахову и плаче.

Кад је Васо пружио «писму» учитељу и попио чашу коју учитељка пружи, удалио се, по старом, добром обичају, све насатке ходећи. А учитељ Макса устаде, узе наочари са оног столића, распечати писмо, разави га,

узе га и левом и десном, па скупивши обрве, поче га стојећки пажљиво читати. Попа и учитељка ћуте и гледају га. У један пут учитељу Макси задрхта лева страна доње усне, боре на челу већма се набраше према намрштеним обрвама, грчевито стиште хартију рукама које су почеле све јаче и јаче дрхтати, па онда, мало побледео, клону на столицу.

Попа и учитељка скочише са својих места и притрчаше му. Он, дошавши мало к себи после првога узбуђења, хукну из најдубље дубине и гласно повика:

— Пропаст!

— Шта је, ако Бога знаш? виче учитељка.

— Не бој се, учитељу! Храбри га поп.

— Збогом Српство! Збогом православије! уздахну учитељ Макса из дубине своје измучене душе и пружи попу ово злокобно и злогласно писмо.

— Почем се, чита узбуђено свештеник, почем се у нашем отечеству, при ношењу вертепа, показала разна злоупотребленија, и пошто тај обичај никаквом добром не воду, то се ношење вертепа у будуће строго и безусловно — забрањује!.... Забрањује поново поп, па и он паде на столицу.

Обојица се скаменили, седе један према другом и чудом чудећи се гледају се, па им се чини да већ чују како падају брвна с клисом с црквенога крова, звона сама звоне и заједно са посрнулом звонаром руше се доле на ограђену порту, по којој сеоска марва шврља, а на једном изваљеном камену седи антикрист и кези се.

Те вечери ни једно више нити сркну нити узе залогаја. Само су деца у спаваћој соби џакала, а мали Гргур, под својом поњавом, удубио се у своје поучнасте мисли, размишљао о вертепу, о себи као цару Петру, и о Даници као својој царици.

(Наставиће се)

Милорад П. Шапчанин.

„ДОБРО ЈУТРО!“

Сину зора, пробуди се злато,
Као цвеће зумбул мирисави,
К‘о славујче тиче умиљато,
Што у песми рујну зору слави.

Па се смеши. — Шта је зора бајна!?
Сан је снила, што га анђ’о снива.
Песму пева: — Ту је драга тајна; —
Сама себи тако је казива.

Ја се дигнем, — ту ме срце вуче, —
Прислушкујем убаво голупче,
Крадем тајну што је тако гуче.

У томе је и сунце грануло,
И од мене поздрав пришануло:
„Злато моје здрав‘ ми освануло!“

Н. В. Ђорђ.

ВЕРТЕР

ПРИПОВЕТКА

—

(Свршетак.)

Од првог састанка Маријиног с Јанком, Катанић га не беше испустио из очију. Пратио му је сваки корак; знао је и за најмању ситницу. Ништа му се није отело — њихове шетње, разговори, па чак ни писмо поручниково на Маријиног мужа, ни Маријина цедуљица на Јанка, ни само читање Вертера. Једно је само што он није знао, управо није веровао причању поручниковом — да је Марија ноћу улазила у собу Јанкову. —

Могућно је да је Катанића много што шта кретало да тако пази на Јанка — два су пак узрока позната и нама: прво што беше од природе радознао, ако се то јест може назвати простом радозналошћу оно интересовање за потанку историју свију и свакога, и уживање у сазнавању најскривенијих мисли у човеку кога посматраш Можда се тиме задовољаваше његово урођено властољубље, јер се и на тај начин у неку руку влада својом околином. Ето на пр. у купатилу не беше никога, ко није чисто зазирао од Катанића, и нико, ко га познаје, не би се зачудио кад би му Катанић у разговору уз реч поменуо за какву дубоку тајну. С друге пак стране Катанић је био вајкадањи пријатељ Младена, Маријиног мужа, у чијој је кући и одрастао, по-

служујући још као ђак. Младенов га је отац дао по свршеној нижој гимназији у апотеку, помогао му да оде на курс, и јамчио за њега, кад је отворио апотеку на своју руку. Отуда се он осећаше везан за Младенову кућу и Младенову родбину. За Младена лично и по томе што се њихове нарави подудараше, и ако се обично каже да се не могу волети две са свим једнаке душе. У осталом оне и беху једнаке само у једној половини својој, а то у озбиљности, и у одвратности према свему што је носило тип изјава пријатељства или љубави. Иначе, кад би се, као што се то по неки пут ради, поредиле ћуди животињским особинама, Катанић би морао бити мачка, а Младен лав — ипак дакле обоје felis. Катанића сте већ у неколико познали. Ако му одузмете малене лукаве очи, па их замените осредњим, увек отвореним, ако проничке бразде, с оба краја усана дигнете и турите их међу обрве — онда имате Младена. Најзад су могли једно друго волети и с тога, што им се интереси никад и ни у чем не укрсташе, Кад је Младен отишао са службом у Београд и њихови се односи прекидоше, јер ниједан не беше вољан писмима крпити лично раскинуте везе, али веза, која се још у детињству затекла није попустила у снази. Кад је се Младен женио, послао је и Катанићу штампан позив на свадбу, и на њему је још дописао пером: „никако друкчије да не учиниш него да дођеш!» Катанић му на дан свадбе честита само жицом, и то беше све. Па и после свадбе њихова коресподенција не оживе — писали су само по каком послу. Тако на пр. кад је Младен купио кућу, тражио је од Катанића двеста дуката на зајам за три године. Катанић узајми толико од Стојана бардагџије, и посла Младену с оваким писмом: „Ево ти шаљем новце. Не требају ми пре док и сам не купим кућу". Те новце вратио му је доцније Младен са нежношћу, која не приличаше његовој нарави — у ке-

сици, коју је његова жена извезла за непознатог пријатеља својега мужа. Катанић опет са своје стране, замота ту кесицу у фину хартију, тури је у једну апотекарску кутицу и затвори у оно одељење Вертхајмоваче, које се зове «трезор". А обојица би се они смејали некоме другоме, који би овако што радио. Оно вече, кад је Младен дошао са женом и са сестрицом у купатило, Катанић га је наравно одмах видео, али не могаше одмах прићи, јер по својој опрезној, мачијој природи, хтео је најпре да се сам са собом договори, какав ће положај да узме према Младеновој жени. У јутру пред зору пробуди га јака главобоља, тако да је једва у десет могао устати и изаћи на поље, али Младен већ беше отпутовао; а с његовом женом шеташе се Јанко по парку. Катанић је умео бити Јевропљанин и знао је како би му се ваљало јавити Младеновој жени, али га од тога задржа или његова нарав, јача од Јевропе, или нека лукава слутња, да ће овако повучен моћи боље пазити на љубавну игру, која, као што му се на први поглед учини, беше неизбежна, а којој би за сад било неразложно стати на пут. Али већ после четири дана он се уплаши од онога, што његово бистро око назираше кроз збуњено лице Јанково и још сањивије очи Маријине. Тада он написа Младену дугачко писмо, најдуже које је икад писао, у коме му наговести, како се због главобоље није хтео још оно вече јављати Младену и његовој жени, а сутра опет беше позно. Ту даље, као уз реч, а са свим затрпано у друге ситнице, стајаше и то: како сваки дан виђа његову жену, здраву и веселу «с господином Јанком, кога ти извесно познајеш». На послетку је додао још и ово: „јако бих се радовао кад би ти дошао *што пре* да се видимо и мало поразговоримо и да ме представиш својој жени. Том приликом имао бих ти саопштити један врло важан план о једном предузећу, које би могли оба учинити." Под овим «предузе-

ћем» он је замишљао куповину вина, или ма какву лаж, коју ће већ спремити док Младен дође, а главно му беше да Младен види Јанка и да се зна наћи. Младен кад је прочитао ово писмо није управо ни обратио пажње на тога Јанка, мислећи да ће то бити какав пријатељ његове куће, коме Катанић не знађаше правог имена. Једно му се само чудно чињаше: не реч о „предузећу», већ преко мере дугачко писмо Катанићево. Откуд то? Али већ после по сахата он оде у канцеларију, затрпа се послом и са свим заборави на Катанићево писмо с Јанком и предузећем, поред кога није ни опазио подвучене речи «што пре».

Трећега дана после онога поручниковог писма и после одласка Маријиног у село, у вече, кад је Јанко најживље уређивао своја писма. и премишљао „каком пакленом справом да разори своје бедно срце», шетао се Катанић с поручником кроз главну алеју. Поручник победилачки причаше како га Марија од два три дана оштрије гледа: «добар знак, фиксира ме!" и увераваше, да је он у стању задобити љубав сваке женске на свету: «млад сам, нисам ружан», а у себи мишљаше «нисп валда ћорав, видиш како сам леп!» „официр сам, а све женске лудују за официрима, па још коњички!» Катанић би другом приликом уживао у оваком причању и још би изазивао поручника да товрла и даље, али сада беше и сувише замишљен и озбиљан. Он се брзо одвоји од њега и пође у своју собу, смишљајући каким начином да поново позове Младена да дође „јер је већ крајње време». Да му каже истину — „то би га убило а ствар се још даје поправити". Али шта да ради, како да почне? Већ га издадоше све комбинације, кад га у мало не прегазише једна кола, из којих искочи — Младен!

Да га је ко добро уочио онога дана, кад је довео Марију у купатило, опазио би да је сада још мршавији и блеђи, а обрве као да су му гушће и јаче пале на очи.

Катанић стаде као укопан, пљесну се најпре по челу па онда дланом о длан; и онда се загрли с Младеном.

Младен се плашљиво осврну:

— Моја жена?

— Отишла је некој твојој родбини овде у село.

Младен плати кочијаша. Узеде Катанића испод руке и ништа не говорећи поведе га првом стазом, која од гостионице вођаше у парк. Нико не беше на поглед. Младен извади поручниково писмо из шпага и ћутећки пружи га Катанићу. Катанић и не завири добро у писмо а већ му га врати:

— Знам!

Младен га упрепашћено погледа. Катанић се начини равнодушан:

— Лаже тај пас. Знам ја ко је то. Показаћу га и теби. Истина нешто има и у ствари — Катанић се уједе за језик — то јест, нема ништа..... нешто има.... изгледа то јест као да има.... али ништа, ништа рђаво.

У тај пар беху наспрам чесме. У близини сеђаше замишљен Јанко са затвореном књигом у руци.

— То је он! рече Катанић, и показа Јанка Младену.

Баш у тај пар Јанко остави књигу на клупу, и приђе чесми да наточи чашу воде.

У наоколо никога не беше. Катанић се пажљиво осврте. Докопа књигу с клупе, тури је себи под капут па пође даље не осврћући се, и живо говорећи и гестикулишући.

Кад се одмакоше подалеко Младен погледа Јанку под капут, где је књига стајала, и зачуђено запита:

— А што то?

— Нâ па поћас разгледај! ко зна? Може ти требати!

Младен, не знајући зашто, готово побожно узе књигу, па је тури себи под капут.

Ћутећки идоше даље. Кад већ зађоше у шуму, Младен седе на један пањ, тури главу међ руке, и узбуђено а једва чујно проговори.

— Дакле све је свршено! — Пропало!

Катанић чисто задркта.

— Бог с тобом! Шта ти је?

— Немој ништа крити. Не верујем ничему другом, али на твом лицу видим да је све сушта истина.

Катанић би самог себе ћушио Хтео би нешто говорити, тешити га, али не знађаше како. Ствар одиста не беше за очајање. Он овако мишљаше: Све зависи од Младена. Марија сад није ничија. Ко од њих двојице буде бољи, Младен или Јанко, ономе ће се и приклонити Жена је што и дете. Ко му да бољу играчку, онога више и воли „Да сам ја”, мишљаше он «њезин муж, ја бих већ знао како бих почео.”

А сутоњ се поче по истиха и чисто бојажљиво спуштати Ваздух као да се процеди кроз нешто, стаде мирисати, и усправљати клонуло лишће. Комарци пођоше у пљачку, држећи се правца према гостионици, одакле се зачуше звуци неуређене музике. Младен издиже главу.

У његовом погледу беше нешто банкротско, у Катанићевом опет, толико нежности, да их озбиља не би могао познати ни онај који је с њима сваки дан. Ова два, по своме опхођењу иначе као кост суха човека, изгледаху у овај пар као два голуба. Један са сломљеним крилом клонуо, један здрав с пуном гушом, вољан да га захрани. Катанић не беше више он; на лицу, у држању, у говору, у погледу не беше више ни трага оне лукаве опрезности, оне повучености и затворености, с којом као да се беше родио.

Он дохвати Младена за руку и узбуђено проговори:

— Младене, тако ти бога буди човек! Ево ти се кунем свим на свету да сам пазио на сваки корак, и да ништа нисам видео што би ти каљало образа и дома. Требао си истина раније доћи, али то писмо Васиљевићево сушта је лаж. Тако ми бога! Ево оба моја ока ако ту има и труни истине! Уши да одсечем ако није све пресна лаж!

Младен чисто оживе. Поглед му се разбистри. Катанић окуражен настави.

— Ствар је у овоме.... Видиш: твоја жена, она је у неку руку сањалица, па нашла на човека сањала. Верујем да они обоје, искључно по томе што су им у овоме природе сличне, симпатишу једно другоме — али кака је то несрећа? Видиш: овај слепац чита Вертера и бог зна колико га он цени, само за то што одговара његовој природи, која тражи непрестано да гори и букти! Али несрећник није он крив што му се дала прилика да баш у овоме правцу храни ту своју природу. Није он за то непоштен. Треба му само отворити очи, то јест и њој и њему, и турити га на друго огњиште, само да опет може бити у грозници, па ће се он сам проћи твоје жене, а и она њега. Поништити вертеризам у његовим очима а дићи што друго па ето ти изласка! Заинтересовати га за политику, пријатељство, отаџбину, што му драго, већ наћи ће се шта. Разумеш ме?

Младен је за време целог овог разговора бленуо само у Катанића, и ма да му мисли бише на са свим другој страни, ма да ни речи не разумеде, ипак се осећаше умирен, јер из Катанићевих очију и одсечног гласа сијаше одсудна поузданост и одушевљена мирноћа.

Кад се вратише мрак беше у велике притиснуо купатило и његов парк, његове куће, чесме, купатила — све то изгледаше црно и велико. И Младену се чињаше да је то врашка пећина, склониште злих духова. Подиће

га некакав страх и језа, и он се обрадова кад стигоше гостионици, где блеште свеће и весела лица безбрижних гостију.

Седоше у један крајичак у парку пред механом и ћутећки вечераше. Па после одмах одоше у Катанићеву собу. Ту Катанић поново развржe своје назоре, погледе, мишљења и веровања. У томе Младен извади украђену Гетову књигу, па је пружи Катанићу:

— А с овим шта ћу?

— Како шта ћеш? рече Катанић уздигнувши обрве, — разгледај ноћас, могућно је да ћеш наћи што шта што ће ти требати! Ниси никад читао Вертера?

Читао сам.

— Па зар ти, који познајеш своју жену, а чуо си шта сам ти причао за Јанка, зар ти не видиш ту сличности с Вертером? Овај сметењак бар исти је Вертер, и ја не верујем те није још и толико луд да би се и убити могао.

Младен поће замишљено превртати књигу, али му одмах падоше у очи силна места, готово на свакој страни, исподвлачена писаљком. Он поче пажљивије читати. Да ли је та места подвлачио сам Јанко, да ли господар књиге, професор Мартић, то не знам, али Младен наравно мишљаше само на Јанка. И из тих исподвлачених места, он састави себи потпуну слику Јанкову, и већ му се чињаше да га познаје од вајкада. Не знајући за што он на једној хартици поче правити којекакве примедбице на Вертера и увек би их најпре саопштио Катанићу: „пази молим те!" па онда би прочитао с успљеном декламацијом каку бенасту Вертерову ламентацију на свет, на људе, на небо и бога, и све што видимо и не видимо. Катанић са задовољством слушаше Младенове заједљиве примедбе, у којима он назва један пут Гетеа чак и будалом.

— Е видиш сада! Сад знаш тога Јанка, а знаш своју жену. Вертера си прочитао — сад треба кројити план.

— Знам, рече Младен. а управо и не сањаше какав би то морао бити план. Како већ беше уморан он опет пружи Катанићу књигу:

— А ово?

— Вратићемо му. Зар он мислиш зна да ју је онда држао у руци.

— Чујеш! рече Младен, није лепо од нас.

— Шта није лепо?

— Па то! Он показа очима на књигу. Шпијунисали смо човека у неку руку.

— Хајде молим те! рече Катанић. Лези па спавај! Још ћеш и ти почети плакати као Вертер.

Младен да не би био Вертер, насмеја се, и послушно се извали на кревет.

Сутра дан, око 9 сахата из јутра врати се Марија с Цујом из села. Младен беше с Катанићем у његовој соби. Кад угледа жену кроз прозор он обамре. Неколико пута дубоко повуче ваздуха па смушено пође на поље.

— Чекај! рече му Катанић, стани, да се договоримо!

— Знам ја већ све.

— Ама стани, прибери се!

— Не бој се ништа, већ ћу се прибрати.

Он опет пође вратима. Катанић га задржа:

— Оно писмо поручниково показаћеш јој. Онако, наравно узгред, у смеху или.....

— Добро, добро!

Младен се отрже и изађе, Катанић пође узбуђено ходати горе доле по соби.

Састанак Младенов са својом женом био је много лакши него што би човек мислио. Узбуђење је било с

обе стране подједнако, а при том тако јако, да једно-друго не могоше посматрати хладним оком, које једино може судити. Младен је ишао с тугом за изгубљеним рајем, Марија с немирном савешћу. Састанак ипак беше толико крепак, да у одсудном тренутку изгуби сву снагу и очајање с једне и грижа савести с друге стране. Он нађе њу исту онаку, каку је и довео — отворену, искрену, веселу, ведра чела, с очигледном радошћу, а она њега исто онако великог, благог с неком готово очинском нежношћу. Слатко обмањивање себе сама разли се поврх овога састанка, и прекрили све црне мисли, којима и онако изласка не беше. Та очајање и немирна савест не станују ласно у грудима људским. Човек их бије чим стигне, а најсилније самообманом.

Младен држаше да је немогућно „апсолутно немогућно”, Марија адвокатски мишљаше: „па шта сам ја као бајаги учинила?» и чисто је чикала факта, која су се и у њој и на пољу нагомилавала.

Почеше са свим обичне разговоре. Питаше се за здравље, за пут, кућу и тако којешта. И бог зна да ли се на овоме не би свршила цела историја, да обоје чисто плашљиво не погледаше кроз прозор да ли се откуд неће помолити „тај Јанко”?

Марији би најмилије било да се овога часа путује. Сунђером веселе заборавности брисаше она живо сваку сцену из свога живота и односа према Јанку, и у слатком осећању часног живота постајаше све блеђа и хладнија ватра, која је дан пре тога сагореваше. У тим мислима она се искрено и нежно савијаше око Младена, који с пуним срцем миловаше њену меку косу. Већ беше дошло све на стару меру, кад сунце стаде бити правце у теме.

Пођоше на ручак. Уђоше у гостионицу. За *оним* столом већ сеђаше замишљен Јанко.

Марија оном силном снагом, урођеном нашим лепим половинама, весело и отворено представи своме мужу збуњеног Јанка, „мога пријатеља из детињства, који ми је овде у свему био на руци".

Преко Младеновог лица прну само један облачак непријатног изненађења, али он се у брзо прибра, стиште добро руку овога „пријатеља своје жене", и мислећи на поручниково писмо изјави му захвалност, „који сте били тако добри да сте.... који сте имали доброту..... наравно како је она сама овде била... »

Јанко се заплете. Руком као да се брани од чела, одбијаше захвалност:

— О молим, молим, ја мислим и сваки други.... на спрам даме..... Ми се већ одавно познајемо!

Он се успли да оправда ово «старо познанство":

— Знате кад сам вас оно водио у комендију!

— Па сте после извукли..... рече Марија показајући лепезом како се бије.

Обоје говорише неприродно веселим и раздражено немарним тоном. Младен јасно, нарочито по покретима лепезе, виде неприродну кокетерију у своје жене. Јанко му изгледаше сав зелен. Све о чему је само сумњао, сад му се показа сушитом истином. Па ипак му Јанко изгледаше више за сажаљење него за мрзост. Свакако пак ваља га победити, па ма како било. Ту му паде на памет Вертер, и за мало што без икаког повода не поче викати на Вертра, и Гета и целу немачку романтику. И бог зна не би ли се он и упустио у декламовање, да Катанић не приђе столу.

Младен одмах скочи. Представи га својој жени, и понуди га да с њима заједно руча. Катанић се, као оно мачка што се увек дочека на ноге, обешењачки практично нађе у овоме друштву. Затури одмах разговор, и после по сахата, његове анекдоте тако освојише да и Младен, и Марија, и Јанко па и Цуја брисаше

сузе, које им од смеха удараше. Младен са свим заборави своју бригу тим пре, што гледаше расположеног Катанића, јер он не опази да му шала не иде од срца, и да му се анекдоте час по могу применити на Марију и Јанка.

У таком разговору затече их већ и вечерње. Катанић предложи да се проходају, па после купају. Сви пристадоше. У томе стиже и вече.

По вечери Младен позва и Катанића и Јанка себи на вино и кафу.

Неко време, по што разговор поста одрешенији, Младен се поче са свим невешто вртити око теме романа. Час по би хтео да наведе разговор на Гета, па да се освети и Јанку и Вертеру, али му се боја никако не прихваташе.

Катанић се већ поче једити и угризивати за усне. Најзад га издаде стрпљење. Он исповрти из шпага Гета и тресну га о сто, тужећи се да га жуљи у капуту.

Јанко изненађен докопа књигу:

— А гле!

— Шта?

— Књига!

— Па да!

— Та знам, али моја!

— Ваша?

— Та да!

— Гле!

— Знам, па откуд вам?

— То сам данас купио од оног малог перечара.

— Перечара? Обешењак украо ми!

— Каже — нашао је!

— Нашао? — верујте!

Младен се обрадова:

— А шта је то?

— Гете, рече Јанко. Па ту је Wahlverwandschaften, Werther.....

— Но, желео бих знати ко то још може читати?

— Молим вас, рече Јанко чисто увређен, а за што?

— Бог с вама, како за што! Јесте ли читали?

— Читао сам.

— Оно болесно нагваждање, што се зове Вертер?

— Несрећан младић.

— Сметењак! рече Младен живо, сметењак! Прави производ немачке појезије. Гете видео Русовљеву Нову Елоизу, па и он написао Вертера. И помислите што је најчудноватије: за тим шмокљаном Вертером лудовало је некад цело немачко друштво. Сад молим вас узмите само: угледа он некаку Маргариту да сече деци хлебац......

— Лоту! поправи га Јанко.

— Лоту, да сече деци хлебац и ни пет ни девет него се одмах заљуби И још зна да она има свога поштеног младожењу, који ће је узети, Винклера, како ли се оно зове?...

— Алберта! рече опет Јанко, кога у срце дираше ове речи.

— Да, Алберта, и то њему ништа не смета да опет трчкара к њојзи и да мисли још да је воли, а овамо би хтео да је отме од тога Морица.... како рекосте?.... да Алберта, њеног поштеног младожење. И што је најсмешнија та Грета.... Лота, Лота јест Лота! Та Лота тако исто заљуби се у Вертера, који нема ни једног услова за љубљење, осим што слини кад гледа у месец Па шта ми је то сад?

Јанко хтеде нешто одговорити, али лутка, којом се он играше беше већ разбијена.

Младен не чекаше да му се да повода да настави:

— И видите што ме највише једи: да су наши људи мајмуни: све што виде у другога: добро — рђаво то

им се допада. Надали дреку „Гете, Гете!« а овамо аналишите га с које хоћете стране, он је најјачи у тој болесној фантазији. — Помислите само на Фауста! Фауст је...

Младен не знађаше шта да каже? Покаја се што је скочио с Вертера на Фауста, кад га се Фауст и онако ништа не тиче. Он прогута пљувачку па настави:

— Фауст је то исто што и Вертер. Мислим нараравно по вредности, не по предмету. И ви мислите да Вертер може имати каке вредности! Шта хоће он? Да не ради ништа, да се луња овамо онамо, «идилски" да прави деци куће од карата и да треби боранију. Одрастао, млад, здрав човек — па као богаљ. Па онда још сам себе на силу бога прави несрећним. И помислите — ако се не варам — њему се чак прикрада жеља да умре онај честити и поштени муж Лотин. И он сад мисли да је воли, и да би је само он могао усрећити, ваљда тиме што слини пред њом. Па да би крунисао ту своју љубав меће руку на себе, и пише њојзи њојзи молим вас, њојзи он пише писмо пред смрт, и опет се пренемаже како се убија из пиштоља, које је она додала његовом момку. И то је сад љубав и то човек! Па и цело је друштво болесно и лудо и њен отац и тај Густав..... Алберт...... свеједно већ како му је име, тај њен заручник, после и муж, трпи да се он довлачи у кућу. То је — нека виша тактика. Бре не био то какав здрав Шумадинац — он би њега на брзу руку излечио! Па верујте ни на памет му не би пало да се пренемаже.

Јанко се очајано усиљаваше да брани свога несуђеног побратима, али му се језик завезао. Све што би он хтео рећи кад би га језик служио, било би: «али срцу се не заповеда!» и тиме мишљаше да би побио Младена. Али и без тога Младен настави:

— Или ваљда треба га извинити што га је љубав обхрвала — да богме! Лопова што је сиромах, убојицу

„што му је така крв", издајицу што је плашљив, отимача жена, што је заљубљен. Па онда нам није нико крив — али остајемо без части и поноса.

Младен биваше све живљи и живљи, и час по доливаше себи вина у чашу. У своју жену не смеде погледати. Да би згладио свој одушевљен разговор, који свакако немаше овде места и смисла, он шалећи се додаде: „ово вино мене баш угреја", па онда опучи даље:

— Та зар је то тема где се излива појетски таленат? Где је она племенита, чиста, здрава, здрава љубав? — Он стеже песницу и удари о сто. — Камо мати жена, деца, кураж, отаџбина, част..... ?

Очи му се засветлише:

— Зар може ишта бити лепо, што је бешчасно? Зар може бити љубави без жртве? Зар је за сажаљење овакав човек? Пи! пи! Ја га се гнушам! А и Лота га је се морала гнушати, ако није била.... није била....

Он пљуну.

Катанић оштро посматраше Младена, који да ли загрејан вином, да ли унутрашњим жаром, изгледаше читав мали атлет. Јанко сеђаше најпре поништен, а после узбуђен. Његов јучерањи идол, Вертер, поста од један пут обично јуне. Он се чисто чуђаше како се то од један пут све у њему обрте, али преврат беше снажан. Злато беше лажно — он га баци!

Марија с некаком побожношћу гледаше у свога мужа. Цуја је дремљива чачкала нос.

— Дајде још вина, рече Младен смејући се. Што нисам неки човек од пера да бар кажем нашем свету да се не храни сплачинама. Оваке су ствари убитачне за млада човека. Не радити ништа! Правдати своју лењост неком вишом философијом, каљати кућни праг, разоравати мирну и савесну љубав једне женске, турати угарак у кућу поштених људи а још својих пријатеља — и то све правдати неким вишим, племенитим осећа-

њем, које чак треба да се зове љубав! То је лоповлук, издајство! Па онда напао ламентовати и тужити се на свет, који неће да се преокрене с тога што је тако његова размажена воља — то може чинити само онакав сметењак, као што је Вертер, а наћи присталица само у својих земљака, који су лудовали за њим.

Катанићу се учини да је доста. Тим пре што се бојаше да ће најзад и Марија и Јанко опазити крајњу цељ овога разговора. Један му се одељак Младенове беседе особито допадаше, а то је оно, како би какав Шумадинац лечио такога пријатеља своје жене, као што је Вертер «ово истина није романтично», мишљаше Катанић, «али је јаче од целог разговора». Да би завршио, он наслужи свима вина, па диже чашу:

— Е, ти си вечерас развио читав говорнички дар. Најзгодније ће бити да још по једну попијемо. Хајд, бар за покој душе томе — како га ти назва? — шмокљану!

Досетка не беше никаква, али цело друштво, па и Младен радо присташе да се усиљено смеју и да искапе наточену чашу.

Катанић заметну разговор о појезији у опште. Његов љубимац беше Његуш.

— Видите здраве појезије!

Он поче местимице декламовати Горски Венац:

— То је здраво! Здрава је марсељеза, здрав је Дон Кихоте! А то? — Он лупи шаком по Вертеру: то је само сентименталан пиварски трбух.... Дедете још ову па да идемо!

Међу тим је вино чинило своје. Осим Цује која је већ спавала, и Марије, која је нешто далеко сањала, на свима се опажаше лак, весео вински дух.

— Чекајте, седите! Бог зна кад ћемо се опет видети, рече Младен. Мило ми је, весео сам што сам међ вама, својим пријатељима. Ето од кад се само с тобом

нисам видео, па сад сам стекао још једног пријатеља. Надам се, господин Јанко, да се нећемо заборавити Ја сам ваш дужник — треба да вам вратим љубав за љубав. Спасајте се!

Јанко се увијаше:

— Молим вас! Ја сам драге воље и шта више! На спасеније!

— А хватам вас за реч, рече Младен спуштајући чашу на сто, и бришући бркове — хватам вас за реч Пријатељ куће није никад излишан. ја вас молим само да ми и даље оно останете што сте ми досад били. Ето ја већ сад тражим, молим вас за услугу. Сутра путујем, Катанић такође — на вама опет остаје Марија, молим вас немојте је остављати.

Преси Маријине почеше силно одскакати, Јанку се прели у срцу, као у чаши, коју му Младен наслужи. Он мало не паде у несвест, мало што не бризну у плач, кад докопа пружену Младенову руку:

— Ја сам ваш, ваш, са свим ваш! Расположите са мном како вам је воља. И ако би вам требало што кажу и крви испод грла .... ја.....

Катанићу беше већ отужно.

— На што више? мишљаше он. Комедија је већ одиграна.

Он стаде пружати руку свима редом. И готово повуче Јанка за собом на поље

Кад њих двојица изађоше, Цуја је у велике спавала. Младен отвори прозор да изађе дим од дувана, и пирну у свећу да се не купе комарци

Обоје ћуташе. Марија се наслони на прозор и гледаше на поље.

Младен јој приђе.

Доле у парку цркише се дрва, горе блисташе звезде.

Младен јој наслони руку на раме:

— Куда гледаш?

Марија обриса сузу:

— Тамо! Видиш ону звезду? Ја је досад никад нисам видела. То је нова звезда!

Младен познаде Марса, који блешташе свом својом црвеном светлошћу, и трепташе чисто намигујући на ово доле, што се зове бура у срцу. Да ли је он те вечери јаче сјао него обично, да ли се само кроз влажне очи јаче растураше његове зраке — тек и Младену беше као нека нова звезда. Он метну жени руку на теме и пољуби је у чело:

— Није, сине, нова звезда; она је увек на небу. Погледај је! Можда је то твоја звезда.

А Марс као двоструком снагом да засветли. Тако силно, па опет тако помирљиво и тихо.

* * *

Рано сутра дошао је к њима Јанко с једним писмом у руци, којим га, вели, позива сестра на смрти.

На растанку руковао је се с Младеном седам, а са Маријом четири пута. С Младеном и Катанићем се и пољубио. Из кола се није више осртао.

Од то доба престао је бавити се љубавним предметима, и кад год би ко почео говор о томе, он би доказивао да су то само „швапске бљувотине". Али ипак сваке године учини по каку будалаштину. Један пут се фотографисао у црногорској капи. Чујем да се уписао и у Фармазоне. А пре неколико дана возио сам се преко Мишара. Кочијаш ми причаше како је преклане возио туда једног господина, који, кад изађоше на место где је дигнут крст «Погинулим Срб-јунацима", рече му да стане.

— Гледам ја шта ће? А он: хајд' хајд' па управо до крста. Скиде онда капу, клече, прекрсти се, па пољуби

најпре крст па после земљу. После опет седе на кола, па терај даље! Ђаво га знао шта му је.

— Како је изгледао, очију ти?

Он ми у длаку описа Јанка.

Л. К. Лазаревић.

БРЕГИДИ

(МАКЕДОНСКА

Жубер ми вода жубори,
Росна ми киша ромори'
Низ поле мома идеше,
Грозне ми сузе лијеше,
Из горе вила говори:
„Неплачи, момо, неплачи,
„Бре гиди момо маалена!
„Кога [1]) те мајка артува, [2])
„Побегни драгом у дворе,
„Драгина мајка побоља:
„Тебе ће, младу, да грли
„Росне ти косе да суши,
„Драга ће лице да љуби!"

*

1. када. 2. свјетује, кара.

РАТНИ ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДРУГОКЛАСЦА

(вођен од 10 јуна — до 22 октобра 1876 год.)

(Наставак.)

15 Јуна. Логор у селу Вукањи.

Ноћашња је ноћ да Бог сачува, киша непрестано пада. Шумњаци се јутрос одмах отпочеше правити, ватре се ложе и хаљине суше. Пионири испод нас у виноградима на једном узбрешку копају један велики четвороугли шанац, који је на самом челу спрам Гребачког теснаца куда води пут у Прокупље. Желео сам да сазнам село и његову околину, али због великог блата и рђавог времена оставио сам то за други пут.

16 Јуна. Вукања.

Јутрос чим храну својој чети раздадох, одмах се кренух да обиђем околину.

Вукања је село по положају окружена са свију страна великим брдима, а нарочито од југоисточне стране поносним Јастрепцем, који је и наша граница и који је сав малим потоцима и речицама испресецан. Између свију ових потока и речица, највећа је речица Турија, која из Јастрепца, Касапове Чуке, на исток тече и испод поља Вукањског, код села Породине с десне стране прима речицу Гребачку, која с јужне стране од Греп-

ца — Карауле извире. Турија тече све на исток кроз села Кулину, Тешицу и у Источну Мораву утиче. Земља је планинска, али врло питома и родна. Сељани већином се баве сточарством. Кућа има зачудо према пограничном месту лепих. Код сваке куће у авлији може се видети по две-три зграде, кош, âр и т. д. У овом је селу и општинска кућа. Школе у селу нема. а што је најжалосније, нема их ни на близу. Најближе су школе у Прћиловици на 3 часа, Тешици и Шиљеговцу. Јужно од села на ¼ часа преко једног малог брежуљка а у реци Турији, постоји лепа нова црква Свети Никола. На један километар уз речицу исту поред које води пут на југозападну страну на карауле Три Кладенца и Касапову Чуку, лежи једна стара механица. У цркву улазих, и прегледах иконостас, који је врло скромно и лепо израђен. Црква је пуна хране и оружја добровољачког, који ту код ње становаху с једним ескадроном (крушевачким) коњаника. Црква је проста; без икаквог торња и кубета. Звона као и звонаре не видех.

Народ је доста прост и неповерљив, тешко је од њега што купити, а камо ли добити. Слабо ступају у разговор с нама, и јако нас мрзе. Нико неће ништа од пића или јела да нам за готов новац прода. Мора их човек дуго молити и преклињати, па да што на живе једе продаду. Често сам чуо од њих, а и од пионира који су пре 20 дана амо дошли, да говоре: «Бољи су сто пута Турци него ви. Ви нам све покрадосте и однесте.» Жалосно је ово! Баш данас ухватише једног нашег војника, који беше набрао неколико крушака, па оптужише за то команданту, те сиромаха казнише. Кроз село пролазећи, сврахих због велике кише у једну кућу, где домаћина застадох. По дужем разговору упитах га за границу и Турке, али ми он отпоче уздишући причати, како су они врло лепо до сад живели с њима, говорећи: «Деси се по неки пут, те пређу неколико њих

Арнаута, те нам земају по које говече; ал' си ми на брзо сазнамо, од тамо наши пријатеља, гди је наша стока, и који ју је украа̂; па одма је или повратимо или наплатимо новцем или њином стоком." Поред тога причао ми још да они тамо имају и своје девојке које су удали за тамошње Србе, и обратно. Казивао ми је да преким путем, одавде до Прокупља нема више но 3 сах. и да они више пута како код својих пријатеља на гозбе, тако и у Прокупље на пазар иду, те разне домаће потребе купују. Језик је у овом месту, као и од Крушевца Алексинцу, са „гу", „га", „си", итд; и одело им нагрђено; сви су око главе белом марамом заличени — по арнаутски.

Пошто прилично околину обиђох ја се вратих у логор. Данас су војници целог дана нишан гађали и пушке чистили, колибе боље правили и одело сушили. Храну чак из Крушевца добијамо, хлеб је од чиста пројина брашна, који је од даљине пута и рђавог времена сав истрошен. Време је кишовито.

19 Јуна. Вукања.

Узбуна је била. Војска се непрестано опрема. Данас разделисмо сваком војнику по пет пексимита. Команданти једнако обилазе батаљоне. Данас дође заостала наша I класа из Каоника и то наш крушевачки и расински батаљон; али с њима дошла је и II кл. јагодинске војске

Око 4 часа по подне измаршилали су сви батаљони (изузимајући наш II класе) у Вукањско поље. Наш батаљон остао је не знам за што на свом месту у логору, и на моја питања добијао сам разне одговоре: једни кажу, заборавношћу! што ја не верујем, а други, да је нарочито по положају места на вису застао, пошто сва војска у поље силази. Ово ће бити вероватније. Ми смо били врло радознали, шта ће бити с марширајућим батаљонима. По дугом марширању ставише се сви бата-

љони, ескадрон, артиљерија, пионири, болничари и добровољци у бригадну кару, и ми помислисмо да има нека важна наредба да им се саопшти; па зато и ја пођох да видим шта има. Поље је од нашег логора на ¼ часа удаљено — и лежи у реци Турији, а између саставака Гребачке реке с Туријом. Тамо се обнародује Прокламација која гласи овако:

Моме драгом Народу!

Скоро се навршује година дана, како су наша браћа у Босни и Херцеговини устали на оружје, да се бране од необуздане самовоље и нечувеног насиља.

Патње њихове налазиле су вазда одзива у нашим братским грудима, а кад прошле године њихов вапај на ново испуни ваздух објавих Ја нашој Народној Скупштини, да ћу и сам у границама наших слабих сила настојавати, да се пронађе успешни начин, којим би се коначно успокојили они крајеви, којих нам судбина не може бити равнодушна. Пошто Србија, рекох Ја, као непосредна суседка ових области, више него ико трпи, и у моралном и у економном погледу, од периодичних устанака њихових становника, то је и она интересована да се таквом стању једном за свагда крај учини.

Но како је у исто време Висока Порта, у договору са великим силама, узела дело умирења у своје руке, искључујући свако друго суделовање, ми смо дужни били очекивати са поштовањем и стрпљењем исход оних покушаја, које су велике силе најживље предузимале у корист наше патничке браће. Међу тим искуство, које се од векова образовало у души удрученог усталог народа, није му могло улити поверења, да мере, које Висока Порта предузима за њихово умирење, дају повољно јемства против повратка зала, која их тако често на оружје нагоне. Јуначки бој продужио се и даље у Херце-

говини, а крвави покољ и грозна свирепства била су, нарочито у Босни, на дневном реду. Докле смо ми очекивали крај овоме стању ствари на западној граници нашој, нов устанак народни плануо је на другој граници наше кнежевине. Бугарска је постала позорница таквих призора пустоши и истребљивања, какве наш век не познаје. Изливи мусломанског фанатизма пренелису се са крвавих бојишта кроз све крајеве Европске Турске, и проврели и у самом Цариграду, у крилу слугу и проповедника корана који данас имају пресудан утицај на судбину народа у царевини.

Према овим појавама пале су све наде, да ће се на скоро умирити побуњени крајеви. Изгледи, у место да се разбистравају, постају све мутнији, па се не можемо никако храбрити надом, да ће Србија изићи из тешког положаја, у коме се већ скоро годину дана налази.

Но и ако нам је положај несносан, ми нисмо ништа предузели што би могло великим силама и Високој Порти отежати дело умирења. Напротив, влада Моја предузимала је све што је могло припомоћи к стишању и успокојењу духова. Пребегла нејач босанска примљена је и удомљена са знатним жртвама нашим; на границама нашим одржан је од стране наше примеран ред, а војска наша, која је у први мах на границу изашла била ради успокојења узнемиреног становништва, повраћена је још прошле јесени на своја огњишта. Све је у нашој мирној земљи пошло природним током; никакав повод није дат Порти Отоманској да против Србије предузима мере неповерења.

И при свем том влада Отоманска опасала је отаџбину нашу силном војском, од ушћа Тимока до ушћа Дрине. Војска је турска заузела претећи положај према нама, а под њеним закриљем дивље хорде башибозука, Черкеза и Арнаута, потпомагане не ретко одељењима редовне војске, упадале су у нашу земљу, нападале на

мирне грађане, пљачкале свете храмове наше, палиле нам домове, одводиле нам стоку и грабиле друго имање а за собом остављале пожар и убиства

Браћо! Година је дана скоро како ви трпите ове крваве призоре на својој земљи, коју су нам очеви скупом крвљу откупили. Не само поједини срезови, него и читави окрузи погранични, морали су излетати на границу да своје имање отимљу из руку разбојничких и да заштићавају живот својих породица. У залуд су остајали кораци које је влада Моја чинила код отоманских власти, па и код саме Порте. Оружани упадаји нису престали, а војска турска и даље је држала Србију у опсадном стању под којим се зауставио сваки трговачки обрт, престала свака привредна радња тако да смо морали прибегавати ванредним мерама, да спасемо опстанак народне привреде од крајње пропасти.

И ако нисмо у рату. ми подносимо све штетне последице рата.

Само великој трпљивости вашој, само вашем поштовању закона и вашој послушности наредбама Мојих власти има се захвалити што ви нисте до сада дали задовољења вашим увређеним осећањима, вашем праведном гњеву према нападачима.

Усред овога тешкога положаја, може ли бити основане замерке, што је Моја влада, вршећи закључења Народне Скупштине прикупљала средства потребна за одбрану овако угрожене безбедности земаљске? И опет је Порта Отоманска замерила Србији, што се усуђује да се за своју одбрану брине, оној Србији, коју је она и принудила да неизмереним жртвама исцрпљује своју снагу, да напушта своја поља и огњишта, па да се ставља у стање самообране.

Браћо! Не остављајући ни за један тренутак пута умерености и разлога, замеравајући се вашим увређеним осећањима, Ја сам следовао саветима гарантних сила, те

и у својим и вашим грудима затварао одзив који су изазвали они, у образованом свету невиђени поступци турски. Овај пут умерености нисам Ја ни онда оставио, кад је Порта у место да уклони узроке овоме стању ствари нашла за добро, да потражи од мене објашњења о мерама, које смо ми за одбрану своје земље морали предузимати. И тада, објаснив се скромно и предусретљиво са сузереним двором, ја изјавих готовост, да пошљем у Цариград нарочитог посланика који би у договору с Портом потражио основу за трајно споразумљење између нас и царске владе. И шта мислите, какав пријам у Отоманске Порте нађе овај нови доказ Моје помирљивости? Докле је Порта моју помирљиву понуду ћутањем прешла, турска војска почела се новим напорима упућивати нашим границама; дивље хорде башибозука, Черкеза, и Арнаута почињу се с нова примицати Србији; из дубине Азије дозивају се варварски Курди у намери, да се Србија преда плену и ватри да се њено благостање уништи, њен понос народни погази и постиди. Не могући се оправдати пред светом за своју злочесту управу. Порта је очевидно наумна. да на Србију баци одговорност за грехе, за које је својим народима сама одговорна. Кад би нестало напредне Србије, чини јој се ваљда, да неби више било никакве земље на истоку, која би даље немогућност садашњег уређења у Турској самим својим бићем на светлост износила.

Браћо! Кад бисмо ми, и после оваких непријатељских поступака и намера турских, остали и даље на путу уздржљивости, наша умереност прешла би у слабост, наше ћутање у плашљивост, не достојну потомака Душанових и Милошевих. Но и ако је рат између Српског народа и Отоманске Порте постао неизбежан, Ја сам опет оправио у Цариград представку, у којој сам означио и средство којим би се побуњени народи на истоку умирили, а Србија извела из тешког положаја у

који је без своје кривице запала. Захтевао сам да се са граница наших дигне турска војска са свима дивљим хордама, које су их поселе и објавио сам влади Царској да ће војска Српска, у име законите самообране, у име човечности и братских осећања, која нас вежу за нашу патничку браћу, да уђе у побуњене крајеве, да поврати мир, да их уреди на основама правде и једнакости без призрења на верозаконске разлике

На Порти је сад да рекне своју судбоносну реч и да заустави проливање крви.

Срби војници! Ми не полазимо у овај рат гоњени чуствима мржње и дивље освете, него проникнути неопходно потребом нашом и наше браће на истоку, потребом општег мира. Поносећи се лепим посланством просвете и слободе, које вам је божијим промислом на истоку поверено ступајте пауздано и смело напред, подижући своје оружје само против оних, који би нам на супрот стали. Прелазећи границу знајте, да ми остајемо верни начелу целокупности отоманске царевине, докле нас год отпор царске војске не би принудио, да судбини оружја предамо исход наше свете ствари. Не заборављајте ни на један тренутак, да у пределима, у које идете живе браће ваша, која ће вас као своје избавитеље раширеним рукама дочекати. Има тамо, истина, и таких, који су нам се вером одавна отуђили, али су и они, по крви и језику права браћа наша. Ако вам се они успротиве с оружјем у руци, оружјем их сузбијајте, али чим га положе, штедите их, као и све друге противнике и заклањајте њихов живот, њихове породице, имање и веру. То је Моја тврда воља, а ваша света дужност; то ће вам набавити поштовање просвећеног света, и убедити га, да сте у њему заслужили боље место. Наш је покрет чисто народан. Он мора затворити своје редове свима елементима социјалног преврата и верозаконског

фанатизма. Ми не носимо собом преврат, ватру и опустошавање, но правду, ред и безбедност.

Странце штедите оним гостољубљем, које Србину доликује; поштујте границе суседне монархије и не дајте никаква основа незадовољству царско-краљевске владе, која је стекла права на нашу признателност, примивши хиљадама нејачи босанско-херцеговачке под своје крило и заклонивши их од зиме и глади.

Браћо! Пун поуздања у ваше родољубље и ваше војничке врлине, Ја ћу с вама и пред вама, а с нама ће наша браћа Црногорци под својим вођом Мојим братом књазом Николом с нама ће наши дични јунаци Херцеговци и наши многоискушени паћеници Босански. Наша вредна браћа Бугари чекају на нас, а од слободоумља наноситих Грка можемо очекивати, да неће иза нас дуго заостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса

Пођимо дакле напред, Моји дични јунаци у име свемогућнога Бога, свима народима праведнога оца, пођимо у име правде, слободе и просвете!

На Делиграду 18 Јуна 1876 године.

М. М. ОБРЕНОВИЋ с. р.

КЊАЗ СРПСКИ.

Прокламацију ову читао је ђенерал-штабни капетан Стеван Велимировић, на што се прво од дивизијара пуковника Косте Бучовића, а затим у народу захори: «Живео Књаз Милан Обреновић!»

По прокламацији изговори неколико језгровитих речи у духу времена командант и наговести, да ћемо сутра у име Божје напред противу Турака наших петовековних непријатеља и рече, да крушевачка I и II класа и јагодинска II класа чине једну трупу, која ће носити назив: шеста комбинована дивизија.

Око пола 6 у вече позвани су команданти наставници, командири и четовође те им је у штабу дивизијоном показан план по коме ће батаљони наступати.

Народне старешине вративши се из штаба саопштише одмах својој браћи да се сваки за сутрашњи полазак спреми, који ће око 3 часа по поноћи бити ; ова наредба тицала се свију и коморџија, комесара — и других јер смо морали све лепо спаковати и спремити за сутра, канцеларије, столице, астале, клупе, казане итд. Ово се све овако спрема зато, што ћемо сутра како нам наше старешине кажу, бити у Прокупљу на ручак, а алексиначка војска у Нишу.

Прозив се у велико и најстрожије учини ; барута који год није имао довољно даго је свакомвојнику да своје кесе напуни. С похвалом и чудом видех међу нашим војницима и то да при примању барута бејаше доста њих таквих, који поред кесе своје испунише чак фишецима шпагове и торбе, само да им сутра целог дана буде довољно метака !

У нашем батаљону око раздавања барута доста тешко иде, јер се барут свима једнако због оружја не даје ; I и IV чета оружане су гриновим, а II и III руским старим предњачама, те због тога се и морало два барута требовати и носити. Ова неједнакост оружја јако је утицала на мржњу војника између себе. У вече је сваки спремао и добро очистио пушку, а при том и добро притезао своју обућу. Време је било променљиво.

Прва борба над Прокупљем 20 Јуна у недељу.

Данашњи је дан у мом животу један од најзнаменитијих. Данас доживех да видим и дознам, шта је то борба, шта је рат.

У јутру у 3 часа по поноћи осу се у највећој тишини шапутни глас у целом логору : «устај !» „хајде !“

„товари!“ Трубни се глас ни један не чујаше, до само поред шапћућег спремања тропот од хода, звекет од оружја, и ситне капљице од росне кишице. Наш се батаљон спреми и са свом својом комором као и целим нужним логорским прибором пође у име божје к пољу Вукањском, преко ког води пут на границу „Гребац“. Само неколико болесника без икакве неге и помоћи у рђавом стању усамљени осташе. У Вукањском пољу састависмо се са осталим батаљонима и другим родовима војске. Тишина у велико влада. Стависмо се сви у ред. Напред су ишли добровољци, за овима извидница, па за њом на челу војске дивизиони командант Г. Коста Бучовић заједно с Лазаром Чолак-Антићем и осталим штабом и кавалеријом, за њима батерија с првом напред класом, а по овој болничари и пионири, а озади II класа са свом комором која је сва са храном, муницијом и потребама материјалним снабдевена и потоварена. У Вукањском логору, шанцу, остало је само пола батаљона од једног јагодинског батаљона II класе. Од поља кренусмо се у правцу на јужну страну путем који води клисури поред реке Гребачке. Реком овом путовали смо 1/2 часа и примисмо се уз десна водолучје поменуте реке куда је пут једва широк за пешака, а камо ли за коњаника, батерију и комору. Пут овај показивао нам је Јован, буљубаша карауле Гребачке. У сред ове клисуре и теснаца присоја Гребачке реке, изађе заповест да се све пушке напуне. Батерија врло споро и тешко ходи; војници све је на рукама истерују.

Тек што сунце изгрејало беше, и ми се на брег Гребачки испесмо. Пред нама на једаред указа се преко једне ограде на десној страни турска караула, сва од камена озидана и покривена. С наше стране на лево лежи наша караула са једним малим магацином, обадвоје од брвана направљено. Пред турском караулом седе четири њихова стражара који према сунцу без-

брижно дуван пушаху. Пошто прилично војске већ на вис изађе, онда наш командант заповеди Јови буљубаши, да оне турске стражаре позове, да овамо к нама дођу, он то одмах и учини, па им рече: „Еј си море комшије, одите овамо, зове вас наш Јузбаша", али они сасвим хладнокрвно одговорише: «Вала не! јо море јо! ништа му не требавамо». Овако их је Јова још више пута позивао, али му они са „Јо море! јо" не хтеше никако доћи. Сад наједаред викну командант „Разваљуј ограду!" Добровољци једва дочекаше, те скочише и оборише на више места по неколико колаца, али кад то видоше стражари, они одмах скочише па повикаше: „Мори еј! не разваљујте царску градину“! и у исти мах опалише на наше сва четири пушкама, па јурише у караулу и затворише се. Срећом ни један од наших не погибе. У том отпочеше жестоки отпор из мазгала на нас давати а наши добровољци на њих. По командантовој заповести учини каваљерија с добровољцима јуриш на караулу и опколи је. Добровољачки заставник Петар Н. Црногорац претрча и заставу уз караулу поби; и у исти мах уз «ура" главу са запетим оружјем у руци к мазгали диже, да кроз њу на непријатеља пуца, но непријатељ га пре упази те посред чела оловом удари и на земљу мртвог га свали! и тако он први за слободу и отаџбину од непријатељске руке, јуначки погибе! Слава му! Док је ово овако трајало, и батерија стиже која се одмах за бомбардовање карауле испред ње на једном вису смести и седам метака на њу пусти; али јој непомичне стене и не помери. Пушкарање између њих и стражара непрестано траје. Погибоше од наших добровољаца још шестина, међу којима и један каваљерист рањен у руку беше. После седам метака топовских, војска с батеријом окрену пут поред карауле на десну страну низ један теснац путем који води у Прокупље. Овде ја застадох да чекам ко-

мору која позади иде, где осташе и два јагодинска батаљона II класе, који исту комору и муницију спроводе. Сви су добровољци напред пред војском отишли, изузимајући неколико њих који се непрестано стражарима одупираху, караулу потпаљиваху и у њу кроз мазгале сено и грање с ватром бацаху, па се готово сва већ у пламен ухватила У тој највећој забуни како караула пуца и гори, и како пламенови[1] почеше већ кроз прозоре и мазгале да куљају, три стражара отворише врата на караули. па се дохватише пута низ поток, и одоше право к селу Д. Девчи (у Турској). За њима су оба батаљона док су преко пољанца протрчали, пуцали, али им сигурно нису наудили, пошто ни један на паде. За оног четвртог ништа се не зна, мора бити да је или пре или после погинуо. пошто из карауле жив изашао није. Караула у највећој ватри, поче јако пуцати, а нарочито кров од камена. кога плоче у вис и на страну одлетаху.

Код карауле су као што мало пре рекох остала она два јагодинска батаљона, који ће комору и муницију да спроводе. С овим батаљонима официр ни један није остао. Гунгула велика, треба већ полазити, али командири не смеју. У овом накањивању не верујем да би и до мрака пошли, да неби команданта трена г. Милојка Дужића у пензији помоћника, који викну на командире и једва око 10 сах. по подне, за трупом их са муницијом и комором крену. Са овим батаљонима и ја пођох, али се у тесном путу јако заглависмо, јер комора, а нарочито колска, претоварена пртљазима, у тесном путу у непријатељској непознатој земљи — без вође који би знао пута, како је могла изгледати?

Ми смо ишли путем којим је прва војска прошла, и то преко села Клисурице, Пањевца, Мијоковаца, Петровца и т. д. која су сва добровољци запалили. Од Клисурице видесмо и велику борбу развијену пред Про-

купљем на једном висоравну северно од шанца у ситној малој шумици. Даље путујући наилазили смо на више кућа, где се још огњишта светле и хлебови поред њих у црепуљама покривени стоје. Паса у путу толико је, да се човек мора само од њих бранити.

Положај на ком је борба отпочета доста је с наше стране добар јер је управљен једном косом подножно к шанцу преко њива. Но у путу још док су наши путовали, код села Мијоковаца, naiђу на једног младића Арнаутина, тако око својих 16-17 година, који изненадно паде у наше руке, за појасом по арнаутском обичају, имао је само један пиштољ, у први мах почео је бегати, но кад га крила добровољачка беху залетела, дође сав уплашен и предаде се баш нашем батаљону II класе. Овде по испитивању послаше га мајору Г. Чолак Антићу, који га за пут и турску војску питаше (пошто Јове нигде ни од чуда није било). Младић овај у свему лепо и искрено мајору исприча: како војска сва у шанцу лежи, како има и ланца ту пред првом косом код „белог камена". За овај извештај мајор му поклони један дук. и заповеди војсци да га слободна пусте. Истина тек што мало времена беше прошло, а добровољци нагазише на њихов ланац, овде се осу жесток плотун између њих и добровољаца, који већином беху Црногорци, па повикаше: «Напред браћо, јуриш!" и са јатаганима у руци и зубима потрче на Турке и приморају их те одмах прву своју позицију напустише и добровољци у потери за њима у јуришу заузеше. Док је ово овако трајало, наши су се батаљони у бојни поредак поставили и за добровољцима јуриш наставили. Батерија наша чим заузе положај код „белог камена" одмах отпоче свој нападај, а непријатељ из своје такође пуцаше, али слабо која граната да центар погађаше, него или позади или испред ланца Наша напротив батерија, све мотак за метком у шанац туче. Наши напредују непрестано и већ у вино-

граде испред шанца дођоше; плотун за плотуном само одјекује. Наше војске напад на Мрамор лепо се чује, а особито топови, који само грме, дим које од нас које с Мрамора који је у правцу 3 сах одавде далеко, целу је Топлицу покрио. Вече се већ примиче, рањеници се уклањају; Прокупље се лепо с виса види које је тек на 1/4 часа доле низ брдо удаљено. Око 6 часова после подне дође писмо, да одступамо, па и ако смо већ и сам шанац и варош опсели, и скоро заузели били. Трубе отпочеше своје сигнале за одступање, у овом тренутку неки батаљони а нарочито крушевачки и трстенички I класе, беху већ на самом шанцу прса у прса с непријатељем и многи животом платише, јер окренувши се на одступање, морадоше и сами испред кише олова одступати. У највећем нереду војска се наша натраг поврати.

Повратак војске врло је рђав, без икаква реда, ко је како могао брже ићи, тако је у Вукању долазио, остављајући шта више и стару границу на читав час иза себе. Више њих остаде рањених на бојишту а имало их је и слабих, па од умора мртви попадали у путу и ту ноћ чекаху и сутра дан тек у своје логоре долажаху. Комора натоварена тешким товарима би на једаред лажним гласовима обманута, да нас непријатељ јури, поодсецала је све товаре и побацала, а где који и кола су своја осим стоке оставили. Од просуте хране, сена, зоби, пасуља, пиринча а нарочито ракије, много су дана трагови од смрада и ђубрета опажали се и познавали. Војници, тешко натоварени својим пртљазима а нарочито који је носио простирача и покривача, све су побацали и једва од умора и кише која их на одступању пратила долажаху до логора. Неки су бацили чак и своје одело. Свашта се у путу могло видети: ћилими, шињели, капути, мањерке, порције, чутурице, а понајвише торбе. У нашем батаљону видех где носе чак и непријатељског оружја, а и њихових порција.

Данас би рањен у овом боју у руку у појас наш командир Илија Ћирић.

У шест часова пред вече, вратим се и са̂м с комором потовареним рањеницима, на Гребац. На Грепцу предаду ми 2 коња комордијска да их у Вукању водим и предам, јер су коњи оних комордија, који са оне две чете беху у шанцу Вукањском застале. На овим коњима дошли су били из Вукање: дивизиони свештеник Живојин Јовичић, и још неки лекари, инжењери, телеграфисте и поштари, који овој девизији прикомандовани беху. Коње ове одјаших заједно са учитељем врњачким Јеремијом Тошићем и предадосмо их онима чији су били. С нама уз пут дођоше до Вукање и 5—6 гардиста, које је Његова Светлост била послала да при борби присуствује и извештај о резултату однесу. Мени се чини да су они и оно писмо дивизијару донели да се оступа јер наши на Мрамору лоше пређоше. Из Вукање они су у Алексинац, или Тешицу истог вечера, у највећем галопу отишли. Ја и учитељ пошто оне коње предадосмо и комору с рањеницима на превијалиште код штаба остависмо, одемо на место где је наш логор становао, где неколико болесника без хлеба и воде застасмо.

У оваквој неизвесности ноћ стиже; гласови разни већ почеше се јавно од једног по једног долазећег војника с бојишта проносити премда ни сами они резултат свршетка не знаваху. Киша је јако падала, а блато и лоше време с палом маглом, тако је загустило било, да се човек с прста испред себе ни помаћи није могао, а и смео. Око 10 часова сиђемо ја и учитељ Јеремија из бившег логоришта доле к шанцу, да би дознали истинитост, кад тамо, наш дивизиони свештеник, са оном господом, сав каљав пешице са Грепца дође. У исти тај мах кад они дођоше, пуче глас, да су Турци остатак наше војске, на њиховом земљишту заробили, да су на карауле Јасенове Воде и Три Кладенца ударили, и да право к Ву-

кањи с огромном војском иду да је попале и шанац заузму. Кад ово чуше наша господа, они поплашени и не тражећи коње, опалише те по блату и киши путом за Рибаре право одоше међутим и неки војници а боме и ми кад то видесмо од њих, упутисмо се за њима (од Рибара до Вукање има 2 часа кад је сув пут, а овако, добрих и 5) Иду господа као опарени, не може бити боље, не питајући ни ко си, ни шта си? само: „где је пут за Крушевац је ли далеко? можемо ли кад стићи?" Путујући овако стигосмо једног младића на белом коњу који беше код своје породице у Вукању долазио, он јахаше на голом само с једним гуњем огрнутом коњу. Један од оне господе, беше јако малаксао те на велику молбу а боме и новац те онај младић до Рибара уступи му свога коња. У Рибаре стиглисмо око 12 сах.

У механу рибарску чим дођосмо, одмах она господа без одмора, упиташе оне седиоце а и механџију: «има ли кола за Крушевац, па колико тражи толико да му дамо»! Прилике на велику жалост није било, па и рабаџијских кола, којима они не манисаху. Овако тражећи, у неко време нађе им механџија, по скупу цену нека кола, те се они још те ноћи за Крушевац кренуше и то без објаве, пртљага, или ма чега другог.

Тек што они беху измакли, а један каваљерист родом из Крушевца, дође у механу, идући за болницу крушевачку као рањен у руку, и он нам све исприча да је лаж и да војска у своја логорна места на Вукању долази. Око 3 сах. по поноћи, кренемо се ја и учитељ Јеремија натраг у логор успут кунећи ону господу која онако нерасудно из Грепца у Вукању, а из Вукање у Рибаре, па чак и у Крушевац побеже и онолико свет својим страхом зарази.

У току ове борбе, било је и неприлика, од којих нешто од народних старешина чух, а нешто и сам што видех, овде износим.

1. Војска је била јако уморена од пута, а нарочито I класа, која тек што увече по киши и блату у Вукању дођа сва укисла и уморна, сутра дан морала је на борбу ићи. Но и на путу, при наступању тражећи непријатеља брзим кораком а по великом блату, не знајући пута много је лутала, и једва око 10 сах. а то после 6 сах. хода нашла је непријатеља, а да неби оног Арнаута још за дуго неби га ни нашла. Путовођа караулски буљубаша Јова, беше се изгубио, и нигде га ни од чуда није било.

2-го. У најразвијенијој борби топовских метака нестало, а то небрежљивошћу команданта муниције, јер беше погрешно на резервним карама, у место једне друга нумера граната натоварена и тако на брзо батерија престаде а она је непријатељу највећег страха задала.

3-ће. Што у најжешћем нападању на непријатеља, од наше војске, кад сав ућуткан беше, а из Прокупља у збегове бегаше, стиже заповест да се одступа. Наши су у овом одступању, пошто су под самим шанцем напријатељским били, грозно страдали, јер их је непријатељ плотунима испраћао Болничари који су с војском у ланцу или по зади ланца требали бити, нигде их овог часа рањеник видети није могао, па шта више ни здрав, јер сви беху по луговима на неколико сахати удаљени. Због овога сви тешко рањени осташе на бојном пољу на милост и немилост Турцима.

Вредно је ово записати: овог дана буде рањен један војник из крушевачког батаљона. Болничара није било да га изнесу, и он је морао под непријатељским шанцем заостати Сутра дан његова жена, чини ми се из Шиљеговца, дође у Вукању, да види шта је било с јучерањом борбом, и где јој је муж. Но на жалост, кад јој кажу, да јој је муж рањен у борби и да је онако рањен остао испод турског шанца, она на једаред скочи и отиде преко границе право к непријатељском шанцу,

сретајући уз пут рањенике и оне који на оној страни заноћили беху. Тумарајући по бојноме пољу, она је заиста, под самим шанцем у виноградима свог мужа нашла, на леђа натоварила и у логор Вукањски донела. Овог човека, а и жену, сам сам лично видео, али жао ми је што их за имена не упитах.

Жена ова дуго је причала у логору, а и њен рањени муж, да су многи полу-живи рањеници испод шанца остали и да су овој жени неки по 50 дук. давали, да се за њих поврати, или њиховим укућанима јави.

Оваких случајева било је и у нашем батаљону, јер су многи после три дана полу-мртви до логора се довлачили. Време кишовито.

21. Јуна. Логор у Вукањи на старом месту.

Данашњи је дан тужан и жалостан, рањеника јаук само се по логоришту разлеже! Њих једнако за Крушевац у болницу транспортирају. На данашњем прозиву у нашем батаљону, губитак је овај: Погинуло 15, рањено 17, нестало 2, свега 34. Чује се, да у другим батаљонима изузимајући јагадинских, сразмера је у губитку једнака, само јагодинаца одвећ мало.

Народ је ужасно од јучерање борбе малаксао; многи данас већ трећи дан ништа окусили нису.

Незадовољство због јучерање „изненадне” борбе у народу се јако опажа, многи говоре да није дебро било, што је борба у Св. Недељу на непријатеља отпочета, многи се жале, да су се и сами јако «огрешили” што нису имали времена, умити се и богу молити се, јер овако неумивени а у св. Недељу ударати, то није ни богу мило, а камо ли нама. Време је врло хладно и што може црње бити рђаво, војници су сви до ушију каљави и од кише мокри, а то нешто од јуче, а нешто од ноћас тек недај боже више оваког времена, нити оваког нереда у борги. Оваквих гласова и одвише је данас било.

22. Јуна у месту.

Узбуна данас два пут је била, али од ње никакве важне последице није било; Арнаути су до својих кућа долазили, те да их погореле промотре, а добровољци ове њихове покрете јављали су у Вукању, на који су мах одмах узбуне бивале. Чујемо од Вукањаца, да су наши батаљони на Мрамору при ономадњој борби доста залужили, али не толико од Турака, колико од неких „влашких батаљона», који су и заставника бугар-моравског батаљона убили. Заставник овај сељанин је овог села, па зато га Вукањци као доброг и поштеног човека јако жале.

На глас о ономадњој Мраморској борби, у нашим батаљонима види се велика туга и незадовољство. Време је врло хладно без кише.

23 Јуна. у месту.

Данас је наредба изашла, да сутра у 4 часа пре подне одемо на Гребац. Прва класа, сви батаљони заједно са командантом дивизије Г. Бучевићем одоше у Тешицу. Дакле сад смо остали само ми другокласци с мајором Лаз. Ч. Антићем. Ноћас је била узбуна у след чега се барут војницима ноћу делио, од узбуне нема ништа важно, само је било вежбање на брзу спрему. Храна у хлебу одвећ је рђава: проја непечена, од времена и запаре у колима док се из Крушевца донела — сва је постала плеснива. Време се пролепшава.

24 Јуна у месту.

По синоћној наредби нисмо јутрос отишли на границу Гребац. Чује се жестоко грување на Јанковој Клисури од топова, као да је борба. У народу велика

радозналост и нестрпљење о овој борби. Целог дана за чудо мир и тишина у целом логору. Време је промењиво.

25 Јуна у месту.

Наш батаљон ни данас није изашао на Гребац, ми смо као нека потпора с батеријом заостали. Време је одвећ рђаво.

26 Јуна. Гребац.

По наредби, тек се јутрос кренусмо сасвим на Гребац, и сместисмо се одовуд идући на левој страни карауле и то на једној голој ливади. Овде застасмо сву војску и штаб премештен из Вукање у Караулу Гребачку. Време је промењиво.

27 Јуна. у месту.

Данас сам мало проматрао Гребачку околину. Предстраже изаслате су на турско земљиште и мотре на непријатељска кретања. Топови наши јутром се довлаче на Гребац, а у вече одвлаче у шанац Вукањски. Време је лепо.

(Наставиће се.)

ПАСТИРКИНА ПЕСМА

Стадо, мило стадо,
Јеси л' поља радо
Је л' ти мио луг?
Више зиме нема,
Гле, и брата спрема
Одморени плуг. —

По зеленој трави
Росица се сјаји,
Као алем драг:
А сунашце јарко
Ублажује лако,
Поветарац благ.

И танана свила
По ваздуху плива,
А тичица рој
Са песмицом лете,
У долине цветне,
У завичај свој.

Стадо, мило стадо,
Јеси л' поља радо,
Је л' ти мио гај.
Покрај шумског мрака,
Где румених зрака
Где допире сјај!

Ил' за гајем ниже
Од куд гласак стиже
Са фрулице сад —
Срце нема мира
То ми драган свира,
Он ме чека млад!

А ја знадем стадо
Ти би њему радо
Полетело пре;
Е па хајде тамо
Та због тебе само
Учинићу све!

Драгутин Ј. Илић.

ТРГОВАЧКИ ДРУМОВИ ПО СРБИЈИ И ПО БОСНИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

од

К. Ј. ЈИРИЧЕКА

II. Из Бара, Будве и Котора у Брсково, Пећ.

Други друм, права via de Zenta, био је нешто сјеверније. Он је излазио из три пристаништа, Бара, Будве и Котора: из Бара кроз Сутормашки кланац и долину ријеке Црмнице, из Будве путем којим кола не могу ићи и којим се и данас преко планина иде на Цетиње, из Котора познатим путем на Цетиње (манастир Цетиње основан 1485г.)[1]. Горе у црногорским планинама саста-

1) «Mercatores nostri e territorio Antibarensi per tenutas domini Balse transiuerunt iter suum ad partes Sclavonie, solvendo pedagia et dacia contratarum illarum, quemadmodum faciunt Catharenses. Antibarenses et cetere huius contrate maritime nationes», а не преко Дања. Млетачком dohanerius-у Dagni-а 29 Јан. 1416 (Lett. 1411—16) Дубровчани «descendentes Antibarj, eunt ad Balsam, qui eo per eius territorium cum bona comitiua ad loca secura traduxit», пишу Albanus-у Contrarenus-у, comes et capitaneus Scutari 18 Јуна 1415 (Lett. 1114—16) В. прим 1 у 28 св. «Отаџ.» стр. 563.

вљали су се сва три ова друма у један главни. Овај пријеђел који је сад са свим оголио изгледао је тад много друкчије, величанственост букових, растових и јелових шума по Ловћену (између Котора и Цетиња, тал. се зове Monte Sella) хвали још Болица 1614 г. а у оближњим долинама Брским (источно од Црне Горе) могу се још и сад вићети велике и лијепе шуме.

На броду Морачином, близу развалина Дукље и данашње Подгорице, састављао се са овим и дубровачки друм који је долазио преко Требиња, Грахова и Оногошта (Никшића).[2] Од Котора до Подгорице рачунало се у XVI ст. $1^1/_2$ а за курира 1 дан. Даље је друм ишао кроз долину Цијевње (арб. Зем.) источно к водолучју између црног и јадранског мора. С оне стране водолучја извире Лим, уточица Дринина, и протиче одмах послије неколико часова кроз округло језеро што се зове *Плава* (висина над морем по Буе-у од прилике 800 м) Ово језеро са бистром зеленом водом опкољено је дивним ливадама и импозантним високим планинским пријеђелом: на југу уздижу се махом снежни врхови сјеверних арбанашких Алпа, на сјеверу огромне црногорске планине са Визитором и циновским Комом (3000 м.), кога Буе зове „roi des montagnes de la Turquie". На источној страни језера има мјесто *Плав*, у коме (по Хекарду) има трагова старог насеља: одломци стубова, скулптуре, темеља од кућа итд. У средњем вијеку па још и у вријеме Болице звао се читав овај пријеђел *Плав*.[3]) Проф. Стојан Новаковић тражи овђе *Брсково*, веома чувено српско тржиште у XIII и XIV стољ. али које је од то доба са свијем угинуло. Против његовијех назора немамо ништа

2) Каравани из Дубровника у Брсково ишли су преко Бобовишта (пред Требињем) и Бобових улица код Грахова. (Bobove liute 1278, Cod. Geno f. 52, в. Wlachen und Maurowlachen стр. 12).

3) Mon. serb. 59, 94, 95, 97. Код Болице равница Плава.

да иставимо, а они се новом грађом јако оснажују. Брсково је било без сумње у долини горњег Лима. [4]

„Mercatum" *Брсково* (Brescoa, Brescoua у дуб. и мљ актима, ређе Briscva, Priscoua) центар једне жупе бјеше у XIII ст. главно српско трговачко мјесто и спомиње се још под Стефаном првовјенчаним (1197—1228). Од страних трговаца највише је било овђе Которана и Дубровчана, а било је поред њих још и Мљечана. Дубровчани и Которани, који су нарочитим уговорима међу собом одредили конкуренцију, [5]) доносили су на ову пијацу нарочито вино у мјешинама и чоју, а односили восак, коже и сребро. Осим трговине на овом је мјесту био врло жив транзит у унутрашњост Србије [6]) Краљевска каса имала је знатан доходак од брсковске царине којом су махом руковали Дубровчани. На крају XIII ст. овђе су ковани и новци налик на мљетачке. То су тако строго у Мљеткама забрањени „grossi de Bresscoa", због којих се и српски краљ помиње у Дантеовом спјеву Comedia divina [7]) Латинске цркве помињу се овђе 1285, 1303 и 1346, [8])

4) Новаковић, Брсково, Дањ и царина у светога Спаса. Путови с јадранског приморја у старо српске земље. Rad 37 (1876), стр. 1—18. Брсково није било у унутрашњости Србије, бар не у околини Копаоника. У дубр. штатуту од 1272 l. II §. 24 има Diäte посланика у Расу «in Brescoam tantum nel Anagastum», а за тим «a Brescoa in antea» даље у унутрашњости Србије. Оно је било у једном планинском пријеједслу без винограда, изван Зете (забрањен увоз вина из Зете у Брсково, Љубић I 122) и изван праве Расије (уморен један Дубровчанин «ueniendo de Rassia in Brescouam», Cod Geno f. 8). «Albanenses» узнемиравали су 1278 г. караване који су ишли из Брскова у Котор (Cod Geno f. 43). Најважнији су подаци од 1399 г. (прим. 38). Мало Брсково у Гласнику 38, 85, постало је због неразумијевања. Између Цариграда и ушћа Дунава има Велика и Мала Преслава у Бугарској, једна код Шумена а друга код Тулче (сад село Прислав) на ушћу Дунава.

5) Спом. код Љубића Mon. I 119—122.

6) Транзит: Mon. serb. 52, одлука Cons. Min. против Andreas-a de Pesta, gabelotus mercati de Brescoa, он није требао од «mercatoribus Rag(usinus) transeuntibus uel stantibus in Brescoa» према «antiquas consuetudines» ништа да захтева, 28 Септ. и 24 Дец. 1823 (L. Ref. 1322).

7) Краљ «che male aggiustò il conio di Vinegia», Paradiso. О томе опширно код Љубића. Опис југ. слов. новаца 60.

8) В. прим. 32 у 14 св. «Отаџбине» стр. 308

Ондашња дубровачка колонија састојала се на крају XIII стољ. из првих породица дубровачких (Baysclaua, Bocignolo, Crossio, Gleda, Gataldi, Martinussio, Mançe, Pocorerio, Ragnana итд). које су се доцније у Призрен, Ново Брдо и друга ново подигнута мјеста преселиле.[9]) Овђе је био најстарији дубровачки конзулат (већ око 1280). 1348 год. било је Брсково још једно од важнијих трговачких мјеста; 1399 г. пошљедњи пут се помиње као трговачко мјесто. 1433 год. било је и оно међу оним напуштеним пијацама на које нијесу више долазили дубровачки трговци.[10])

Из околине језера Плава ишао је један друм сјеверно долином лимовом у *Будимље*,[11]) а одатле кроз приједјел *Бихор* у Сјеницу и Расу; и овим су друмом ишли дубровачки каравани. Али главни друм није ишао Лимом но је источно скретао и преко једне високе греде ишао у Пећ, која је на ивици једне велике равнице (Подримље или Метохија) у приједјелу Бијелог Дрима. И *Пећ* (Pech: у лат. спом, Ипек: турски), ђе су од краја XIII стољ. до 1766 г. становали српски митрополити а доцније и патријарси, водила је живу трговину; у XIV стољ била је и овђе једна дубровачка колонија.[12]) Из Пећи могло се отићи југоисточно у Призрен долином Дренице и источно на Косово и руднике који су с оне стране Косова.

На овоме друму био је нарочито жив саобраћај у оно вријеме када су Мљечани имали у својим рукама ушће Бојане и Дрима и кад су у Љешу и Дању подигли

9) У Cod. Geno.у има пуно података отрговини са Брсковом. В. Mon. serb. 16—96.

10) 1348, 14 Маја Cons. Min. (L. Ref. 1347): трговци у Bosna, Narerto, Drino, Brescoa, Prisren. 1399 в. прим 38. 1433 в. прим. 64 у 15 св. «Отаџбине» стр. 438.

11) Panni retenti a Budimglia, у земљи деспота Ђурђа (писмо посланиц. 25 Окт. 1435, Lett. 1430—5.) Podmila код Хаџи Халфе 146.

12) Позван на суд један Дубровчанин «in Nouam montem et Pech et Prisrenum» 14 Апр. 1379. (L. Ref. 1378—81).

своје царинарнице. Кад су Турци послије Косовске битке поставили по свима мјестима у трибутарним областима српским своје кадије и царинаре, кад су шта више на скоро и Скадар заузели и кад је један турски кадија сједио и у самој Лукавици (Ђ. подељ. III) под Дурмитором на граници српској, тада су почели Дубровчани (1399) да преговарају са Пашаитом, турским заповједником у Скопљу и Ферис-бегом, кефалијом града Звечана (код Митровице), да им је слободан пролазак. Пашаит их позва да своје трговце као и прије шаљу преко Мораче и Лима у Брсково и Србију. Он им је при том ујамчио сигурност с ове стране Мораче, која је била граница између Србије и Балшићеве земље. Даље на цијелом путу била је само једна једина царинарница на Лиму, по свој прилици у самом Брскову; ова турска царинарница на Лиму, помиње се још 1411.[13])

Доцније, када је послије ангорске катастрофе (1402) нестало за неко вријеме турске владе у овим приједјелима, преговарали су много Дубровчани са Балшом III и властелом Гојчином Черනојевићем, кроз чију је област (у источној Црној гори) ишао друм. Гојчин је добијао редовно поклоне и вукао знатан доходак од тога проласка каравана. Али је и даље било тужби. У Гојчиновој земљи „**на Броду**" 1406 г. буде опљачкан један караван који се из Србије враћао, с њим се враћао кући и дубровачки посланик са двора деспота Стефана. 1411 год. нападну Бјелопавлићи, Дринићи и др. планинска племена, поданици Балшини, један караван који је та-

13) 1398 г. Турци су били на Лиму у земљи деспотовој (на горњем Лиму; доњи код Пријепоља био босански), Пуцић I 17 „**Да послате своје трьговьце в Срьблие на Морачв и на Лимъ**", (ib. 19) Он обећа „**да трьговце наше кои идв на Брьсково да имъ је једна царина на Брьсково**", (ib 27). Дмитар Гонома, који се ту помиње то је иначе добро познати Dematrius Yonima из једне племићске породице сјеверо-арбанашке. која се много помиње и XV стол. О овим преговорима има много у L. R f. 1397—9. Дубров. као Dohanori dela dohana de Passait in Limo», пишу им 20 Јула 1411 (Lett. 1411—16).

које из Србије долазио.[14]) Када су српском деспоту припале све земље до мора пошто су изумрли Балшићи (1421), тада се породи непријатељство између Гојчина и деспота Стефана и Ђурђа. Ови затворише Дубровчанима «la via de Zenta per Choicin», да би тиме одузели малом горском кнезу главни доходак[15]) Тиме су Дубровчани били принуђени да иду старим путем преко Дања и Спаса, због чега су се опет изродиле свађе са Мљечанима због царине.

Још у XVI ст. ишла је пошта из Мљетака у Цариград преко Котора и Плаве. Чим би дошле лађе са депешама у Котор, појахали би коња курири, који су сви били родом из два црногорска села, и ишли би преко Златице (код Подгорице), Плаве, Пећи, Новог Села (на Бијелом Дриму) и поред бријега Гољеша; јужно од Приштине нашли би на босански друм и преко Самокова и Филипопоља стизали за 18 дана у Цариград. Српска и арбанашка племена поред друма обвезана су била годишњим поклонима да бране курире. Када се овим путем није могло више ићи због устанка Клеменћана и црногорско-турског рата, тада су курири морали обилазити чак преко Таре. Бродарева на Лиму, Сјенице и Новог Пазара. Овај пут био је 4 (зими око 8) дана дужи.[16])

III Из Котора у Пљевље.

Котор је имао исти положај као и Бар и друге вароши. И у Котору су владали многи домаћи племићи, међу

14) Од 1398 г. често се спомиње у дубр. актима Goycin (Choicin) Zernoeuich. О пљачкама: Пуцић I 75, 104.

15) Многи преговори са деспотима 1446 и даље

16) Опширно код Болице. Штације «strada vechia-e»: 1. Podgorizza, 2. Plava, 3. Pech, 4. Novo Sello, Golos Planina, 5. Cernica. Starada nova: 1. Pliesiuzi (Пљешевићи у Црној Гори). 2. Dobranci (Дробњаци), 3. Millocognichi, 4. Brodarevo, 5. Scenize, 6 Nouo Pazaro, 7. Dmitrouica, 8. Pristina, 9, passando Cerniza a Priespiro, 10. Criva Rieca, 11 Cosniza, 12. Samocon, doue 21 molin batte ferro, 13. Sarxan, 14 Ploudin cioè Filippopoli, 15. Sviovica 16. Harmanlia, 17. Tecie, 18. Haps, 19. Bargas, 20 Chiorlia, 21. Chiembargas, 22 Constantinopli.

којима нарочито су знатне биле породице Buchia (док се преселила у Дубровник), Bolizza (с почетка Bualica срп. Биволичић) и Drago. Српски владаоци а нарочито Ђорђе син Вуков (1215), краљ Стефан Радослав и његова браћа Владислав и Урош (1230), Стефан Урош I и његова жена Јелена, цар Стефан Душан (1351 и 1355) и цар Урош (1356) давали су Котору многе привилегије и поклањали му приједјеле.[17] Пошто су изумрли Немањићи Котор је био потпуно самостална република. Али како су га Бошњаци и Балшићи много узнемиривали нуђаше се он више пута да се стави под заштиту мљетачке републике, која га на пошљетку 1420 год. и прими.

Сем горе описаног друма, „via de Zenta", полазио је из Котора у унутрашњост српскијех земаља још један други друм, којим су по свој прилици још Римљани ишли и који је везивао Risinium (Рисан) са Дунавом. Он је ишао дуж обале у Рисан за тим се пео уз кривошијанске планине, средњевјеков. Vlachi Rigiani, и долазио на поље Грахово, на коме су се од XVI-XVIII стољ. скупљале све трупе које су Турци и Млечани, из Котора слали на Црну Гору Ту се удруживаео с лијева и дубровачки друм (преко Требиња), «via dele planine inuerso Anagasto.»[18] Нешто јужније у планини налазе се остаци једног римског друма, у правцу од запада на исток. Траг овог друма види се у правој линији од Бијеле Горе, на запад. крају Грахова преко чевских брегова до Острога, на извору Зете; то је насип од великог камења. Народ зове ово «зид (међа) Вука манитога», ту се прича једна прича о тројици браће: један је надзиђивао брегове, други зидао цркву у Дукљи а трећи састављао ри-

17) Повељу Rad. 1, 140 и даље, Farlati VI (лат. и тал. пријеводи); повеља од 1351 год. у Mon. serb. 149.

18) У једној инструкцији од 1406 у Lett. 1403—20, в. Wlachen und Maurowlachen пр. 13.

јеке Морачу и Цијевњу. Француски путник Вијала вели да је то римски друм. [19] По остацима калдрме и мостова у долини доње Зете може се судити да је био један друм, који је полазио из Скадра преко Дукље и града Никшића на Грахово, одатле се окретао на Неретву долином Требишњице и Попова поља. И у самој ствари налази се у старим итинерарима да је био поред приморског још један у унутрашњости који је везивао Скадар са Неретвом.

Са Грахова долазили су каравани у Никшићко поље, које је некад било дио језерско. Четвороугли градић на једном брежуљку у сред поља, звао се усред вијеку *Оногошт* (Дубровч. га зваху Anagastum), а и данас је у опште познат народу под тим именом. Први пут га спомиње Дукљанин. Српски владаоци имали су обичај да се и у овоме граду по неко вријеме баве. У XV ст. њиме је владао војвода Сандаљ, а доцније његов синовац херцег Шћепан; тада је постојала у њему једна царинарница. Име Никшићи (презиме од Никша, диминутив од Никола) припадало је с почетка једном пастирском племену, које је у XV ст. становало јужно од Оногошта у планини и тек доцније се код града настанило. Овај је град био некад од велике стратегиске важности, јер су се овде укрштали друмови из Рисна, Требиња, Гацког (кроз кланац Дугу), Пљеваља, и из Скадарског поља. [20]

19) Оовоме има неколико ногице забиљежене по причама у Вукову Рјечнику под «Вукова међа», и код Ламбла у Čas, čes. musea 1850, 530 (обоје по причању Црногораца). Vialla de Somières, Voyage au Montenegro (Paris 1820) I 140.

20 Код Дукљанина: Juppania Onogosti. Овђе је био цар Урош 1362. Mon. serb. 171, Године 1406 и 1411 изрично се помиње да је био под Сандаљем (в. Пуцић, I. 102.) са царином; има и сад једно село код Никшића што се зове Царине. Херцеговачки паша вели дубровачком чиновнику Марину Бодаљи да су му Дубровчани послали дарове »по једному старцу на Оногоште«, писмо Бодаљи 17 Јуна 16´3 из Гацког (дубр. арх. 1600—1700, фасц. VII бр. 1932). Име је (у поч. Оногошть-градь) постало од имена лица, Оногост; ср. војвода Анагостос у г. 469 (Gesch. der Bulg. 79) — Власи Никшићи први пут 1399. (Пуцић I, 23). Nichsizi 1455. кад је Оногошт припадао Херцогу Шћепану као поданици јужног сусједа Стефана Црнојевића спомињу се у Act. arch. ven II 457.

Од Никшића ишао је даље друм преко високе планинске греде (до 1520 м) на извор Пивин. На овоме друму било је једно веће насеље у долини *Лукавици*, овђе је сједио један турски кадија 1396 г. када је потпала Србија под турску врховну власт.[21] На Буковици, уточици Пивиној код села Шаника има једна стара „латинска ћуприја».[22] Даље се иде кроз један дивљачни пријеђел на сјеверо-источном подножју високог Дурмитора (2606 м.) а то су Дробњаци који се већ у XV ст. помињу.[23] На пољу *Језерима*. (1460 м.) која су шест мјесеци снијегом покривена и данас се виде над једном стијеном порушени зидови градића *Језера*, у коме је херцег Шћепан љетовао дишући свјежи планински ваздух и уживајући у дивном изгледу Дурмитора. Одатле је друм ишао свјеверо-источно у дубоки кланац Тарин (639 м.) у коме су н. пр. 1399 г. Власи и Турци опљачкали један дубровачки караван натоварен воском.[24]

Даље сјеверно ишао је друм преко једног високог планинског пријелаза (1400 м) и кòд места *Брезнице* састајао се са великим трговачким друмом који је ишао из Дубровника у Ниш. Од XV ст. Брезница је прозвана *Пљевље* (турски Таслица)[25] Поток који кроз варош про-

21) Лукавице, Mon. serb. (одредио Даничић, Рјечник). Одговор «literis receptis a chadio Turcorum, qui venit in Luchauiça» Cons. Rog. 28 Марта 1396, L. Ref. 1395—7. Овај одговор код Пуцића I, 4.

22) Дучић, Црна Гора (Глас. књ. 40 37.)

23) 1454 Acta arch. venet. II 457.

24) Пуцић I 22. Језера в. прим.

25) Посланици к султану Мурату II требали су прво да се задрже код Сандаља, за тијем »in Bresnize puer a Pripoglie» да дочекају турског субашу који је требао доћи од Радослава (из Борча), и онда да наставе путовање. Инструкције 13 Септ. 2330 (Lett. 1427—30.) Манастир Врхобрезница звао се у ово доба махом Тројица. Љетопис писан: „к мѣстѣ Врьхобрезница близь мѣста Плѣва од Херцеговине“ 1650 (у прашком музеју). — Вь лѣто 6771 (од 1 Сеп. 1462 до 1 Септ. 1862 год.) прими царь Махмедь Трепезонть. И то лѣто ходи на Аморю. И то лѣто разбише Турци господина херцега Стефана од Херцеговины на рѣцѣ Брѣзници и примише захльмскою землю. Вь лѣто 2962 (од 1 Септ. 1463 до 1 септ. 1464) иде цар Махмед на Босну

тиче и данас се зове Брезница, а оближњи манастир на извору овог потока — *Врхобрезница*. По једном српском љетопису који је писан у овом манастиру 1650 потукли су Турци овђе на ријеци Брезници херцега Шћепана. Многобројни одломци од стубова и скулптуре који су узидани у куће и џамије пљељанске, и око 20 латинских натписа тврде да су и Римљани имали повеће насеље на овој важној тачци. Из овдашњих натписа ми само толико знамо да је овђе био муниципијум чије је име са S почињато. Колики је био саобраћај грађана старог Risinium-а а по томе колико је стар овај пут, може нам рећи један надгробни камен једног декурија (сенатора) колоније Risinium-а кога је Блау нашао у Рогатици (између Сарајева и Вишеграда).[26]

Овим путем даље к Дунаву нијесу ишли у средњем вијеку већи каравани, у колико се то може из сад познате грађе закључити. Трагови римске калдрме на Мокрој Гори, источно од Вишеграда на српској граници, показују да је био један стари друм који је из дринске области ишао на извор српске Мораве. Тамо је он долазио до једног римског муниципијума чије развалине леже источно од Ужице код варошице Пожеге. Његово име почињало је са Ма; до сад више ништа није познато.[27]

и оухити крала Стефана, и прими Бобовьць и Ѹжице и дроуге градоке босанске. Зборник врхобрезнички f. 336 (код Шафарика Pam. 80 фали мјесто о херцегу Шћепану; у једном другом зборнику стоји **Голубьць** мјесто **Бобовьць**). — Pleuna већ код Харфа (Die Pilgefahrt des Ritters Arnold von Harff 1496—9, ed. Groote, Cöln 1860, 212).

26) Натписе је сабрао Блау у C. J. Lat. III p. 1016. Два се налазе у дијарцијуму дубр. посланика 1792 (у дубр. архиви види се да су то били Giovanni Biagio di Sorgo и Gioranui Biagio di Caboga) код Енгела, Gesch. des Freishaates Ragusa (Беч 1807) 332. Томашек Oest. Gymnasialztschr. 1874, 657, мисли да је оно S од Sarminium ил Scaladis, које помиње равенски географ. Илирска варош Σαρνοῦρ Стефана Виз., »castellum regionis Canisal, quod Sarnunto dicitur«. комеса Марцелинуса (Roncalli II 313), био је у Дарданији код Scipi-а и заједно с њим задесио га је 518 г. земљотрес, S. је међу тим свакојако Далмацији припадало.

27) C J Lat. III p. 266 и 1023. О римским старинама ужичког округа: Каниц Serbien (Лајпциг 1868) 138 и даљ. Милићевић, Србија (Београд 1876) 586,

Из ове вароши ишао је на друм који је водио у Спрмијум (Митровицу) или у Сингидунум (Биоград); овај друм није ближе познат.

Љуб. Стојановић.

НА МАЈЧИНОМ ГРОБУ

(БАЛАДА.)

Не далеко тамо — тамо иза града,
Има једно место, где тишина влада, —
Где ни свежи лахор — с потока не пири,
Где се само покој и тишина шири. —

Ту на гробу старом — сваког божјег дана
Долажаше дечко, блеђаних усана,
Увек тужан, плачан, горке сузе лева
Те гроб миле мајке сузама залева. —

Па и данас ено, на гробље се креће
У ручици држи мирисаво цвеће
Да окити њиме гроб матере своје,
И да тешкој тузи олакша, одоле. —

„Мајко, мила мајко — почуј сина твога,
Почуј уздах мајко сина рођенога,
Остављен од тебе, — мрски су ми људи —
Туга ће ми мајко да раздере груди.« —

»Без оца, без мајке, без икога свога.
Без сестрице миле, брата рођенога,
Та то није живот, то је терет сињи
Та ми мисао мајко, млађан живот кињи.« —

590, 610, 616, 618; капет. Мих. Илић, путови у југозапад. Србији. Отаџбина 1875 Јули, Авг. (са картом). Др. Ј. Шафарик у Београду (ср. CIL. III 1023) држао овај Муниципијум за ширску варош *Μαρία* Отевсна Bus. (ed Meinecke p. 424). — У провинцији Дарданији чија насеља према с. зап. нијесу нам позната (према с и. до Horcum-a Margi-a, сад. Ћуприја ср. Heerstrasse 19 прим. 48) била је једна повећа варош *Μηρίων* Hierocles, *Μαριανξ*, Procop. de aedif. 281, 29; њен контингенат Pseudocomitatenses Merenses, Notitfa dignitatum ed. Seeck 29.

„Нит' ме когод пази, нит' ме когод гледа
Само сунце сјајно — кад у вече седа
Што на мене баци, своје сјајне зраке
— Па и оно зађе за тавне облаке.“ —

„А ја тужим горко, ма да ј' давно било,
Још се живо сећам, на мајкино крило. —
Та сећам се тужан, чега давно није, —
Јер највеће благо, гроб ми овај крије“. —

„Па кад ничег немам, у животу своме
Да укрепи наду, жићу млађаноме,
Кад ме свуда туга, свуда вапај прати —
— Нашто ми је живот, моја мила мати?“

И уморен тугом, на земљу је пао, —
А блеђани месец, над њиме је сјао, —
Па је и он зашао, — да не гледа ваје, —
Да не слуша горке, — пелен уздисаје.

Тек сутра дан људи — у јутарњем добу
Нађоше га мртва — „*на мајчином гробу*“
Препукло му срце у млађани груди —
Заспао је — да се не пробуди. —

Петар Ј. Петровић.

ПУТ ОД БЕОГРАДА ДО ЛАЈПЦИГА

(Наставак.)

Интересоваће те и запитаћеш ме колико сам потрошио целога, овога пута. Ево да ти кажем. За сам *подвоз* дао сам 33½ фор. Други ситнији и споредни *трошкови* ме коштају до 6½. *Бављење* ме стало око 20 фор. Дакле цео пут ме стао око *60 форината*, а то је око 12 дук. — Кад одбијем моје бављење, које знаш да нисам морао да чиним, онда видиш колико остаје неопходна нужна трошка преко толике грдне даљине.

Дошао сам дакле у Лајпциг; стигао сам у место, у које сам пошао; ти ћеш желети да ти што јавим о њему и из њега. Ево да ти причам.

Лајпциг је данас знаш, она чувена књижарска варош у Немачкој (у краљевини Саксонској), коју ми зовемо *Липиска*. Она је у такој равници, и око ње је свуда са свих страна така равница, да човек нигде не може видети брда, висине, и да чисто не зна куда теку ове две реке, и док не отидне до њих да их пита. Ја не бих знао ни на којој сте страни ви да кроз маглу не видим оно тамно сунце, где на једној страни направи један мали лук, и ја онда видех: а, онде испод онога лука, па мало ближе ономе јутарњем крају, ту је: тамо сте ви...

Лајпциг је и прилично велика варош, колико наших пет-шест Београда, али куд и камо лепша од њега. Прве београдске куће и здања, то су овде мале и *најмање* куће. Што ми се највише допада то је *превелика чистоћа* на све стране. И милина ти стати па погледати свако парче његовога краја. Код нас су вентилације на собама нешто ново, и чини ми се да то Енглези донеше по болницама нашим за време рата. Овде је то нешто врло обично, и готово сваки локал има под таваном са сваке стране по неколико рупа с вратанцима. И милина ти је видети кад уђеш у вече у кафану, а оно пуна кафана људи с мокром обућом и цигарама у руци па је опет тако чист и свеж ваздух као да си само сам у лепој соби. А гас тако блешти, да ти изгледа као да сунце греје у свакој соби, јер је цела варош осветљена светлећим гасом. Свуда је тако где год дођеш; па онда није ни чудо што видиш и овако румена пуна, и свежа лица на све стране сем оних кукаваца, који веч проведу по чађавим радионицама. „Српске новине« донесу сваки *десет дана* извештај да умиру по 20-30, па чешће и више; лајпцишке новине доносе *недељно* највише по 40-50, а то је 60-70 за десет дана. То је тек *три пут више*, а требало би *пет-шест пута* више, јер је Лајпциг пет шест пута већи од Београда. Код нас се непрестанце трчи лекарима и у апотеку (па у гробље), а код њих је јавна хигијена највећи лекар и највећа апотека а ови живи лекари само су лекари у крајњој нужди.

Сад да ти кажем о школама њиним.

Где год видиш највећу и *најлепшу* кућу, на *најлепшем месту*, слободно знај унапред сам, да је то *школа*. И учинило ми се да овде постоји једна изврнута сразмера: што су мања деца, то им је већа школа. Ја ти велим, на *најлепшем* месту, али немој мислити

да је то до каке лепе баште, близу пијаце, да има леп поглед, или да је она лепа за гледање на томе месту. Не, није ту „естетичка“ страна, већ *хигијенска* и *педагогијска* у најстрожијем смислу. Хигијенска: јер је здрава, и скројена тако, како ће, не да школи, већ да годи здрављу дечијем; педагогиска: јер је на месту без ларме, дакле даље од сокака, и да је удешена за рад и наставу, са сваке стране. И човек не може да гледа овај идеал бриге за школу и децу а да му се не рекне у себи: Благо земљи која има оваке школе! Та она мора бити срећна земља, па ма изнутра настава била тупља и ништавна!... Учинило ми се, да они и нечекају да кака потреба изазове зидање каке школске зграде, но они некако предвиде потребу, па зидају пре ње, па она чека потребу; и кад се укаже потреба, она уђе у готово. Тако је са свима школским зградама овде, и вишим и нижим. Да ли ћеш веровати и ти и сви ви тамо да су све зграде *основних школа* веће од зграда *универзитетских*? А колико имају права за ово, и колико су у томе измакли од нас, то ћеш ти најбоље знати.

Па и деца су им некако одвећ мирна и шуњава. Ретко ћеш их кад видети да се свађају и вичу, а никад да се бију, трче сокаком, и псују. Ја се непрестанце дивим овој њиној мирноћи и питам се, од куд им је: да ли им је школа дала с књигом, да ли мајка с крвљу? И још нисам решио ову тему. Ти знаш колико се код нас има посла с овим појавама. Та то знају код нас сви становници свих сокака куда ђаци пролазе. И за цело овде није поникла она реч „ђаци *ђаволаци*“, која њима не личи, но тамо. Ја сам пуно пута рекао: о, кад би наши ђаци могли да буду оваки! Та и ми би велики после били друкчији!.. Ономад се пустила из школе. Један се нешто наљутио, па бије једнога. Ја погледнух, а онај се смеје и трпи. Што? За то што је крив, па види да је крив, да је погрешио, па *признаје*, и сад трпи што га је снашло. О, ја се закамених од куд му толико савршенства, да оно види и признаје што је скривило, и да је толико јако да трпи. И нехотице помислих и рекох у себи: о, та да је онде, где се признаје и трпи, какав наш опеченко, шта би било сад овде на сокаку? А они се сасвим сами умирише и одоше. Данас се пустила из школе и мушка и женска заједно. Један враголан окупио па ногом рине снег на једну девојчицу од 10–12 година пред њим. Она иде мирно, као да тога и нема и неће да претргне нежан разговор са својом другарицом. Наравно, да се он откани.

Па и велики људи су тако мирни; само што та мирноћа код њих пређе у озбиљност па су врло озбиљни, достојанствени и солидни·

Теби је милина да се разговараш с каким њиним чиновником или ма ким. Место оне грубе надувености и званичности, он је пун љубави и услужности, тако, да мислиш да имаш посла с каким симпатичним пријатељем а не званичником и „господином". Ја сам неколико пута ишао на железницу те питао јесу л' ми дошле ствари, па су ми сваки пут с највећом услужношћу, без икаке замерке проводили по свима магацинима, те да их потражимо. И чисто им жао кад их нема И што је ко већи „господин", то је некако нижи, приступачнији, питомији и пријатнији. Место грубе субординације канцелариске, и оне надмености „господске," што је у нас често тако обична и несносна, овде је завладала свуда и по свима местима она друштвена углађеност, која неће *себе* да истиче, но хоће *другога* да услужи и дочека, и која је тако *од срца*, да заиста чини те је живот пријатнији и слађи, без икаких „личних ствари". Место *мржње* и свега другога, овде ти је просто само двоје: *љубав* и *поштовање*. И заиста ја пуно пута помислим: да није овоме свету притиска озго, од Берлина и да његове економске прилике нису овако пострадале, он би био најсрећнији народ.

Заинтересовало ме јако *чело* саксонско. Оно ми изгледа ванредно чело; чело пуно опет неке мирноће, *збиље* и *студије*. Некако ми се чини, а не дај Боже да буде, да нас карактерише много више *глас* но чело, више *реч* но мисао, више *дрека* но памет. Ми не чекамо до сазримо; ми као да мало и радимо да истински узримо, па онда радимо са зрелошћу; но само надремо нешто, па онда мислимо да знамо Бог зна шта и све, па се развичемо што није ово овако а оно онако. На тај начин се изблејимо, што вели круна српске књиге, и изнесемо све на поље, а врло мало истинске вредности задржимо изнутра. Па кад дођу озбиљни часови за рад, ми погледамо, а оно око нас и с нама пуно оних што умеју и могу да *мисле* и да *раде*. Та ја се свагда бојим наше неке *шупљике* и *празнине*..... Код Немаца ми некако изгледа обрнуто (али обрнуто на добро). У овој својој мирноћи и збиљи они још од ране младости више *разгледају* и *премишљају*; и мисле, ћутећи; и раде мислећи; и ћуте мислећи и радећи. Па тако ништа не изиђе на поље но остане у нутра. Па кад једнои погледнем оно унутрашњост пуна, садржина велика, и унутарња вредност сваког појединца је куд и камо надмашила нашу. И кажем ти, да ме је чело њино јако заинтересовало, и да сам се пуно пута питао: ко им га даде? Да ли школа њина начини ово чело, да ли чело ово начини њине школе?!.....

Довео сам те причањем до Лајпцига, и увео сам те у ову лепу варош пуну *књига* и артија, и најлепше и најразновсније *свиле.* Сад ћу још да ти кажем неке и неке ситнице, које ће још боље корактерисати ову земљу и ову варош, а које ће те, знам, интересовати.

Кад сам пошао отуд навио сам сâт тачно по београдском, и пазио сам путем да ми не стане, те сам га готово сваки час навијао. Кад сам дошао овде, мој сâт иде пуно *по сата* напред, а њини сви *изостали* за толико. И ја сам пазио на изгревање сунчево и они заиста имају право, јер кад мој сâт каже 7 сати онда сунце неће да изиђе: онда је овде још готово мрак; а кад њин сат каже 7 сати а мој $7\frac{1}{2}$ онда се помоли сунце иза брда. Код вас је онда већ прилично „одскочило". Тако дакле за пуно пола сата ви радите све *пре нас.* Кад ја ручам, ја велим: „ви сте већ ручали", кад ја легнем, ја помислим да сте ви већ легли.

Велики медвед и поларна звезда попели су ми се некако много више главе и отишли мало на исток.

Сунце ми прави врло мален круг на југу тако, да из магле, што је поред земље, ретко кад и излази на видик; и мени се чини кад бих још оволико отишао на север, да га не бих ни видео.

Врапци нису као што су наши што су, но *црни* без мал као наши чворци, а ситнији су од наших и мање их има.

Мачка је врло ретка животиња, тако, да сам за месец дана видео само две мачке.

У толико су пси чешћи и обичнији. Али знаш ли који, и мислиш ли да се госпе саксонске баве шњима као наше многе београдске, итд. с оним „пинама" и „цуцама", које им у многоме замењује највећу дужност и најлепше уживање — децу, и око којих по нека „милостива" више утроши само за купање, шишање, но која сиротица за одело и хлеб свога чеда. Не. Велике и мале Саксонкиње гледају своју децу, и с њима се забављају, а с псима *раде.* Чуј, *раде*; раде као год ми с коњима и воловима. Пси су као наши планински они овчари и самсови тако крупни и јаки; па је упрегнут у повећа колица, један или два, негде и три, па вуку. И готово сав мали обрт по вароши врше с псима. Нарочито пијаца се цела довуче и одвуче на њима. Красна је то животиња. Тек овде да видиш оне добре псеће особине које се хвале у Зоологији и свакој причи о њима. Да видиш само како је *трудљив*, послушан, и како је *запео.* А кад дођу на место, газдарица га испрегне, и пусти те се мало прође и одмори, па га после зовне, а он дође па се на, мести у запрегу, пред кола сам лепше но и коњ и во. Један пут

беше киша и блато, и прилично ладно. Ја прођох поред пијаце. Једна пиљарица испреже псето; оно се све пуши од зноја; она извади из кола малу асуру, простре је крај кола и рече нешто; псето скочи и леже на асуру; она извади сад неку поњаву и покри га тако лепо као оно мајка своје дете у колевци; па онда поче да скида с кола оно што је донела. И овде, особито сад ближе зими, ништа није ретко видети тако интересантну и нежну бригу око овога највернијега пријатеља човековога међ животињама. Колико сам пута ја помислио: колико још *коња* и *волова* има код нас, који немају ни огртача а камо ли простирача, ни у зиму а камо ли у јесен!......

Овде још нисам видео *волове* и *волујска кола*, а чини ми се нећу их ни видети. Ситан посао у месту врше, рекох ти, пси, а крупан коњи; сав даљи посао и ситан и крупан ван места врше железнице, којих има на све стране; ору и раде земљу на коњима и с машинама, и тако су им спори волови непотребни, и само их хране за клање.

На једном месту још у путу видех један повелики чопор некаких животињица, које личаху на прасиће, али толико каљаве да се већ *црне*. Погледнем ја, који је оно ђаво? Свиње нису, танак им врат, глава округла, њушка није за ривење земље, нису тешке но неке лаке и хитре животињице. Који је оно белај? запитах се и по други пут. То беху вајне *овце*, и то му беше »преби јело стадо« !....,

Позоришта има овде два: старо и ново, а представе се дају сваки дан сем недеље и празника.

У вече је врло лепа шетња по улицама лајпцишким. То је најлепша шетња, јер су улице, куће, гостионице, све дивно осветљене, а по дућанима стоји тако силан и луксузан излог свакојаке моде и раскошлука, да би и немарљивога Диогена заинтересовало и привукло да га гледа.

А на повећим улицама виде се гомилице света око *телескопа*, који свако вече овде нишане у небо, и којима свак живи прилази и за 20 пара гледа небеске дивоте и чуди им се. Ја сам до сад гледао *сунце, месец, јупитра*, и *сатурна*. На сунцу се виделе његове црне пеге, особито она једна највећа. На месецу сва његова брда, вулкани и кратери. Јупитер се блештао као сунце, а окружен са своја четири сина измицао је тако брзо, да мораш телескопом да идеш за њим да га хваташ ако ћеш да га гледаш. А сатурно је, го мало жућкаст, пливао у ономе своме сјајноме прстену много лепше и величанственије, но што смо га ми игде на слици гледали.

Како сам се једном, први пут, зачудио кад видех неку белу штампану објаву на зиду у којој се казује како ће сутра *време* да буде! А како сам се некако и сам више осећао сутра дан, кад истина би онако. Сад сам се навикао, и то ми ништа необично није. Овде и у новинама излази сваки дан белешка како ће време да буде сутра. Те белешке приређује и издаје овд. метеоролошки иститут.

Био сам у њиној цркви, и хоћу да ти кажем како је тамо Ти знаш да су Немци протестанти. У толико ће те више интересовати њина црква и све у њој, јер није као у нас. Ево слушај како је: с поља је крква као и у нас само мало већа, а много лепша и на њој нема крст но громобран и на свакој (па и по селима) сат. И још нешто с поља, врло интересантно, што одмах пада у очи: нема порте и гробља око цркве (а још мање у цркви). Све су цркве одграђене, и стоје онако на ледини, као у Београду Делиска Чесма. А неке старе су се умешале у куће тако, до не знаш ни које је црква, само видиш горе торањ. И мислиш ли да ће се икада десити кака неуљудност око цркве? Не. Они сви, а нарочито она нижа класа, која редовно походи цркву, чува цркву као праву светињу. Но да уђемо унутра. Ту је много интересантније. Црква је толико дугачка, да се с врата једва види други крај онамо у тихој светлости, и човек изгледа мали као дете. С једне и друго стране су клупе као у скупштини, а по средини је пролаз. По зидовима нема никаких слика ни икона, само онамо у крају једна, Христос распет. Онамо више врата је „кор“ као у саборној београдској. У већим црквама има и с леве и с десне стране таких узвишења за публику. На „кору“ је велики клавир што се зове оргуља, а на средини цркве је друго узвишење, што се зове проповедница а цела црква блешти као да у њој сунце греје, али не од свећа, воштаних и смољаних, но од чистога гаса светлећега. Дакле видиш да ни свећа и дима немају. Сад да видим како се моле Богу. У новинама свагда стоји која служба служи, кад почиње, и ко од свештеника, не служи, но проповеда. Силан свет дође, и старо и младо, и мушко и женско и богато а још више необразовано, и сваки понесе са собом своју књижицу. Уђу и поседају, у највећој тишини, где ко хоће. На једној дашчици о зиду стоје написани бројеви, које ће главе и који стихови из светога писма да се певају. Сваки то нађе у својој књизи. Сад оргуља засвира монотону али дивну мелодију, а они сви прате и певају. И то је дивно чути кад зајечи неколико стотина најразличнијих гласова. Мени и нехотице падне на памет онај дремеж у нашој цркви где нико ништа нема да чита и да пева

сем сирочића ђака и онога великога кукавца учитеља, који се већ и у школи и сувише навикао. Па помислим и овако: вала Богу, међер њих и црква по мало потстиче на књигу и читање! А још кад видим да свак оно чита и пева својим рођеним језиком и разуме сваку врсту и сваку реч, а ја онда и нехотице помислим на онај наш грозан црквени језик, који крије од нас свих и оно мало светлости што би нам је црква изнела. Па кад видим како се они сви предаду што но веле и срцем и душом оној садржини коју онако сви слошки читају и певају, е, Бога ми ја им онда лепо позавидим. А још кад видим да је то врло кратко, и на одморак, па кад видим да изиђе онај који заступа Христа, па стане да проповеда чист морал помешан с врло мало богословскога духа, онда ја одам Лутеру, основаоцу ове дивне и кратке церемоније, најдубље поштовање. Њина је богомоља просто свирка с песмом, или песма са свирком и једном беседом пуном морала и поуке. И још ћу ти једно чудо казати. Један пут читам у новинама: у тој и тој цркви тад и тад *концерт*. Каки концерт у цркви?! питао сам се ја с највећим чудом И јесте истина. Ставиле се неке црквенске песме на ноте, па ће да се свирају и певају као обично, а деца научила опет по коју те да певају сама на кору код клавира и с њим заједно, па ето то ти је концерт. И силан се свет слегне да слуша лепе песме, а по негде се и улазнице плаћају, као на бал или у позориште.

Ето тако је у њиној цркви. Сад да ти причам о ономе што је близу цркве, о пратњи и гробљу њином. И овде има нечега врло привлачнога И мени данас врло смешна и дивна изгледа наша пратња и сарањивање мртваца. Они црни попови шчепају онога јадника мртвога па се заједно с ђацима и учитељем развичу сокаком и често у највећем трку јуре оној вечној кући покојниковој из које он више никада неће доћи својима. Она вика и по опелу и путом, она немилосрдност с којом се мртвац испраћа на онај свет е Бога ми право да кажем, свагда ми је по мало изгледала целатска, а сада много више. А да видиш, с каком се овде мирноћом дође кући и узме мртвац па да видиш с каком се тишином и поштом носи сокаком, па да се чудим. Ја сам први пут мислио: носе некакога свеца! Мртвац је на колима претрпан с венцима и свакојаким цвећем тако да му се нигде сандук не види. И кола и коњи и људи, све је у црно обучено. Поред кола нема никаквих ђака ни рипида ни чирака ни крстова. Заборавио сам да ти кажем да се они не крсте руком као ово ми, а крштавају се у цркви, не деца мала, но тек у 14 години. Поред сандука неколи-

цина носе по једну лепу велику грану као лепеза од некога цвећа кога у нас нема. Цео свет за колима иде у реду по три. Породица покојникова је за мртвацем у колима. А од све комедије црквенске је само један свештеник у колима с породицом покојниковом. Нико дакле нити пева нити кука сокаком, но иду с таком мирноћом и тишином, да је и теби чисто жао онога покојника и да имаш кад да помислиш да ће можда у скоро и теби онаку почаст да одају. У томе дакле непостоји она питалица:

„Ко увек пева,
Кад други кукају?“.....

Мислиш ли да свештеник иде за то да кука, то јест, да пева на гробљу? Не Он тамо, ма и најгрозније време било, разведе беседу на гробу о онамошњем животу, што веле, на оном другом свету, то јест: како ћемо и ми сутра са њим, како ћемо сви онамо и како ћемо навек остати онамо и овде смо само још за мало, па за то како треба да угодимо свој живот: да живимо лепо, да се волимо, да чувамо своје здравље, да будемо добри и тако даље. И породици је то највећа утеха. Она заиста помисли да ће се сутра с њим видети на оном свету, који је толика утеха за оне који верују да га има, а толико страшило за оне који знају да га нема. О, sancta simplicitas! О света скромности и побожности! Ко те није видео нека дође овде да те види; ти си овде. Ко те није осетио, нек те овде осети....

Кад сам код гробља, код ове вечне куће оних сиромаха, који су до јуче тумарали по површини земљиној као ово ми, и радили ово што и ми, па сада, када као да свега тога није ни било никад, спавају мирно мирније но икад, тих сиромаха, који оно сјајно сунце што га ми гледамо никада више неће видети, не, но кад сам код ове наше вечне али страшне куће, онда хоћу да ти бар што и о њој испричам. Кад хоћу ово да ти причам, ја не смем да помишљам кака су наша гробља. Ово је овде просто рај, најкраснија башта, најлепши парк, по коме се шеће само онај који ће скоро тамо па га огледа, или онај који и то и то уме да замисли, па хоће неколико часака да проведе у тихом сећању на крај свога живота, и да изводи правила за свој кратки живот ван ове баште, а дуг предуг, и вечан, у њој. Ја не могу да ти испричам ово. Ово се не прича, као год Беч; ово се само види. Замисли једну грдно велику просторију ограђену високим зидом да нико не може видети шта је унутра, и да спољна животна вика и жагор ни мало не смета миру и покоју мртвих. Помисли сад то најправил-

није издељено на мање одељке по средини пут с краја у крај. Сем тога помисли и око свакога одељка, па и најмањега одељчића пут, тако, да цело гробље, сваки гроб можеш обићи, свуда готово да идеш стазом. Па да видиш дивних натписа. Овде нема оно наше „Здѣ почиваѣть рабь божіи," тај и тај, или: „овде лежи" тај и тај, и тако даље. Но, то су већином лепи кратки стихови, било оригинални, било узети из књижевности или из библије. Зар ти Бога ти није милије кад прочиташ на целом гробу испод или више имена покојникова само две три врсте од прилике с овом садржином:

„Не умире никад онај,
Који у успомени својих других остане;
Умире само онај, кога забораве;

или ово:

„Не стој, не ћути, не мируј никад!
Јер ево овде те чека вечни мир."

или овако:

„Нема на земљи мира —
Само је овде вечни мир."

или ово:

„Овде спава моје красно дете"
то и то.

Зар ти није велим, милије кад видиш тако једну мисао која и тебе ономене на ону груду земљу која ће да те покрије, и на сам живот у коме још мало имаш да гостујеш, него кад станеш да се мучиш сричући она недотупавна црквенска слова по гробовима нашим? И опет да ти кажем да је ово најлепши парк и најбоље место за шетњу и мирно размишљање о овоме свету и људском животу. Помисли још поред свакога гроба јелу или бор; помисли по неки цео гроб ограђен зеленим борјем; помисли гробове обрасле најразновrснијим травама и цвећем; помисли још свуда највећу чистоћу и ред, па ето имаш бар површну и врло бледу слику од ове дивне живе панораме где мртви бораве. Али то ти је слика обична, од свакога дана. А ја сам готово случајно, шетајући, отишао на сами Божић. О што сам тога дана, тако случајно, видео над овом земљом што мртве покрива, то ће ми остати целога живота као највеће чудо од лепоте и нека чудна осећања. Ја сам ишао средином. И с десне и с леве стране су гробови Но куд пре да погледнем и на чему пре да зауставим своје очи! На хиљаде гробова и с једне и с друге стране стоје све лепши од лепшега, и не знаш који је лепши. Не знаш, јер не видиш гроб, плочу и нат-

вис те да по скромности његовој пресудиш да ли је сиротињски или богаташки. Сви до једнога су претрпани гомилом најкраснијих венаца и најлепшега, најшаренијега цвећа тако, да цело гробље изгледа најлепша мајска башта, коју ми још нигда никад нисмо виделн. А усред венаца, усред гомиле цвећа стоји „кристбаум“, бадњачица. То је млада јела или бор, разне величине, од колена па до уврх највећега човека, па искићен сваковрсним пантљикама, ружама и другим цвећем тако, да изгледа лепши од џбуна руже кад се расцвета. И само по величини бадњачице, и по луксузу њенога накита, можеш познати које је гроб богаташев. Али у толико ти се укусније чини оно скромно и онако брижљиво намештено цвеће на оном сиротињском. Венци, венци!.... Цвеће, цвеће!.. О, ви видљиви знаци и највернији изрази онога најдубљега и најделикатнијега осећања! Та ви казујете најузвишеније нешто: то је *љубав*; ви значите срце!... Ено је једна сиротица где седи код једнога гроба, па брижљиво намешта оне венчиће! Чини се као да нема с ким код куће да се разговара на Божић, но је дошла некоме овде. Она не плаче, јер је то чинила пре; но ено, просто мирно седи, ћути, и разговара се... Ено онамо друга! Оно је сигурно мајка. Она је сигурно овде пре неколико дана, оставила своје једно чедо, па пошто ону другу своју децу код куће гледа сваки дан, она је дошла на Божић да види шта јој ради ово чедо што га одавно није видела. Ено, како лепо понамешта оно што је немилостивни ветар мало покварио!... А ко је оно легао на онај гроб па ћути као да је и сам у гробу?! О, то је по свој прилици она, којој је све ту закопано.. А глете оне дивне цуре, што јој се образи беле као млеко, шта она тражи овде? Што је она плачна онако дубоко?! Она тражи драгога са ким је хтела заједно да је сахране па нису дали... А она друга онамо?.. Она жали брата... А онај чича стари?... Он сигурно огледа како је овде, јер, ено, клецају му колена... А она сирота гурава баба? Она већ више воли ову нову но ону стару кућу... А она деца невина?. Она иду па се чуде свему томе, и питају радознало:

— Је ли отац, где је мајка? или

— Је ли мајка, где је отац?...

И тако даље.

Ето то ти је слика од Лајпцишкога гробља на Божић.

— Ама, па зима је?! рећи ћеш ти.

— Ама је онај унутарњи жар раскрави, одговорићу ти ја. Сад да идем даље.

Иза гробља, које је управо с источне стране, пружило се равно поље, дуго и широко, које је разуме се обрађено све до последње стопе. На томе равноме пољу има једно врло мало узвишење. Оно је окићено липама јелама и боровима а у средини стоји један споменик од камена, ограђен гвозденом оградом. На камену озго стоји калпак и сабља некакога јунака, а на камену според стоји уписано ово:

»*Овде је стајао Наполеон 18 Нов. 1813. посматрајући велику битку народа*«.

Ту је била некака воденица ветрењача, па је за љубав великога јунака развaљена, те подигнут овај споменик. Крај њега је начињена једна мала кућица у којој седи један инвалид те продаје фотографије споменика с описом целе битке, и прича људима, који дођу да виде ово.

Докле сам ти ово довде причао ја сам још више које шта обишао и видео, те ти сад могу испричати још које шта.

Био сам у »сецир-сали«. Уђосмо у собу. Она готово пуна столова, и сви изгледају готово крвави. На средини беху два по већа астала. На једноме се истегао један човек го голцит. Приђох ближе. Човек пун, бео као млеко, цео целцит. Само су му груди просечене и извађена цела утроба, и растурена по карлицама и асталима. Зови га слободно колико хоћеш, збори му што год хоћеш, чини му што год хоћеш, он ти неће ништа. Она срамота коју је целога живота крио, ено је сад са свим откривена, и њега се не тиче... На друго асталу до њега стоји друга лешина. По дугој црној коси, по сисама на грудима, по виткости целога тела, познаје се да је то женскиња. Њој беше глава развaљена и мозак извађен И то није било доста, но јој најдоњи део трбуха просекли и целу материцу извадили. Коса прснула по асталу, руке раширила у страну. Обоје беху млади. Обоје је можда пре неколико дана погледало сокаком једно за другим, и можда још нешто више... Сад ево их овде мирно једно поред другога. Баш ни абер, он што је цура поред њега, она, што је млад момак поред ње Обоје су донесени овде да се види каком су смрћу умрли. За то мора свако парче тела да се исече и да се прегледа. Ја помислих: о шта ли су до јуче обоје радили? Шта ли је мислио онај извађени мозак, за чим ли је куцало оно срце у карлици? Шта ли би, и како ли би радили сад, да могу да оживе на ново и да живе још један пут? ...Крај њих на трећем асталу беше једно дете од својих пет-шест година, бело као снег, и пуно као зелена јабука. Оно је по овој прилици умрло од дифтеритиса. Мени се чи-

њаше да спава и да ће сад да се пробуди. Није ми криво кад се организам већ истроши, па посрне али овако млад, цео, здрав и неповређен организам кад видех па мртав, мени просто би криво на смрт што је тако немилостивна, и на науку, што није изнашла силу да је победи. И дође ми луда жеља: да могу да дигнем да оживим све троје; њега да пустим нека *мисли* и *ради*, њу нека *воли*, а дете нека *учи*.....

Одатле се кренемо у другу салу. И она је пуна столова. И она тамо до ње је пуна. И она трећа. Сви изгледају крвави. На све стране пуно људских кошчурина. На пуно астала стоји по једно парче од човека. Крај врата пуне преграде крвавих кецеља, рукава, и пешкира. Маказа, ножева, кљешта, игала, ни броја се не зна. Ту стоје медицинари ђаци, и сваки превրће, чупа и разгледа судове пређашњега живота. Они муче и уче мртво тело, да би могли да чувају живо. Оно тамо где бесмо мало пре, то су они покојници, које је смрт сама изненада нашла, а ово су они сиромаси који су њу тражили и нашли. Оно су самртници, ово су самоубице. Колико ти је тамо жао што је она крвница угасила онако дивне огњеве, у толико ти је овде још жалије кад помислиш да су животне прилике да је овај наш живот да смо ми *натерали* ове јаднике да одузму себи оно што је свакоме најмилије. И довољно ти је само да се запиташ: што ли су се сами убили?... па да ти се изазове читава гомила и мисли и осећања о њиноме животу, који им је тако био сладак, хоћу рећи горак, да су се решили да га баце.... Ја сам се све бојао да један од ових жалосника не викне: *ви сте нам криви*!....

Оставивши салу и опростивши се с овим јадницима, које сигурно више никада нећу видети, ја сам овако мислио: Ао свете, како ми изгледаш чудан! Колико је њих цркло за влашћу над овим светом! Колико је њих пукло за богатством овога света! Колико њих грамзи за таштом славом у овоме свету! Колико њих муче разне несварљиве и сувопарне доктрине! Колико њих живи само животом телесним, животињским!.. .. А нико не мисли да ће овако и он сам сутра, и можда кроз који час! А сваки ће на самртничкој постељи, у последњем часу да каже: е, да ми је опет да оздравим; сад бих знао како бих радио!... И заиста, кад би ми умели да помишљамо на овај последњи час, кад би ми умели да се сећамо гроба и онога његовога мрака, ми бисмо много што радили друкчије, него што га радимо данас.

И све ми се чини да је Христос потпуно право имао кад је рекао: „Блажени су они, који су чиста срца, јер њихово је царство небесно“, хоћу рећи земаљско....

И све ми се чини: докле ти срце не буде чисто и мирно, докле ти „савест“ не буде мирна и задовољна, докле ти дакле цела унутрашњост не буде чиста, срећна и слободна од свих порока и грехова овога света: дотле, ето, свете, знај, да си *луд, несавршен несрећан*....

Данас је снег до колена. Мраз је у велико. Све се живо сакрило у топлу собу. Ево и мене у соби. Неко лупа на вратима.

— Ко је то?

— Дете.

— Шта тражи?

— Продаје зелену траву за тице.

— Пошто?

— Две паре завежљај.

— Од куд му је?

— Чепркало снег, па нашло испод снега.

— Сирото! зар му није зима?

— Јесте, али мора.

— Што мора?

— Гладно је....

— Што ће му паре?

— Да купи хлеба.

Да и ово овако срећно створење неће доћи сутра у — „сецир салу“?.....

Ево читам новине. Прво званични део: „лицитација“, суд..... продаваће томе и томе то и то; „стециште“, над имањем тога и тога (навукла се облачина); „оглас“, та и та фирма је угашена; „објава“, тај и тај је побегао, препоручује се властима да га хватају... Сад незванични део: На ручку, који је приредио Н. Рајхсканцлер је рекао да сад нема повода да даје оставку, (опште допадање).... Цар је здраво.... Царицу нешто боли глава.... Тај и тај принц био је у лову.... Тај и тај Ерцхерцог био код тога и тога на ручку..... Тај и тај Курфирст испросио ту и ту.... У Паризу је била осамдесетгодишњица Виктору Игу. Он, одговарајући једној депутацији, казао је да је Париз сад господар света као некад Атина и Рим Стари фразиста није се уздржао да не спомене међ осталим варошима и Берлин (да Париз њима господари)!.... У Енглеској траје још покрет Ираца и влада гледа како ће да га угуши.... У Италији се опет појавио старац Гарибалди с његовим претендистима. Стари занесењак није се још оставио демократских иступа и влади талијанској непрестанце ствара нове неприлике...- У Аустро-Угарској сељачки покрет заузима све веће и веће раз-

мере. Расцеп у језику ушао је чак и у војску и прети великом опасношћу (јер одбацују немачки језик као општи, него хоће свака нација да говори својим језиком).... Швајцарска непрестаје бити прибежиште светских рушилаца поретка... У Србији је железничка конвенција свршена, и има изгледа да ће кроз коју годину наши фабриканти стећи живља обрта на балканском полуострву. Трговачки уговор с Аустро-Угарском опет је наишао на неке мале тешкоће, али има изгледа да ће се мирно разрешити.... Грчка не престаје са спремом за рат, а Порта не попушта... И тако даље. За тим долазе белешке о дружинама разним, о састанцима њиховим, и друге белешке са сокака, из суда, из полиције, самоубиства (из »непознатих узрока"), како ће време да буде сутра, преглед позоришни, који реферат, телеграми, и приватни огласи. Ти ћеш рећи: па новине као сваке новине. А ја ћу рећи: и јесте, само се опет опажа једна врло интересантна одлика: што нема новинарских чланака, и што се само хвали већином све оно што се критикује Грдња новинарска у тих је тако ретка, као и озбиљни чланци, који би претресали друштвене и политичне ствари. То је врло значајно. Немци немају толико којекаких дружина разних, да је сваки од њих члан по две три дружине. Своје састанке имају скоро сваке недеље. И на тим састанцима износи сваки своје мишљење о разним стварима, а у новине дође само извештај о томе. Па и ту се осећа једна врло велика одлика. Све се врзу око прошлости, и причају из прошлице; садашњицу и будућност готово и не додирују. Филозофија, педагогија, а највише песници и класицизам, ето то је чиме се Немци данас највише баве у своме „јавном" животу. Чудо дивно да економију а нарочито политику, у опште све више друштвене ствари готово нико и не дира. Један странац рече један пут: Немци много читају, а опет ништа нечитају. И мени се чини да је имао потпуно право. Но имај на уму да се ово говори само о новинама, а књига, научних и забавних, има врло добрих; али се и ту опет осећа она горња особина. Мени у опште изгледа да су Немци узели извесну масу знања, ону готовину, што је наука извојевала, па је врло вешто обрађују, дотерују, тргују с њом, и шире у масу а оставили су Енглезима и Французима да чине веће изналаске научне, и више реформе друштвене.

(Наставиће се.)

Ј. Миодраговић.

ВЕЗИР АБОГОВИЋ

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

написао

Н. В. ЂОРИЋ

ЧЕТВРТИ ЧИН

I

(Шатор **Махмудов**, врата су према истоку)
(**Рустан** и **Омер** крај успавана **Махмуда**. Прасказорје.)

(Наставак.)

Омер. Но хвала богу, кад нам заспа већ.
Под Ново Брдо од кад падосмо,
Још није њему с миром прошла ноћ.
Под овим градом тај га снађе јад.
Не спава мирно ни за један трен
К'о да га гони нека грозна сен.
Час преза, виче, дршће као прут,
Час косе чупа, час ко рис је љут.
О, брате, зло га грдно мучи. —

Рустан. Зло.

Омер. И дању није више као пре:
У оку му се угасио плам;
У лицу блед, у срцу му лед;
С језика само потиче му јед.
Не диже главе поносито сад:
Дубоки, тајни обори је јад,
Не ходи више јуначки к'о пре;
По мало збори, нит пије нит је.

И често стане, мисли, затим сав
Задрхти, цикне као љути лав,
Султана Мусу врагу шаље. — Што?
Ја не знам — зло га грдно мучи. —
(узима сеџаде и простире га.)

Рустан. Зло.

Омер. О рујна зоро, што нам тако сјаш,
Небесног мира лепа слико ти,
Донес' и њему мира жуђена.
Молитвом првом за њ се молим ја.
Окрепи њега. Алах, алах,
О алах, буди њему милостив,
Поклони бедном један миран час.

Рустан. (клекне) За њега алах, молим те и ја.

Омер. (устаје) Полако ајдмо, много ми је драг
Тај час и сан, што њему тако прија.
Полако, да се не пробуди. — ајдмо. (оду обоје)

II

Махмуд. (у сну).
Не — не — о даље (ћути.) Пуштај — грозо јох (дрхти.)
Не дави грозо, — даље — јох! (скочи).
(пола у сну.) Не, мајка ниси; мани, пуштај већ! — —
Куд водиш децу за собом толику?
Гле, што се тако церекају на ме?
Та крвава су, — зар се могу смејат?
Ти рече њима, ти поведе њих,
За пркос мени. — Та деране ћут'!
Зар мени да се руга бебенче?
Гле ово црно, суво! (удари мачем) Ту погини —
Ха плачи сад. — Ху! Колика то вриска! —
Зар сви да вриште? Децо, лакше, аман!
Та глава мени пуче. — Гле, и плам.
И дим и ватра, пуца сињи кам.
А деца пиште; ватра око њих;
А мајке доле, мене куну све.
Шта? Острвица! она горе то.
„О нека му је проклет род и дом,
Ударила му куга у њ'и гром,

Не им'о нигде мира нити станка, (све тише.)
Не им'о среће ни весела данка.- —
Јох. (клоне)

III

(Омер и Рустан долазе.)

Омер. Бабо! бабо! Освести се! Ми смо. —
Твој син те грли, бабо, Омер твој.
Махмуд. Куд оде она — виде ли је ти? --
Јел' давно сунце зашло?
Омер. Ох и то!
А мало пре је будан био. — Јесте
И зора свиће. —
Махмуд. Надаш ли се добру?
О синко, ти си млад и с надом гледаш ти
На сутра дан и чекаш мили његов зрак,
За њиме жудиш к'о за мајком одојче.
А ја — у прошли дан би глед'о радије:
Јер само нови јад ми носи нови дан.
Па ипак, ох, у прошли када погледам —
И тамо јад и клетву видим.
Омер. Оче мој!
Мухмуд. Големи, сине, греси! Народ пашта сав.
За откуп душе живот заложиће свој.
О Душане, о Лазо, јадни Лазо мој,
Ти лаковерни Лазо! Куд вам слава оде? куд?!
Зар тако трошно, тако јадно беше све?!
Омер. Ох оче!
Махмуд. Сине!
Рустан. Нуто сад.
О каквој слави збориш оче мој?
О чему сањаш? шта ли бунцаш ти? —
Баш ничег нема, све је пепео то,
А твоје су ми речи ветар плах,
Што не да мира мртву пепелу,
Већ у очи га мени наноси —
Зар везир царски сме да збори тако?
И да л' се тиме везирство добија?

Где оде срце? где се деде ум? —
Срамота —

Махмуд. Ти! — Не могу рећи тешку реч.
Пред очи сад ми младост луда искрсну.
Те боно срце стаде јадом цепати.
Ти страховита слико бола мојега,
И ти ме хоћеш сад у јаду кињити! —
Ја јаничарски бејах млађан капетан,
Највиши стасом, јунак лицем најлепши.
И није било равна Богојевићу
Ни на дивану ни на љутом мегдану.
И бејах смеран, благ, и неки анђео бех
Међ сатанама; видех добро да сам туђ
Народу томе; штедео сам свагда крв,
Ђаурску крв, ал' ево тешка јада сад:
И тај се мирни голуб створи гавраном. —
У Дренопољу, томе граду славноме
Дворећи сабљом и јунаштвом беглербега ја
Улучих срећу — не, несрећу! проклет час!
Видех му златокосу, дивна лица кћер,
Зарему плаховиту срца пламена.
Ја дрзак бејах, видех скупи адиђар,
Заложих главу за њ и срећу своју сву.
На ока њеног пламен срце плану ми,
Јуначке кости тешки обрва ми јад!
И она поста моја, лепа Туркиња;
И отац сад ти Турчин поста, Рустане,
Твој отац ђаурима демон постаде,
И тебе роди, сина красна, достојна,
Од кога тражи, да му буде човек сад!!
Зарема беше врела, огњевита крв,
А све што букти брзо и изгори то.
Пет пуних година сам горео и ја
Уз ватру њену. Али, прође већ и то:
Са језом неком само сад се сећам ње.
К'о сужањ, кад га из тавнице пустите,
Ја пођох друга тражити по свету сад.
И нађох Данку, твоју мајку, Омере.
Ах она беше тако блага као ти,
А мила као први премалећни цвет:
Са тугом тешком вазда ја се сећам ње.

О где је сада, да ми каже скривен пут?
Реч њена мени драга, света била би.
Ја само видим овде њену милу сен,
А ње ми нема, нема.

Омер. Бабо!
Махмуд. Нема је!

(**Муса** долази.)

IV

Муса. Из Новог Брда посланици неки,
О миру хоће да говоре с тобом.
Махмуд. Нек дођу —
Рустан. Ја се морам бринути,
И за се и за оца чуднога.
До краја не дам како хоће он.
Показаћу му, су чим шалу збија. (оде)

V

(**Махмуд**; **Урош**, **Ненад** долазе).

Урош. Је л' вољан Махмуд везир честити,
Невољну реч да чује.
Ненад. Реч јуначку.
Јер ту невољу само јунак зна.
Махмуд. У чије име?
Урош. Града целога.
У име свију Новобрђана
Богојевић те поздравља, везира.
Махмуд. Везира само?
Урош. Даље како волеш. —
Ти ниси само везир?
Махм. Нешто још.
И то је нешто тако мала ствар,
Да цео свет ми тумбе окрете.
Па шта је мени поручио брат!
Урош. Зар брат?! — О дивне, миле речи брат!
Имадох и ја брата рођена,
Под Смедеревом логибе ми он;

Од кога паде? — Прегорећу све!
Сд својег' ево дражи ми је туђ.

Махм. И зна да има брата?

Ненад. Ваљда зна.

Урош. И то му знање горчи цео век,
Ну сад у мелем створиће се све
И старе ране залеће се.

Махм. У томе ми је још један пут брат.

Урош. (за себе) О боже. да ли веровати смем?
Да л' јаде наше казати му смем? — (гласно)
Да није добро познаћеш и сам
Јер непозвани амо дођосмо.
Да не ће мила бити понуда
То знамо ми и цео знаде град:
Михајло иште мир од султана. —

Ненад. А штету целу богат откуп ће
Накнадит, Литре злата сваки дом.

Урош Гле шта сс може рећи за тај град.
До јуче славан, а порушен сад, —
У њега се је скрио нечиј брат'
А ти лумбардом гониш га оданде;
Гониш а врата затвараш бегунцу
И бритку сабљу пред ноге му мећеш.
У походе му шаљеш смрт и гроб,
И рад би да га сатре глад и жеђ.
На њ' хајку дижеш к'о на какву звер. --
Не тако — немој, ако б га знаш!
За славу стару ако само знаш!
За мили очев ако знадеш дом,
Не тако, то је муња за њ' и гром.
За мила брата ако знадеш свог
Не тако, вишњи казниће те бог,
За оца, мајку ако знадеш. Не!
Светиња она убиће те.

Махм. Не! —
Ох стан'! о ћути! — знам, о знам, ох знам! —

VI

(**Рустан** и неколико паша рупи у шатор; за собом доводе и **Предрага**)

Рустан. Сад чусте Турци, чусте оца мог

Мијајло. Ха црни сине! Убио те бог. (полети на њ)

О што си син и моја клета крв,
А згажен ту би вио се к'о црв.

1 паша. Сад није сумња, чусмо, видесмо.

2 паша. Шта би од нашег честитог везира?
Шта би од славе? Магла, ветар, ништа.

Махмуд. У главу твоју магла расу се,
И ти за славу зар да знаш? Зар ти?
О издајице, потурице грчка.
Ти поста паша, твоја земља роб.
Ти доби славе, Грчка доби гроб.

2 паша. То Махмуд каже! Сме да каже Махмуд? (смеје се.)
Ал' њега роди Туркиња. ха ха! (све паше смеју се.)

Махмуд. (себи јетко и прекорно) О гујо, вешто уједати знаш!
Уједај! Ту се не знам бранити. (паше се смеју.)

Махмуд. О смејте ми се, душе пропале.
И ти брат Ибро, Турчин си и ти,
И тебе Хасо роди турска ћи?!
Та радујте се што сам као ви. —
И ми држимо ово царство грозно.
Та видите ли не видео, вас бог:
Да ово царство јесте грдан брод,
Једрила су му туђе руке све,
Бугарске, српске, грчке, — ђаурске,
А луди ветар што од Меке дува
На далек север гони брод и вас,
Уз реку крви што је потекла
Из груди ваше браће рођене.
И весели сте, ви?
И не видите то?
И драга вам је крв?
И смејете се још? —
О већег јада нема,
Нит има грђе казни
За обес нашу и отаца наших.

1 паша. О, о, шта оће везир честити!
Шта бунца? Мисли л' да нас ђауру,
Да падишаха прода деспоту,
За неке пусте снове?

2 паша. Не ће то
Док носим своје на рамени главе.

Све паше. Не ћеш везиру! Не ћеш!

Рустан. А ви, шта хтесте слављени јунаци?
Урош. Ми ништа нисмо хтели витеже.
1 паша. Гле ђаур како љутити се зна.
Рустан. Чини ми с' да би много што шта хтели,
И верујем, јер до'ће за врат мач.
Ибраше, дајде тога витеза.
1 паша. Убаво момче тражиш? Ево га.
Рустан. За ништа нисте дошли, кажете,
Ал' шта ће рећи овај лепи роб,
Зар немате за њега милости!?
Видесте ли му јадну невесту?
Видесте л' сузе њене, чусте плач?
О, ви јунаци срца камена! (окрене се **Предрагу.**)
Ал није чудо, старци таки су.
За наше јаде они не знају,
На сузе, што их наше срце лева,
Из њиних уста само клетва пада.
И тако нама ништа не остаје,
До сами себи да се јадамо.
Предраг. Не видим, да је нужно, да ти друг
У томе будем.
Рустан. Право говориш:
Јер мене нису неви отели
Већ неву мени. Разумеш ме ти?
Предраг. Прилично. Прича није дугачка
Рустан. Јер брзо дође и на лију ред.
Кантакузена црноока ћи
Од бога ти је такав благослов,
Од мене кад је оте, измолила.
О, ја би онда чак и весео био
Да знадох да ћу таку замену
За једну само робињу добити.
И ви јунаци, поштењаци дични,
Откупит' овог амо дођосте.
Па замећете пустоноги траг,
Завијате у шаренило лаж,
И речма вештим кињите ми оца,
Да тако лакше отмете му плен.
Мислите, не знам шта у граду би
О Исмајиле јадни! кожом ти
Ђаури с нама трговати мисле.

За откуп пашу нудите нам ви.
И стид вас није изустити то
И срам вас није погледати нас?
Где вам је паша, где је откуп ваш?
Шта учинисте с њиме, подлаци?

Урош. Ти загонетно грозно говориш.
Младићу, да л' се мислиш шалити?

Рустан. О горка шала, тешка загонетка!
Ал' ви сте лако разрешили њу,
Ударцем једним мача крвава.
О бруке људи бруке, дина ми!
У очи ми се руга ђаур, гле,
У брк се смеје светом пророку:
За Исмајила иште Предрага,
За Исмајила мучки убијена.

Урош / Ненад. Шта, шта?

Рустан. Гле чуда, ђаур чуди се!
А мало пре је заповедио сам,
Да зет султанов не сме бити жив

Урош. То није истина!

Ненад, То је подла лаж!

Рустан. И само за то, што је зет Султанов,
У део срећа њему паде та
И ви поштењем хвалите се неким,
Јуначком вером! То ли вам је вера?!

Ненад. Рад споразума амо дођосмо,
А вође саму свршиле би ствар.
Па тако нек и буде. Пашу ће
Богојевић султану послат' сам.
Ни једна више није нужна реч,
Јер у ветар би само летела.

Рустан. У власти ако то имаднете,
Да поклањате живот мртвацу —

Урош. Престани већ са лажи!

Предраг Станите!
И за ме ваљда оста која реч.
Јер цела кад се мене тиче ствар,
Ја имам права да сам учасник.
Убијство неко Махмудовић овде
Спомиње, ружећ' вас и цео град.

Од свега то је нешто најмање :
Јер ко ће да на пусту хаје ћуд ?
У вољи му је то и мани га.
И он и сви су овде много мекши.
И понуду ће брже примити.
Већ десет пута јуриш чинише,
А никад ништа не задобише.
О тврди бедем сломи им се сила,
Још један јуриш издржите ви,
Па спасени сте. Јаничарске чете
Преполовљене, заплашене, јадне ;
И сваког часа брину, презају,
Да помоћ вама од куда не приспе.
Јер онда нема спаса. Држ'те се !
Од Мусе не ће боље ел Фатих.
Зар нисте већ и сами спазили,
Да горњи град вам на нападоше ;
Толико већ им сила малакса.
Не обзирте се на ме ; живот мој
За залог вашем спасу бити ће.
Ваш откуп ја баш нећу примити :
Јер он би дао *срамну* победу,
А таку почаст не дам Турком ја.
Зар није Ђурђе Гундулића већ,
Са војском Новом Брду пратио ?
Не надате л' се овој војсци ви ?
Па што скорите сада жељен мир,
Кад већу славу носи дужи рат.
Камџијом султан гони већ у бој
Хордије своје ; шта ће после бити ?
Не малакшите ! одбаците мир !
Јер ко вам јамчи, да вас султан не ће
Кроз месец, кроз два посетити опет,
Намамљен вашег злата откупом.
У крвиваља њему гушити
Ненаситиму жеђ за крвљу,
У крви пусте војске његове.

Рустан. За зубе језик дрски ђауре !
У канџама си копцу голубе
Зар дреком мислиш себе бранити ?

Предраг. Ја добро знадем своју судбину.

Ал' дивим се још овим старцима
У врећи лисца како купују. (окрене се **Рустану**)
И безобразном теби дивим се,
Кад смеде мало час ту тврдити,
Да Исмајила они убише.
Та да су десет њих заробили,
И да су сви султану зетови,
Свих десет ваља вама на очи,
На бедемима градским смакнути. —
Ви милосрдни добри тигрови
Ви добродушне, кротке лисице,
Та ви сте јуче тако милостиви
И тако добри били! Двеста њих
Пред очима сте мојим смакнули. —
А мени живот поклонисте ви;
Заиста дивна милост! Хвала вам. — (**Урош** и **Ненад**)
Па с таквима се поштењацима
Мислите мирит' ви?
О ничег нема ту.
Једино рат и смрт,
И само нож и крв
Казаће стазу, којом ваља поћ.'
И ја из ропства пре вам не могу,
Док оних двеста са мном не пођу.
(пашама) Ил' живе њих ил' мртве себе

1 паша. Кад тако жудом да си с њима, лепо,
У пакао их можеш пратити.

Ненад. За капи капи река створи се,
И творца свог да најзад прогута

Рустан. Тек прво вас, а после, шта ме с' тиче?

Урош. А где сте тако славни били ви?
Где беше лепша ваша победа
Од пропасти од нашег пораза?
И да л' ми знаш и један рећи бој,
Где мање ваше крви потече
Нег наше? Где сте тако славно прошли?
Под Крушевцем? на Топлици? ил' овде?
Ил рачунате ви у победу
И оно, кад нам нејач касапите?
Мислите тиме заплашити нас!
Од оштре стреле плашили се лав?

Та само јачи, љући бива тад,
Кад види да му нема порода.

Рустан. Однеће бесни оркан лаку сламку:
Што није пало, пасти ће и то.

Урош. Пропашће ал' на славу никоме;
А на проклество *вама*.

Рустан. На проклество!
О како жудим — помози ми алах —
Да само на ме то проклество падне

Урош. То збори унук онога војводе
Што беше рука кнезу Лазару ?!

Рустан. То збори, старче, јунак јаничар,
Од кога дрхти ђаур, цео свет.

Паше. Да живи Рустан! Алах ил алах!

Махмуд. Ја мира дајем за недељу дана,
И откуп примам за роба овога.

Рустан. Ни часа нема мира, одма бој. —
А роб ће све до смрти бити роб.
У мојој власти његов живот је.
У боју моја зароби га чета.
На пешкеш ми га дала, поглавару.

Сви. У бој!

Махмуд. Ја заповедам да остане мир
Са места нико маћи се не сме.
У име силног падишаха, мир!

1. паша. У име силног падишаха, чуј,
Добићеш гајтан.

Сви. (осим Рустана) Доле, доле с њим.

Рустан. (одвоји се) То пређе меру. Заслепеше и они.
На веће још ће окренут зло.
Ал не ћу дати да се сврши тако.
Оладићу их мало, ватрене. (оде)

VII

Махмуд. Ти доле, ти, ти, ха, маме сви! (сабљом гони их.)
Брбљови пусти, лапарачи ви! (растера их.)
Сад вич'те!

Паш с поља. Гајтан! гајтан!

Махмуд. Закун' се, отац оће,

Омер. Аман, оче!
Махмуд. Бранити не ћеш правду?
Омер. Оћу оче. —
Махмуд. Да очев, сине, не дочекаш јад,
Да мирну душу имаш, сладак сан,
Да родитељска не стигне те клетва,
Да мртве у сну не превиђаш сени,
Да мирно жићу своме стигнеш крај.
Закун' се и целивај свету ствар,
Целивај тако као отац твој. —
Закун' се.

VIII.

(**Султан** долази с **Рустаном** и неке паше.)

Султан. Хоће!
Омер. Господару!
Махмуд. Сине!
Султан. Закун' се, — љуби — поганички крст —
Не треба сведок, сам сам видео све.
Честитам моме везиру крштење.
Ал купаћу га крвљу ђаурском. —
Сад оа град! Што сам рек'о, да се збуде.
Ја славе хоћу, злата: све ми то
За бедемом крије ови град.
А везир мој док памет добије
Са стражом нек се мало одмори.
Махмуд. (у себи) Покајаћеш се брзо, султане,
Још брже други направићеш план —
Па ипак сад и после, свагда ће
Тек тако бити, како хоћу ја.
Прештинуо си гују, Махмуде,
Без освете те неће проћи та.
О добро снагу своју, добро зна!

(Одлази са стражом на једну страну, **Урош** и **Новак** на другу.)

Султан. У бој сад момци.
Сви. У бој, у бој, у бој!

(Оду сви, осим **Султана** и **Рустана**.)

IX.

Султан. Је л' одавна тако тешко болан.

Рустан. Десетак дана већ је господару. Данас најгоре!

Султан. Нема сна, велиш?

Рустан. Никако.

Султан. Да нема ту и другог чега преко болести.

Рустан. Не знам господару.

Султан. Припази на њ и негуј га. Мој ећим биће ти при руци. Обрадоваће ме добар глас о њему. А дотле у тебе, — нећу се преварити, ако речем — у тебе се највише поуздати могу.

Рустан. Живим за то само да заслужим високо ти поверење.

Султан. И награда ће за њим и с њим доћи.

Рустан. Заповедај само, господару!

Султан. Док везиру не буде боље ти га заступаш. То ће бити и проба за —

Рустан. Роб сам господару.

Султан. Везири су сви робови моји. Гледај дакле да будеш међу њима и ти један, мислим да ће ти то ропство бити лакше и милије од сваке слободе. А онај ђаур, лепушкасто момче, несуђени откуп Исмајилдв, нека прими милост од мене. Добар ће нам јаничар бити.

Рустан. Разумем. Пророку ће мио курбан бити. Милост његова ни ће нас мимоићи.

Султан. Не хтедне ли у крило пророку, онда на колац! И то под сами бедем. (оде)

Рустан. (клања и темена за њим)
Везир! — везир ћу бити па макар морао пропасти цео свет. — Овај град, сва сила деспотова, сви неверници што их је на свету — мој отац — ха и мој отац, познаће ме — „сина достојна". —

X

Султанов шатор.

Султан, Махмуд, Паше, у дивану.

Султан. Ни јаничари зар да град не отму.
Тај ђаур, он ми тол'ки јад задаје,
Ти трговчићи, туђинци, приморци
Везиру!

Ово је зло ја нећу да га трпим.
Одрешене ти ето руке стоје, —
Њин оков за ме срамота бејаше. —
Учини све и смири горди град,
Срамоте цара својега избави.

Махмуд. Да будем роб и слуга, царе, теби,
За ништо друго не угледах света. —
О, тешко ми је што те морам сад,—
Опрости мени, први од султана —
Што морам тебе сећати на прошлост:
Ја нисам био с пута зашао,
Кад хтедох нуђен и да примим мир.
Са чашћу би се уклонили сад
А штету злато наплатило би.
Не велим да би то за навек било:
До боље среће — јер то вучје гњезд ,
Ма када било мора бити наш. --
И да је моја послушана реч
Сад не би испред трговчића тих
Измицао ти срамно јаничар,
Ттвој понос што ти оте Истамбуа. —
Па време треба срачунати још:
Док овде тако дан губимо ми —
Не заборави честит падиша,
Да никад није руку скрштених
Од Смедерева стари Вуковић,
С Венецијом, са Угром са Пољаком
Савезе гради. Недао нам бог
Да још једанпут Јанкула војводу
У срцу турске земље видимо.
Недао бог ни да га потучемо
На убаву на пољу Косову
У туђој земљи победа је лепша.

Султан. Од Јанка презаш? — Слоге им се плашиш? —
За претке моје беше баук то;
Ја сумњах већ и пре у ову лаж;
А видех кад им Стамбул отимах,
Да само маглом они тргују,
Да нашој слави путове замету;
Посумњах дакле у робу ту,

И пустих ветар с југа топлога:
Од магле оне не оста ни траг. —

XI

Рустан долази

Рустан. Што незван дођох за опроштај молим.
Ал важна посла носим, важан глас.
Султан. Да чујем.
Сустан. Гласник ђауски уваћен
Султан. Доведи њега.
Погин'о је он.
Рустан. Ал' ево писма, што је носио.
Султан. (узме писмо и даје Махмуду) Читај.
Махмуд. Од Ђурђа помоћ Новом Брду иде.
Султан. Помоћ ?! Колико ? —
Махмуд. Доста, четир хиљаде —
Султан. У граду четир к'о ван града десет.
Рустан. Тек не знам шта ће с њима радити.
Ни коре леба немају у граду
А сад им иду још и ти на врат.
Султан. Посланици им опет дођоше ?
Махмуд. Да опет ишту мир охрабрени
Недаћом нашом.
Султан. Па шта велиш ти ?
Махмуд. Ни пре узалуд нисам примао мир
Рустан. Падиша честити! сунце славе пророкове!
Не примај нуђен откуп. Наш је град.
На јужној страни свањен им је зид,
А чете твоје јуре тамо сад.
Зар заборави Исмајила крв ?
Зар не ћеш зета драгог светити
И милој ћери дати утехе ?
Један Предраг није цена за њ.
Он не хте свету веру примити,
И примио је за то награду;
На очи целом граду погибе.
Махмуд. (за себ.) Ха проклет сине!
И ту си оцу срце ранио.
Паклена слико беса демонског!
Ђауре смртни спопао је страх. —

Не примај откуп ја ти јамчим за њ.
О слушај како грме топови,
То војска твоја чини шенлук сад.
Наш барјак већ се на бедему вије
И неће више скинут' се оданде;
Док живи Рустан, царе бацај мир.

Махмуд. (гледа тамо) Заиста град се узбунио љуто.
Очајан бој се бије.

Султан. Осветлај образ сада Рустане,
Широко поље славе чека те.

Рустан. Алах ил алах! (оде брзо)

XII

Махмуд. (*за себе*) У граду пола војске затре глад.
А друга пола једва живи још.
Не смем да мислим на невине жртве. —
О грозно ти је видет' сина свог,
Рођено чедо како умире,
И сузним оком како те проклиње
На смртну часу, што си узрок ти
Његову јаду, бољки, смрти грозној.
Кад пружи руку, плаче, а не сме
Да иште хлеба јер и отац већ
Толико дана и не виде га.

Султан. (крај себе једном) Погледај војску. Где је јаничар?

1. паша. К'о вихор лети јаничар на град,
К'о змај пред њима Рустан капетан.

Султан. О, честита ћу учинити њега.

Паша. На бедемима опет наста бој.
Страшнијег нисам нигде видео.
Ђаурски барјак паде. Месец млад
Са звездом лебди над бедемом првим. —

Султан. (смеје се) И ја ћу нуђен примити им мир.
Још један часак.

Паша. Гле сад!
На бедему се вије барјак бео.
Ал докле једни хоће предају,
Све већма други насрћу у бој.

Султан. И ту их Алах не ће сложити.
Паша. Ал' — нуто —
Султан. Шта је?
Паша. Нема Рустана —
Под њиме паде коњиц брзоног.
Забуните се јаничари.
Султан. Скоти!
На ченгеле ћу сваког бацити
Паша. Све јаче ђаур тиска. Паде барјак наш.
Све слабији отпор. Беже!
Султан. Где је Рустан?
Паша Узалуд виче, заман лети сам у бој
За њиме нико не пристаје већ.
Махмуд. О падишах, и моју почуј реч.
Не плани гњевом!
Султан. Шта је везиру?
Махмуд. Тај бели барјак, то је срећа твоја,
И победа је твоја али с њим.
У граду бесни глад, то добро знаш. —
(за себе) О, знадем и ја, знадем љути јад,
Избавиђу те мили брате сад. — (на глас)
Ал нека мртви попадају сви,
Предати вам се на срамоту не ће,
Поклаће сами жене, пород свој,
Да спасу образ бар кад живот не.
Погледај, опет бега јаничар,
И бегаће док једног ђаура
На бедемима буде. Не помисли, —
Ал ти ми знаш и срце, мисао, душу, —
Помислити не можеш, да би рад,
Да кудим војску, славу твоју, не:
Да спасем хоћу војску slављену.
Не одби мир и прими предају,
И с њима самим не учини ништа
А шта ћеш кад и помоћ дође, царе.
Опрости што сам дрзак: Али ја
На твоме месту, не би бацао мир.
Султан. Сераскир ти си. Сам и сврши све,
За сваку штету одговараш ти.
Ал' и на образ пази. Разумеш?
Посланике ми њине доведи,

Код мене хоћу да се прави мир;
Имаћу за њ зар коју реч и ја,
Која ће тежа бит' нег ма чија.
(полази, за њим остали Турци. **Махмуд** остаје сам и тем на пред њим и за њим.)

XIII

Махмуд. Дивота! баш дивота! Красно све!
Покајаћеш се за јунаштво, сине,
У јагње ћеш се мирно створити,
У бесу бићеш као памук мек. —
Деспотово си писмо добио!
Деспотово! и смеде лагати!
Ал поштен си ми ти: та да си знао
Одкуд и како дође писмо то,
Заиста тада не би слагао,
Ма знао мртва мене видети.
На ченгелама дочек'о би смрт. —
Од Ђурђа помоћ иде! ха! ха! ха!
Не четир. — двеста могах иљада
Помоћи таке послати у град.
Што не написах десет, петнаест,
Да видим шта би са јунаштвом тад.
Ал' добро сам вас угреј'о и сад
Да не знате ни одкуд жеже огањ. —
Сад морам пазит' да у граду томе
Не поверују, да не буде јада. —
Ах они нуде, дају све и сва;
Од тога пола бар поклањам ја. (оде)

XIV

Рустан уморан долази с **Мусом**.

Рустан. Срамота! Покор! — Ха маме ни једне! Већ беше све готово; Анадолци и јаничари већ на бедем излетеше, кад издаде проклета Арапија! Кукавице! не ће их мимоћи султанова казна. — Докле ће ово још трајати? Како који дан, све мање јунака, све више жена! Је

л' то та војска што Истамбул оте? Сећа ли се Челеби султан Истамбула? Је л' ово славно и достојно њега? — Још им сад и помоћ долази! — јад на јад! — Мусо, знаш ли ти што о помоћи, што им долази?

Муса. Знам и ја, и сва нам војска зна. Као вихар прође о том глас. Па му и верује сваки —

Рустан. Пудљивци! —

Муса. Изгубио сваки поуздање.

Рустан. Четир хиљаде! Прилична сила за оне јунаке, што се бичем гоне у бој. — То треба спречити, затворити им пут. —

Муса. Да их предусретнемо и потучемо?

Рустан. Да је среће, то би најбоље било. Али мучно иде и са овима уморним, гладним и жедним у граду, а те како би с одморнима прошли. Осим тога није добро војску делити и слабити. То ђаури само раде и свакад буду потучени, кад учине тако. — Друкчије некако, издајом? преваром?

Муса. Не видим како —

Рустан. И није лако. — Поткупити немамо кога. Не знаш ко грђе мрзи Турчина, деспотовац, *Д*убровчанин, рудар или најамник. Једино и само преваром. — Ха дивно, та ја сам толико пута био ваљан Србин што да не бих опет био, — што не бих калаузио целој чети једној — Мусо! У моме шатору има отетога ђаурског одела; Има га и код мојих камилара.

Муса. Има доста господару, и добро је очувано.

Рустан. Како ми се чини код султана се прави мир?

Муса. Старац неки — Облачићем га зову — са још двојицом тамо је.

Рустан. Не верујем ја, да ће из тога што изаћи. Знам и шта султан хоће, и шта ће они дати. Једино ако их преваром задобије. Он ће захтевати да сви на једна врата изађу, сваки може понети, шта хоће и колико хоће, остале капије затвориће наша војска. — Кад буду ван града, онда ће се већ лако преврнути лист. Али ће се и они томе надати. Ту ће Рустан много више вредити. Добра је та стаза, ал' мало из даље треба поћи њом. Прилика је ту; дивна прилика. Та војска као да из неба паде. Ал' тешко да ће тако милостив бити

таj ђаурски бог. Но ништа, кад већ иде, онда ћу је ја убрзати још — Мусо!

Муса. Заповедај господару.

Рустан. У граду још не знају за помоћ, што им из ветра долази — Та помоћ сад је мени нужна. Окушао си срећу једном као ухода. Час беше несрећан, ал сад — алах ће ти сад помоћи. — Иди у град, и ако буде нужде, пусти глас, да долази помоћ, добра помоћ. — Мусо, дубока је кеса моја. Милостива је рука везирова. Овај град поклонити морам султану за везирство. Друге цене нема. — Причај и о неким биткама што је одржала над Турцима та војска, што пониче из земље. Гледај да се развеселе, да се баце у небригу, да стражари бедеме оставе. Ђаур лако поверује у милост из неба; не ће ти бити тежак посао. Нађи се у граду око капије, па кад угледаш војску, развичи се и разјуначи грђе него ико од њих. Утуци им и последњу искру памети. Отвори капије, вичи: ура! и — остало ћу ја извршити. — Разумеш?

Муса. Све господару.

Рустан. Отвори уши, да ми ни једна реч у ветар не оде. Затварај уста, да је ветар ни отуда не издува Ђаури ће имати можда боље и очи и уши. — Разумеш?

Муса. И то господару.

Рустан. Сад похитај. Чека те или пашалук или смрт. (оде.)

XV

Муса. (Иде за њим.) — Оде ли већ? — Оде! — Ха, мој везирићу, ту ли је клица твоме јунаштву? Бићеш ти везир кад ја султан. — Метао сам ја једном главу у торбу, не ће ми се више. Не сврби мене више врат, доста су ми права леђа, топло ми је у овој кожи. Да растурим глас у граду, да помоћ долази! — Ах, дознали су, давно су лаж дознали, на несрећу моме јадном господару, на пропаст себи. Али, клин се клином истерује. Место граду, јавићу оцу за посао опакога сина. Зар ће се још и на добро окренути. Он тамо прави мир, овај спрема рат и смрт. Идем — идем. За одлагање није, а ти — весели везирићу, чекај; дочекаћеш лепу услугу од паше твога.

(Завеса пада.)

(Свршиће се.)

ПОЛИТИЧКО РАЗВИЈАЊЕ У ЕВРОПИ ДО ДАНАС

ИЗ ХЕЛВАЛДОВЕ КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ

Францеска република, која између осталог беше прокламовала „братство“ свију људи, за тили часак заплете се у крваву борбу са свима околним братским народима. Људи од 1789 и 1792 доказаше потпуно Хеглову примедбу да историја, та учитељка рода људског, показује, како људи никада несу хтели ништа да науче из историје. Иначе не би им се могло омаћи да је борба за опстанак у свима временима од људи градила супарнике а никада браћу. А што важи за појединце, то важи и за народе. Револуција беше испрва социјална, а завршила се као политички преврат. Кад се срушио стари друштвени ред, ваљало је срушити и стару систему владе; на место монархије, стаде република; то беше први пут после подобних појава у староме веку, да се републикански облик владе покушао у једној већој држави европској. Та је проба доцније поновљена више пута, не само у Францеској него и у Шпанији, и свагда је био један резултат; крај тој песми био је увек државни удар и цезаризам; т. ј. демократско императорство војничког порекла. Културни историк без икаквог устезања ставља у ту рубрику и Серанову владу [1] и Мак-Махонов септенат. Што им фали титула која би казивала суштину њихове власти, то не мари ништа. Међутим правилност тих појава уједно је доказ да им је узрок у стању које је претходило, дакле у самој републици, барем код романских народа, јер до сад су се само они у Европи дали навести на републику. Једина Швајцарска припада са две трећине свога становништва германскоме стаблу; сви остали германски народи умели су се до сад сачувати од републиканских облика. Способност за управу није већа у републикама него у монархијама као што то доказују честе промене система; да је

1 Док се ово штампало, (у оригиналу) већ се утврдила монархија Алфонза XII. сатревши до ноге и карлизам и републиканизам у Шпанији.

прва Француска република била заиста то у ствари за што се продавала, Наполеон I-ви не би никад постао могућан, али она то никад није могла бити. Наполеонову владавину спремила је обилата реакција, коју је изазвао сам републикански тероризам. Јакобинци и јунаци у влади ужаса прошли су онако како су пре и сами радили. Natura non facit saltus; а свака је насилна револуција такав скок у развићу, који историја свагда лечи надлежном реакцијом, која наставља онде где је револуција прекинула, и одакле је буна почела. Покрет европски од 1848—1849 и периода која је за тим дошла, најбоље доказују овај закон за ход културе.

За време Наполеонове владе стаде звекет оружја с једнога краја Европе на други; тридесет година тешких ратова прегрми преко нашега краја свет ког. Победилац је владао по своме ћефу и у Француској и изван ње. Он је подизао и рушио престоле, како је њему воља била. Синови Француске пролевали су крв своју по свима ратиштима, економска и финансијска пропаст лебдила је над многим народима, и слика наполеонске владе могла би се још дуго цртати тако црним бојама као што је често и рађено, али из тога закључити да се општа култура није ништа користила жртвама наполеонске владе, било би врло погрешно. При крају наполеонскога доба не само да европско човечанство није стајало ниже, него је поуздано стајало узвишеније у наравственом погледу него што је било у прошлој епоси; култура је напредовала не само у пркос наполеонских ратова, него баш у след њих, јер Наполеон, хтео не хтео, морао је да служи општим културним цељима. Покушај да се оснује једноставно светско царство, пропаде, као што је свагда пропао кад год је предузиман, и то у след материјалних препона, због нагомилавања разнородних (хетерогених) народних маса. Али тако исто, кад год је тај покушај чињен, свагда је гвоздена нужда нагонила да се покуша. Револуција беше створила нове идеале, и њихова експанзивна снага тражаше да се задовољи; што понајлак у место првих идеала стадоше други са свим противуположени и који оне прве са свим уништавају, то ништа не чини. На место жеђи за слободом беше нечујно стала жудња за славом; „величина“ отаџбине постаде нов идеал, за који се није жалила никаква жртва у крви и у новцу, и који се тако чврсто угнезди у срцу француског народа, да се ни данас не може из њега ишчупати Међутим у томе се сви народи слажу, како најслободнији тако и најпритиснутији да се величина отаџбине мери по посредном или непосредном упливу, који она врши на околне на-

роде и државе. Другим речима, поштовање које странци указују члану једнога народа стоји у правој сразмери са сфером силе, коју има његова отаџбина. Што силнија отаџбина, то се више поноси сваки, чија је то отаџбина. То је осећање тако природно, тако опште људско да га можемо наћи код свију народа па и код оних који се још налазе у праприродном стању. Један од најодличнијих културних успеха Наполеонизма то је, што је пробудио и респламтио силну љубав к отаџбини. Што је год Наполеон постигао, све ја постигао патриотизмом, истина на зло наведеним ал тек патриотизмом његових Француза. Таквим делима родољубља морали су се дивити и сами непријатељи, па како подражавање или мимикрија [2] игра важну улогу у културној историји, то се у след примера францеског распали патриотизам и у потлачених народа, који потпомогнут жудњом да се освете за све претрпљене неправде, скиде најзад јарам с Европе. Немачка нарочито има да захвали наполеонској епоси, што је сазнала да је један народ, и што је сазнала за своју снагу, а то је сазнање био први корак или предходник коначног уједињења. За то уједињење учињени су још онда знатни напретци. Ко сравни карту Немачке од 1815 са картом од 1792, тај ће лако увидети колико је препрека немачког уједињења однела бујица наполеонскога доба, и може слутити колико би ваљало чекати за тим јединством да није било оних бура и потреса. А треба добро упамтити, да је сваки корак за уједињење и заједничко развијање једне читаве народне целине, сам по себи огроман добитак за културу, и ко је то постигао, постигао је највећу цељ која се у опште може постићи, јер тиме развијање државе све се више приближује природном реду, т. ј. прилагођава се границама, које је природа поставила. Тешко би било доказати да је један народ, то јест већина људи који једнако мисле, једнако говоре, једнако осећају, који су једнако створени и једнако даровити, осуђен од природе да саставља разне државне групе. Цела цивилизација на против ради на томе, да се природни закони признаду као непромењиви, и да се према њима удесе друштвена и државна уређења т. ј. да се изравна по могућству судар у који су људске установе запале с природнима у след идеализма прошлих векова.

Културни народи садашњи постигли су ту мету врло лагано, корак по корак, јер се и тај процес морао као и сваки природни

2 Mimicry је технички назив у природним наукама, и значи не само подражавање него и мајмунисање, и у том јестственичком смислу употребљена је овде та реч.

и културни процес постепено да развија. Одлуке париских уговора и бечкога конгреса радиле су на остварењу тога задатка, и ако се онда о томе није ни слутило. Мајушне државице талијанске и немачке, на које се данас осмешкујемо само сажаљењем, биле су управо велике државе кад се упореде са стањем које је било пре њих, и имале су одређену улогу да одиграју, као једна фаза развића, градећи заштиту од опасности сувише јаке централизације. Јер треба знати да у културној историји ни једно „начело" не важи у својој потпуној укочености. Ни централизација ни децентрализација несу кадре свака за се да владају, а да не сврну с пута културе. Данас Францеска мора да страда под последицама централизације која тако годи њеној народној природи (натирелу), и коју је револуција систематички развила, под последицама, од којих се раздробљена Немачка сретно сачувала. Гомила већих и мањих политичких средишта учинила је те се душевна и материјална радња а то ће рећи култура раширила више подједнако у земљама целога народа, те тако се цео народ напоио образованем које је својим обимом надвдадало гомилу знања што га централизација беше натрпала на једној тачци. У слици би се могло рећи: овде усамљени Давалагири, а до њега тибетански висораван. Са таквога гледишта све мере бечкога конгреса улазе са свим лако у оквир европскога развитка. Истина има их који кажу: „Бечки конгрес располагао је земљама и народима као да су штале и стока, а то је поступак о коме се само за то не може изрећи гнушање што је човештво у срцу образоване Европе за 50 година доцније претрпело таква иста исмевања над правом народног самоопредељења«.[3] Такав израз гнушања није уместан и с тога, што су трампе и уступања земаља и народа догађале се у свако доба, и то не само по вољи појединих дипломата и власника, него често и по вољи самога народа — победиоца. Такво једно »исмевање над правом народног самоопредељења" учинио је слободни, суверени народ северо-американске републике, кад је при уговарању мира у Гваделупи Хидалго, 2. Фебруара 1848, отео суседној републици мексиканској све земље с оне стране Ријо-Гранда, и међу тим земљама богату калифорнију, дакле укупно 30.000 кв. миља. Шта се учини са правом самоопредељења тих народа који становаху на то 30.000 кв. миља? Или они немају тога права јер су мањи бројем и образовањем? Или они несу „народ"? Е, па онда колико зрна прашних састављa једну гомилу, сме ли се упитати колико

3 Kolb, Culturgeschichte, II Bd. страна 631.

глава саставља то што се зове народ? Је ли већа неправда отети једну општину или једну провинцију? Очевидно, то је пре свега питање силе, то је *право јачега*, које свуда пресуђује, и које сваки народ врши баш услед права свог самоопредељења.

И даље политичко развијање Европе до данас беше само питање веће снаге између народа и њихових владалаца. По непромењивим, вечним законима по којима сваки који има власт у шакама гледа да се што више њоме користи, и владаоци употребише општу малаксалост после ратова, да утврде на ново своју силу, коју им беше револуција задрмала. То се зове периода реакције која се наравно састајала у грчевитом сузбијању сваке слободњачке струје, на сваком пољу, и у новом истакњивању црквеног аутоританта. Тако звана »душевна ноћ« која је бајаги с овом епохом у Европи настала и која је до 1848 год. трајала, довољно је цртана. Међутим поницање романтичких школа у књижевности француској талијанској, немачкој, пољској и другима, најбоље доказује да струја реакције не беше обузела само владе, него и народе. И ако реакција и романтика није једно исто, опет романтика значи »туговање за изгубљеном домовином«. И та туга у народу са свим је јасна. Франц. револуција поништивши феудализам и владу племства, свуда је у Европи више или мање подигла трећи сталеж као главни, јер он беше приграбио себи образовање и богаство, то ће рећи душевни и материјални капитал. Али класа која тако дође до власти још није била свесна својих цељи, све беше у зачетку, фантазија није имала ни за што да се прихвати па тако се радије машала за познато старо него за непознато ново; најзад беше и трећи сталеж (грађанство), под упливом имања готов да и сам постане (конзерва- тиван. Да то није општи знак онога времена, реакција, романтика, св. алијанција, углупљивање народа итд. били би са свим немогући. Не из кругова властеле, кнезова и клира, који су се наравно користили том струјом, већ из кругова тога трећег сталежа који је владао, подигоше се гласови који позваше науку у помоћ противу просвете. А после било би залудно одрицати да је романтика у много којечему корисно упливисала. Тек постепено подигла се на ново слободњачка струја у Европи и то на ново подстакнута од Француске. Ту се први пут догодило да се народ побунио против монархијске власти, али како »нарсд« није јединица већ значи множину, то и грађанско краљество значи само победу једнога, најмоћнијег сталежа, буржоазије. Борба за народна права, за уставно раширење личне политичке слободе, и према томе за ограничење владалачких моћи, та борба која се од 1830 на овамо

готово свуда развила, док најзад није постигла своју цељ у уставности (конституционализму), та борба није ништа друго до борба за свемогућност буржоазије, дакле борба међу разним слојевима друштвеним. Имање не само што претвара човека у конзервативца него буди у њему жељу за новом тековином. Историја слободњачких напрезања није ништа друго већ непрекидно ôte-toi que je m'y mette (устани да ја седнем). То стремљење основано је дубоко у прсима људским; што више човек има права, то би их више желео нових да стече, и што се више права даде појединцима то је већа модерна слобода. Целокупно развиће материјалне и моралне културе снабдело је трећи сталеж с најбољим оружјем да своју задобивену слободу брани, како од мешања првог и другог, тако и од јуришања четвртог сталежа, који је тек од тога доба на овамо поникао. Ни најшира демократија неће бити у стању да задовољи потраживања четвртога сталежа, који би се, да нешто може постићи своју цељ, по самој природи успеха одмах претворио такође у трећи, не може с тога, што се знању и капиталу никада не може отети сила. Према томе како је надмоћна гомила држала да ће моћи боље бранити своју слободу т. ј. своје привилегије, према томе се и кретало и питање о државном облику, т. ј. да л монархија или република Такав течај јавних послова нарочито је потпомогла буна од 1848, која је опет пошла из Францеске, но која је свакојаким проливањем крви довела под питање опстанак многе државе у Европи, док се у тако исто јакој реакцији није природно завршила. После четврт столећа у след непрекидног мењања времена, уступа и та реакција слободнијем погледу, монархије се ограничавају саме народним преставништвом, политичка и душевна слобода силно се развија. Али само потпуно непознавање закона за развијање може да не види, како ће опет доћи реакција, итд. Културни историк теши се тиме да је свака реакција преходница у толико већег културног полета.

Са слободњачким стремљењима ишла су упоредо и напрезања талијанска и немачка за народним уједињењем. Реакција се владала непријатељски спрам обојих; и нехотице и несвесно имао је апсолутизам ту машту, да је лакше тиранисати мали народ него велики, а тако исто опет народи живе у том уображењу да је велики народ слободнији од малог. Најновија историја показује да је баш напротив Мала Холандија, мала Белгија, мала Швајцарска, мала (по насељењу) Скандинавија живе под далеко већим слободама него тако зване велике силе. У самој ствари апсолутизму је много лакше са великим народом — и Немци и Талијанци трчећи

за својим народним уједињењем наравно да несу трчали у наручја слободи. Али како узвишење културе не зависи само од раширења политичке слободе, то је постигнуто народно уједињење на сваки начин знатан културни добитак, и када извесни народи сами са свом снагом раде да постигну ту цељ, онда извесни проповедници начела нису овлашћени да им намећу као кишобран своје шематичне теорије за усрећавање народа. Као год што је појединац, тако је и сваки народ своје среће ковач. Ни Немачка ни Италија *не изабраше* републику, а један поглед на садашње републике довољан је па да их човек види, како се не сјају особитим културним блеском. Путања која их је довела народном уједињењу патосана је код обојих људским лешевима; више крвавих ратова беху једино у стању да их доведу до жељене цељи.

У историји тих народних стремљења ма како да су слично текла у Немачкој и у Италији, опет се огледа особина обојих народа· Демагози који су најбоље персонификовани у Мацинију, управљали су почетком тога покрета у Италији, и убилачки нож засветлуцао је над прсима гдекојег власника, све у служби — слободе. Народ, у коме од природе има нагон за независност и слободу, извојује сам себи та добра; Талијанци су пустили да им странци извојују њихову самосталност. Оно славно L' Italia fara da se« ограничило се на комотно чекање, док оно што фали као зрела воћка сама не падне у крило уједињеној Италији. А што се „слободе« тиче, то су и њима пуна уста те речи, као и код свију других Романа, али у пракси је нема. Разорене финансије, од 1858 године учетворостручен данак, далеко разгранато непоштење међу чиновницима, опало благостање, карактеришу несвршене одношаје полуострва. Па и довољно других одношаја, као што је на пр ширење ултрамотанских идеја међу омладином, дакле у будућој генерацији, изненадне сепаратистичке тежње југа, не показују да се тамо слободњачке установе Бог зна како с убеђењем цене. Кад је Бонапарта 18-ог Октобра 1797 укинуо млетачку републику, изјавио је: млетачки народ није удесан за слободу, и не уме да је цени. Истина је подсмех, али је тако исто истина и то што је додао, да народ може бранити своју слободу, ако му је заиста до ње стало. Али народ није имао за то ни воље ни куражи, него је претпоставио да сноси француски јарам, само је зубма шкрипао. Па зар речи француског освојача и после 80 година да се потврде? Е, а што се сепаратистичких тежња на југу тиче, ту има природних узрока. Италија је најшаренија карта што се тиче противности и племенских особина. Са врхова талијанских алпа па до си-

цилијанског предгорја Cap Passaro, има седамдесет, од чести врло различитих, наречија. Па онда народ се није никад осећао као једна целина, и то због конфигурације географске на дугачком полуострву, дакле у след непромењивих, природних чињеница; њему је то јединство и данас гола апстракција, јер је баш у след поменутога географског разлога кроз цео средњи век у њему најсилније владао локални дух. За ту појаву не може се градити талијанскоме народу никаква одговорност, јер се он у томе покорава само природном притиску, који не зависи од његове воље. Тако се свемогућност природе пружа свуда у људски и у народни живот.

Ваља ми још једну културну појаву споменути, коју налазимо код свију Романа, осем Француске. То су бриганти у Италији а *гериле* у Шпанији Америци. Њу ваља управо схватити као друштевену појаву код тих народа, јер она код њих заступа радничко питање Немаца и Француза, али она је више у свези са географским одношајима него с етничким (народним), јер хајдуклука наћи ћемо код најразличнијих раса. У јужној клими ствара богата природа многе лењивце, који зазиру од посла, а то води право у бригантство, које је још потпомогнуто пластичким обликом оних крајина, у којима се јавља. Бригант или герила нема никакву политичку боју, или припада свакој политичкој партији, како кад његов интерес захтева, а тај он налази у већој новчаној награди или у богатијој пљачки. Отуда је појава, да онде где је могућна борба противу конзервативног имања, као што је у американским републикама, герила развија либералну заставу, а на против услед истих погледа бриганти у Шпанији стоје под платом пређашњих газда противу садашњих. У Италији би могао човек да нађе герила од толико политичких нијанса, колико има разних система владе, а опет им је заједничка цељ разбојничко отимање и пљачкање, и покадшто убиство. Ово трезно схватање ствари наравно да се неће допасти укоченим присталицама „начела“. За њих су н. пр. либералне чете по Мексици, за које готово цела американска штампа једногласно признаје да су бескарактерни лоповска канаљ, све сами „честити борци, јуначки родољуби, поштени слободњаци који ће пре жртвовати својим животом него што ће напустити своју дужност!“ Кад би најзад ухватили каквог њиховог арамбашу, који је довољно крао, палио и убијао, па би га осудили на смрт, одмах су пролеване горке сузе за тог племенитог човека, који је умро у верном извршењу свога позива. За такве критичаре је сваки онај који не гледа кроз бојадисана стакла, који са трезним духом проучава историју рода људског, који сваку ствар зове њеним правим именом — право чудовиште без никакве чо-

вечности, можда само чанколизни лакај цезаризма, који се од срца смеје, кад год једног таквог поштеног републиканца стрељају. Али ја се не сећам да сам кога год од пријатеља „човештва" чуо, да тако исто плаче и при стрељању јужно-талијанских бриганата, краљеваца, а знамо да човечност не пита за политичку вероисповест. Или ће доиста требати да се мање жали за краљевским него за републиканским лоповом? Нека сваки сам одговори. Бриганатство које је дубоко укорењено у народном характеру, и које непрестано регрутује за се нове елементе, само ће се онда искоренити када образовање [1] продре и у најдубље слојеве, и када се створе лака, многобројна и неразорива срества за комуникацију.

Много је хармоничнија слика немачког народног развитка. Са Талијанским има само та једна сличност, што су стремљења за јединством оличена у једном државнику, кога ваља сматрати, као и увек за потпун израз његовога народа и његовога времена. То је исто били са Ришељем, Кауницом, Палмеретоном, па и са самим Метернихом, а у најјачем степену са Наполеоном III-ћим. Велики људи искоче свагда у нужном тренутку, и чине нам се у толико већи у колико су боље разумели струју свога времена, у толико више изгледа да они изазивљу догађаје, који би иначе и сами по себи морали доћи. Ни једном се културном историку није сакрило то да појединац никада не може својевољно да створи сва стања, него је тај појединац дете пређашњих одношаја, који су услов за потоње. —

И то је још сродна појава да је и у Немачкој и у Италији север предводио у борби за народно уједињење, север је имао среће на бојишту како у Немачкој, тако и у Италији, тако и у северној Америци, као што се негда то показало и у Француској и у Шпанији. Тогово је свуда југ, који је богат културом и силом уображења, подлегао јачем практичнијем северу. Као год и сви главни народи у Европи, тако се и немачки народ састоји из више различних али по крви сродних елемената, које је ваљало у ватри борбе успіати па онда стопити у једну етничку (народну) целину. Ваља добро упамтити, разноликост није противположена хомогености, али само где последњег има, ту могу народне тежње имати успеха. Подизање немачке државе наиђе испрва на противљење и код неких Немаца, јер се наравно никада не може постићи да сви чланови једнога народа једнако мисле,

[1] О народном образовању у Италији, види »Ausland« Бр. 31. страна 618—619.

али из те се опозиције већ видело шта ће да буде; пошто је савладана Аустрија и немачки југ, сваки је пажљиви посматрач већ знао куда ће цељ немачкога народа морати одвести, и то са снагом и непромењивошћу природних догађаја. Тако исто нико у Европи није се више сумњао ни о томе, да најпре мора доћи до непријатељског судара између немачког и француског народа. Ни оснивање немачкога царства ни велики рат од год. 1870—1871 није зависио од воље ма кога појединца. Нико није био довољно силан да се уплете у овај величанствени културни процес. Што се у Немачкој брбљало, да је бајаги Француска или њен владалац на силу Бога тражио какву му драго закачку само да огласи рат, на то се културни историк и не осврће, као год и на француска вајкања да им је учињена неправда. Цела Француска, т. ј. цео образовани део народа који пресуђује такве ствари, хтео је рат, као год што је и цео немачки народ знао да само по ту цену може задобити своје уједињење, и према томе се свима силама спремао да издржи ту борбу, дакле управо и он је хтео рат. Противна мишљења и на једној и на другој страни била су у мањини која је ишчезавала, и према томе је с културно историјског гледишта са свим неосновано кад једни другима подмећу „кривицу“ за рат, који нико није могао спречити. Немачко царство, које је под предводништвом Пруске постало, није никаква победа не знам каквог „наравственог“ начела „казне“ за оно што је Наполеон I-ви починио по Немачкој, већ је просто оличење *права јачега*. Надмоћност Француске беше основана на томе што је била јача од свију других држава, и трајала је дотле, док други неко не постаде од ње јачи. Надмоћност прелази законито на онога који је најјачи; средотежа путује од слабијега к јачему. Немачко царство постоји, у *след своје сопствене силе*, као пређе што је била Француска, и одржаће се тачно и само дотле, док се не појави неко јачи од њега, а о томе да л је јачи, решиће опет рат. Макијавелијева политика са прастарим законом: сила је преча од права, доказује се најсјајније и у садашњости.

Ја знам добро, да се немачки идеализам од 1871 на овамо непрестано труди, да гола факта покрије својим огртачем, како би доцније задобивену победу бар пред самим собом оправдао, као да би се требало стидети своје сопствене снаге. У таким круговима запрепастиће се кад ово прочитају. Свеједно, са гледишта природног развитка покушај да се догађаји доведу у склад са личним (субјективним) моралом, не само да је излишан, него је немогућан.

Са истога гледишта гледамо и на развитак у Францеској. Што одликује Французе, њихово ратничко јунаштво, које је само последњим догађајима мало потамнело, њихово славољубље и остале ствари које само изгледају таштина, све је то наслеђе које им је остало од старих Келта и галских племена која су се у северозападним крајинама одржала до данас, и којима је у осталим провинцијама накалемљена романска култура; ни мешавина германским елементом, особито на истоку, не фали, тако да су данашњи Французи мелези много укрштених раса, које су свој печат удариле у његовим многим сјајним особинама и тако исто великим погрешкама. Једна од тих особина, енергија и неуморна радња, ставља их високо над осталим романима, који су више немарни (индолентни); непрекидан рад је за њих услов живота као што нам то сведочи њихова историја до данас. Ону срећу припадати народима „који су најсрећнији, јер нико о њима на говори“ не жели ни један Француз; радити непрестано појединце или као држава, ткати на разбоју сувремености, то је за Францеску неумитна потреба; отуда је она хвала, која је у осталом одавно истина »да они маширају на челу цивилизације«. То су народне особине, које ће можда раширеније образовање и зрелији погледи мало ублажити, али их никада неће утамањити. Народни карактери које народи имају од природе, могу у течају векова да се модификују у нечем, али суштина се не мења. У данашњим Французима налазимо оне исте особине, које римски писци пре двадесет векова описују код старих Келта. Али почем етнолошка наука све идеалистичке предрасуде одбацује, и показује да је народност нешто што иманентно постоји — онда морају престати и окривљавања народа. Што се неко роди слеп није његова кривица, као год што други нема ни какве заслуге за то што види. Па при том слепац мора целог свог живота да сноси последице свога слепила, а окати целога живота ужива свој вид весело.

Према томе је тешко наћи у другом Францеском царству ишта друго до потпуно народну појаву, а тиме је оправдан и његов опстанак. За 18 година његовог трајања *један* је факат изван сваке сумње, а то је, да народ, маса, није била уз опозицију. На против царство је у сељачком и раденичком сталежу нашло своје најјаче ослонце. Само једна шака људи тераше опозицију, али међу њима беху најзнаменитије главе у земљи; али те најзнаменитије главе, кад се на један пут нађоше у власти, показаше се са малим изузетцима потпунце неспособне, а у неким стварима нечувено ограничене. С тога није питање је ли друго царство само по себи било,

добро или лоше, него је ли било у духу народном, *је ли народно*? А то је заиста било, јер од 1852 до 1870 није се догодио ни најмањи покрет маса против царства, народ је уживао непрекидни унутрашњи мир, који је допустио да се развије такво материјално благостање, каквога дотле никад није било, какво се није могло ни слутити. „L' Empire c' est la paix“ беше истина. Неспоразумљење учинили су они који су хтели да то значи спољашњи мир а не унутрашњи. Нигде није заштитна ђумручина са њеним присталицама боље потучена него у Францеској. Да је царство унапредило материјално благостање како није ни једна влада пре њега [5]) то је историја већ могла да регистрира. Али не само колосалном благостању, које је царство од части само створило, од части учинило могућним, него и у *његовим погрешкама беше његова снага*. А то је с тога, што су погрешке царске владе биле уједно *слабости народне*, и она је од народа готово свагда добила опроштење за те погрешке. Ако не варају изгледи, данас народ у Францеској ради јако на томе, да опрости чак и — за Седан! Према томе је питање да ли за царску владу не би била још већа политичка погрешка не загазити у оне погрешке које је учинила? Све једно је да л' је царска влада намерно или нехотице упала у поменуте погрешке, она је показала дубоко разумевање основнога карактера народног. Одважна и далека предузећа у далеким земљама, годила су народном славољубљу, жудњи народнога духа за великим радом, у толико истом степену, у колико су изазивали осуђивање са стране, и сва та предузећа, осем једног јединог, испадоше врло срећно за прекоморску трговину францеску, са знаменитим добитком пљачке и — славе. Влада није била либерална и морална, то се не може одрећи. О нелибералности најбољи је доказ у *изборима*, у којима су „префекти (начелници) обавештавали а међу тим избори су ипак били -- може се рећи што му драго — једини прави израз народне воље. Ти избори најбоље показују како је опозиција лагано хватала корен, и како је гомили мало стало било до либерализма. Било је пророчких гласова који су наговештавали да је рат с Немачком све ближе, што либерална опозиција буде снажнија и већа [6], и само за то што се са тим ратом није успело, само је за то пало друго царство. Што се тиче немо

5). Види о благостању Францеском «Die Finanzen des franz. Kaiserreiches« (Ausland 1868 Бр. 30 стр. 697—700). и »Rückblick auf die auswärtige Politik de Grossmächte (Ausland 1868, бр. 52. Стр. 1224—1231). —

6). Н. пр. Пешел у последње споменутом чланку у Ausland-у 1868.

ралности владе, то је она само онде могућна где је народ трпи, дакле ћутећки учествује у неморалном делу, и у историји има често примера да сам народ освешта најнеморалнију радњу, само ако се покаже да је зањ' корисна.

Да француски народ не разуме то што се зове слобода, показали су најбоље преврати који наступише после срушенога царства. Падање царства и прокламовање треће републике ваља схватити као резултате опште народне воље т. ј. већине, јер иначе она не би ни једно допустила ни друго санкционисала. Досадашњи француски послови на финансијском, војничком и политичком пољу, заједно са њиховим сјајним и мрачним странама такође су заслуга целога народа, и ако се раније или доцније опет промени облик владе, моћи ће се с правом помишљати да ће онај облик победити који буде имао *најмање противника* у целом народу. Французи су, вели Хајсер врло добро, свагда осећали јако потребу да се њима енергично влада. Богаство и сјај њима је слобода и моћ, и *Џон Стујарт Мил наговештује врло јасно : да либералне владавине несу могуће код народа који још несу научили да читају ни штицу цивилизације, а то је — покорност*[7].

Од осталих културних народа европских, које ја овде не могу редом прећи, морам се ограничити на оне који као „велике силе« играју важну улогу. На челу стоји велика морска сила, велика *Британија*. Ако игде оно у Инглеској има човек прилике да се диви лаганом ал' непрекидном сазревању и развитку. Од Карла I-ог и Кромвелових дана па до данас, Инглеска оста поштеђена од револуција које узбуркају најунутрашњије, најскривеније страсти народне, па и сами високи таласи од године 1848, који се у Европи онако силно осетише, разбише се без икаквог успеха о инглеске кречне обале. Од свију цивилизованих народа европских, једини инглески није се дао занети слободњачком буновношћу, за то је само он и остао без мамурлука после буђења. На против Британци, према своме флегматичном али жилавом и постојаном карактеру, наставили су и после 1848 као и пре те године да зидају своју политичку слободу, ћутећи и слажући камен на камен. И у томе су се слагале све партаје, све владе, па седели у њима торијевци или виговци, савршено све једно. Ово напредно политичко развијање без икаквог затрчавања и забатргавања, које је многоме загонетка, изјашњује се најприродније *строгим конзерватизмом* који почива на дну британскога народа, и који упливише на најпретераније, нај-

7). Considerations on Representative Governement. стр. 74 и 83.

усијаније главе. Ето како се догодило да се у земљи, у којој има највише синекура, у којој властела ужива таку моћ и поштовање како ни у једној другој земљи, у којој се уступа најшира власт религиозном елементу, неочекивано и на најчуднији начин обори стари устав и то без икакве мржње противу онога што је старо, без икаквог одушевљења за оно што је ново, онако са свим по пословном реду. Јер завођење Houshold suffrage-a није ништа друго већ наместити на место олигархијског облика државе, демократску. У Инглеској се то демократисање извршило са свим полако и постепено као природни производ врло дугачког развијања, у коме је американисање имало приличну улогу. »Као год што човек преноси са својим хаљинама пријатне и непријатне задахе из једне собе у другу тако и сваки путник који на трансатлантичким ватрењачама приспева на инглеску обалу, доноси са собом по нешто демократских мириса у европско друштво« [8]. Промена која се учинила у развитку културе с оне стране океана за последњих неколико година, ограничила је на сваки начин и у Инглеској опасност, коју су брижљиви плашљивци били угледали у ширењу демократских идеја. Опасност од демократије, која и онако лежи само у претеривањима, врло је далеко у једној земљи, у којој један јестаственик као што је *А. Росел Велес* спада у спиритуалисте [9], у којој други један спиритиста *Виљам Крук* издаје Quarterly Journal of Science, заједно са најбољим научним снагама инглеским, у земљи у којој трпају једног *Дарвина* и *Хексилија* међу безбожнике и јеретике, где се против *Тиндла* подигла читава бура међу образованом али побожном гомилом због његове религиозно-слободњачке беседе у Белфесту (1874), где ићи сваке недеље у цркву не захтева само „добар тон" него је доказ пристојности за свакога човека. Тај демократизам који по кадшто наиђе на британце рад кога су онако куражно исказивали своје гнушање над војничким поступком аустријских власти са талијанским родољубима 1849—1859. у Ломбардо-Венецији, није њима самим ни најмање сметао да скоро десет година доцније вешају брзоплете Ирлце који су исто толико били криви и исто толико за сажаљење као и чланови тајне пољске владе од год. 1862 са којима се начичкаше руска вешала. На сваки начин Houshold suffrage значи велики политички напредак јер што је заиста слободоумно то је опште изборно право, *па чак и онде* где би се догодило да је сељачки сталеж са свим у рукама духовенства које је про-

8). Peschel, у Ausland 1867. Бр. 51 стр. 1202.

9). Види његов најновији спис «Die wissenschaftliche Ansicht des Uebernatürlichen, übersetzt von Gr. C. Wittig. Leipzig 1874.

тивно народном душевном развићу. Баш ако је у каквој земљи сељачко становништво далеко заостало у политичкој зрелости иза варошког становништва опет правичност, захтева да и зрелост и незрелост буду заступљене, како би избори били верна слика постојећих односаја [10].

Баш та конзервативна пажљивост са којом у Инглеској поступају и сами радикалци, сама собом је јемство, да је доиста нужно развијање слободних идеја и установа и ширење у све веће кругове, које се тамо извршује. Али и ако за сада вел. Британија може а послужи као узор слободне државе у оквиру парламетарности, опет не можемо се учинити да не видимо и тешке махне на тој држави, понајпре пауперизам [11] па онда јачање социјалног питања, па онда дубоко незнање у доњим слојевима народа [12], а тако исто не можемо прећутати поуку коју нам све јасније даје историја инглеског слободњачког развитка, а то је да се том „узору" код оних који несу Инглези не може подражавати, јер се мета не би никад постигла, по чем тако што лежи једино у инглеском народном характеру. Једним се одликује Британац од свију других народа, а то је снага иницијативе, која лежи на дну онога што је суштина народности, дакле је нешто што никакав народ не може сам себи дати. Тој снажној иницијативи има Инглеска да благодари за своју светску и трговачку силу, њој се има приписати што Инглеска предњачи у свима гранама људскога рада. Инглези нису апсолутно најпромућурнији народ, али они су народ апсолутно најбогатији изумецима. Највећи део унапређења и поправака у свима гранама техничких послова, епохална средства за комуникацију и материјалну производњу, која су променила светски облик, прво се јављају у Инглеској, и то не што су их Инглези прво измислили, већ само за то што су они први имали куражи да те изуметке оствареˊ, уведу у живот. Та снага инглеске иницијативе и рада одржава Инглеску на челу цивилизације, при свем том што је у појединостима надмашују други народи, у пркос тога што им је политичка звезда почела да бледи [13].

10. Peschel, у «Ausland« у, бр. 1 од год. 1869.

11. У каквим размерама расте пауперизам а с њиме и злочинства, особито у Лондону, то је ужасним бојама а статистичким цифрама показао Др. Хаукели у једном јав. предавању 1868. (Allg. Ztg. од 9. Jan. 1869. стр. 128—129).

12. Види о томе извештај школ. инспектора Хамонда за Норфолк и Нортамберленд. Од хиљаде уписаних (врбовањем) рекрута 222 не знају ни читати ни писати, а 107 само читају Army and Navy Gazette од 1879.)

13. Још париска изложба 1867 показала је Инглезима да су их Немци и Французи ако не престигли у грађењу машина и локомотива, а оно за цело одавно стигли, једино у след бољих школа у Немачкој и у Францеској (Ausland. 1867. Бр. 51 стр. 1203).

У извесном одношају права је противност Инглеској — *аустро-угарска монархија.* Ако икаква држава доказује колико њено развиће зависи од етничких одношаја, онда је то за цело ова држава. У тој држави, у којој има толико различних језика колико ни у једној другој, нема никаквог народног права за опстанак, она је просто последица дугачког политичког развића, који ће је за цело још на дуго одржати, јер то захтева политичка нужда. Нико, који је проучавао народе, неће се чудити оним многим системама управе који су у тој земљи један за другим „пробани“ нити томе што се у границама аустро-угарским ништа више не држи да је „немогућно“. Ко је год пажљиво проучавао како тече природни развитак, тај ће знати да за спајање толиких разнородних (хетерогених) елемената у једну целину имају само два пута: насилни апсолутизам и слободњачка федерација. Многобројни покушаји последњих десетину година крећу се у тим границама. Док је ишло, т. ј. док су народи хтели трпети владало се с апсолутизмом, који је овде било у толико теже искоренити што се претстављало да је то најлакше и најудесније средство да се постигне цељ, а то је да се одржи монархија. Али чим се ветрић слободних идеја дотаче и аустријских народа, осетише и они своју снагу, па је употребише вршећи право јачега, те се тако извукоше из апсолутизма и натераше да се пође либералним путовима. Наравно одмах и стаде на место владаочевог деспотизма, деспотизам једнога народњачког племена. Аустријски немачки елеменат који је само по језику једно исто с немачким народом, али не и по етничким околностима, присвоји себи право да управља пословима и да влада над осталим племенима. Из те борбе за опстанак, за политичку и народну егзистенцију, коју воде аустријски народи између себе, излази то, што се у Аустрији тако брзо истроше државници, што се тако за чудо брзо мењају системи. Наравно да се остарела немштина аустријска која има у рукама сву власт отима колико може више од федерализма, јер он значи смрт немачке надмоћности у Аустрији. *У самој ствари Аустрија је већ пошлъ стазом федерализма* поделивши се измирењем од год. 1867 у две политичке полутине, јер у начелу је све једно да ли у федерацији има само два или 100 чланова. Угарска се отела од немачке надмоћности јер је била јача, и тако ће исто доцније онај елеменат који је по јачини други на реду, отети се. Фазе у тој борби врло су пуне промена, оне су дуготрајне, за сад изгледа као да се борба зауставила, али само кратковидост може веровати да је престала, да се угасила. Да је та борба уједно и културна борба, нема сумње, али да ли би за цело страдала култура ако би побе-

дио федерализам, то није извесно. Нити култура добија штогод ако је коме силом натуре, нити су источни народи толико назадни, као што их радо представљају. Ти су народи млади, снажни, прилежни, будућност је њихова на сваки начин.

Аустрија је даље сјајан пример како се не може свуда подражавати инглеском узору. Слободњачка скупштина са којом се Албион има право поносити, није овде уродила никаквим плодом који би вредило споменути; напротив и она скупштина која беше изашла из посредних избора и она из непосредних избора, показаше се подједнако неспособне, недржавничке, тесногруде, показаше да несу дорасле за своју мету, као што се пре то тврдило за апсолутизам. Аустријски либерализам није ни мало унапредио културу, на против данас се на све стране оплакује опадање бечког универзитета, који је на његову славну висину у своје време подигао познати ултрамонтански министар из реакционскога доба, придобијајући одличне наућењачке снаге без обзира на верозаконску или политичку вероисповест њихову. Културни напретци аустријски, ма колико да су важни, врло су мало основани у промени политичких идеја у домовини, највише су последица тога што је се ниво опште културе попео.

О том општем растењу културе могао се човек најлепше уверити пролазећи кроз светску изложбу у Бечу, год. 1873. Али ни с које стране то није тако изненадило као што се тиче *Русије*, коју су тенденција и незнање свагда описивали тако, као да стоји на најнижем ступњу развитка. Оно истина Русија је заостала иза својих западних суседа, али ће око пажљивога посматрача видети у њој полете, и то *силне* полете велике културе. Самодржавна власт на Неви остаће још за цело врло дуго онај облик државне управе која је за Русе најудеснија, али ће уједно доказати да се и под апсолутном монархијом може култура успешно да развија. Тек је неколико векова како су се Руси отели од монголскога бича, па су већ не само успели да начине државу која сваком споља улева поштовање, која је моћна, шта више најмоћнија држава новога доба, него су још успешна присвојили знатну суму културе; коју су по своме прерадили. Поред обилате, богате и са свим *оригиналне* народне књижевности, *наука* се у Русији попела на такву висину да је у светским научним круговима постала нужда од сада учити руски језик [14] Сувремена Русија има у лингвистици, историји, природним наукама свију грана, географији и народопису таквих својих

14). У Прајској је већ постало обвезно за сваког официра у ђенералштабу да учи руски.

одличних радeника, који се могу мерити са корифејима свију страних књижевности. Иза руских војничких освојења која су већ заграбила пола Азије, одмах је следовало научно испитивање и проучавање освојене земље, а међутим је и само утврђење руске власти у оним земљама огромни добитак за културу. Из Русије су пошла епохална открића на јужноме полусу, руски је рад скинуо копрену са колосалних долина дуж „небеских“ планина до Тенгри Хана и до Богдо-Огла Проучавање Тијан-Шана у свима правцима науке, које је трајало двадесет година, било је дело искључиво руских научењака Семенова, Зеворцова, Проченка, Вењукова, Голубеза, Сакена, Полторацког, Федченка и т. д. То проучавање само је по себи тако огроман резултат за науку о земљи, да се народ који је кадар тако што учинити може с праведним поносом ставити као супарник високо образованих Инглеза.

Ми можемо с правом да узмемо Русе као представнике свију Словена који имају велику етничку вредност. Словенин спаја са тешким пороцима тако сјајне особине, које га чине способним за велика дела. Од његових политичких недостатака најтежи му је што нема довољно енергије, а баш тај народни недостатак најмање је задесио Русе. Они напротив имају, ваљда као наслеђе из монголског ропства, ретку енергију спарену са ретком даровитошћу, јер одавно су сви етнолози у томе сложни, да Словени спадају међу најдаровитија племена. Заиста је то неопростима злоупотреба научних испитивања, кад извесни људи у очигледној служби извесне партајске тенденције, распростиру као необоримо правило лаж: како Словени немају никакве будућности, како неће никада доћи до надмоћног положаја у култури, како се Словени морају покорити модерним народима као год и гвозденим законима природним, како је њихова бесталентност ланац која их везује, а немање енергије клин који тај ланац закива. [15] Шта су Руси за кратко време од два века од благотворнога варварина Петра великог на овамо урадили, то нарaвно виде само они који се озбиљније баве са проучавањем руског царства и његових културних одношаја, а то се скрива под тешко пробојним панциром једног мелодичног језика којим говоре 70 милијуна, и они ће за цело имати несумњиво право да негују и даље развијају тај језик, а не да га напусте. При таквој вољи за учење и жудњи за знањем, којом се одликују Словени у опште, они при свем том неће ништа изгубити од онога што стеку и ураде његови суседи. Величанствени напредак материјалне културе у Русији, за

15). Neues Wiener Tagblatt, Demokratisches Organ, vom 15 Juni 1874.

коју се у иностранству често и не слути како је огромна, — а ми знамо да је материјална култура преходница душевнога полета — даје рускоме народу право да се нада, е ће се једном заузети положај који влада културом, а то је нада основана као природним законом: младошћу Русије међу европским културним државама и тиме што се струја културе сад обрнула на исток, те тако ће једном доћи ред да сазрели Словени смене остареле Германце.

Имају ли животиње душу?

(Наставак.)

Осим материнске љубави за коју слободно можемо рећи, да је један најразвијенији између свију душевних потреса код животиња, налазимо још и на супружанску љубав. Ова душевна особина развијенија је код оних фела које живе у моногамији, и то као да је најразвијенија код птица. Често славуји пресвисну од велике туге за смрћу своје женке. Једна је рода редовно, сваког пролећа — кад год би се са свог далеког пута враћала у Јевропу, тражила своју женку, која због сломљеног крила не могаше да лети, ово је чинила три године узастопце, но најпосле четврте године не могаху се растати и тако мужјак оста и преко зиме код своје женке. Колико је јако морала бити развијена љубав код ове птице, кад је победила нагон сељења, што је у њих веома јако развијена особина.

Љубав код животиња изазива често извесне особине, као што су: кичељивост, надметање и љубоморство. Има врло много примера, да је невера изазвала ужасне последице, па чак и самоубиство!

На овом месту ваља споменути још и то, да је љубав и оданост животиње ка човеку, често тако јако развијено, да животиња жртвује и живот свој.

Са љубављу као да стоје у неком тесном одношају два душевна потреса, сажаљење и саучашће.

Ове две особине сматрају се као узвишене особине људи, и човек је често готов да одрекне животињама те »врлине“ којима се он поноси. Али ово узвишене особине нису само својина човека, већ ми их налазимо и код животиња. Капетан Де-Бусанел прича како

је један коњ имао сасвим шупље зубе па није могао храну да жваће, због чега би морао црћи, да му нису два коња неколико месеци зоб и сено најпре сажвакали па онда му давали да једе. — Један пацов пратио је непрестано другог пацова, који беше слеп, и тако га чувао и хранио. *Морлано*, хирург у Паризу видао је једног лепог пса свога пријатеља, који беше сломио ногу. После неког времена, грепкаше неко на вратима његовог кабинета Он отвори врата, да види шта је то, ал у собу уђе пас његовог пријатеља, кога је он пре кратког времена лечио био, а за њим иђаше још један пас са пребијеном ногом, пас његовог пријатеља особито му се умиљаваше, трудећи се да му даде познати да је он овог пса довео к њему да и њега извида. У овом занимљивом примеру не само да видимо доказ за сажаљење и саучешће, већ се уједно види и велики степен интелигенције. —

Шумар грофа *Шлица* прича, како је једном једног октобарског вечера убио једног јазавца; рањени јазавац котрљаше се по земљи дерући се, али пре но што га он могаше дочепати дође од некуд са стране други јазавац, шчепа рањеног друга и одвуче га са собом у рупчагу. — На једном острву код Утаха Стансбери је нашао на једног врло старог а слепог гема кога су по свој прилици други гемови морали хранити иначе би овај морао умрети од глади почем у сланим водама овог острва нема никаквих животиња, а ова острва служе тим птицама само за спаривање. — У Паризу се једном догодио овај занимљив догађај. Једно дете држаше на улици једну ласту која беше везана узицом; на њено дерање, за тили час искупише се око ње хиљаде ластавица цвркутајући. Читаве гомиле ових ласта, облетаху је без престанка, приближавајући јој се по кашто тако близу, да изгледаше, као да јој се крилима умиљавају. Но после кратког времена показа се цељ њихног летења. Везана ласта одлети а изненађеном детету оста канап у руци. Одмах после тога, цело сакупљено јато ласта разиђе се које куд оставивши сакупљену публику да се диви. Није тешко погодити да су ласте све дотле туда облетале, док нису канап прекинуле и своју страдалницу ропства ослободиле. — Један слон на заповест грозног везира *Рајс Даула* мораде прелазити преко рањеника, који у гомилама по путу лежаху. Али ова животиња имађаше толико сажаљења и милосрђа да нехте газити оне несрећнике, већ их једног по једног отуриваше на страну правећи тако себи пута. У ове бесвесне животиње — као што их обично називају — беше више човечности но у оног бесног тирана. *Даумер* прича, како је један човек хтео да

удави у Сену пса, али се некако омакне, те се сам стропошта у воду, где би без сваке сумње нашао своју смрт, да га не избави његов верни пас, онај исти, кога је он хтео, пре неколико минути да удави без икаквог сажаљења. Колико је људи, који би се могли на ове животиње „без свести“ угледати ?!

Великодушност и благодарност налазимо и код гдекојих животиња. — Једном се догодило, да је једном псу запала кост у грло и већ хтеде да се удави, кад то спази неко од мимопролазећих, сажали се и извади му кост из грла. После много времена пас се случајно сусрете са својим избавиоцем, одмах га позн аде, и умиљавао се око њега, и када се расташе он је још дуго гледао за њим, радосно лајући.

Поред ових душевних појава које називамо врлинама, животиње показују мржњу, антипатију и непријатељство. Да не говоримо о оној мржњи код животиња, коју изазива „борба за живот“ око прибављања нужних сретстава, ово се даје лако појмити и објаснити. Много су чудноватији појави чисте антипатије и мржње. Једна канарина, пошто беше извела три младе канарице, од којих две беху жуте а једна сива, разболи се и црче. Мужјак, пошто је остао сам примио се материнске дужности и он их увек брижљиво хранио само оној сивој канарини не хте никад да да зрнцета, ова сирота тичица за цело би цркла, да је оне друге две жуте канарине не храњаху.

По *Мајеру*, роде врло често из свог гнезда изгурају по једно од својих тића, и то обично оно, које се последње излегло, или које је слабуњаво и болешљиво, по својј прилици оне осећају да су им сретства недовољна да их све исхране. Позната је ствар, да краљица пчела врло радо хоће само ако може — да поубија све младе краљице које претендирају на престо, сигурно из страха, де јој неби која од њих престо преотела. Каква велика сличност у животу и обичајима ових мајушних створова, са животом образованог људског друштва !

Мржња и непријатељство код животиња не простире се само на поједине индивидуе, већ се често мрзе читаве гомиле и јата. Птице воде често крваве ратове међу собом нарочито роде разних предела, воде жестоку борбу међу собом. Да ли су ови ратови животиња, из економских потреба, да ли из жеље за освајањем и јунаштвом или из увреде племена, ко би знао казати. Многи сисари и птице, имају жељу, да нападају на животиње које су слабуњаве и болесне или хране, не да их убијају, а то су особине, што

их и у људском друштву налазимо и то још развијеније. Да нису ове ниске страсти људи од животиња наследили?

Из велике мржње произлази често жеђ за осветом. Позната је ствар, да животиње увек после учињених операција показују жељу да се освете. Једно псето, коме је *Герлах* одсекао био болестан прст, увек се крило кад год би га угледало, и после три пуне године још не беше заборавило да му се освети.

Између свију душевних потреса изузевши љубав као да је страх једна најјаче развијена особина код животиња. Ова особина од такве је велике важности за опстанак и одржање организама да се веома дубоко укоренило у целом свету животиња, и то понајчешће у виду инстинкта. Почевши од најнижих животиња од малене бубице, која при првом додиру падне са листа на земљу, скупивши ноге као да је мртва, па до највећих зверова страх је општа особина. Код неких животиња он је развијен до тог степена, да је у стању да савлада сва друга осећања па и сама чула да затупи. Страх је врло често у стању да животињама одузме за неко извесно време свако кретање, па да и сама циркулација застане, тако да животиња стоји непомична и укочена. Но као год што је страх у стању да за неко време чула затупи исто је тако у стању, да ванредне покрете изазове, и да учини да животиња несвесно трчи тамо амо без икакве циљи.

Свакоме ће бити познато, како се ужасно плаше мале птице и пилићи — па и они који су се тек излегли — кад угледају копца, њихног најстрашнијег непријатеља. Ово баш и показује да је страх код животиња веома јако развијена особина, кад се појављује пре сваког искуства често као инстикт.

При неким ванредним природним појавама као што су земљотреси, олује, пожари степа и великих шума, најбешњи зверови тако се устраве, да трче тамо амо, као помамни, не знајући ни сами куда, па врло често траже заштите код човека.

Неки нам путници врло дивно описују онај призор када у тропима настану оне велике кише и олује. Пре но што ће се појавити непогода, све се животиње посакривају и умире очекујући са највећим страхом и узбуђењем непогоду. Мајмуни се боје од змија тако ужасно, да је довољно само то да им покажемо насликану змију па да их доведемо у највећи страх. Слон се веома плаши мора, па с тога га је веома мучно до обале довести у лађу укрцати и преко мора пренети. Канарине кад се уплаше дркћу, побледе око кљуна и често у несвест падају.

Неки нам примери довољно показују да животиње умеју да очајавају и да су кад год склоне да учине чак и самоубиство. Натоварене ламе и камиле изван себе су кад их ко грди и псује. Неки Најфундландски пас, показивао се од неког времена врло жалостан, чему његов газда немогаше наћи узрока, више пута покушаваше да се удави, али га увек избавише, док му најпосле опет једном не испаде за руком да своју намеру оствари.

Из многих примера дознајемо да животиње знају за понос и частољубље. Мали кућевни пси поносе се веома кад се окупају и ошишају. Накићени коњи показују се такође поношљиви. Но ово се најјасније види код мазага; оне које се на путу покажу непослушне и упорне, одмах се поправе, чим им њихни вође скину њихове украсе са врата и главе, као што су пера, звонци и пантлике што оне врло радо носе, па наките другу коју мазгу.

Осим ових појава, можемо овде споменути још неколико карактеристичних појава, који су од мањег значаја, но за које је интересантно знати, да их у најпростијем облику налазимо и код гдекојих животиња.

Право својине и извесне правне одношаје налазимо у најпростијем виду у друштвеном животу животиња. Роде и многе друге птице увек се враћају на своја стара гњезда и највећом жестином бране их од нападаја непријатељских. Многи мајмуни краду и сакривају све што год нађу, па чак и оне ствари што им нису ни од какве потребе. Пси обично сакривају и закопавају оно што не могу да поједу. да им ко други неби нашао.

Дарвин је мишљења, да је и код животиња развијен укус за лепим и да се њихов укус приближује укусу дивљачких људских племена. Оне заиста као и дивљаци особито волу сјајне и шарене предмете. По Репи-у бенгалски врабац носи врло радо у своје гњездо светле ствари које нађе, као разне метале, стакла, светлеће бубе и т. д. Најхоландски чворак (Chlamydocera maculata Gould) прави веома вешто своја гњезда од сувог лишћа са ходницима и собицама, ове собице окити шареним перјем папагаја и других птица а под покрије шареним камичцима, кошчицама и љуштурама од шарених шкољака и пужева.

Кад посматрамо дубље живот и понашање животиња, а нарочито птица, јасно ћемо видети, да оне стварају себи изветан идеал лепоте и да употребљују многе кокетерије да би се једно другом допали. Ова кокетерија као и укус за лепим по свој прилици раз-

вили су се из „сексуалног избора“ (сполног избора). Хекл ово објашњава на овај начин: „Број мужјака и женака никада није један исти ни код једне феле, или мужјаци или женке имају бројну превагу. У след овога појамно је да за време парења мора наступити борба и надметање; ова борба особито је развијена код оних животиња које живе у полигамији. У овој општој утакмици понајпре су могле освојити оне јединке које су случајно имале ма какво преимућство над другима т. ј. које су највише годиле укусу већине. Из овог „сполног избора“ посташе сви они многобројни телесни карактери: разна оружја, накити, шаренило боја па и диван глас птица, сви они карактери. који праве разлику сполова. Та иста борба, тај исти „сполни избор“ изазвао је све оне душевне карактере, као што је кокетерија у понашању, кретању и у цвркутању. Дарвин је мишљења, да је и певање птица, са свима оним безбројним варијацијама постало у тој утакмици из „сексуалног избора“. Примећено је, да обично мужјаци за време парења лете око женака, надмећући се певањем и кокетеријом, док женка према свом „укусу“ не изабере једног од њих. У тој општој утакмици, оне јединке, које се случајно одликоваху више од осталих шареним перјем, кокетним кретањем или милином гласа, те су јединке могле пре победити своје ривале, и оставити потомство предавши му у наслеђе његове срећне особине. Ето на тај се начин објашњава и телесна и душевна разлика сполова, које ће бити много јасније онима који су познати са законима „селекционе теорије“ (изборне теорије или Дарвинизма).

Душевни потреси изазивају код животиње оне исте физиолошке појаве као и код човека, као што су плач, смех и остали рефлективни појави. И заиста Штелер и Пером приметише сузе у морских медведа, који увек страшно плакаху, кад им њихове мале однеше или их ранише. Хумболд потврђује нам ову истину; он нам прича да је заиста видео мајмуне који плакаху из великог страха или од јаког бола. Неки природњаци приметили су сузе код камиле и код жирафе. Плиније, природњак старога доба, приметио је да лав на смрти плаче.

Душевна узбуђења изазивају и код животиња оне исте карактеристичне покрете и изразе лица као и код човека, које нам Чарлс Дарвин веома свестрано и занимљиво разложио у свом делу које носи овај наслов: „Душевни покрети код човека и код животиња“, The expression of the emotions in man and animals. London. 1872). Велики страх изазива кострешење длаке и перја, дрктање,

бегање, несветицу и т д. У љутини многе животиње затварају очи и шкрипе зубима. Кога занима, да о овоме што више дозна нека прочита поменуто Дарвиново дело, које је на све јевропске језике преведено.

У одељку, у ком смо говорили о осећању и душевним потресима, још ће бити потребно да додамо нешто и о музици и њеном упливу па животиње. Свакоме је познат онај ванредни утицај што га музика чини на срца људска. Она је у стању да нас заталаса осећајима нежности и милине, да нас потресе осећајима туге и бола, да нас узбурка и раскомада осећајима гњева и одушевљења. Стари народи приписиваху музици далеко већу моћ но што јој ми данас признајемо, а ово се јасно огледа у причама и гаткама што су нам из тих времена сачуване. Кад чувени свирач Вејнемени заталаса жице своје лире, песак на обали морској претвара се у драго камење, морски се таласи умирују, дрва се лелујају, зверови застају а одушевљени свирач савладан силином осећања, рони сузе који се ствара у бисер! Индијска митологија такође је пуна занимљивих гатака о музици. Чувени певач Миа-Тузин певаше једном у по дана неку песму, која је била посвећена ноћи, док у један пут сунце се помрачи и докле год звуци његовог дивног гласа допираху, разпростираше се тавна ноћ! У средњем веку беше у опште распрострто мишљење, да музика упливише на многе болести и да је у стању да лечи водену болест, костобољу, падавицу несвестицу, и т. д. Но и ако данас не признајемо музици толику моћ, колико наши претци признаваху, то нема сумње да је она од знатног утицаја на нарав и расположење људског духа.

Тај исти уплив, који музика чини на човека, чини и на остале животиње, она је у стању да их ублажи, да их распали или да их ражљути. Птице налазе милине и уживања у свом сопственом певању и то у том степену, да им често од силног напрезања плућа пукну. Птице певачице, које по кавезима држимо, певају до умора кад чују звуке гласовира или ког другог инструмента, у тропима има једна врста гуштерова који увек кад год се свира дођу веома близу, и тада су тако задубљени и несмотрени да се врло лако могу уватити. Примећено је да музика веома упливише на коње, мајмуне, слонове и камиле. Кад се камиле, дугим путовањем по пустињама афричким, тако уморе, да већ хоће од тешког умора да попадају, онда им њихне вође започну певати и задивно чудо, камиле добију нову снагу. Многи пси изванредно волу музику док неки показују одвратност. Ја сам имао једног малог пса који

кад год би ја свирао на виолини, бочео би да урла и према варијацијама звука, које виолина издаваше и он подизаше и спушташе своју жалосну мелодију. Његова мати напротив показиваше особиту љубав према музици, и кадгод би ја почео свирати, дуго и непомична стајала би поред мене, и нетрепћући пратила би звуке инструмента. Бифон прича о једном концерту који је 1798 г. био приређен у париској зоолошкој башти, на ту цељ, да би се видео утицај музике на слона. Концерт се започе једном врло простом мелодијом. Изгледаше као да се та проста мелодија слону допадаше, но чим пређе у варијације слон се показиваше сасвим равнодушан. Монсињијева бретура ни најмање га не дираше. Но од свију мелодија највећма му се допадаше „Charmante Gabriele“, коју свираше на поштанском рогу, овај комад слушао је са особитом пажњом, и пратио извесним покретима, издавајући и сам особите гласове. Пошто је свирач довршио комад слон га је умиљато са својом сурлом гладио. И овог опита Бифон је закључио, да слон радије слуша тонове ниске но високе, да више воли мелодије сентименталне но веселе.

Оваквих примера могли би још дуго набрајати. Но све животиње не понашају се једнако према музици; док неке особито волу музику, дотле се друге показују сасвим равнодушне. Но ово се никако не може узети за разлику почем то није само случај код животиња. Откуда долази тај значајан утицај што га музика чини на животиње, и каква је то моћ у музике што изазива тако разне осећаје? Одговор нам је за сад непознат, будућа физиолошка психологија имаће да да одговор и на ово питање.

Ако сада оценимо како ваља значај ових појава које смо код животиња констатовали, и ако их упоредимо са истим особинама људи, и то оних људи који стоје на најнижем ступњу умног развића онда ћемо се надам се моћи потпуно уверити да у *осећању* и *душевним потресима* између људи и животиња заиста нема никакве *битне разлике*. Но и ако су многи од ових појава, код животиња ретки или само ограничени на извесне феле, то се опет ни како не може побити наше тврђење, у толико више кад се сетимо да ове душевне особине нису ни код свију људи једнако развијене. Према условима живота у „борби за опстанак“ поједине особине и код људи развиле су се више или мање, што нам најочигледније доказују сама људска племена, на разним ступњима свог умног развића. Но може бити да би ко хтео, да ове појаве код животиња назове „инстинктом“ (јер то је најчешћи доказ којим се служе они

који желе да одвоје животиње од човека) и тиме да их одвоје од душевних појава човека, томе најпосле нећемо бити противни, само у том случају морамо са истим правом и све појаве те врсте и код човека инстинктом назвати, а то с тога што између једних и других појава нема никакве разлике. Како је ово један од најчешћих прекора, који се чини новој теорији, то ће држим бити овде потребно, да изближе анализујемо ову врсту душевних појава.

За ово ће најзгодније бити, да изближе испитамо један од најважнијих душевних потреса, као што је *љубав* те да видимо небили у законима овог појава могли наћи какве разлике између човека и животиња. Баш овај душевни потрес изабраћемо зато што је љубав један потрес најопштији, најважнији и најмоћнији између свију осталих [1]. Ако погледамо на разне редове животиња, видећемо да инстинкт није код свију животиња једнако развијен. Док се једна знатна множина животиња као што су мекушци, рибе, амфибије и т. д. показују сасвим равнодушни према своме подмладку, дотле код других овај инстинкт достиже врло висок ступањ развића. Вредно је видети, са каквом нежношћу пчеле и мрави њихна јаја и њихне неразвијене ларве негују и хране, а спадају у ниже редове животиња. Материнска љубав достиже врло висок ступањ развића нарочито код неких птица певачица и грабљивица, које у степену умног развића надмашују један знатан део сисара. Пожртвовање и храброст, са којом најмање птице своје младе од непријатеља бране, самоодрицање којим оне својим малима храну доносе док често саме гладују, пожртвовање, са којим оне своја прса и своје тело оголите чупајући своје сопствено перје, само да свом подмладку топло ложиште спреме, оно непојамно стрпљење са којим их оне у летењу, у хватању инсеката и другим способностима уче, све су ово најочитији докази да је овај инстикт код њих дубоко укорењен. Ето дакле видимо, да је овај инстинкт с једне стране веома развијен, а код других га једва констатовати можемо. Па шта је узрок, да је овај инстинкт код једних животиња јако развијен, а код других да није?

Већина нижих животиња немају потребе да се брину за свој подмладак почем овај долази на свет довољно развијен; ето с тога је врло природно, да љубав код ових животиња не мора бити тако јако развијена као код оних животиња, за чије је одржање неопходно нужно, да им се њихови родитељи дуго времена брину. За потпуно разумевање овог нагона, важно ће бити да наведем један

1). Види: Eduard v. Hartman: Philosophie des Unbewusten. Berlin.

закон који је општи у свом царству животиња а тај је *да се родитељи брину за свој подмладак све дотле, док овај не постане самосталан и способан да се сам за себе брине, а са самосталошћу љубав се гаси.*

Према овом закону држим да ће појамно бити, да се и материнска љубав морала јаче развити код оних животиња, код којих детињство дуже траје; но међутим и то је доказана ствар, да детињство дуже траје код оних животиња, које су умно развијеније. Пошто дакле код свију виших животиња детињство дуже траје, то је сада врло појамно зашто је код њих и љубав много развијенија но код нижих животиња. Животиње морају све да науче од својих родитеља, да би могле постати самосталне. Никако не треба мислити, да су животиње све то што знају, научиле саме од себе: оне заиста уче, наставом и упућивањем од својих родитеља и то много више но што се то обично држи. Пингвине маме њихне младе кад неће да за њима иду у воду, на високе стене и са ових стена силом их погурају у воду. Орлови и соколови обучавају њихне младе у летењу, уче их да постепено лете све више и више, да лете у круг и у ковитлац. Веома је занимљиво како орлови уче своје мале да на плен нападају. Матори орлови уздигну се у вис, па са тих висина пуштају најпре мртве животиње а после живе својим орлићима, који их хватају и несмеју их појести ако их нису сами дочепали. Без оваких обучавања, било би немогућ опстанак многих животиња, а за ово заиста је *неопходно нужна јако развијена љубав.*

Запитајмо се сада, да ли је материнска љубав код људи другојачија но код животиња и да ли је потчињена истим законима?

Но пре тога запитајмо се, да ли је љубав и код људи »инстинкт«? Ја држим да заиста *јесте.*

„Да ли је то нешто друго а не инстинкт, што најпаметније женскиње на једанпут напусти све своје најмилије забаве и са радошћу правом одају се белопелицама и сиграчкама, тако рећи без икакве накнаде од свога детета, које у првим месецима није ништа друго већ једна луткица од меса и крви, која рефлективно управља своје очице светлости и инстинктивно пружа ручице својој мајци“.

Како би друкчије могли и појмити све оне непријатности и оно пожртвовање, које мајка подноси радо своме детету за љубав тако рећи без икакве награде.

Заиста ово не чини ни једно мајка из наде у будућност, ово не чини ни једна за то што се нада да ће је дете доцније хранити или да ће јој син једном постати Доситеј, Њутн или Бетховен.

И ма колико да чудновато изгледа ово тврђење, оно је ипак необорива истина. И ко би се тад нашао да у ово посумња, нека запита сваку мајку, која ће га о овом моћи најбоље уверити, и која ће заиста бити моја савезница у овој ствари.

Неко ће ми може бити хтети још ово пребацити, да је љубав код људи много узвишенија већ само с тога, што траје кроз цео живот. Овај прекор радо признајем, само желим још то додати, да и ако ово стоји, не треба никако заборавити, да овде опет влада онај исти закон који смо видели и код осталих животиња.

Што код људи материнска љубав дуже траје, то ће нам врло појамно бити кад се сетимо на онај закон: да је љубав развијенија и да дуже траје код оних животиња, код којих и детињство дуже траје. Па почем детињство код људи веома дуго траје, јер деца морају много што шта да науче од својих родитеља за доцнији живот, то је онда са свим природно, да и љубав код човека дуже траје но код осталих животиња.

Ми смо видели, да све животиње негују и хране своје мале и да их обучавају за време њиховог малолетства, и то све дотле док немогну постати сасвим самостални, па зар само човек у свом реду органских створова да прави у томе изузеће?

Док је псето већ после три године постало давно и давно потпуно самостално и спремно за живот, дете је још непрестано ограничено на родитељску бригу.

Осим тога овде још и *навика* игра веома велику и значајну улогу. За време дугог детињства, „навика« има довољно времена да се јако учврсти и да изазове неки вид пријатељства између детета и родитеља.

То, што је инстинкт љубави тако јако код људи утврђен, да траје за време целог живота даје се објаснити још овом природном околности, што родитељи код људи за целог свог живота имају могућност да се брину за своју децу и да им буду од користи. А ово је последица човековог вишег умног развића, што многа дивљачка племена јасно нам оно сведоче.

С овим што сам досада говорио, ја никако нисам хтео да одричем да је љубав код људи и развијенија и узвишенија но код животиња (почем је често ум код људи регулатор овог инстинкта, али на основу наведених доказа, мора се признати, да љубав и код људи подлежи оним истим законима као и код животиња. И тада нам се опет потврђује онај важан закључак: *да је у овим појавима између људи и животиња сва разлика у степену развића а да никакве битне разлике нема.*

II

О инстинкту.

У прошлом одељку ми смо прешли оне појаве умног живота, које зовемо осећајима и душевним потресима, а сада је на реду, да расправимо једно значајно питање, а то је питање *о инстинкту* или *нагону*.

Инстинкт, та толико значајна колико још загонетна реч, беше још одавно предмет жестоког спора у науци; инстинкт је стожер око кога се још и данас окрећу многа важна питања, питања која се тичу умног живота; инстинкт је још и данас за науку „Гордијев чвор“ когаваља једном разрешити.

Једна знатна група душевних појава оснива се на инстинкту и објашњава овом чаробном речи. Заиста у врло многим важним питањима, која се односе на човека, на његов уман живот, и на његов однoшај према осталим створовима, инстинкт игра врло значајну улогу. А нарочито има отсудан значај у питању о умним моћима животиња, па тога ради биће од големог значаја за ову нашу тему ако расправимо ово питање.

Запитајмо се сад, шта је управо тај чудновати принцип, који под собом скрива толики број значајних и загонетних појава — шта је то инстинкт?

Говорећи философским језиком можемо инстинкту оваку дефиницију дати.

Инстинкт је она целисходна радња духа, у којој сам дух остаје свагда несвестан циљи те радње. [1]

Или другим речима, ми само оне радње називамо инстинктивним које животиња врши са неким извесним уделом свести, али којој само циљ те радње остаје вазда скривена.

Она „целисходна“ радња, у којој би дух био свестан, — т. ј. где је та радња резултат размишљања — никако се неби могла инстинктом назвати.

Али исто тако и сасвим несвесне радње такође се не могу инстинктом назвати. Ето н. пр. образовање љуштуре шкољака и пужева, образовање јајетове љуске или образовање корала, све те, радње заиста толико су мало инстинктивне, колико н. пр. куцање срца, грчење мускула и сва остала рефлективна кретања. По напротив, грађење гнезда, предење паучине, селење птица и т. д

1. Hartmann, Philosophie des Unbewussten.

све оне радње, које животиње извршују са извесним уделом свести, све су то чисти инстинкти.

Овака дефиниција инстинкта у први мах чини се доста замршена и нејасна, но чим се мало дубље спустимо у анализу инстинктивних појава, ова ће нам дефиниција постајати све јаснија; у току даљег разлагања ми ћемо се уверити како она лепо обухвата све инстинктивне појаве.

Појам несвесног душевног живота, то је плод испитивања науке најновијег доба, но ова истина још себи није свуда победе извојевала. Два су сјајна имена, која су ово питање о инстинкту у најновије доба лучама расветљавали, а то су духовити немачки философ Едуард Хартман који је у ово питање дубоко продро и расветлио га са гледишта „*несвесности*", и прослављени инглиски философ *Чарлс Дарвин* — који је ово питање расветлио са гледишта »*селекцион теорије*".

Пошто смо инстинкту дали дефиницију, сад је на реду да се пустимо у дубљу, теоријску анализу инстинктивних појава.

Дискусија овог питања доста је потешка ствар; она пре свега захтева знање извесних потребних чињеница. С тога ћемо се ми морати помоћи изнесавши једну множину важних и интересантих појава. Но за лакше схватање самог предмета, пре свега ми ћемо и овде критички пропратити неколико главних мишлења о овом предмету. Теолози и већина научари старога кова сматрају инстинкте као неке урођене ванприродне особине које је створитељ света задахнуо свакој животињи још од памтивека; по њихном мишљењу, инстинкти су особине сталне и перманентне, на које немају ни најмањег утицаја спољне промене; дакле које се нису од најстаријих времена па до данас ни најмање промениле нити ће се икад променути. Све појаве душевне код животиња они су објашњавали инстинктом, не трудећи се баш много да им пронађу праве узроке; а многима од њих инстинкт беше згодна маска иза које врло често прикриваху своје незнање.

Али свестрана испитивања, која су у најновије доба чињена на основу многобројних необоривих доказа, показаше лажност и погрешност њихног мишљења и ограниченост њиних погледа. Пре свега се показало, да им је дефиниција инстинкта савршено лажна, поред тога нашло се да се област инстинкта не пружа тако далеко, како је стари природњаци — телеолози — замишљаху, почем врло многи појави, које они свођаше на инстинкт, нису никако инстинктивни.

Противно старом тврђењу, показало се, да инстинкти нису неке сталне и непромењљиве особине, којима би животиње биле је-

дном за свагда одарене, но да су они нужне последице спољних утицаја, услед којих утицаја постају, мењају се, па и нестају.

До сад се као нешто најсталније држало, да се инстинкти не мењају и не усавршавају. Али из ових примера које ћу навести јасно се може увидети, да се инстинкти заиста мењају, да постају и да се усавршавају према потребама и околностима.

У оним пределима где се налази један инсект што се зове „мртвачка глава" који мед врло радо једе, у тим пределима пчеле праве на својим кошницама само толики отвор, кроз који се оне могу провући; но ово нечине пчеле у оним пределима, где овог инсекта нема, осим тога, ову особину пчеле јевропске морале су научити тек ових последњих столећа, од како је кромпир а са њиме и овај инсект из Америке у Јевропу пренешен (види Ausland 1870 стр. 217, 1158).

У извесним пределима Енглеске, где нема високих звонара, здања и кула, чавке обично праве своја гњезда у рупама, које су били зечеви напустили а неке се опет користе старим гњездима.

Зна се да салангани, на пустим обалама Јаве за прављење гњезда употребљавају слузни секрет свог желудца, а у оним пределима где има много мекушаца ово не чине, већ на ту циљ употребљују слуз од мекушаца.

Пауци често, кад своју мрежу немају зашта да утврде, довлаче камичке, иверје и т. д; у јужној Русији ласте праве своја гњезда у земљи и обично их премазују неким животињским лепком да би на тај начин спречили отпадање песка; ово нечине ласте у оним пределима где немају потребе да ово чине.

Примећено је још и то, да се ласте умеју да користе и напретцима технике, правећи своја гњезда од цемента, која су заиста много чвршћа и трајашнија.

Оваковиx примера могли би још много навести. Они очигледно доказују, да инстинкти нису неке сталне и непромењљиве особине, но да се и они према околностима мењају.

Но не само да се инстинкти мењају и напредују, већ они могу и да нестану, да се изгубе, онда, кад се покажу непотребни, што је заиста један врло јак доказ о присталивости инстинкта.

Питоме животиње врло често заборављају многе особине њиног дивљачког стања. Бели зечеви који се у кућама одгаје, у току времена, после неколико генерација, савршено изгубе онај њин инстинкт, да се у земљу укопавају, ово не чине више ни онда, када их пустимо у слободу, док се опет потреба не укаже, која ову стару особину изнова изазове.

Ја држим да је ово довољно, па да се види погрешност старог мишљења о инстинкту. Ми се овде нећемо пуштати у обарање старе теорије, а то с тога, што она у току даљег разлагања мора сама по себи пасти.

Оставивши на страну теорију старих природњака — телеолога — сада ћемо да критички пропратимо неколико новијих теорија о инстинкту.

Данашње научаре можемо поделити у две групе, једне, који инстинкт у начелу не признају и одричу му сваку улогу у умном животу животиња, тежећи да све инстинктивне појаве сведу на искуство и разум. Друга је група, која признаје инстинкт као засебан принцип, но који га опет објашњавају са разног гледишта.

Држим да ће бити најкоректније да пре свега узмемо у претретрес прво мишљење, те да видимо да ли је могуће одбранити инстинкт од нападаја оних који га одричу и доказати да он има своју улогу.

Заиста сви они који одричу инстинкту његов круг делања, па теже да све појаве умног живота објасне искуством и разумом, и нехотице падају у велику заблуду. Јер многобројни примери јасно доказују, да искуство и разум не обухватају све оне појаве умног живота, који се јављају као инстинкти; те тако по њиној теорији једна знатна гомила појава морала би остати необјашњена.

И ако је пространа област инстинкта у последње доба знатно смањена, и ако се многи појави — који се сматраху за инстинктивне — веома лепо дадоше извести из искуства и разума, то ипак зато, једна знатна множина појава само се као такови објаснити може, а никако се не дају појмити и објаснити из искуства и разума. За потврду овог чињени су врло многи опити. Да наведем један интересантан опит, који је *Гален* чинио да би показао, да су инстинкти особине наслеђем задобивене и да се јављају пре сваког искуства.

Он је пажљиво извадио из живе козе мало јаре и однео га у собу, у којој беше приправио разне течности, воћа и варива и беше га ту пустио да види шта ће да ради. Пошто је јаре омирисало све предмете редом, заустави се код млека и гле чуда! поче га сркати. Одкуда је то јаре, које је тек пре неколико минута извађено из утробе мајчине, знало да је баш млеко храна за њега?

Заиста ово знање морало је са собом готово на свет донети. Овај опит може послужити као један најјачи доказ онима, који инстинкте одричу. Из свог путовања *Тунберг* прича ово: На пред горију Добре Наде, наиђоше путници једног морског пса, који се

оштенио пред њима тек што беше ступио из воде на земљу, одмах после неколико минута путници га убише, а затим потрчаше да младе похватају, али ови чим то спазише брзо побегоше у воду.

Мали пауци тек што су се излегли, одвајају се те почињу да живе сваки за себе. сасвим самостално, они одмах праве себи мреже онако исто лепо и правилно, и онако исто вешто као и њини родитељи, од којих ово тако брзо заиста нису могли научити. Дакле откуда је то знање њима? Ја не знам како би се другојачије ово дало разумети, ако се не би признало да су ово њихово знање заиста морали са собом готово н свет донети.

Ови инстинктивни појави заиста нису никако добивени искуством у садашњости; они се јављају као наслеђене особине, као такове којих порекло ваља тражити у далекој прошлости,

Одбранивши на овај начин инстинкт, сада је на реду да размотримо неколико теорија о интинкту, да би видели колико у сваком од тих тврђења има истине. Неки доказују да се они могу објаснити као последице телесне организације, другим речима, да известни органи драже и изазивају извесне инстинктивне радње. Ако мало дубље размотримо инстинктивне појаве, увидећемо да се инстинкти никако не могу узети као нужна последица телесне организације и по томе, да та дефиниција није у стињу да потпуно објасни све инстинктивне појаве.

Као најјачи доказ против ове теорије, служи нам то, што се сасвим различити инстинкти јављају при истој телесној организацији и обратно, при разним организацијама често се јављају истоветни инстинкти. Ево доказа:

Сви пауци имају један исти апарат за предење паучине, али сваки од њих сасвим другојачије своју мрежу прави, а извесни родови, који живе у рупама и пећинама, и неправе никакву паучину ма да и они имају жљезду, која лучи сок за справљање паучине — онај исти апарат, као и сви остали.

Исто тако све птице имају иста оруђа за справљање гњезда, но сетимо се само на колико разних начина птице своја гњезда праве, док извесни родови никаква гњезда и не праве.

Бели зечеви копају себи рупе, док обичан зец то не чини, при истој телесној организацији и при истим оруђима.

Ови примери јасно нам показују, да се при истој телесној организацији јављају посве различити инстинкти, а сад да наведем неколико примера, који потпуно убеђују да се при сасвим разном строју често јављају исти инстинкти.

Кртица копа своје кртичњаке особеним, зато удешеним направама т. ј. предњим ногама које су искривљене, а то исто чини и буба гробар без икаквих особитих оруђа.

Рчак прибира себи зимницу у нарочито зато удешеним кесама, а пољски миш ово исто чини без икаквих направа.

Ови су примери довољни, да оборе горе наведену теорију и да покажу да сама организација није битност инстинкта. Но при свем том, никако не треба мислити да организација нема баш никаквог утицаја на инстинктивне радње; заиста нико не може одрицати, да је телесна организација један од врло важних услова за инстинкт јер без жљезде за прављење паучине, без жљезде коју има свилена буба неби ни могло бити тих инстинкта.

Овде је место да поменем још једну теорију, које се држе неки физиолози, по којој се инстинктивне радње сматрају као физиолошке последице. Тако н. пр. предење гусенице по тој теорији објашњава се као последица бола, који нагомилани сок гусеница проузрокује предење паучине, објашњава се на тај исти начин и пробијање малог пилета из потребе ваздуха и т. д.

Ова теорија у први мах изгледа доста коректна, но кад би примили ову теорију, како би онда објаснили н. пр. карактеристичан облик и целисходност коју има паучина?

Осим тога нама су познати многи примери, који показују да животиње извршују своје инстинкте и онда, кад при томе не налазе баш никаквог задовољства и насладе, већ на против осећају бол, па шта више има примера, који показују да животиње врло често зарад свог инстинкта жртвују и сам живот.

Пауци којима непрестано мрежу кваримо — праве непрестано нове мреже и дотле их поправљају и обнављају, док најпосле услед прекомерног исцрпљења сока и не цркну. Птице непрестано јаја носе — кад им узимамо, док на послетку и свој живот не изгубе.

Дакле види се јасно, да није ни дражење органа, нити извесно задовољство, прави узрок инстинктивним радњама.

Да видимо сада да ли се инстинкти неби дали објаснити као последица душевне организације т. ј. неког унапред одређеног (престабилованог) механизма душе.

Ова би се теорија могла примити и само у том случају кад би инстинкти били особине сталне и непроменљиве под свима утицајима спољним, осим тога још кад би инстинкти непрестано функционирали. Али сви инстинктивни појави јасно показују, да обе наведене претпоставке не постоје.

Пре свега инстинкти никако нису неке сталне и непроменљиве особине; они подлеже највећим варијацијама које често производе спољни утицаји. Ово нам доказују многобројни примери

У хладним пределима птице леже на јајима и дању и ноћу, а у тропским пределима леже врло мало или нимало. Осим тога неки извесни родови птица, које у слободи леже дуго на јајима, ово не чине кад су затворене у топлим стакларама, почем је сама висока температура стакла је довољна да се јаја излегу.

Да ли се у оним случајевима могу инстинкти сматрати као неке сталне особине, које би произилазиле из неког унапред удешеног механизма?

Кад би инстинкти били доиста продукти неког унапред удешеног механизма, душе и нервне системе, онда би се они без сваке сумње морали јављати увек под свима околностима једнако, осим тога они би морали још без престанка функционирати. Али ово не чини ни један једини инстинкт, не појављује се све дотле, док споља не наступи какав мотив, који је у стању да га изазове. Мотив инстинкта јавља се духу као чулна престава и тек после тога инстинкт се појављује и почиње да дејствује.

Ето још и у овој узајмици мотива и инстинкта могао би и за психички механизам потражити. Овај механизам морао би се замислити, као нека клавијатура, тако удешена, да свагда извесном мотиву мора да одговара известан инстинкт, почем смо се уверили да спољни утицаји — баш ти мотиви – производе и мењају инстинкте. Јер по теорији напред удешеног механизма, како би другојачије могли објаснити свесне безбројне варијације инстинкта?

Ја држим да би се по тој теорији, за сваку могућу поједину варијацију инстинкта, морао замислити њему одговарајући психички механизам — (као што свакој вибрацији жице одговара други тон) који би се према многобројним варијацијама инстинкта, морао замислити безгранично компликован што је заиста врло тешко и замислити а камо ли веровати.

Према многобројним варијацијама, које код инстинкта налазимо заиста се никако не може одржати теорија напред удешеног психичког механизма.

Ако се пустимо мало дубље у анализу инстинктивних појава, ми ћемо у њима открити нешто што увек остаје стално и непроменљиво, при свима могућим варијацијама инстинкта, а то је циљ инстинктивне радње. Из свију безбројних примера увек ћемо се уверити да циљ инстинкта увек остаје сталан и непроменљив ма се колико

инстинкт менао. Да птице легу јаја то је стална и непроменљива циљ инстинкта, а сам начин, којим ће се ова циљ најбоље постићи то је оно што подлежи највећим променама услед спољашних утицаја. Ето тако према околностима птице легу дуже или краће време на јајима, према околностима оне праве своја гњезда на овај или онај начин. Наш врабац обично прави своја гњезда од сламе, а врабац у јужној Африци ограђује своје гњездо трњем, које му служи за заштиту од змија.

Ласте праве обично од блата и сламе, а ласте на трошним обалама Волге праве своја гњезда у рупама, које најпре омазују неким животињским лепком, да би на тај начин спречили отпадање песка.

У хладним пределима птице покривају своја гњезда перјем, но ово не чине кад дођу у топлије пределе. Нека птица која се у науци зове: Tererus milatus прави своје кугласто гњездо од сламе које обеси за гране. Има ли дрво дуге и лиснате гране, то онда она прави своје гњездо много плиће, а то с тога, што налази, да га саме гране довољно заклањају.

Из свију ових варијација инстинкта види се да је циљ инстинкта вазда остала непроменљива. Ова циљ инстинкта нити је добивена искуством у садашњости нити лежи у свести животиње, она је продукт саме организације.

Многима ће можда чудновато изгледати ово тврђење да у инстинкта има нешто што лежи у несвесности, које се не може извести ни из искуства ни из разума. Али ово је необорива истина.

Да циљ инстинкта заиста не лежи у свести животиње и да није продукт искуства у садашњости, даје се врло лепо чињеницама доказати. Доказана је ствар да је све оно, што лежи у свести човека, у животиње добивено искуством.

Ми знамо, да је једини пут којим се долази до сазнања спољашњости чулно опажање. Но ми можемо врло лепо показати, да у многим инстинктивним појавама, она извесна дата, која би била неопходно нужна па да циљ инстинкта буде у свести (т. ј. да животињи буде позната циљ да је апсолутно немогуће да су та нужна добивена чулним опажањем, дакле искуством, почем сама та дата леже у будућности а разум нема начина да непосредно будуће догађаје проричe. Један најлепши пример даје нам ларва бубе јелена. Ова буба прави своју чауру много већу, а то с тога, што ће му доцније кад се метаморфозира израстити дугачки рогови. Кад би ово ова животиња вршила свесно, са знањем цељи, то би онда она морала још у напред знати, да ће јој доцније израсти дугачки

рогови, али камо и једног једитог знака у садашњости по коме би ова животиња била у стању да ово закључи ? !

Оваквих примера, који доказују да циљ инстинкта не лежи у свести животиње могли би још много набрајати, али ја држим да је и овај један пример довољно јак, да послужи за доказ.

Признавши да циљ инстинкта не лежи у свести, то би нам се могло пребацити да смо заштитници преживеле теорије о „урођеним идеама“, те с тога нам се још у напред ваља од овог прекора оградити.

Инстинкти се никако не смеју узети као урођене идеје у смислу матафизичара ; инстинкте треба уврстити у ред оних појава којих порекло треба тражити у прошлим генерацијама. Као год што се наслеђује особине физичке исто се тако наслеђују и особине душевне. Дух и тело нису једно од другог одвојени, но између њи постоји известан одношај и узајмица.

Инстинкти се имају сматрати као наслеђене душевне особине које су положене у самој телесној и душевној организацији и које се развијају упоредо са развићем самог организма.

Дарвин нам врло дивно објашњава инстикте са гледишта селекционе теорије (изборна теорија или Дарвинизам) као наслеђене, особине душе.

Са гледишта селекционе теорије инстинкте треба сматрати, као душевне навике, које су прилагођивањем задобивене а наслеђем на потомство пренешене.

Постанак инстинкта тих навика душе, са гледишта селекционе теорије, а по законима „природног избора“ дају се на овај начин објаснити и појмити : Све оне извесне особине, које су за живот животиње биле од великог значаја, и за њино одржање „у борби за опстанак“ по законима »природног избора“ утврдиле су се пренашајући се са потомства на потомство, тако да те особине, које су у први мах изазвате потребом у доцнијим генерацијама јављају се као наслеђене душевне особине, као инстинкти. Према томе, ако се инстинкти јављају као „a priori“, они су опет зато постали природним, механичким начином, почем су их њини претци стекли »a posteriori“ т. ј. искуством. Те извесне особине — које су задобивене искуством, беху од таког великог значаја и важности за одржање или индивидуе или феле, да су се они доцније улили тако рећи у саму организацију и наслеђем пренеле на потомство. А да су инстинкти заиста особине, које имају значајну улогу у животу животиња, доказује нам и оно пожртвовање са којим се индивидуално

обро, па често и сам живот инстинкту на жртву приноси. Сетимо се само гусеница које умиру обнављајући своје плетиво, сетимо се на онај немир и туговање, које осећају птице у случају кад им је немогуће „сељење“, па ће нам онда јасно бити, како су инстинкти дубоко укорењени у саму организацију животиња. Овде ће бити место да споменемо још и то, да никако не треба мислити да између инстинкта и разума постоји провала онако дубока као што се то обично мисли. Оба ова начина душевног живота, удружују се, комбинују и поступно прелазе једно у друго, прелаз је постепен од чистих инстинкта па до свесних радњи духа. Оволико о томе. Доцније кад будемо говорили о вишим умним моћима, опет ћемо додирнути то питање.

Пуштајући се све дубље и дубље у анализу инстинктивних по јава, ја држим да све јаснија постаје она дефиниција инстинкта коју смо у почетку овог одељка ставили. Она под собом обухвата све оне чудновате проблеме, које спадају у круг инстинкта, и са тог гледишта много штошта, што нам изгледаше непојамно и загонетно постаје нам јасније и схватљивије.

Но да би што боље схватили ову нову теорију о инстинктима и да би се уверили да она заиста обухвата и објашњава велики број инстинктивних појава, да наведемо још неколико интересантни примера. Већина животиња пре сваког искуства познаје своје природне непријатеље. Голубови млади без икаковог вође уплаше се и распрште које куд чим опазе какву птицу грабљивицу. Кад се каквом стаду оваца или говеда приближи извесна мува (Dassel oder Biesfliege) они почну трчати тамо амо као помамни; ова мува је веома опасна за те животиње с тога, што своја јаја полаже у кожу ових животиња, ларве које се из ових јаја стварају упијају им се у кожу и тиме им проузрокују гнојење са страшним боловима. Још је врло важно напоменути то, да ова мува не уједа па је се ипак зато животиње више боје од оних које уједају и које су врло сличне овима. Не лежи ли страх код ових животиња у несвесности? Јер откуда би по садашњим околностима ове животиње могле правити такве закључке који леже у будућности? Ниједна животиња била у питомом или дивљем стању, не једе отровно биље. Мајмуни у Тропским шумама служе људима као сигурни вође у брању плодова. Кад овим мајмунима пруже какав отрован плод, они га отуре уз највећу дреку. Но осим хране, животиње познају и лекове које знају да употребе са великом дијагнозом и особитим терапијским знањем. Позната је ствар, да пси врло често, кад им што фали, једу траве. Кад имају глисте или ситне кошчице у сто-

маку као сретство на чишћење они употребљавају чичак. Између свију инстинктивних појава, најчудноватији нам изгледају они који се односе на функцију плођења. Сваки мужјак познаје сасвим тачно женке свог рода, ма били врло различити у спољашњости. Јер заиста код многих родова сполови се тако разликују, да би гледајући на сличност, мужјак морао изабрати стотину женки туђег рода но свога. Код неких лептирова постоји још и онај чудновати појав који се у науци зове полиморфизам, по коме не само да су мужјаци и женке различити, већ се и саме женке деле на двоје, које су у спољнем изгледу сасвим различите. Али при свем том мужјаци се спаривају само са женкама свога рода. Неке животиње које на земљи живе, као што су: пужеви, жабе, корњаче, крабе, и. т. д. иду у воду да тамо своја јаја полажу, друге опет које у води живе излазе на суво и ту своја јаја остављају. Инсекти полажу своја јаја на разна места, на такова где ће нови створ моћи наћи потребна сретства за своје развиће. Ето тако неки инсекти полажу своја јаја под кожу других животиња, неки опет остављају своја јаја у кору каког дрвета које у пролеће цвета или које рано у јесен плод носи што ће овим новим животињама служити за храну. Шта може знати један инсекат, коме је крај живота полагање јаја о условима, који ће, кад њих већ једном не буде више, бити нужни за опстанак њихове ларве, одкуда би они из садашњости могли знати каква ће храна бити потребна њихним ларвама, која је још при томе од њине хране сасвим различита? Птице селице крећу се на пут из наших предела у топлије земље у оно доба, кад се још код нас не осећа никаква оскудица у храни; сем тога, у то доба, кад оне полазе на пут температура наших предела је још доста велика, бар је много већа но што је кад се оне у пролеће натраг врате. Оне године када ће бити рана зима, птице селице се раније скупљају и полазе на пут, но ако ће бити блага зима, многе птице селице онда се и неселе или се само спуштају мало ниже на југ. Ови су догађаји тако стални, да по њима прост народ прориче време.

(Наставиће се.)

Влад. Каћански.

НЕКОЛИКО ЦРТА ИЗ НАЈНОВИЈЕ ПЕСНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ЧЕШКЕ

Садања периода песничка у Чешкој почиње године 1850. а то је опет под утицајем ђенијалног духа *Бајроновог*, који је као год и код других народа тако и чешку књижевност освежио, нове правце јој показао и нове редове песничке изазвао. У чешку књижевност још је и пре 1850 и то 1836 године увео Бајрона песник *Карло Хинко Маха*, али је појав тај у оно доба остао без последица сем неких малих изузетака. Да је Маха могао развити свој таленат — умрьо је још у 26 години својој, 1836, он би много израдио. Јер и ако његова песма »Мај“ није савршено уметничко дело, и ако је ту Бајрону имитовао, ипак та песма, пуна толиких красотâ у описивању, одликује се лепим језиком и дубским мислима да је готово једина у целој тадањој књижевности чешкој, која се до данас чита и у новим издањима отштампава.

Обилатије дејствовао је дух Бајронов истом после 1850 године. Први заступници тадањег новог правца, којима управо и почиње периода уметничког рада, били су: *Вићеслав Халек* и *Јован Неруда.*

Вићеслав Халек родио се у Долинку сеоцу близу Прага, 1835, а умрьо је 1874 у Прагу. Радио је на свима врстама песничке уметности, али је највише успео у *лирици*. Збирка његових песама „*У природи*“ и његове „*Вечерње песме*“ одликују се топлином и дубином мисли од свију његових осталих радова. Свака и најмања песма пуна је значаја и садржаја.

У *лирско-епским* песмама његовим опажа се утицај генијалног Бајрона, т. ј. што се саме композиције тиче; места *лирска*, описивање пределâ и особâ то је опет Халково сопствено и нови израз врелог му и непосредног духа. Од свију тих песама на првом месту стоји »*Мерима и Муселин*« (Mejrima a Musejn). Лирским ме-

стима и дивним цртањем и описивањима природе надмашује ју „*Гоар*“ (Goar) и „*Татранско девојче*“ (Dévče z Tater), само што се у њима појављује недостатак епске композиције. »*Наследници беле горе*« (Dědicové Bílé Hory) слабији је, а „*Црна застава*“ (Černý prapor) најслабији рад његов у тој врсти.

Од ситнијих балада и песама епских најбоље су „*Приче из нашег села*« (Pohádky z naší vesnice), које са лирским му песмама и сеоским приповеткама прозом писаним, чине најлепши украс у дијадеми његове песничке славе. Ове кратке песме одликују се дубоким мислима и топлим духом, које провејава његов свежи и лаки хумор.

У *драми* је Халек имао мање самосталности. Написао је четири трагедије: „*Краљ Рудолф*“, »*Царевић Алесује*“, „*Завиша Фалкенштајнски*“ и »*Краљ Вукашин*“, за кога је црпео грађу из српске историје. Но и ако је, као што рекосмо, у драми показао мање самосталности, опет је зато засијао свежи таленат незаборављеног Халка у његовим красним новелама и сеоским приповеткама, између којих на првом месту су његове „*Три приповетке*“ (Tři povidky) и „*Друге три приповетке*“ (Jine tři povidky), које су доиста прави украс оригиналне појезије.

Јован Неруда (Jan Neruda) родио се 1834 у Прагу. Његов рад исто је тако велики као и Халков. Његов изврстан укус усавршен студијама и широким погледом изражава се не само у критици но и у аутокритици.

Прва збирка његових песама „*Гробно цвеће*“ (Hřbitovni kvéti) више је тенденциозна, али и ту се могу наћи песме од особите вредности. Зато песмама, које је назвао: „*Књиге стихова*“ (Knihy veršu) гледа да створи пут појезији рефлективној. Његове дубоке, чисте демократске мисли, негова нежна лирика, његова епика, која је кадра и најобичније догађаје у животу да озари сјајем појезије, ту је заступљена.

Последња његова песничка збирка то је „*Песме космичке*“ (Pisně kosmicke). То је најоригиналнија збирка песама не само Нерудових него и у целој књижевности чешкој. Том је збирком он обратио на се пажњу великих народа У њој је астрономија одевена уметнички чаром појезије. О изврсности овог песничког производа сведочи и то што га је на немачки превео Г. А. Павиковски, а то много значи нарочито кад се зна, у каквим одношајима стоје Чеси са својим најближим суседима. За врло кратко време већ су те песме дочекале и друго издање. Неруда је проучавао најновије последице науке астрономске и заодео их рухом појет-

ским. Са том збирком попео се је Неруда на висину у појезији чешкој, коју пре њега не беше нико достигао.

У представљању правог, истинитог живота Неруда је узор. Његови „*Железнички радници*". (Trhani) остаће увек узор истините и реалистичке слике, пуне заношљивог описавања карактера и ситуација и најздравији плод новелистике чешке. То исто вреди и за његову збирку »*Приповетке малострanске*« (Pridky malostranské) и „*Арабеске*«. Његове „*Слике из туђине*« (Obrazy z ciziny) и »*Париске слике*« (Pařížké obrázky) такође су од ве ике вредности. Његови фељетони достигли су већ пету свеску, а одликују се дубоким и важним штудијама. Нарочито су му путописи велико богатство за књижевност чешку, јер његов велики таленат и темељне студије за којим се Неруда за свако путовање приправља, узрок су те је он упознат тако добро с туђим одношајима као да је тамо одрастао, а то све представља изврсну целину.

Обојица, и Халек и Неруда, поставили су се на чело новијој књижевности чешкој. Халек је био натуралиста. Неруда уметник укуса извеџбаног и погледа широкога, обојица свежи и оригинални. Покрет, који су они изазвали у књижевности чешкој велики је и пружа се чак и на наше дане. Одмах је постао већи број песника, који обогатише чешку књижевност лепим низом производа.

Од савремених лирика највећи је *Јарослав Врхлицки*, млад, даровит и веома плодан песник. Издао је већ 12 свезака оригиналних песама а сва критика чешка признаје да свака свеска сведочи о напредовању песниковом, да је сваком свеском песник дао нешто изврсније, нешто боље. *Врхлицки* је и епичар, али преовлађује страна лирска. Скоро осам свезака има чисто лирских. Наша би оцена била непот уна, ако би о њему рекли само то, да је он таленат необично светао, богат и свеж, да је рад његов брз, форма блага и пријатна. Још првом збирком својих песама »*Из дубљина*« (Z hlubin) стекао је диčног гласа у књижевности чешкој. У њој нам се појављује субјективни лиричар. Неке од тих песама дејствују на читаоца оном жари појетичког рада, оним врелим звуком, који и најозбиљнијег критичара заноси. У другим песмама већ се сретамо с моћним звуцима, који су тако силно зазвучали у његовој збирци »*Дух и свет*« (Duch a svět) у којој су усредсређене мисли и проблеме свију векова у облику песничком, како их је добро карактерисао један чешки лист. Том збирком ступио је Врхлицки у нову периоду свога рада. У његовим првим збиркама јавља нам се борба његове унутрашњости са светом, који га окружава ; он је опевао своје снове, туге, наде, али увек мајсторском

формом, сликама светлим и богатим. У тој периоди ступио је у шири круг, бој духа људског са материјом описан истинито и праведно, начином озбиљним, с одушевљењем и топлином, говором китњастим и ватреним. Из свог што је песник досада урадио, може се рећи да је та збирка најпотпунија. Песник је одредио тежак бој и решио га победоносно. Од те збирке већ се може приметити постулни повратак унутрашњег живота песниковог на прво стање, опет, да се тако изразимо, лирика субјективна, али тон и урес је сасвим други. Младићски обзор песников, тај мутни тајанствени и облачни обзор, мења се ту у топли, мирисни пролећни дан. Што се форме тиче она не само по спољашности но и по унурашњости у многом је савршенија но у оним првим његовим радовима. Често и врло кратка песма, али дубоко утиче на читаоца.

Особито се одликују збирке „*Еклоге и песме*“ (Eklogy a písně) и »*утисци и расположења*“ (Dojmy a rozmary). У овој последњој, сем неких ствари карактера више мање полемичког, које би се могле изоставити, јесу радови од велике вредности. Сем већ поменутих збирака лирских, изашао је још „*Снови о срећи*“, еротичко интермецо, „*Викторија Колона*“, „Симфоније“ — збирка великих философских песама, које се могу упоредо ставити са збирком „Дух и свет«, „*Година на југу*“. Збирка, у којима је неговао искључиво епику, има четири: „*Епске песме*“, »*Мити*«, први и други део, и »*Нове епске песме*«. Још првом оном збирком стекао је велико признање свију пријатеља књижевности чешке. Круна целе збирке, рекао би и целе досадање епике Врхлицкове, јесте велика епска песма „*Сатанела*“ (Satanela). Сличних песама у целој књижевности има одиста мало.

„*Мити*“ јест ред великих песама узетих у неколико из сумрака чешке стародревности, унеколико из мистике хришћанске и традиције браминске, а нешто из богате антике грчке и тајанствене фантазије песникове. То су украси пуни мисли и неизмерног одушевљења. У првом делу одликује се „*Легенда о св. Прокопију*“, вешто причање пуно минијатурних уреса и свежег описивања. У њој се износе први почетци хришћанства у Чешкој, заћевице с Немцима и бој с њима о књижевност чешку. То је сасвим историјска основа. Прави чар песме је пустињски живот светог Прокопија у прашумама чешким, са срнама, зечевима, пчелама и ђаволима. Дакле идила, али красна идила. „*Шарка*“ и »*Крст Божетехов*«, јесу историјске али мање истините. а у целини слабије од легенде о св. Прокопију.

Опширније ћемо говорити о збирци другој. У тој збирци су следеће песме: „Israfel«, »Narozeni Sacuntaly«, »Smrt Ajschyla«, »Sandalfon«, »Maria Aegyptiaca“, »Pokáni don Juana«, „Mathus o vinĕ“ „Eloa“, „Fragment pekelnè komedie“ (Mysterium). Највећа од њих је Марија египтијака. Грађа је црпљена из тамног доба хришћанства кад је почела владати аскеција. То је епопеја женске нежности и бескрајне љубави. Од песама античких овде спада „*Мит о вину*“ и „*Смрт Ајсхилова*“. За основ песми мит о вину послужила је песнику прича о Прометеју. Прометеј свезан и прикован на Кавказу а богови на Олимпу се радују. Само Дионис у тој бурној вреви показује саучешћа човеку и ступа на земљу. Од суза љубави, које е рони у загрљају Најадином, израсте чокот, цвеће и већ се указује на њему грожђе. А као муња искрснуше иза грмља фауни с пехарима у руци те из грожђа цеде вино, „а цела та врева фауна и менада са Дионсјем у својој средини жури се да сломије окове Титанове а с њим иде да сруши небо — предрасуде и насиља.“

Једнострук нацрт о смрти великог песника грчког пружио је грађу песми „*Смрт Ајсхилова*«. Непотпуну традицију потпунио је песник и начинио хармоничну целину. На душевним крилима своје фантазије залетео се у свет Јеладе и створио га тако јасним и свежим, као то небо јелинско. До оба та мита долази по красоти мисли басна о рођењу *Сакунтале*. Својом вештином кадар је Врхлицки да нас очара и занесе и са неколико само стихова. Та легенда утиче на нас као бујна индијска покрајина, љубљена месечним зрацима и проткана цвећем св. Лотоса. Сасвим други правац веје у песми „*Кајање Дона Хуана*“. Дон Хуан замишљен корача вратима пакленим, али она су затворена; окрене се вратима рајским и тамо му јавља херувим да ће му дотле рајска врата бити затворена, док се једна од душа које је он довео, не смилује, и док му не баци из своје косе белу ружу у крило И он клечи дуго и дуго сâм. Уздиже се и корача и гле! херувим га води кроз седам капија у еден.

„Несрећним и остављеним
Увек се рај сâм отвара“.

О новим епским песмама могло би се писати много. О свакој песми могло би се написати по једна кратка расправа. Збирка је раздељена на три дела, прво: *романсе* и *баладе*, друго: *приче*, и треће: *монастирске легенде*.

Први део одликује се својим оштрим изразом, јасно схваћеном хармонијом и кратком формом. Као најлепши делови јесу: „*Алкест*“,

„Освета Гнома", *„Балада о стрели"*, *»Коса краљице Елзе«*, *„Сеоска балада"* и *„Гиневра"*.

У причама више преовлађује осећај но мисао. То су праве приче, чија фантазија нема граница.

С монастирским легендама пренео нас је песник у средњи век до мрачних ћелија монастирских, чију тишину рушише калуђери својим звонима, молитвама и певањем. Од легенада биће најбоља *„Amarus"*, песма обична, али читаоца дубоко дира.

Епичар, par excellence, то вам је *Сватоплук Чех*. Још после издања своје прве збирке, 1874, назване *»Básně"* (песме), чешка критика признала је у њему велику снагу епску, а то признање променуло се у изненађење и велику хвалу после издања друге збирке, 1880. Прву збирку састављају четири веће песме и то: *„Бура морска"* (Bouři morskou), *„Снови"* (Sny), *„Адамити"* (Adamity) и *„Анђео"* (сан библијски), после тога још мање песме, то су неколике лирске и епске песме из првог доба песниковог рада.

„Бура морска" песма је састава органичког а састављена је само из дијалога, песма не драмска но чисто епска Што се одмах на први поглед види у овој песми, то је вешто контрастовање лица и догађаја, бура морска и мир духа, који ништа не слути, чиста љубав и ватрена страст, дечија безбрижност и гроза уништења, наивност и разуздано весеље, све то узето у састав не велики, чији први и последњи акорд је љубав.

Следеће две песме су као епилог. *„Сцена морских разбојника"* и *„Молитва рибара пред капелом«*.

Песма *„Снови"* представља низ мањих песама које су у свези једна с другом, а сваку песму прича понеко као сан. Састављају је шест песама разноликим мозаиком спојених.

После ње долази највећа песма у тој збирци: *»Адамити«*. То је велика слика из културне историје чешке. Лирском струјом преноси нас песник на острво Нежарку и вештим описивањем упознаје нас са одличним индивидуама Адамита. После тога долази догађај. Подељена је на седам великих спевова. Песма како је изишла и преко свију недостатака изнешених критиком, била је топло дочекивана. Види се да је песник Адамита снага, која мнобо обећава. Красна језговита дикција, углађен слог, узорно штовање појетских правила и површног читаоца занимају. Све то уверава, да чешком епу настаје доба цветања. У епским саставима прошлих година није било доста уметничке одмерености и оног начина излагања, који налазимо код његових последњих радова. Саставу ове песме пребациване су неке погрешке, као да се Таборићани по-

јављују без сваке мотивације, тако исто групе љубавника да нису ваљано израђене, — али то су само мане незнатне, које истина саставу не дају веће лепоте, али му много и не шкоде.

У доцнијим песмама Чеховим вештина израде излази више на видик но у овој његовој првој песми широког размера.

„Анђео“ је најслабија песма од свију тих епских песама. Бог жали што је створио човека, који траговима своје злобе и хиљадама других грехова себе каља, и одређује да људство казни потопом. Изрони сузу и створи од ње анђела, каже му, да проповеда људству његов гњев. Али анђео, видев *Дину* жену одриче се своје браће Анђела, због чега га Бог проклиње и осуђује да лети над светом између станишта ђавола и херувима без мира и радости.

Песма се одликује лепим лирским местима, формом негде чак виртуозном, но опет зато не успокојава.

У другој збирци, која је изашла 1880 године опажа се голем напредак. У њој има четири епске песме: „*Европа*“, „*Черкез*“, „*Под сенком липе*“ и „*Жишка*“, и три чисто лирске: „*Зимња ноћ*“, „*Ханџар*“ и „*На гробу Хавласову*“.

Бохумил Хавласа један од најдаровитијих новелиста чешких родио се 1 октобра 1852 а умро 25 Новембра 1877 у Александронопољу, од врућине као подофицир руске армаде. Живот његов био је дуг низ најразличнијих путовања по свету. По свршетку ниже гимназије ступи у некакву путничку дружину позоришну а после тога посећивао је трговачку школу и радио у контоару неког акцијског завода. Напустив и то, одао се књижевности и помоћу Халковом постане сурадник »Narodnich listů“ и 1875 журио се на југословенско бојиште, годину дана после тога путовао је по Француској, Швајцарској и Немачкој, године 1877 оде опет у помоћ Херцеговцима и на југу умре. Већ први његов рад сведочи о великој даровитости приповедачкој, којом је и задобио заштиту и помоћ песника Халка. Највећи његов рад јесте велики историјски роман „Tiché vody“ и „V družině dobrodruha krále“, али у главноме ситнијим својим радовима обратио је на се пажњу и стекао трајног имена у књижевности чешкој.

Један од најзнатнијих чешких критичара изражава се у оцени ове друге збирке о Светоплуку Чеху овако: „Светоплук Чех познаје исто тако добро неизмерно корито морско са красотом и грозом као и диван Кавказ са врховима стена, које допиру готово у облаке, а при том имају бездане пропасти и шумне водопаде као усамљено село чешко са цветним пољима, жубор-потоцима, са скривеним сластима и мукама, и као чешко срце са радошћу и

болом, чежњом и преваром, надом и очајањем. Широки свет са својим божанственим појавама пред његовим је погађачким оком исто тако јасно разложен, као малена собица сеоског учитеља чешког и као давно угасао часак сопствене жалости«. Мора се признати да тако озбиљан критичар, какав је без сумње *Фердинанд Шулц*, овде никако не претерује и да је његов суд објективан и без икаквих обзира.

Од тих песама, што се обима тиче, највећа је „Европа". Тако се зове пароброд који извози из Европе људе, опасне по државни и друштвени поредак, на ону страну мора. Но брод не доплови своме циљу, јер се заробљени буне, капетана и људство му убијају, и тако постају господари брода. Али одмах се стварају две партије, и кад једна од њих подлегне, запали вођа побеђених барутану паробродску, брод прсну у ваздух и тако сви изгину.

У овај кратки догађај песник је умео уплести богаство лица, красно описивање и страсти људске На једној страни разноврсни кривци, почевши од раслинкуће и протуве па чак до оца, који тужи за својом женом и децом, што осташе без његове потпоре; на другој страни капетан са својом ћери и свештеником, све тако пластички нацргано са таквом величанственом тишином разноликом смесицом сцена, пуних контраста живописних, са лепим описивањем красота и милина морских са вештином песниковом у ређању, изналажењу и описивању појединих сцена и слика, све то с дубоком трагичношћу догађаја, који довршују велики и моћни утисак целог уметничког дела, који је песник учинио од првих својих спевова.

С правом хвале Чехову уметничку економију и његову вештину с којом увек у згодном тренутку спаја прошлост са садашњошћу те да створи целину и пластичност догађаја. Основа његовом раду је увек инстински живот и властити назор, с тога нам увек у његовим песмама ступају на сусрет лица са истинским осећајима и извесним снагама. Догађај се развија на основу одређених одношаја и карактера, одиграва се увек на земљишту реалном. Сви ти знаци опажају се и на осталим песмама збирке.

Песму „Черкез" црпао је песник из властитог посматрања свог. И та се песма одликује свим оним врлинама Чехове поезије, које смо напред означили у кратким цртама.

„*Под сенком лиае*" већа је песма, са целим скупом догађаја, сваки са другом главном особом, другим расположајем и другим тоном. Састављена је од 8 глава, које су тесно једна за другу ве-

зане. Садржај им је у кратко овај: У унутрашњости Чешке у подне једне ведре и топле недеље, састало се неколико суседа, поседали под сенком разгранате липе па причају догађаје из свога живота. Њих је свега осам. Одвело би нас то далеко, кад би хтели описивати садржај тог огромног састава, о коме се Фердинанд Шулц у својој критици изражава: „Срдачност, свежи хумор, елегијски дух, и божанствени мир, који извире из тешког искуства живота као кристални извор из тамне стене гранитске.... измењују се под широком липом у кругу недељних гостију пред сеоском крчмом." Најлепши су одељци: други (љубавни догађаји сувога кројача у Млетцима); трећи (породична идила учитељева) и четврти (необично јунаштво ислуженог војника).

Лица, која причају, узета су из истинитог сеоског живота а таком вештином, што се тиче карактеристичног описивања, таком природношћу унутарњом, да нам ступају пред очи, као лица давно нам позната.

И не само у садашњости, но и у прошлости кадар је песник да се вешто креће, о чему сведочи песма „*Жишка*". То је само кратак одломак из богатог живота Хуситског јунака, догађај пред Прагом, који је он хтео да сравни са земљом што се, у друштву са племством чешким, пустио с Римом у договарање. Али у његов табор долазе посланици прашки и молбама га умирују, те одустаје од намере и с таборићанима одлази на Мораву. Та је песма најкраћа од свију, али пуна дубоких мисли и историјског детаљног описивања, одликује се богаством прецизно нацртаних, а сваком Чеху добро познатих историјских лица.

Светоплук Чех први од чешких песника сретно се је машио у богати низ хуситског доба, а најновијом великом песмом: „Vàclav z Michalovic", која је изашла у месечном часопису „Květy«, 1880, показао је, да је на најлепшем путу да чешком народу напише оно, што је наш Бранко као жељу у гроб однео, а то је — велики историјски еп.

Као што су *Врхлицки* и *Чех* први у двема разним струкама песничким, тако су обојица заступници два правца, који су овладали у чешкој књижевности. Врхлицки је заступник космополитичког, а Чех народног правца. Недавно дошло је до оштрог трвења између критичара чешких, који су бранили овај или онај правац. —

Но да продужимо даље редом којим смо започели спомињући само најзнатније појаве, пошто се не можемо упуштати у све појединости због маленог опсега који смо себи одредили

Лирског чувеног имена је — *J. В. Сладек. Сладек* је песник најчистије субјективне лирике. Песме своје пише он увек на основу расположења, које му пружа истински живот а не на основу расположења, које ствара фантазија. Пошто му је живот био до скора само низ болова и горких обмана, то и у његовој појезији основни тон, негде одушевљава а негде је горки бол. Али тај песимизам није у *Сладка* последња стадија његовог развитка, већ само једна фаза његовог душевног живота. Последњом својом збирком, која је изашла 1881, „*Светлим трагом*" (Světlou stopou) враћа се из тешке жалости пређашњих својих песама у сферу мирнију и светлију. Оштри звуци дисонантни зазвуче, истина, из ње још, али већ овде – онде затрепери светлија зрака, а на неким местима чак и дубока тишина.

Оштри звуци прве две збирке „Básně" (1875) и »Jiskry na moři" (1880), свршавају се местимице јасном хармонијом. Изврсност *Сладкових* песама у томе је, што је код свију ток душевни, тако рећи обухваћен у изворној својој свежости и непосредно постаје грађа за песму из које онда дише онај ватрени осећај песникове унутрашњости. С тога његове песме остављају на читаоца трајан утисак. Али из овог првенства извире једна мала погрешка — непажња на спољну форму. Песник, гоњен брзом струјом представа, које му се у души роје, пише само на основу тренутног расположења, не може дуго да тражи и бира изразе по метру и граматици, јер би се тиме његова бујност свакако стишала. Он воли и погрешнију форму граматичну, само ако је песнички израз савршен, ако је само расположење потпуно изражено и ако само из његовог производа извире осећај, који му груди потреса. С тога гледишта могу се потпуно извинити те, ако се тако могу назвати, погрешке Сладкове спољне форме. По свему овај песник у многоме је налик на нашега *Ђуру Јакшића*, у чијој се појезији такође сретамо са оштрим звуцима жалости и бола, који су га кроз цео живот пратили. Ко би прочитао њихове песме, имао би пред очима верну слику њиховог живота. Технику савршену у своме певању, ниједан од њих није достигао; узрок је један исти: сувишна бујност, која се и ван форме разлева!

Нарочито се одликују Сладкове патриотске песме у првим двема збиркама, којима готово нема равних у свима досадањим песмама лирским те врсте у појезији чешкој, а разликују се од многих других песама његових својом јасношћу, јер су многе песме његове увијене у тајанствени призрак као врхови гора у магли,

па с тога тешко и нејасно распознајемо те моћне потезе песникове душе.

Нежношћу осећаја и свежим песничким назорима придружује се Сладку — *Хејдук.* И ако Хејдук у последње доба пише у опште само веће епске песме, то се ипак не устежемо уврстити га међу лиричаре. У његовим епским саставима најкраснија места — то су места лирска. Хејдук је један од старијих песника чешких. Још прве две свеске његових песама „Básně“ и „Lesni kviti“ („Шумско цвеће“) развиле су пред читаоце чешке слику свежости, што се песничких назора тиче, која је у збирци „Cymbal a husle“ сваког тако јако изненадила. Може се рећи, и то пуним правом, да најкрасније дело музе Хејдукове „Cimbal a hosle“ долази међу најлепша песничка дела књижевности чешке. Још понеке песме, у разним часописима растурене, читале су се са великим задовољством, а када је изишло цело дело начинило је читаву сензацију. Тако кад што је Хејдук у овој збирци проговорио срцем јасно и заношљиво, тако од времена *Халкова* није нико Чесима проговорио. Само Халек и Хејдук умедоше описати ону лепу, умиљату простоту и наивност подтатранског света и проткати је најнежнијим красотама појезије. Хејдуку је то испало за руком како се само пожелети може. Пуне руке најумиљатијег цвећа појезије разбацује и пушта он у свет, цвеће мирисаво и неувело.

Прекрасно је он описао божанствену словачку природу, живот тог сиромашног а у својој сиротињи тако појетског народа, са свима његовим тугама и надама, најдубљу унутрашњост словачког срца, његову простоту и одважну силу, која нас увек ојачава новом и моћном снагом.

Још се нигде Хејдуков таленат није успео тако високо као овде, а још никада није испевао лепших песама од »Tatrancké elegie«, које у збирци „Cymbal a husle“ долазе као најлепше.

Озбиљно и сасвим умесно изразио се један критичар чешки о тим песмама, да су се њима изнова родиле тако зване песме родољубне, које су са своје шаблоне без мисли у 1860 години пале готово у исмевање. Хејдук је показао ново врело и то заиста са успехом, као што ћемо доцније видети.

После збирке „Cymbal a husle‘ пише Хејдук, по несрећи, велике саставе епске, велимо по несрећи, јер је његова права струка — лирика Композиција епска ако оскудева у правом карактеру епском већ није савршени део песнички, ма да у њој има и најкраснијих и највише лирских места.

Своје епске композиције скупио је у збирку „Dědův odkaz“, која је изашла засебно 1879 г. Те исте године била је у »Osvěty« месечном листу за преглед и вештине, науку и политику, изишла идила „Oldřich a Božena“, годину после тога у истом листу „Dřevorubec“ а ове године у „Květy“, белетристричном месечном листу, који излази под уредништвом генијалног *С. Чеха* и романсијера Др. С. Хелера — „Pod Vitkovým kamenem«, а у „Osvěty“ врло огромног састава „Za viru a volnost“.

Прозборићемо овде само о збирци, која је засебно изишла. То је алегорија, која нам описује болом препуњени живот певца и то од његовог почетка па до краја. Кратак садржај је овај: Растуженоме сиромаху показује се красота у облику горске виле и од тога тренутка провејава кроз-а-њ највеће блаженство, али у исто време и велики бол, који не може да умине сем у њезином загрљају. Гусле које је добио од деде као аманет, стоје нетакнуте у ковчегу дотле, док се у сну не појави дед, персинификовани ђеније народа, и њега ка гуслању не побуди. Јунак је послушао речи и позив дедин, узео гусле и певао уз њих. Затим се кренуо на пут тражећи вилу, благо своје алегорију красоте, идеала. Пошто га људи не разумевају и презиру, он у својој сопственој песми тражи мир. И већ му се чини да је нашао своју срећу — мир, за којим је толико жудео; кад га чежња за девојком — вилом највишим идеалом красоте обузе изнова, и он је тражи дотле, док је не нађе. Она му приповеда своју тајну, да ју је горска вила из колевке извадила, и у вилу претворила. Али он је, вели, може ослободити, те ће им тада наступити најслађи часови живота. Као услов узајамне среће ставља му да је нигда не увреди. И сада настаје младенцима доба најслађе радости и среће и најчистије љубави Али јунак брзо то раскида. У пренагљености он udари вилу класјем, којег имађаше пуне руке а то с тога, што не разумеде савет, што му га она даваше, но га на зло тумачаше. Виле у том тренутку нестаде а у души јунаковој распростре се опет туга. У очајању уништава он ватром своја земска добра, јер хоће да буде просјак и изнова се креће у свет да тражи изгубљени — идеал. Јунак задуго лута, али то све бива узалуд, — она је изгубљена.

Као што се већ из слике види, то је алегоријска песма. Може се о њој рећи, да је лирска снага Хејдукова на некојим местима створила таку нежност и стихове пуне осећаја, да са њима стоји на врхунцу свога досадањег рада у лирици.

Нежност природних слика, нарочито ред чаробних појава пролетње природе, утиче на читаоца неодољивим чаром. Исто тако

појављује се велика вештина у описивању утисака, које на човечанство чини права поезија. Радом тим направио је Хејдук прелаз ка својим великим саставима епским, о којима овде не можемо говорити, пошто још засебно нису изишли.

Као што смо рекли, „Cymbal a husle“ тако су одушевиле Чехе, да је у његовој поезији основан нов правац.

Овде можемо поменути *Рудолфа Покорног*, који је најновијом својом збирком „Z hor“ 1881., стао подражавати Хејдукову узору. Песник овај није новајлија у поезији чешкој, издао је пре тога још три збирке песама „Z jarnich lahū“ »Básně“ и „Pod českým nebem.“ Он је лиричар, кратке његове песме одликују се што се у њима просто и уметнички описује велики процес душевни. У последњој својој збирци „Z hor“ одликују се нека места из којих се види дубок осећај. Но негде му се губи мисао у јату слика, које су само спољни украс.

Таленат Покорног у опште заслужује хвале и надати се је, да, кад он буде писао чисто и оригинално без ичијег утицаја, да ће пружити дела изврсна.

Отакар Мокри издао је, истина, само једну збирку песама, али и ту се већ опажа особити његов карактер. Његове »Jiho české melodie« чине на читаоца дубок утицај и одликују се вредношћу поетском. То је збирка елегија, које су поникле на земљишту чешке историје и мисли, које су се у унутрашњости песниковој зачеле, сравњењем садањег стања чешког са прошлим. Песме *Мокрог*. Песме Мокрог јесу жалосне, елегијске и усредсређене у главноме око Хусинца, постојбине чувеног проповедникн Јована Хуса. Неке се одликују лепим описивањем, али све у опште имају особити карактер, као што смо горе рекли, који чини те оне утичу на нас неком тајанственошћу. То је карактерна црта свеколиког рада Мокрог, неизузумајући ни његов рад у прози.

Најновија збирка чувене и већ осведочене списатељке *Елишке Красногорске* »K slovanskèmu jihu« преноси нас на крилима епике на југ словенски, на Црну Гору и Балкан. Још првашњим радовима уврстила се је у ред најдаровитијих вештака чешких. Из ове садање збирке може се ауторка познати »Z màje ziti« »Ze šumavy« само што стоји ту на гледишту сталнијем и више објективном. У првим двема збиркама била је *Красногорска* више лирици наклоњена, а сада преовлађује епика. Лепа описивања природних красота, лирско сликање покрајина, дубока рефлексија првих збирака ту се показује. *Красногорска* је врло даровита поетка и при описивању кадра је да представи и опише све у пуној снази и све-

жини. Говор јој је богат и китњаст, а форма лака. Пространост, изворност и полет, то су три особине, којима се она одликује. Мисли о животу људском у најразличитијим странама, за разна времена и расположења описују се у овој збирци, а те исте струне зазвучале су и у првим њеним радовима.

Свето одушевљење за истину и слободу људску, дивљење и штовање браће, која војују толико векова за слободу, водили су њено перо, кад је цртала те моћне карактере југословенске. Баладе, романсе, елегије и сатира усредсређују се ту у једри састав, свака је за себе цело и изврсно дело. Ову њену последњу збирку дочекали су Чеси врло лепо, а мислим, да ће се и боље раширити, пошто је то дело одиста дело уметничко.

Антал Сташек чија је нова збирка епских песама изишла 1880 такође није почетник. Први део велике епске песме „Václav“, која је подељена на три дела изишао је 1872. Тај део Сташек није наставио. Грађу је узео из савременог живота а песма се одликује карактеристичном концепцијом, једрином карактера и догађаја, полетним мислима и китњастим говором. Нарочито сцене из народа — као у опште у Сташка, веома су за руком испале. Песник због неких недостатака није тај рад продужио, што се одиста може жалити, пошто је његов таленат у епици особит.

Збирка песама, названа „Básně“, која је изишла 1876 звучи тужним акордима и оштрим незадовољним дисонанцијама. Основ јој је онај опори осећај родољубни који се рађа са несреће народа његовог. Те песме одликују се многим лепим мислима и красним сликама које ствара Сфантазија *ташкова*. Али с правом се пребацује да је песник мисли ма да су оне по себи појетичне одева у рухо сасвим таште и прозаично. Недостаје им размишљање и објективније описивање Песник нам представља буру не као мирни посматрач, који стоји на обали, но као мрнар на зањуљаном броду. Главни недостатак песама најновије збирке у томе је, што се у њима не огледа јасност мисли, недостатак композиције. Чини се као да песник ради без промишљеног плана. Јер често је у стању да привеже читаоца све до сцене, којом треба да се дејство достигне али онда очекивање његово превари Лепо основане ситуације не употреби, шта више баца се својим правцем даље, као да о спремљеној ситуацији ништа и не зна. Не треба напомињати, да то увек знатно ослабљава дејство песме и интерес читалаца.

(Свршиће се.)

Ср. А. Поповић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Железница, са гледишта војеног од М. М. Магдаленића инж. мајора. I део. Београд 1881. IV и 108 стр на 8-ни. Прештампано из „Ратника“.

Дело ово намењено је поглавито за војнике, али је од важности још и за државнике и у неколико за техничаре.

У предговору писац сам напомиње, да је са саопштавањем овог списа задоцњено, али се нада, да се и сада још могу наћи путови, којима ће се недостатци већ утврђене и озакоњене трасе железничке, места за станице и т. д по потреби преиначити и грешке исправити.

Овај први део реченог списа говори: о железници са гледишта војног, и затим I о значају железнице са гледишта стратигије у опште за цељи одбране напада, и II. о општим војеним условима, који условљавају трасу и грађење железнице, за правилан и користан одношај њен к сопственој војсци и њеним потребама, у различним случајима њиховог узајмног додира.

У другој још нештампаној свесци имаће писац, према постављеном програму свом да расправља још:

Питање о екплоатацији постојећих железница за цели војне; кварење постојећих железница, кад интереси наше војске захтевају, као и поправку поквирених постојећих железница на војишту; и израду привремених војних железница у току војне.

У чланку првом „значај железнице са гледишта стратигије“ писац испитује, у колико је железница корисна војсци за операције било то за двизање саме војске у правцу напред, назад или побочно, — било пак за снабдевање војске са храном и са разним убојним потребама.

Долази до резултата, да и ако нису железничке пруге уједно и операционе линије, ни онда, кад се њихов правац подудара са правцем операционих пруга, ипак су железнице моћан фактор како за брже прикупљање — концентрисање — војске, тако и за

довоз ратних потреба и за брзо одношење излишног терета војске — рањених, заробљених, поквареног оружја и т. д. Студија чисто стратигиска, важна је поглавито за интелигенцију војске.

У II чланку: општи војени услови, који условљавају трасу и т. д. говори о важности саме трасе са војеног гледишта и о потреби да се траса, пре него што се утврди и усвоји, и са војеног гледишта прегледа и оцени. Наводе се цитати Лера и Jacqmin'а, за доказ, да је оваква претходна студија трасе неопходно нуждна, ако се не жели, у случају рата за учињени немар грдну оштету претрпети. Наводе се примери из прајско-аустриског (1866) и немачко-францускога рата (1870—71), како једна држава, која пренебрегне, да своје железнице поред трговачких потреба, удешава још — што се трасе тиче — и за војене цели, обично скупо плаћа за ову нехат. Чланак овај по свему има цел, да напомене нашим државницима, да се и траса наше железнице мора бар сад проучити са гледишта војеног, кад то није раније учињено. Ова напомена пишчева сасвим је умесна, само је по свој прилици сад закашњено, да се на траси знатније, веће измене могу предузимати Све што би се сада могло преиначити, свело би се на неке незнатне исправке око појединих вароши и утврђења, на прелазима река и око важнијих положаја. С тога и држимо, да је ово важно питање требало раније на јавност изнети или је писац предпостављао, да се овакова студија трасе од управних органа неће ни губити из вида?

(Наставиће се.)

ИЗ ПОЗОРИШТА

ФЕДРА

ТРАГЕДИЈА У 5 ЧИНОВА ОД Ј. РАСИНА (1677).

Превео **Н. Ђорић**

У наше време злоупотребљава се критика на два начина, и један и други више су сјајни, него што су корисни. Ови су начини синтетична и фантастична критика. Први се начин придржава само наслова књиге и њене најопширније садржине, али прерађује дело по свом нахођењу и приписује писцу чије је мисли позван да нам расветли, своје сопствене назоре и гледишта. Други пак начин није ништа друго до прост изговор и најудеснија прилика да

критичар покаже виспреност свога духа. Наравно, да је такој критици лако винути се у највише регионе и засењавати своје читаоце успјаним својим пером. Али избегавајући брижно да говоре о делу које им служи као полазна тачка, од страха да не западну у педантизам, оваки критичари истискују праве пијонире нових мисли и пронађених лепота и утискују се сами на места, која по праву другима припадају. Сличан укор учинио је сам себи писац ових редака прочитавши ових дана свој први реферат о Федри. Но по хладнијем расуђењу нашао је ипак, да се сва његова погрешка састојала у томе, што је он упадао у погрешке других. Људи се истина рађају оригинали, али умиру копије. Истражујући по примеру других критичара узроке зашто су у књижевности неизбежна опадања после величина, зашто се лепоте и сјајности језика, као и напредак уобразиље и укуса не одржавају увек на истој висини и на послетку зашто после обилних жетава настула у песништву, доба кризе, размишљања и анализе, ми смо и нехотице завршили реферат о Федри, а не проговорисмо ништа, или врло мало о њеној садржини. Признајући да су захтеви читалаца, који траже да им се та празнина попуни, праведни, трудићемо се, да их у колико нам време допушта у томе задовољимо, давши им кратак нацрт њене садржине.

Ђеније француске књижевности у XVII веку развио се под упливом религије, старих класика и монархије Лудвика XIV. Најпотпунији пак израз тога ђенија био је ван сумње Расин, творац француске Федре. Велимо француске Федре, зато, што она са Еврипидовом грчком Федром осим имена и догађаја у којима је уплетена, ништа више заједничног и сличног у наравима и карактеру нема. Грчка је Федра члан оне Данајидске породице, која је осуђена у Тартарусу, да се вечито маша за плодове, који јој измичу и да своју жеђ гаси водом, која јој се отима. Као такав, Еврипидова је Федра проста играчка под бичем адских фурија, које и од саме ње праве страшило, које не улива саучешћа, него ужас и грозу. Њена прељуба са Хиполитом њеним пасторком, није последица оних прилика, које су моћније, но човечија воља, није љубав два симпатичка створа, него неки виши пркос нормалним пожудама тела, нешто наказно и страшно у неприродној страсти. На кратко, Еврипидова је трагедија написана за један народ, дрзак, озбиљан и свиреп, који је био равнодушан према томе хоће ли јунакиња дела изазвати саучешћа или не.

Човек је истина свуда један исти, али кад на њега упливишу вере, владе, закони, обичаји, предрасуде и климати, он постаје са

свим нешто друго, од онога, што је првобитно био. Зато би врло неупутно било и замерити Расину, што није одржао грчки оригинални карактер Федре. Грци нису на љубав полагали највећи интерес, него су им страовите слике Тартаруса биле обилан извор за ефекат; зато су се они и могли проћи и без љубави. Али тражити то од Француза и то из XVII века, у веку најодличније галантерије и љубави par exellence, тражити то од Расина, најгалантније и најосетљивије душе доба Лудвика XIV., то је немогуће. Његова је Федра вишом судбом и гњевом богова бачена у наручија једне незаконите страсти, коју неверство њеног мужа — Тезеја — и друге прилике распаљују. Али при свој тој надприродној стеги, она чини све, да ишчупа из срца слику свога пасторка и крије самртним страхом тајну срца свог.

> Казала сам ти доста, пусти ме,
> Умрећу, ал ти страшну тајну
> Исповедити нећу....

Али лукавство искрене пријатељице измами ту тајну:

> Видох га, и румен и бледоћа обли ме сву
> Душа ми обамре у забуни
> Издаде ме вид, издаде ме говор
> И моје се тело претвори у усијани жар.....
> Али ја мрзим на живот, мрзив на љубав
> И умирући нећу да потавним славу своју.

У то јој долази вест, да је њен муж изгубио живот у таласима морским и у страху за својим дететом излази пред Хиполита, да од њега измоли заштиту за њ. Али матерински осећаји одступају пред лавом сакривене љубави и са њених усана излеће исповест и она је тако страсна и пуна очајних болова и стида да се човек мора чудити одкуд у нежној хармонији Расиновог стила, тако громких и узбурканих гласова. — Хиполит неће да чује за ту љубав.

И поцрвеневши удвоји моју срамоту....

Еврипид и Сенека осуђују га за vim corpus tulit. Расин је измислио за њега другу прилику, једну благу и младу патницу — Арицију. После Еврипида једини је Лорд Бајрн дрзнуо да у својој Парузини — преради грчком безобзирности кривицу Федрину. —

Кад се Тезеј чудноватим случајем од смрти спашен, враћа кући и својој жени, Федра је у највећем страху, да он не сазна за љубав, коју је његовом сину открила. У том страху она иде бесвесно на руку својој дојкињи Еноии, да се сва кривица баци на

Хиполита, који је опет тако племенит те неће да се брани против те клевете.

Једног дана, шетајући се на бесним својим коњима, крај обале морске, спази Хиполит, где се под ужасном тутњавом и риком диже из мора једна аждаја и смијоном руком прострели он чудовиште. Али рањени звер изишав у потеру за њим, уплаши својом крвавом чељусти коње и ови одлетеше у бесном разузданом трку преко кршева и стрмени и размрскаше свог, јуначког Хипокрита. Кад Федра дознаје за његову смрт узме отрова и признаје свом мужу истину и невиност сина његовог. Карактер Расинове Федре спада у ред оних женских карактера, које је глумачка вештина усвојила као моделе за јунакиње и отуда се разуме, зашто се та трагедија тако дуго одржала у репертоару готово свију јевропских позоришта.

Српски превод Расинове Федре није могао пасти у сретније руке и на том путу ми смо вредног младог преводника предусретали најусрднијим симпатијама и поверењем.

Управа позоришна пак изненадивши нас са лепом игром Гђце Перисове из Загреба уверила нас је о њеној доброј вољи, да нас по могућству упозна са вештацима и вештакињама југословенским. Гђца. Перисова је без сумње најшколованија српска глумица. Ни један покрет њене лепе игре није био произвољан, него дубоко и вешто промишљен и изведен. Да нас њен хрватски нагласак није местимице бунио, ми би смело могли тврдити, да на овд. позорници није већа глумица ступила, али овако бојимо се. да је никад нећемо за нас придобити

Хајим С. Давичо.

БИБЛИОГРАФИЈА

Говори радикалаца против жељезничког уговора у скупштини за 1880 год. Издање «Самоуправе». Београд 1881 год. штампарија задруге штампарских радионика (Обилићев венац). 4-на, стр. II., 182, 1 д.

Извештај о радњи српског друштва «црвеног крста» у четвртој друштвеној години (1. Априла 1879—31 Марта 1880.) поднешен петој редовној главној скупштини држаној 10 Јуна 1880 год. у Београду. У Београду, штампарија задруге штампарских радионика: (Обилићев венац) 1881 8-на, стр. II., 67. С једном фотографском сликом «Дом српског друштва «црвеног крста.«

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

из записака

ЈОВ. РИСТИЋА

IX.

У министарству спољних послова у Београду претреса се питање: шта да се ради? — Закључно саветовање у двору под председништвом Кн. Михаила; одлука да се формално захтевају градови од отом. Порте. — Предаја акта кнежевог о градовима великом везиру; објашњења; одзив Портин. — Положај Гарантних сила, а нарочито Аустрије и Француске, према нашем кораку. — Обрт у источној аустријској политици; Бајст; Прокеш. — Одношај руске дипломатије према тадашњем покрету на Истоку у опште, а нашем питању на по се. — Сагласност сила. — Неизвесност од стране Портине; њена општа забуна: — знаци њених сумњивих намера. — Нов корак наш код Порте; одговори вел. везира и министра спољних послова.

По доласку моме у Београд, Кнез Михаил, како ме прими затражи нестрпљиво од мене ближа објашњења о стању Турске, а поглавито о догођајима у њеним крајевима грчке народности. Кад му ја ова објашњења поднесох у смислу изложбе, што претходи, кнез ми формално положи питање, шта би Србија могла предузети према приликама у Турској, а с погледом на садржај писма Кумундуровог, које је на њега произвело дубок, неповољан утисак.

И ако још нисам имао намеру да износим свој предлог, изазван питањем кнежевим, ја представим, да Србија, према скупу свију прилика, нема другога пута, но да учини *формалан корак*, да у свој *форми* захтева од Порте, да напусти градове, који леже у Србији.

— А да што не укваримо тим кораком у нашим одношајима према Силама? запита кнез.

— Ја бих имао, одговорим, јаку наду на успех, а колики, то би зависило од даљих догађајâ; но у сваком случају примио бих на себе одговорност за сваку штетну последицу од овог корака; ја сам уверен, да је неће бити. Најгори исход, који би се могао замислити, могао би бити тај, да Порта одбије наше захтевање, но и у томе случају ми би били у добитку, јер би нам она положај олакшала пред Европом, ако бисмо се одлучили, да градове силом оружја узимамо. Ја сумњам, да ће до тога доћи; много је вероватније, да ће Порта попустити под притиском догађајâ, навластито ако ови буду узели по њу још тежи обрт.

Кнез беше веома задовољан добрим изгледима, које му изнесох. Но тиме још не беше свршено питање; оно се имало узети свестрано у претрес. Недељу дана трајао је тај претрес у министарству спољних послова. Разумеће се лако, да су најважнији предмети саветовања били, с једне стране, тадашњи положај Турске и њених народа, а с друге, средства и снага, којом Србија располагаше. Као војене стручнике Гарашанин је саслушавао војеног министра пуковника Миливоја Блазнавца, и Антонија Орешковића.

Да ли је наступио тренутак да Србија развије заставу ослобођења?

Са гледишта политичног *сагласан* одговор био је негативан, навластито с погледом на то, што краљевина Грчка не пристаје, да уђе отворено у акцију, већ упућује Србију на савез са неодговорним хетеријама. Но ни

са гледишта војеног није одговор другачије гласио, јер ма да се Србија од 1860 г. мало по мало оружала и спремала, та спрема ипак иђаше споро поглавито због слабих средстава, којима она располагаше.

Имајући одрешене руке, а ни према коме ни каквих обавеза, Србији није, ни с које стране, ништа сметало да своју крајњу одлуку одложи за повољније дане, и — она то учини,

Но да не бисмо Грке оставили без сваке потпоре, узме се у претрес и питање, да ли би се њима могло оружаним четама притећи у помоћ. Вештаци, који су саслушавани, и овде одговоре негативно. Орешковић и други изјаве Гарашанину, да у тако позно јесење доба није ни мислити на скупљање чета, које зими нити могу што радити, ни одзива наћи.

Најпосле, остао је да се испита предлог о градовима. И ако би се он, према одзиву, који бејах нашао у кнеза Михаила, имао сматрати већ као примљен, ствар ипак изгледаше, као да хоће да запне. Беше колебљивости и неверице у успех таког корака. Но ми не налазимо, да би *за саму ствар* било од каквог интереса, ако бисмо ушли у ближе објашњавање ове тачке, па за то и остављамо будућности, да је она расветли, ако нађе да би питање могло у основу што добити, кад би се истраживале све разлике у мишљењима, која се тада јавише; остављамо ствар будућности и са тога, што је писац ових успомена и сам суделовао у овим пословима, па се боји, да се не би огрешио о државнике, који су стекли права, да их историја оцењује. Да будемо потпуно праведни, напоменућемо само то, да је Мариновић, који је имао јакога гласа у питањима спољне политике, умесност предлога одмах оценио, а не мање и Никола Христић, који је био свагда готов на све, па и на опасне кораке, који би били управљени против Турске, а његов глас није ни

овде био без значаја, јер је у свима пословима био од осетне тежине.

Кад се најпосле дошло до сагласности, да се корак учини, држало се у двору закључно саветовање, у коме су суделовали Гарашанин, Мариновић и писац ових врста. Био је позван још и Милоје Лешјанин, начелник у министарству спољних послова, но он је због болести изостао од саветовања.

Кад ступимо у канцеларију дворску, кнез Михаил рекне шаљиво Гарашанину: «наш амбасадер хоће градове». «Да, Господару, Ристић хоће да игра», прихвати Гарашанин. Питање је, у основу, било примљено тако, да о њему није ни било дугог претреса. Саветовање водило се више о формалној страни питања, а на име о путу, који би се узео, да се питање изнесе на среду. Ја сам предлагао, да се обратимо Порти, и то писмом кнежевим на вел. везира, а тоном предусретљивим и ласкавим за султана. Мариновић је примећавао, да би ласкав тон стајао у супрутности са нашом дојакошњом практиком, но сагласили смо се, кад смо се објаснили, да корак и не може поднети другачији тон у питању, где је формално уговорима освештано право на страни Портиној, а за такво право први пут сад и обраћа се Србија, па за то и узима други тон.

Мариновић је предлагао, да се кнез у *исти мах* обрати и на гарантне силе, но ја сам доказивао, да ћемо, штедећи осетљивост Портину и апелујући управо на султана, пре успети, јер Порта држи мало рачуна од Европе кад не види, да је она решена, да је на што принуди, а није ни мислити, да би се силе, у нашем питању, на ма какву крајњу меру одлучиле. Ако би нас Порта одбила, представљао сам ја, не би нам ништа стајало на путу, да се и гарантним силама обратимо; исцрпавши све штедљиве путове према Порти, ми бисмо се после утолико јачи осећали према њој на суду званичне Европе и јавног мишљења.

Моји су разлози оцењени, те тако уз предлог, да се корак учини, буде усвојен и програм мој, на који начин да се то изврши.

19 Окт. вратим се ја у Цариград снабдевен писмом књажевим на вел. везира, а испраћен из круга посвећеног у ствар свакојаким подсмешљивим досеткама, које су носиле на себи печат неверице и сумње. 28 Окт. приспем у турску престоницу, а одмах сутра дан одем на Порту, вел. везиру. Са предајом писма морао сам утолико пре ускорити, што сам се бојао, да се не дозна за мисију, која ми је поверена, па би ми се могле ставити на пут препреке тиме, што би в. везир могао и избегавати да ме прими, или би могао и само писмо да ми поврати *неотворено*. Све то могао је да донесе дужи размак времена оним подземним путовима, којима је политика суревњивости отоманску Порту поткопала.

В. везир био је тада Мехмед-Руждн-паша Митерџим (преводник) човек старога кова, пипав и тих, али мудар и пун обазривости. Ја нисам од састанка са њим ништа значајнога ни очекивао. Али-паша, ако и говори мало, не може никад да прикрије на своме лицу живље утиске, који се у души његовој стварају, докле напротив, Мехмед-Руждн-паша остаје вазда једнак и непокретан.

После разговора, који је различне предмете додирао, в. везир наведе с намером говор на Румунског кнеза Карла, који је, на кратко време пре тога, долазио да султана походи, па ме запита: «да ли и Српски кнез не мисли да дође у Цариград?» «То зависи сасвим од в. Светлости», одговорим ја, и кад он, као изненађен запита: како то? одговорим му, да до Порте стоји, да кнезу прокрчи и отвори пут до Цариграда. Кад ми се учинило да ме разуме, предам му писмо кнежево, које он, у први мах, као да и не мишљаше да отвори, но после се предомисли и требаше, у својој пипавости, неколико минута, докле га отвори, па извадивши га

из куверте, стави га на колено, предузевши да даје упутства секретарима, који су му разне предмете реферисали све на уво шапућући му. Пошто је и то свршио, окрете се опет мени с питањем: „*па после?*« Изволите, рекох му, видити шта има у писму, па ћемо се «*после*» разговорити. Сад настане дуго и споро читање писма кнежевог, које је гласило (у преводу):

„У БЕОГРАДУ 17. ОКТОБРА, 1866.

„*Светлости!*

«Кад је жалосним догађајима, што се збише у јуну месецу 1862. године, потресено спокојство Србије и београдско становништво испуњено ужасом, ја сам се заузео да истражујем и употребљујем сва средства, којима би се могло исто спокојство па и поверење духовима повратити. Почем је Канличким наређењем одклоњено, на моју велику жалост, онако решење, које би било најбоље за обезбеђење Србије и њених општих одношаја са сузеренским двором, остаде ми само нада, да ће се течајем времена смањити презање бомбардањем Београда произведено, а с њим и спомен опасности, која да постоји, овај је кобни догађај открио.

„По несрећи, ова се нада није обистанила. Прођоше од бомбардања више од четири године, а неповерење, презање, необезбеђеност још су и сад онако јаке, као што су онда биле. Временом дакле само је утврђено и боље на видик изнесено осећање опасности, која виси над нашим главама, и озбиљност претње, којој су нам изложене имаовине, животи, па и судбина сама.

„Тежак положај, што га ствара Србији и њеном кнезу овако стање, налаже ми дужност, да кажем слободно и без околишења, шта мислим, влади његовог царског величанства султана.

«Просвећени дух саветника његових и племените срце узвишеног сузерена Србије не могу, не смеју остати хладнокрвни према незгодама, које тиште сав српски народ, а сметају му и парализују сваки морални и материјални напредак.

«Што год више размишљам о положају, који нам је створен, све се више уверавам да колико год је он од штете садашњости и будућности Србије, толико је исто шкодљив и општим интересима царства. Већ сам казао једном свечаном приликом: Србија мирна, задовољна и одана високој Порти више вреди за случајну одбрану граница царевинских, него градови, који леже на обалама Саве и Дунава. Да нисам тврдо убеђен, да ови градови, далеко од тога да су царству корисни, само су непресушљив извор неповерења, тегоба и велике опасности, а по томе једнако незгодни и Србији и царству, па за то да би њихово напуштање било дело велике политичке мудрости, не бих се јамачно ни одважио на овакав корак код владе његовог царског величанства, какав имам част сад учинити код ваше светлости.

«Подигнути у стара времена, одржавани у околностима и за потребе, које већ не постоје ови градови немају никаква разлога за опстанак у очима оних, који хоће политику сагласности, стишавања страсти и старих раздора, који, једном речи, верују, да је напредовање путем мира најбоља политика, и једина кадра да усрећи народе.

«Ја живо желим таку политику. Почем не може друго што донети до само спасоносних плодова, она би достојна била славне владе султана Абдул-Азиса. С моје стране, ја ћу се срећним осећати ако јој узмогу посветити своје највеће старање. Нека ме његово царско величанство удостоји поверења, и олакша ми начин да повратим Србији поуздање, да је учиним спокојном, напредном и срећном, па ће његово узвишено име благосиљати

сав српски народ, којега кнез не би никад заборавио на благодарност ни на лојалност, коју би му за то дуговао.

«Молим вашу светлост, да изволите изјавити моју жељу његовом царском величанству.

«Напуштањем или укидањем градова у Србији његово величанство учинило би нам највеће добро. Знаком тако сјајним свога благовољења и своје поузданости, султан би за себе привезао нераскидљивим везама народ храбар и лојалан; а за мене то би била права и неоцењива срећа да своју најживљу и свагдашњу благодарност засведочим свом узвишеном сузерену.

«Молим вашу светлост да изволите овом приликом примити уверење мога поштовања и сваког уважења.

Михаило М. Обреновић III.

КЊАЗ СРПСКИ.

Прочитав писмо, Мехмед-Руждн-паша, ни мало не потресен, рече ми флегматично: „ми ћемо се међу собом разговорити, па ћемо после говорити и с вама". Ја га ипак замолим за допуштење, да му могу нека објашњења поднети, и пошто су ова истоветна са онима, која сам и Али-паши изложио, то ћемо их ниже на своме месту познати. Напоменућу само као значајну приметбу в. везира, да градови нису ни турски ни аустријски, *но српски*, па да их за то не треба ни рушити, јер се догађаји данас у свету брзо развијају, па нам могу затребати, а кад сам му ја одвратио, *да треба ми и да их чувамо кад су наши*, одговори ми он, да ће се ствар испитати.

Дуго сам се борио да ли од в. везира одмах да одем Али-паши, или да оставим за сутра дан, докле би он за наш корак дознао од садразама, но бојећи се, да му овај моја објашњења неће онако изложити, као што

бих сам собом учинио, нађем за удесније, да му одмах одем, те да предупредим свако ненаклоно тумачење, и за ствар осигурам користи првих утисака.

Кад саопштих Али-паши какво сам писмо предао вел. везиру, он плану у образу, али се уздржа брижљиво од сваке речи, а међутим, ја ускорих да му изнесем у главноме овај ред мисли.

У садашњим околностима, рекох, могло би се нашем кораку давати тумачење, које му не приличи; за то ја имам да изјавим, да овај корак нема никакве везе са садашњим околностима, а доказ је за то најбољи, што га ми чинимо онда, кад је оружје царско већ победоносно. (Тада је турска војска имала неког успеха на Криту.) Са овим предметом ми имамо сада два предмета пред в. Портом, но по роду своме различна. Докле предмет о М. Зворнику и Кастелу сматрамо као *ствар права*, ми га по тој титули и рекламујемо; но што се градова тиче, ми овај предмет и не сматрамо као *питање*, а још мање га рекламујемо *као право*, које би нам припадало, јер ми знамо, да уговори обезбеђују Порти право да држи гарнизоне у Србији, са чега се кн. Михаил у овоме предмету и ослања на великодушност султанову и на оцену в. Порте. Са тога ја молим, да се овај корак не сматра другачије, *већ као корак поверљив и директан, који кнез чини према њег. велич. султану.*

На ово објашњење лик се Али-пашин разведри, и он се већ поче осмешкивати. Но ја имађах још да му представим нужду, која је Српског кнеза нагнала, да овај корак учини. Ту изнесох у смислу самога писма кнежевог, (које он још не беше видео), како се кнез трудио, да изглади неповерење, које беше остало иза догађаја од 1862. но како су сви трудови остали узалудни. Трговина је застала, капитали трговачки селе се из земље у иностранство, у народу је оживело уверење да Порта чува своје гарнизоне у Србији, да нас држи у

стези и страху и т. д. Ми разумемо, додадох, да ни за царске министре положај није лак. јер знамо да musломани сматрају градове као снагу, а концесије као слабост, но владе и јесу за то, да савлађују предрасуде у народâ и да их руководе. Ми бисмо, са своје стране, били готови, да станемо на пут страховању свога народа, јер кнез наш не боји се, да се могу поновити догађаји од 1862 г. али неповерење народно није у стању нико да савлада, јер маса народна не да се ничим другим да убеди до *материјалним фактима*: докле год се не дигну топови, који над главама њеним стоје, дотле ће остати и неповерење. а из неповерења и ничу сукоби. Отклонимо ове тачке сукоба; примите руку, коју вам кн. Михаил пружа, па ће се све на боље окренути.

«Вел. везир, наставих ја, циташе ме мало пре, да ли Српски кнез мисли поћи примером кнеза Румунског, и ја му одговорих, да то зависи од в Порте. И заиста на свако олакшање, које ви будете кнезу Српском указали, он ће одговорити удвајањем предусретљивости спрођу вас. Кнез је истина карактер горд, но племенит и постојан; ви можете налазити његово понашање као резервно, но ову резерву намећу му ваши градови. Као год што је он постојан у својој резерви, тако ни његово пријатељство не подлежи променљивости, коју сте видели у кн. Кузе, који вам беше час пријатељ, час противник. Ја вам дајем свечано уверење да би сте ви, уклонивши и ове последње тачке сукоба, остали постојано задовољни кнезом Михаилом и Србијом Немате се бојати, да бисмо ми после дошли са новим рекламацијама: овим предметом ми их завршујемо.

Али-паша слушаше ме пажљиво и са изразом задовољства на лицу, а при последњим речма мојим прекиде ме, смејући се: «зашто ви хоћете да *ми сад* све свршимо? Оставимо један део тегоба и нашем потомству.» «Оставимо, одговорих му, потомству мир и спо-

којство, јер то је најбоље наследство, које му оставити можемо.»

Најпосле изрази се Али паша: *«кад је већ учињен корак, ми ћемо га узети у претрес»*

Корак би заиста и учињен; и то би прави одјек онога првога топа, који је Ашир-паша 5 Јуна 1862. опалио на српску престоницу. Посећи овај одзив Србије у турску престоницу, ја сам се трудио да се прве импресије његове, колико се више може, ублаже. Требало је удесити све тако да се ствари најпре само врата отворе, да се она узме у претрес, а кад то буде, онда јој се може давати обрт, какав буде затребала. Тон писма кнежевог олакшавао је објашњења у овоме смислу. У суштини својој пресудно и јасно, носило је оно у форми печат оне предусретљивости, на коју отоманска Порта не беше навикнута од стране кн. Михаила. Са те страве оно је произвело изредан утисак на турске државнике: где год је Али-паша о томе акту говорио, свуда је са задовољством спомињао његов погодан тон. Па и његови другови, који су нас мање штедили но Али-паша, као што бејаху стари Риза-паша, Мехмед-Али-паша и Кибрисли-Мехмед-паша, хваљаху, сагласно са министром спољних послова, предусретљив тон писма кнежевог.

Још истога дана, 29 Окт. могах ја телеграфом јавити у Београд, *да је наш корак нашао бољи одзив, но што смо се и надати могли*, а неколико дана затим (2. Нов. могах притврдити своје уверење, али да не бих ни себе ни владу излагао самообмани, додадох: «да тиме *немам намеру рећи, да је и успех нашем кораку осигуран; све да би успела ствар, имала би она још кроз дуге и различне мене да прође.*»

Турска влада била је постављена у један од оних тешких положаја, у којима и за најозбиљније и најмудрије владе настају критичне алтернативе. Одбити Србију, значило би изазвати је, да се придружи отворено непријатељ-

тељима султановим; прихватити њен захтев опет значи изазвати опасне унутрашње тегобе. Одмах првих дана изразио се Али-паша, да две велике препреке стоје на путу повољној по Србе расправи овога питања: „*јавно мишљење и султан*. У новије време изишло је више историјских дела у којима су описивани бојеви на Београду, па се мусломански свет, које предањима, које историјом, навикао, да сматра Београд као бедем мусломанства, но ако бисмо и могли ту тегобу да савладамо, ко би смео саветовати султану, да **напусти** Београд?» Кад је примећено Али-паши, да би овај задатак сви министри колективно најбоље могли да изврше, приповедио је он, како је једном, за времена султана Абдул-Меџида, искупио своју министарску дружину, па јој представио очајно стање царства тако, да су му сви другови обећали најживљу потпору код султана, а кад су овоме отишли, да ни један од њих није хтео ни уста да отвори, те се опет он сам морао да излажи гњеву султановом.

Али-паша био је душа владе отоманске; у његовим рукама лежала је расправа питања, а он је схватао сву важност његову. Није ништа обећавао, али није ни одрицао, — он, који је мало месеца пре тога времена говорио, да Порта не би Београда напустила, све да би јој «цела Европа нож под грло поднела.» Он сад већ није више ни мало бранио важност Београда за царство, а о мањим градовима говорио је као о ситници каквој. Он је очевидно био заузео позицију, из које би прешао на ону страну, коју би му доцније сила догађајâ наметнути могла. За цело би најсрећнији био, кад би могао обићи концесије. И било је знакова, по којима се смело закључити, да ће он најпре тај пут и узети. Он је покушао, да у Француза и Аустријанаца пробуди суревновање против Русије, шапћући њиховим представницима на уво, како српски захтев није самосталан

но Русијом задахнут. И у других сила покушавао је Али-паша мало по мало, а вешто да распаљује осећања суревњивости против Русије, јер су ми скоро сви представници гарантних сила изјављивали жељу да руско посланство не треба да утиче у ствар.

Но сав труд Али-пашин у овоме правцу пролазио је узалуд! Ситуација не беше промењена само у Турској, већ и у Европи. Са те стране бејаху два гласа, што нам могаху уливати страховања: француски и аустријски. За то дај за тренутак да бацимо поглед и на ту страну.

Ми смо већ имали прилику да забележимо, како је Француска играла свагда либералну улогу на истоку, изузев ретке прилике, где би је или домаће или европске потребе тренутно са тога пута завеле У овим приликама још не беше јасно, на коју ће страну Француска влада да прегне. Остав незадовољан исходом прајско-немачког рата, јер беше остао без сваке добити за себе, Наполеон III. смишљаше тада неку нову игру Европи. Он је био покушао да тражи од победоносне и увећане Прајске леву обалу Рајне, као накнаду, у име повређене равнотеже, али је имао својих јаких разлогâ, да свој захтев повуче, услед чега повуче се и његов министар спољних послова Друен де Луис, који се сâм на жртву принео, кад је његов суверен са својом политиком о накнади насео. Мутије, који је за његовог последника дошао, полазећи из Цариграда, изражаваше мисли о стању ствари у Турској, које беху врло мало повољне за народности, а на путу своме у Париз, он је свраћао у Грчку, да и лично поради код краља Ђорђа у духу мира, докле Левалет, који га до доласка на дужност заступаше, беше издао онај знаменити распис (од 4. Септембра 1866.) који баш у *име народности* беше јако подигао тон, трубећи остентативно, како Француска

потпуно одабрава великодушне напоре Русије и Америке у корист угњетених племена, па додаје, да се „политика мора уздићи над месним и мајушним предрасудама прошлога времена. Цар (Наполеон III) не верује да величина једне земље лежи у томе, да околни народи буду слаби; истиниту равнотежу види он само у томе, да жеље европских народа буду задовољене. У томе се он поводи по убеђењима и предањима своје династије. Наполеон I. предвидео је промене, које се данас збивају у Европи. Он је посејао семе нових народности на полуострву, где је створио краљевину Италију; у Немачкој, где је укинуо 253 самосталне државе." И заиста, брзо се открије, да Мутије, због свога дужег одсуства из Француске, није више познавао ни цара ни Француске, јер се преко свега његовог заузимања за Турску, показа, да је *мир на истоку* јако улазио у рачун Наполеонових комбинација, а да се мир обезбеди, бејаху му добро дошла сва средства: *и концесије и сила;* које би му се од тога двога показало успешније, то би и световао да се примени било на једну, било на другу страну. Није много прошло, и већ се јавише први знаци овога расположења. У оно време, кад смо ми свој захтев пред Порту изнели, француско посланство у Цариграду прими од своје владе инструкције, да обрати пажњу и на српске послове. Те су инструкције гласиле од прилике овако: «ми треба да будемо задовољни, што су ствари румунске и црногорске уређене; надајмо се, да ће се и устанак на Криту брзо *савладати* а тиме ће се Турској мир не мало обезбедити. Остале би још *ствари српске*. За то би Порта учинила дело мудрости и увиђавности, ако би обратила пажњу и овој провинцији, у којој је народно чуство врло развијено, па би је прилике могле повући, да покуша своје претензије насилним путем да оствари, те мир царству на ново у питање доведе".

Француском отправнику послова Бонијеру препоручује Мутије, да се у томе смислу Порти изрази, и кад овај то изврши, одговоре му меродавни министри, да ће се ствар М. Зворника и Кастела решити по жељи српској, а кад им Бонијер напомене писмо кн. Мих. о градовима, в. везир одговори да би то било много на један пут, но Али паша оћути не давши никаква одговора

Ма да Мутије још није ништа ни знао за нашу рекламацију о градовима, кад је ове инструкције издавао, корак његов није био без дејства и за велико наше питање. Он је и нама и Порти дао у руке мерило за најновије погледе Наполеонове на стање ствари у Турској, а доцније ћемо видети, да се Наполеонова влада није на томе кораку зауставила.

Но не мање важно питање за нас беше у овоме реду мисли то: какав ће положај заузети *Аустрија* према нашем кораку о градовима? Знамо, какве су нам тегобе стајале на путу од њене стране у конференцији, која ја 1862. држана у Канлиџи после бомбардања Београда; сећамо се, да се само њеном отпору има приписати, што тада, уз Соко и Ужице, није бар још и Шабачки град раскопан. Аустрија признаваше отворено, да градови српски на Сави и Дунаву, њу у првом реду интересују, пре но и саму Порту. Аустрија беше доследна оној политици, коју вођаше још од онда, кад је Јосиф II. раскинуо своје источне везе са Катарином II. па прегао да држи отоманску владавину на истоку, да потпомаже status quo.

Ма да је наш корак учињен «поверљиво и директно» код Порте, ипак се није ни мислило, да се он може сакрити од будног ока дипломатије, као што се није ни крио, но да му се овај поверљив карактер одржи, ја сам, говорећи о њему са представницима гарантних сила, ограђивао се од сваког њиховог утицаја у ствар, докле

год не бисмо видели, какав ће обрт она узети у рукама Портиним. Једини посланик, од кога сам зазирао, био је аустријски, бојећи се и личних расположења барона Прокеша, старога туркофила и традицијоналне политике његове владе. Но колико беше моје изненађење кад један званични орган бечки донесе изјаву једну, која навештаваше уопште да се источна политика аустријска почиње на боље окретати, па изриком спомињаше и корак наш о градовима у смислу за нас повољном! Кад ја, услед те појаве, похитах да походим Прокеша, он ме прими с прекорима, што сам се са свима његовим друговима саопштавао, а њега избегавао, но задовољи се мојим објашњењем, које сам му у томе смислу дао, да су она „саопштавања" била по *индискрецији* његових другова, а не по мојој жељи, јер сам ја, напротив, саопштења гарантним силама имао да отложим за који дан, да се не би повредила осетљивост Портина, којој смо ми желели, да одржимо заслугу иницијативе. Сад су настала изненађења! Аустријски посланик саопшти ми да је он, дознавши за наш корак, већ имао прилике, да говори о њему са турским министром спољних послова, који му је са задовољством напоменуо форму нашег корака, али се уздржао да се изрази, шта и о самој ствари мисли. При свем том, каже ми интернунције, да је он, и *неимавши још упутства из Беча*, по својој личној побуди, дао разумети Али-паши *потребу*, *да се са Србијом стави у добре односаје, доказујући му, како су, истина, трактати за Порту, али како се данас у сталност међународних погодаба није више уздати, а да има положаја, које треба разумети и у њима се знати кћи. Шта више, стари туркофил додаде, да је он и своме кабинету у овоме смислу писао.* Он јако похваљиваше објашњења, којима сам ја кнежево писмо на Порти пропратио, и мишљаше, да би свако уплетање странаца у ствар за њу било пре штетно но корисно.

Интернунције жељаше да зна, шта ли други представници гарантних сила мисле о нашем кораку. Ја му изјавих, да смо ми једино од аустријске стране били у неизвесности, но кад смо сад срећни, да у вас не само не ударамо на отпор, но још налазимо и благонаклону потпору, — није прилика, да ће нам се и која сила противити; јер ми се и лорд Лајенс још летос изразио, да Енглеска не би сметала, ако би се Порта хтела с нама да погоди. «*То је исто и аустријско гледиште*, прихвати Прокеш. *Питање је чисто турско-српско, тако, да није прилике да би гарантне силе поквариле погодбу, коју би им Порта нотификовала.*» И као да још боље обележи корениту промену свога гледишта, Прокеш додаде, да *су градови данас и у војеном погледу изгубили од своје важности, те тако Порта у опште не би ништа изгубила напустивши ове тачке у Србији.*

Од куда ова голема промена у старога Прокеша? Шта је могло њу тако нагло да доведе? Нека нам је допуштено посумњати, да је она потицала из његова убеђења, јер ма да се Турска налазила у тешком, критичном положају, староме Прокешу беху већ прошле оне године, у којима се убеђења мењају; критичан положај трајаше за Порту од дужег времена, а он дотле не исповедаше убеђења, да се Порта мора концесијама да избавља. Не, ветар је дувао из Беча; не, он је дувао још са Садове, а стари Прокеш разумео је положај па се хтео у њему наћи; он је хтео, да изиђе на сусрет новој струји, те да спасе свој званичан положај, у коме се он, кроз којекаквих петнајест година, беше слатко уљуљао. И он то рађаше озбиљно, али имађаше да савлађује своје многогодишње навике. Беше психолошки поучно пратити ову насилну метаморфозу у души једнога човека, који не беше обичан ни даром ни науком, ни искуством. И онда, кад је Аустрија и у *званичном листу* свом била већ обзнанила своју нов.

политику. он још шапуташе, он још живљаше у мистеријама; вршећи кроз цео свој век *политику туркофилску*, он ми и тада још доказиваше, како је потребно да се о новом правцу *„што мање говори»*, — докле његов шеф, по свој прилици, жељаше, да се његова политика на све стране света што пре протруби.

После претрпљених пораза, цар Фрањо Јосиф, ношен осећањима и мислима освете, беше узео за свога првог министра и министра спољних послова барона Бајста, онога саксонског министра, кога смо већ познали (члан VIII) као немачког сепаратисту, као старог противника Бисмарковог. Како седне за сточувеног Метерниха, овај живахни, окретни и даровити муж развије на све стране радњу која је скоро као грозничава изгледала. У круговима европске дипломатије он обзнани отворено да неће да буде туркофил као Прокеш, јер има да штеди осећања аустријских народа, којима многобројни суплеменици живе под владом турском; он изјави даље, да је Аустрија доста плаћала погребне трошкове за талијанске и друге (немачке?) кнезове па да је време да одустане од тога правца свуда. а најпре у источном питању. Ове је речи изговорио нови аустријски министар прајском посланику Вертеру, а и сам цар, примајући овога посланика. говорио му је о својој новој политици источној. Бајст предложи силама, да се за источне послове сазове у Паризу конференција од представникâ силâ потписницâ париског уговора у цели, да се народи задовоље и мимо Порту, а да би и Русија престала бити интересована, да се преиначи овај уговор *у смислу за њу повољном.* Ништа не беше чудно, што је оволика промена изненадила нас, који не стојимо на великој позорници светској; она изненади и саме велике силе, па и оне, којима у прилог иђаше. Лорд Станле, енглески министар спољних послова, не само да није од Бајста крио своје изненађене, *но му је*

још тражио и објашњења о тако нагласној промени; он је са двоумицом саслушавао његове предлоге. У Паризу приме предлог Бајстов као задахнут Русијом, а кнез Горчаков упути Штакелберга, руског посланика у Бечу, да се чува Бајста, који само компромитује Русију; „*он је једна нервозна природа*; *он непознаје терен великих послова.*"

Сва ова журба Бајстова имала је свога порекла у дубокој потреби, коју је осећала Аустрија, да се мир на истоку обезбеди. Потресена из темеља поразима, које је претрпела на чешким бојиштима, Аустрија није могла желети, да се игде, а најмање у њеном суседству, отварају питања, која би је сметала, да се опорави и консолидује.[1] Тако су схватали њен правац и сви кабинети. Њено стање најбоље је карактерисао тадашњи посланик француски херцог Грамонски, рекавши, *да су Аустрија и Турска као две трошне зграде*, *једна уз другу прислоњене, па се једна не може да потресе а да и друга потрес не осети.*

Благодарећи овоме стању, Бајст изјави у Цариграду да Порта треба да задовољи Србију; он се обрати у истоме смислу и кабинетима великих сила. Но аустријска активна потпора није била потребна Србији; *кад је Аустрија повукла своје вето*, *она је све учинила што је до ње стајало*, а тада је до ње стајало мање но икада. Ми смо уверени, да би се наша ствар свршила све да би јој се Аустрија и одупирала, јер њен глас беше после Садове, изгубио свој значај нарочито на Истоку, јер је она била у апсолутној немогућности, да се концесији турској и фактички одупире. Још она беше

[1] И саме званичне бечке новине износиле су отворено ове разлоге: Für das Wiener Cabinet kann im Allgemeinen das Eintreten einer neuen brennenden Frage nicht erwunscht sein, solange die innere Gestaltung des Kaiserstaates nicht zum Abschluss gekommen ist види «Wiener Abendpost» од 3. Дек. 1866. Бр. 277.

сва рањава, још се пушаху њени кровови од топова прајских. И са̂м Прокеш признаваше ми, да „*Порта све очекује од Француске, па да је природно, да ће се на њен савет највише и освртати.*" У осталом, ми нимало не превиђамо, да је обрт у аустријској спољној политици, и ако је био пролазан, нама дошао у добар час. И турски државници разумевали су онако исто, као и европске побуде, које су Аустрију покретале, да свој глас подигне у корист Србије. Кад је Али-паша прочитао оне званичне бечке новине, које су разлагале, како Порта треба, у интересу домаћег мира, да жртвује градове у Србији, он је са подсмехом повикао: „требало је додати још — «*и ради мира у Аустрији.*"

Ствар је наша узела била најповољнији пут; ишла је тако напредно, као добро опреман брод, кад се, уз повољан ветар, на море пусти. Четири године спремано је земљиште питању; за четири године биле су све силе наше усредсређене у цели, да се ова животна потреба Србије срећно намири. Сад после толиких напора, после разних покушаја, после неодступне истрајности у правцу, дође нам у помоћ и сама политична ситуација, и у Европи и у Турској. Она је покретала једну силу за другом, да заузму повољан положај према питању.

Остало нам је било да знамо, како ће се одазвати влада Наполеона III. Знамо, каква је упутства имао Цонијер о српским пословима у опште, али у овоме специјалном питању још не беше ништа примио, а међутим се Новембар крају примицаше. У то му дође једно *приватно* писмо, у коме му Мутије пише, *да га наш корак није нимало изненадио*; *но да је то ствар тугаљива, где треба врло смотрено иоступати тако, да би савети, који би се давали Порти, имали на то смерати, да се њој остави заслуга иницијативе.* То нам беше довољно да знамо на чему смо, и да рачунамо и на јачу потпору, која, као позитивна, беше нам потреб-

нија од аустријске, јер као што смо већ имали прилику навестити, Порта заједно са целим Истоком, не престајаше да сматра Наполеона као најмоћнијег суверена у Европи.

Мишљење енглеског кабинета знамо из ранијег времена. Сад је на челу спољних послова в. Британије стајао Станле, син лорда Дербија. председника кабинета. Он се о Србији више пута повољно изражавао; и сада бејаху ми дошли до знања неки гласови, да се и он спрема да светује Порту, да дигне своје гарнизоне из Српских градова. Он је давао израза своме убеђењу, да би Порта добро учинила, да пределима, који су удаљени од центра (Цариграда), да Selfgouvernement, па да, по тој аналогији, и градове у Србији треба да напусти. Но Станле, садањи лорд Дерби, човек је, кога зналци описују као карактер неодлучан; свакој ствари испитује све крајеве (за и против), па се зауставља на средини. Са таквом физијономијом и нисмо га очекивали да се појави у нашој ствари. У опште, кабинет енглески држаше се доста равнодушно према свему, што се тада у Турској догађаше; изгледаше, као да жели, да има одрешене руке, али једна ствар ипак задаваше бриге Станлеју, а то је, што беше чуо, *«да су српске војене спреме скоро довршене»*. Лаенс, енглески посланик, изражавао се и тада, као и раније, да је Порта господар да оцени, да ли јој интереси налажу, да напусти градове, али још 30 Нов. писах ја у Београд, како не сумњам, да ће се енглески кабинет још и формалније изјаснити, док се мишљења међ кабинетима измењају.

У опште, тада већ беше јасно, да од стране дипломатије неће бити ни каквих сметња нашем кораку за градове. И прајски посланик, гроф Брасије де Сен-Симон, изјавио је био Али-паши, да Турска нема интереса, да чува «аустријски град". Но ми имамо узрока да верујемо, да је то било *лично убеђење* самога посланика, а не из-

раз политике његове владе. Кад је талијанска влада распитивала код других кабинета за мишљење у српском питању, нашла их је све готове, да саветују Порти концесије, само се у прајске владе опазило сумњиво расположење, па готово и неко устезање. После победе над Аустријом, Бисмарк је, по свој прилици, желео, да се на истоку одношаји што више заплету, те да се погледи политичног света са немачких послова на страну одврате. Но ма какво да је било мишљење Бисмарково, оно за источне послове није било меродавно. Нисмо имали ни каква основа да зебемо ни од Италије, јер, по својој народносној политици, које се тада још верно држала она је још 1862 год. пристајала уз оне силе, које би *највише* за Србију захтевале. Што се, у ово време, још не беше са својим мишљењем појавила, долажаше отуда, што је чекала, док се изразе други кабинети, јер јој не беше обичај, да се пред њих истиче.

Русији беше у овоме покрету положај тежи, но ма којој другој великој сили. Не беше за њу никада ослобођење источних хришћана само питање мира или само питање консерватизма, које би она могла, као друге силе, савлађивати било концесијама, било отпором. Предања њене вековне политике искључаваху сваки отпор хришћанима. Но исто тако не могаше јој искуство допустити, да се олако поведе за сваком струјом слободе Година 1866. јавила се, истина, као врло узбуркана и мутна тако, да се и руска дипломатија већ питаше: да ли није заиста наступио тренутак, да се једном прекида то досадно источно питање? Нестрпљиви су већ наваљивали, да се струја прихвати, пошто ће све теже бити да се питање реши, што се буде више одлагало; но кнез Горчаков богат искуством, а узвишен духом, довикиваше им: «зар хоћете да поступате као машиниста, који, да би исправио поремећену машину, завлачи прсте у њу, а заборавља да за прстима иде рука, а за руком цело тело!»

Руски државник беше уверен, да би свака војена сурадња руска на истоку могла дати покрету какактер европски и размере недогледне

Три беху пута, које искуснији у реду руске дипломатије испитиваху, као путове, који би се могли узети за расправу тако названог источног, или правије рећи, отоманског питања : 1, да се велике европске силе сложе па да реше судбину Турске ; 2 да се образују аутономије различних предела под сузеренством Портиним ; и 3, да сами народи, настањени у Турској, коренито реше питање, па да наследство Турске падне у део њима, као законитим наследницима.

Први од ова три начина није нико другчије сматрао но као шимеру. Расправа по другоме начину, налажаху руски дипломати, да би ојачала Портин ауктoритет, јер створивши нове политичне групе, нова државна полубића, она би ослободила и поцепала народе, препречивши међу њима могућност слоге и заједничке радње и тиме, што би се међу њима и међусобно суревновање изродило. Руска дипломатија нагињаше да усвоји трећи начин, по коме би сами народи своју судбину решили сложно заједничким *коначним ослобођењем*. У томе случају сурадња Русије сводила би се: 1 на дирекцију, коју би она давала народима у борби, ради одржања јединства у радњи ; 2., на потпору материјилну, искључујући војену ; и 3 на потпору моралну, *нарочито осигурањем начела немешања*. Ово начело мишљаше се, да се може обезбедити у договору са Прајском, а можда и са самом Енглеском, јер изгледаше а беше и позитивних уверавања, да се Енглеска не би мешала у борбу хришћанску, ако се не би ни која друга сила умешала. Најпосле можда би и сама Италија била наклона начелу немешања.

Ово су биле главне црте програма, који, у оним приликама руска дипломатија себи формираше. Заиста програм некористољубив, јер не смераше ни на каква

освојења, ни на каква увећања, до једино на тај доста сумњиви рачун, што би народи сами, *са малим жртвама руским*, могли подерати париски уговор.

Програм овај био је, у основу, програм самих источних народа, јер од 1860. ова начела беху и у Србији и у Грчкој предмет живе радње на званичном и на публицистичном пољу. Руски кабинет беше их усвојио, у теорији; изгледаше, као да беше на прагу, да их и активно прихвати. Но кнез Горчаков још не налажаше довољно јемства, да би народи, *сами себи остављени*, могли питање повољно расправити, па наваљиваше, да се криза отложи, а то, по мишљењу генерала Игњатијева, беше могуће једино тиме, ако би се Кандија задовољила, а Србија турских гарнизона опростила.

Генерал Игњатијев беше не мало ангажован у критски покрет, па налажаше да је наш корак за градове у невреме учињен (inopportune); шта више, и одвраћаше ме, у први мах, живо од тога корака, и лично и преко свога саветника Куманија; *но чим смо ми корак учинили били*, руски посланик био је један од првих представника гарантних сила, који је свој глас у нашу корист подигао. Он је одмах изјавио турском министру спољних послова, да су односи између Русије и Порте уопште добри, но да има на хоризонту још једна *црна тачка*, а ова би ишчезла ако би Порта хтела *да уреди српске ствари*.

На тај начин могао сам, до краја Новембра, констатовати, да је наш корак, са разних побуда, наишао на *сагласност сила*, сагласност управљену у нашу корист. Све силе или су већ биле дале, или су се спремале да даду савет Порти, да — попушта. Ова сагласност могла би се можда разбити о турско јогунство, но бар у оним приликама, чињаше ми се вероватније, да она не би остала без утицаја на Порту, која није на-

викнута да сретне толику сагласност сила̂ ни у којем предмету тако сложеног источног питања.

«Ми можемо дакле, писах ја 30 Нов. у Београд, ми можемо себи честитати, што смо учинили корак *у добар час*, но успеху ненадајмо се, *докле год нам не би још озбиљнији догађаји у помоћ притекли*. Семе је у своје време усађено, оно је добро заогрнуто; али ми се чини, да њему не помаже Ђурђевска киша, већ да би требало добру мећаву па да никне.»

Но докле је ствар на земљишту дипломатском овако добро упућена била, од стране Портине владала је још неизвесност. Месец дана беше протекло од времена кад смо ми корак учинили, а Турска влада беше се, према њему, завила у дубоко ћутање, но које у исти мах, показиваше, да она осећаше, да се попустити мора, али ко ће да узме на себе одговорност? Најмоћнији члан владе, Али-паша, беше се препануо од тегоба које беху на царевину навалиле, па поговараше, да хоће да се уклони са управе очевидно у намери, да избегне одговорност концесије, која пред његове очи излажаше као неизбежна поноћна авет. Тренутак беше заиста озбиљан. У дивану покретаху се врло озбиљни пројекти, и и тачније рећи, као у сваком болесном организму, јављаше се грозничава трзавица. Беше још тада предложено, да се за пет година прекине плаћање интереса на државне дугове, па да се новац употреби на оружање, којим, мишљаше се, да би се успело, да се угуше сви устанци унутрашњи. Врло моћни чланови владе беху за овај пројекат, као Кибрислија, Риза-паша и Мехмед-Али-паша, но велики везир Мехмед-Ружди-паша и Али-паша беху му одсудно противни. Они доказиваху, да су страни капиталисти, који су им новаца позајмили још једина копча између Турске и Европе, а неплаћање интереса да би ову везу прекинуло, и противу Турске окренуло још и ову моћну класу становништва европског, која се за

њу интересује. Тиме би се учинио крај могућности нових зајмова. У овоме трвењу није ни једна странка могла да надвлада. Она, што је хтела да се апелује *искључиво на оружје*, желела је да се нарочито ослони на Албанију, и већ је почела била да врбује и задобија главаре арнаутске. Не мање опажаше се у ње смер, да распали фанатизам мусломански. И сâм Али-паша, који је са стране фанатизма био најмање подозрив, рекао је прајскоме посланику, да би Порта дигла на оружје свеколико мусломанство, ако би се устанак хришћански раширио.

Појмљиво је, да у овој општој забуни и несагласности српска ствар није могла наћи своје расправе. То је опет европску дипломатију у бригу бацало, јер је она српску ствар сматрала као озбиљну по мир на Истоку, па и даље. И они, који су са тога гледишта највише интересовани били, пуштали су се са мном брижљиво да испитују изгледе нашег питања, и путове, кроз које оно могаше проћи. Старом цариградском дипломату Прокешу чињаше се, да турски министри имају потребу да буду *са стране* потпомогнути (пусирани), *те да им се положај пред султаном олакша*, а Прокешово мишљење имађаше свагда неку своју тежину, јер многогодишњи интимни односаји с Портом дали су му прилике, да прибере довољно искуства о ходу турске политике. Потпомогнут са стране, министар спољних послова представио би султану, с једне стране, положај земље, а с друге оцену и савет силâ. Порта не може не увидети, колико би јој више годило, да попусти мишљењу официпјозном и сачува *себи заслугу иницијативе*, но да буде доведена у положај, да попушта *формалном и званичном захтевању сила*. Тако ми говораше Прокеш.

„Овај говор, (писах ја 7. Дек. у Београд), показује да г. Прокеш *све очекује за нас од сила*, да он готово

исход питања прави зависним од њиховога гласа; но ја не верујем да ће глас сила̂ *у свако доба и у свима приликама* једнако бити послушан. Поврати ли се мир царевини, једва ће се Порта и освртати на савет сила̂; ако ли се пак немири одрже и још разгранају, *само ће онда* Али паша мислити, како ће да изазове савете сила̂ и свој положај да олакша тако, *да ће се Порта, истина, наћи потпомогнута силама, но, у основу, да ће она само притиску догађаја̂ попустити.*

„Ја опажам да се распростире идеја о потреби, да се Порта пусира, јер је и г. Бонцијер (Франц отправник послова) спомиње; но ја не знам, да ли би било пробитачно за нас, да силе узму озбиљнији тон? Мени се чини да би нам тада Порта *заклањајући се за силе положила теже услове, а силе да би после и на нас своју пресију окренуле, и у колико би год на Порту више наваљивале, у толико би нам наметале теже обвезаности, које би могле бити штетне* **по нашу будућност.** Ја дакле ни мало не ободравам намеру да се Порта пусира, али и не одвраћам од ње никога. *Кад наваљивање на Порту буде без нашег захтевања, онда ћемо ми имати више снаге, да се одупиремо пресији сила, те ни од њих да не примимо тешке услове.* За сада бар то би био наш правац, који би ми наравно, према околностима, могли доцније и преиначити."

Није можда нужно ни да додајем, да су моји назори у Београду налазили потпуног одобрења. Мени је била остављена дирекција преговора̂. Ако дакле не наводим никаквих противних примедаба владиних, долази отуда, што их није ни било.

Међутим, Порта као да још није осећала потребу, да буде потпомогнута од стране сила̂. Она је све своје погледе управљала на Париз, те је тамо, преко свога посланика, изјавила, да се министри не смеју усудити да поднесу султану српски захтев. Уз то дошао је приста-

нак Портин на цену, коју јој је влада српска тражила за оне српске куће, које су имале ући у градски рејон (чланак III.) У тренутку дакле кад Србија захтева поред осталих, и град Београдски, Порта откупљује од ње скупом ценом куће српске, које су намењене да тај град ојачају проширењем његовог рејона. Не зна се, да ли је та појава била обична педантерија, или је имала дубљег значења; доста то, да је она, у оним тренутцима, имала места да нас забрине. И Гарашанин је овај пристанак Портин сматрао као последицу нашег корака; он је држао, да Порта хоће да закључи сва несвршена питања, која бејаху у свези са ојачањем града. То се види из једног његовог писма од мес. Нов.[1] где вели: „ко зна да и томе није узрок твој долазак у Београд, и писмо, које си нам измамио, да однесеш Порти?" А доцније (3. Јан. 1867.) вели:» Ја ћу сад морати новце примити, макар их после вратио, кад ти град добијеш.»

Многи спољни знаци ишли су у прилог овоме тумачењу. Кад се, на измаку Новембра, повела реч у Савету министарском о нашем питању, чули су се гласови, да је боље позвати европске силе, па им предати Цариград, *но оставити Србима градове, па им ослободити леђа, да могу напред маширати*. Премда ове речи необично звоне, ипак су оне вероватне, јер у Савету турском има свагда људи, који су кадри и то рећи. Толико је стајало као извесно, да Али-паша не беше никоме, ни од дипломатије ни иначе, дао предвидети какав може бити исход питању, до што га је представљао као тешко несавладљиво нарочито код султана.

Око половине декембра ствар се беше савршено ућутала, Порта не даваше ни каква знака ни повољног, ни неповољног. Ваљало је мислити, како да се она покрене. Ја сам већ напред обележио узроке, са којих нисам био за то, да наваљивање на Порту долази од дипломатије; доста је,

[1] Нема дана.

да Порта знађаше на чему је са силама. Оним разлозима имам да додам још и тај, што сам био са Али-пашом уговорио, да преговори не излазе из нашега круга, т. ј. да не тражимо посредовања сила̂, но ствари да се одржи карактер директан и поверљив, као што је одмах с првога корака и квалификован. Крећући се свагда, тврдо убеђен о тој потреби, у овоме реду мисли, ја сам држао, да и већа навала на Порту треба да дође опет од *нас самих*. Свак' беше уверен, да за успех ствари, кнез српски требаше чврсто да се држи, но питање беше: докле могаше ићи та чврстоћа, да ли да пређе у остентацију, јер Србија не бејаше у положају, где би се могла *пасивном чврстоћом* што помоћи? Прокеш нам саветоваше да не прибегавамо остантацији, — а ја, достављајући овај савет у Београд, писах (14 Дек.), напротив, да мислим, *да «не бисмо имали да се бојимо ни остентације, ако Порта још које време продужи да ћути.* Ствар се не сме ућутати; ми не смемо пустити, да она постане предмет тридесетогодишњег чекања, као што бејаху друга наша питања. Ако бисмо пустили, да се ствар успава, ми би се јако дескредитовали у очима целога света»

С друге стране, беше прошло скоро два месеца од како је корак наш учињен. То је време било довољно за Порту да га оцени; она се не могаше тужити, да је нисмо штедљиво на миру оставили, да се промисли и реши. С тога 12. Дек. одем на Порту, да захтевам одговор. Вел. везир изјави ми, да Порта промишља о ствари, али да се њоме још није *формално* занимала, но да ће и то ових дана предузети; да питање има својих тегоба, па да се мора полако делу приступати. Ја му напоменух, да су и ствари румунске и црногорске имале својих тегоба, па да је он нашао начина, да их расправи, а то да нам даје основа мислити, да ће он умети да савлада тегобе и у ствари једнога народа, који држи, да није мање достојан царскога призрења. Мехмед-Рушди-

паша прихвати задовољно како он заиста себи у славу рачуна, што је румунске и црногорске послове уредио; он хваљаше Србе, „што нису Грци“, па опет додирну долазак кнеза Михаила у Цариград, питајући ме, зашто он није дошао онда, кад су срушени градови Соко и Ужице? Оно су биле полу-мере, одговорих му, а *за потпуно измирење* нужно је, да се доврши што је онда отпочето. Место прецизног одговора, вел. везир спомену са задовољством, како су некада Срби са Турцима заједнички војевали против Тамерлама, па ме најпосле позва, да походим и његовог друга Али-пашу, што сам ја, и без његовог позива, био наумио да учиним.

Министар спољних послова увераваше ме, да се није доспело, да се питање узме у претрес, но да ће се и то ових дана у министарском Савету учинити, а кад му ја изјавих, *да се кнез нада, да в. Порта неће његово писмо оставити без одговора*, Али-паша прихвати тоном велике предусретљивости, да оно ни на који начин неће остати без одговора, и мољаше ме, да верујем, *да њима добра воља не оскудева*.

Ово је била прва фаза, кроз коју су наши преговори прошли. Она нам није могла донети извесности, али, у главноме, ми не имађасмо узрока да будемо њоме незадовољни. Колико је било од великог значења, што Порта беше пристала да испита и оцени наш захтев, што беше ушла с нама и у преговоре; толико не мање беше значајна она необична сагласност силâ, која се у овој првој фази појави у нашу корист. Тако тешка питања и не ломе се на пречац, ван оружјем. На пољу преговорâ требало је стрпљења и смотрености, а на дому спреме за све прилике и одсудног понашања, које, као што ћемо видети, није ни изостало.

ТИЦА

(ПО ХЕБЛУ)

»Реци ми, тицо, мила,
Куда те носе крила?
Ја не знам куд ни кам'
Вуче ме нешто там'.
Шапће ми нека слут:
То ти је прави пут!

„Кажи ми тицо, сада,
Што вели твоја нада?«
Прича ми виши свет;
Једрији, ведрији крај,
Топлији сунца сјај.

»Ти не знаш шта те тера
— Па ипак тол'ка вера?!«
Много ме питаш, ој,
Пријане драги мој.
Пусти ме с мојим сном;
Пусти ме лету мом!

* * *

И тица веронадна
Остави поља хладна,
Диже се у етир,
Прелете мора шир, —
И тамо нађе, хај,
Ведрији, топлији крај.

З. Ј. Ј.

САЂАЛО

ПРИПОВЕТКА

IV.

(НАСТАВАК.)

Сутра дан је освануло ведро небо, па мало и студенога зимског сунца, али је учитељ Макса устао мутнији и од оног најоблачнијег и најмочарнијега дана из дубоке јесени. На забрану «попечитељства просвјештенија" није смео ни помислити, али је прошло много кратких дана и дугих ноћи, док је кроз ту маглу просинула једна јасна мисао, као оно усамљена звезда, кад се о вечери укаже на небу, на ком се истом дробе и на разлаз спремају давнашњи облаци. Нешто је одлучио учитељ, нешто је смислио поп, обадвојица су на чисто! На Никољдан излазе с јутрење, па се уставише у црквеном трему, портику —

— Ја сам, учитељу, нешто смислио,ословиће поп.

— И ја сам, прихвати учитељ, натукавши мало појаче фес на главу; јер је у трему било сувише хладно.

— А шта си ти смислио? Упитаће поп, заустави се и поче намештати крајеве од џубета један преко другога.

— То што и би, рече учитељ, па упре оштрији поглед у попове очи.

— Е па ја, учитељу, лепо мислим: Прави ти, жив ми био! вертет као и до сада, па ћемо га пронети по овим нашим брдима.

— А забрана?

— Каква забрана!. .. Гледај си свога посла; Боже здравља, гледаћемо како ћемо, ако повијају власти.

Ту, у црквеном трему, заверише се и поп и учитељ да праве опозицију. И доиста, ко је о божићним вечерима дошао у онамошња села, могао је видети најлепши вертеп, који је те године пронесен између Дрине и Колубаре.... Ето је баш данас први дан Божића, потрудимо се и ми, драги читаоци, мало до учитељ — Максиног села.

Ноћ покрила брда; снег до колена; одавно умукнула пуцњава пушака; големе ватре светле по кућама; многи је, уморан, већ и прилегао негде у крај огња. На пољу студено, небо ведро, звезде трепте неком зимогрижљивом светлошћу, свеж ваздух рези као добро ново вино, ветра ни са једне стране, па чисто ти заигра срце кад ходиш а смрзнути снег шкрипи под ногама.

Многе се куће светле и на баџе им узлеће дим горе у чисте и мирне висине. Али је највећма осветљена авлија оне повелике куће, што се лепо види на оној страни брда што је иза цркве. То је дом свештеника Крсте, који је у селу најдавнашњији староседилац Од како је села и цркве и велике црквене нурије, од то доба је и куће Протића. А од како је куће Протића, од то доба, па све до данас, она даје нурији вредне и честите попове. Ево је већ двадесета година како на столици ове свештеничке династије седи свештеник Крста. Он је пре свега добар домаћин, па је и у селу, које се на њега угледа, пуно добрих домаћина; он сам верује у науку Христову, ревносно служи цркву, па су му и сељаци питоми и често цркву полазе; он пости сам сва четири велика поста, па и старији људи и жене чине исто то. Напрасит је, плане, лако изазива, још лакше се даје изазвати, али се опет врло брзо стиша, пружи руку, прашта, мири се, и готово никад није приступио

вечерњој молитви а да се није наравнао са својим мањим или већим противницима. Радо излази на сељачке зборове, брани црквено имање, заузима се за цркву, а омакне л' се којем која неодмерена, плане, скочи са својега места, изговори богме поприлично „изобличително слово”, па збогом! Тога дана не би више излазио, или бисте га видели тек пред мрак, кад слази у забран да надгледа стоку.

Поп Крста је јутрос рано одслужио јутрењу заједно с литургијом; док је њега у олтару и учитеља Максе за певницом дотле ће и б-ска црква појати као и она Саборна до митрополије. Сељаци се моле па и намоле, као слаби људи једни долазе други одлазе, али њих двојица не мичу се са својих позиција. Псалме читају заједнички, катавасију певају наизменице, али „величаније” свештеник сâм, а „Блажени” опет учитељ сâм. И кад је опет Макса по неопходној дужности тамо пред часном трапезом, а учитељ Макса пева, ви чујете како попа из олтара час слабије час јаче, «секундира». А кад пева поп, он само почетак па до близу средине, а од среде већ прихваћа Максо, па се даље не брини: тресу се они обронули сводови!

У поп Крстиној кући сви су прозори осветљени, у свакој соби гори по једна воштаница; пред молитвеним иконама два коситерна кандиоца, а ватра у кухињи букти, низ гараве вериге лижу пламенови горе у димњак, који је оздо, као какво големо манастирско кубе, наткрилио половину кухиње. Црквењак Степан и попов синовац стали пред отворене авлијске вратнице, изнад главе држе запаљене лучеве, који тајанствено обасјавају цело пространо двориште, а од туд, путем којим поп силази цркви, пењу се свечаним ходом давно ишчекивани божићни гости, прилазе у правилном реду, у највећој тишини.

Напред, кракатим ходом, корача учитељ Макса, натукао црну шубару, огрнуо постављено ћубе, назуо чизме до колена, навукао шарене вунене рукавице, а поштапа се кривом мачугом. За њим двоје деце, омалене, у белим хаљиницима, с крунама на глави; за овима три већа ђака, опет у стихарима, са високим калпацима од златне хартије; за њима четворица најстаријих ђака без стихара носе вертеп, који је изнутра осветљен свећицама, а за ношачима ходи свечано и достојанствено главом Ирод цар, у стихару, са жезлом у руци и грдном круном на лепо очешљаној коси. После свију ишла су два чобана, увијена у јагњеће коже, с белим шубарама на глави и пастирским палицама у рукама, а за њима, крадом пушећи готово угаслу лулу, надао се и фамулус Степан, па се и он, да учини по вољи малој Даници, нагаравио по лицу, а косу и браду замочио у брашно. Он је оружани спроводник, а у исто време хазнадар, у руци му гломазна каса, — велики ручни кош, у који ће се спуштати дарежљиви народни прилози.

Кад дођоше до вратница, стаде учитељ Макса, стадоше цареви и краљеви, чобани и вертепоносци, устави се и фамулус Степан, стрпавши утрнулу лулу негде за појас. Учитељ Макса дигну у вис мачугу, а гвоздени врх од палице сину у висини. На тај знак фамулус зазвони у звонце, и сви, као из једнога грла, запеваше „Слава во вишњих Богу". А кад почеше стих: „И ви гори и холми, возиграјте со нами!", учитељ Макса, својски „секундирајући", пође напред, а за њим остали сви уђоше у чисто и лепо успремљено попово двориште.

Пред кућом их очекиваше главом поп, пун добре воље и нестрпљења, до њега попадија и остала чељад, па и учитељка, која је много раније дошла да и она присуствује првој представи. Стари је обичај Максин, да вертеп унесе прво у попову кућу.

Наместише вертеп на једном столићу. Изгледао је као црква, а имао је и звоник, на ком је висило звонце. Унутри су гореле мале свећице, па се лепо виде јасле, у њима Христос, па пастири, па стадо, па анђели тамо подаље иза брежуљчића, начињених од маховине.

С једне и друге стране вертепа стали чобани, намрштили се, па кад им још видиш у рукама оне големе тојаге, а младо срце не може да одоле зебњи, која мало по мало прелази у страх. С леве стране, пред лицем вертепа, стао Ирод цар, па се поозбиљио као какав маторац, а према њему, на левој страни, стали цар Петар и мала царица Даница. Прочитајте српску историју од Рајића и црквену историју од Евсевија; нигде не ћете наћи помена да међу члановима вертепа долази и какав цар Петар. То је измена, коју је учинио Максо још у ранијим годинама: улогу малога ђака пренео је на малога цара Петра, из јединог простог разлога, да је једна круна више. Приметио је и он својим оштрим оком, да су круне предмети, за које и сељачко око радије замиче него за шубару. А мала царица — то је овогодишњи случајни додатак, тек да и мала Даница окуси један грумичак владалачке сласти.

Радознали гледаоци који озбиљно који смешећи се гледају то у лепо окићени и осветљени вертеп, то у његов збор, све лепе крунисане главице с једрим обрашчићима и живим крупним очицама. Поп, пун задовољства, сео на велику столицу од бела дрвета, закачио оба палца за вишњев појас, који му је попа оплела од вуне с њихових оваца, па не скида свога благога погледа са својих милих гостију.

Иза попових леђа стао достојанствено обазриви и пуно озбиљни режисер, стари учитељ Макса. Цео мали збор упр'о је очи у њега. Кад се стишао и онај последњи жубор у суседној кухињи, учитељ Макса вешто трену оком и мрдну обрвама. На тај ником непремећени,

али његовим ученицима тако разговетни и велегласни миг, потеже цар Ирод мача из корица. Чисто не знате шта се више светли, да ли она златна хартија на корицама, или она сребрна хартија којом је мач заклонио своје древено порекло. Окрете се Ирод оној тројици царева, намргоди се по Богу као прави цар, па онако страшан громко повика :

— Од куда ви три цара овамо пришли јесте ?

— Аз јесам цар Гашпар од персијске стране, поче први од тројице царева ; «видјех бо звезду на востоцје," познадох да се Христос родио, идем поклонити се «јему» и принети дар : злато.

Макса се и нехотице насмехну, јер се цар Гашпар тачно држао његовога концепта.

Опет Ирод махну мачем држећи га пружена према оном другом цару :

— А од куда ти јеси, и како „имја" твоје ?

— Аз јесам цар Валтазар од западне стране поче упитани, па још оштријим гласом понови Гашпарове речи, завршивши: и донесох му дар : *ливан* !

— А твоје «имја» ? Обрнувши се мачем оном трећем другу.

— Аз јесам цар Мелхиор, одговори тај трећи мало заплашено; тако да се је једва могло на крају чути : и донесох му дар *измирну* !

Не би Макси право што му се иначе слободно ђаче тако заплашило, па не могавши савладати своје големо незадовољство, мрко погледа престављенога, па онда у Ирода. А Ирод, лупну ногом о земљу и гласно повика :

— Да знате и ви, и да сви „знајут" : „аз" јесам цар Јудејски, и од моје деснице «свја" земља да трепти „со страхом и трепетом" !

Још једном лупну о земљу, цареви се за један корак trгоше назад, поплашише се ! Макса, задовољан, трну у дланове, и нехотице се дотаче у џепу бурмутице, али

је био толико присебан да је не извади; попадија пита учитељку: чије је то дете „ала је слободно“, а попа се на глас смеје, па окренувши се назад са свим гласно викну: „Е јеси, е јеси, е јеси прави враг, Максо, да те Бог поживи. Бадава, уме човек па зна“.... Макса се смешка, као бајаги и не чује шта говори поп, а овамо не бих био с раскиде да и која више падне у његову похвалу. Уживао је у тој слабости: да га у очи похвалите. Таман црквењак Васо убриса сузе рукавом, а цео збор запева: *Шедше трије цари ко Христу со дари*....

А кад престаде ова црквена песма, наста свечана тишина. Фамулус Степан намести се крадом доле испод вертепа, па поче одоздо мицати луткама које су биле на жицама. Гледаоци се сви примакоше ближе вертепским, несаразмерно великим вратима. Ено се миче једна слика, мали човечуљак у црној хаљини, дође под звонарицу, закачи руком за уженце и поче звонити. Звони танкогласно звонашце, а гледаоци се живи не мичу. А кад стаде звоно, почеше се из углова купити пастири, приближише се јаслама, које стајаху на средини; појавише и анђели у белим стихарима и са раширеним крилима. Појави се од некуда и некакав црни ђаво с још црњим репићем и роговима, али ето ти изненебуха онога црквењака па удри свога сотону; једва је живе коже умакао. Гледаоци изван себе од радости што су тако добро намештена леђа ђаволу, да из коже искоче од радости, па се грохотом смеју и за трбухе хватају. Што попа тресе ногама и брише сузе од голема смеха, ал' што се и учитељ Макса заценио, па и сам фамулус Степан тресе се у својој незгодној позицији, згрчен, у некаквом старом џубету, у шубари, а соба просто као турски хамам.

Учитељ Макса привикну мало на гледаоце, па које збиљом свога гласа, које мрким погледом поврати по-

требну тишину. Пастири и анђели још се ближе примакоше јаслама, а цео збор запева јако и сложно:

Стопи моја направи, направи
По словеси твојему, твојему;
Возтрубите трубоју, трубоју,
Возопите со мноју, со мноју:
Звезда иде јаснаја, јаснаја....

Ту одоздо мрдну жицом фамулус Степан и над анђелима и пастирима показа се сјајна звезда на велико изненађење а још веће чудо занесених гледалаца.

Збор певаше даље:

Звезда иде јаснаја, јаснаја,
Показасја краснаја краснаја,
Младог царја во јасли, во јасли,
Гдје лешаше при скотјех, при скотјех,
На колена падоше, падоше....

Ту цео збор паде на колена, па и учитељ Макса, па и поп с попадијом и учитељком, па и попова чељад, па чак и црквењак Васо тамо пред вратима, само је цар Ирод стајао озбиљно и поносито. А збор не прекидаше песму:

На колена падоше, падоше,
И Богу се молише, молише;
А цар Ирод смути сја,
Јерусалим стужи сја....

Ту и цар Ирод обори своју лепу главицу и снужденo наже се на мач. Песма престаде али је цела ова хришћанска породица још дуго, дуго остала на коленима и ћутећи гледала у осветљени вертеп, у пастире и анђеле, у светлу звезду; у грудма им трепташе свечани мир, и нешто тако слатко и мило пролажаше им кроз душу, као да су у највелелепнијем храму, у који

је сишао сам спаситељ. И на пољу је ветар уминуо, само што се са великог кухињског огњишта чуло пуцкарање великог синотњег бадњака.

Свештеник Крста није скоро био тако добре воље као вечерас. Викну на чељад да се гости господски подворе. Учитељ Макса, следстрен својим строгим васпитним начелима, забрањивао је своме збору и јело и пиће; тек о поноћи, по што би се походило десетак двоест кућа, дозволио би да се што кусне и која попије. „С пуним се стомаком не пева", говорио би Макса, али фамулус и чобани нису певали, па за то су крадом, у свакој имућној кући, опипали по коју плећку и повукли чашу две онако у помрчини. Тешко се попу растати од вертепа, и са̂м би палицу у шаке па упоред с Максом, само да није браде, да није чина. Морао је Макса дати реч, да ће за вечерас походити само неколико домаћина, а за остале, Боже здравља, — дуго је до новога лета. Али, као таоце, мораде оставити цара Петра и његову царицу, малу Даницу, која је готово болесна била, што је њезина улога са свим нема, што, осим певања, није имала ништа да изговори. То је и учитељ Макса тек сад опазио, али је сад касно, поправиће већ он ту неправду до године. Жао и Гргуру и Даници што вечерас не могу и они са осталом дружином, погледаше „молебно" у учитеља Максу, али један његов поглед беше довољан да се одреку својих „прошенија."

Оде Макса са вертепом право кметовој кући, а отуда ће походити још неколике домове. Међу тим у поповој кући поставише софру, то јест додаше још једну ка оној, која је, по старом српском обичају, још од јутрос постављена. Насекоше пуне две велике калајлије од оне велике печенице што је на дрвеном ражњу прислоњена уза кухињски зид, насекоше самих ребара, па плећку, па ножице, па мало богме и кртинице — има ко и њу милује. Једну калајлију у врх, а другу у дну

софре, а у среди читава пирамида чеснице и других колача, па бео помастан сир, који је истом данас начет, па пуна заструга бело-жутога липовца, меда, који је бистар као суза а лаган и течан ко етирно уље. А између ових здравих ђаконија извиле вите вратове трбушасте буклије као румени лабудови. Овде онде зачичио лимун, а у два велика чирака горе дебеле воштане свеће, па кад од врата или из полусветлих углова погледате на ову богату софру а ви већ у напред осетите на језику сласти које вас очекују, па једва чекате да поп благослови. Изнесоше и шљивовицу, стару, мало помекшу, мирп на коштицу, па кад прогутате, а ви осетите како се пријатно размили по грудима па вас греје и одушевљава. Више је пута точило чељаде из оног стакленог ибричића са параграфастим танкогрлим кљуном, подуже су се поп, попадија и учитељка одушевљавали овим сеоским нектаром пало је много прича испевао је попа много божићних песама док се учитељ Макса опет појавио на прагу и подвикнуо: «Христос се роди!»

— Ваистину роди! викну исто тако поп. па се пољуби са учитељем. Па одмах, још онако стојећки, отпеваше: Христос раждајет сја, славите!»

Поседаше за постављен сто. У горњем челу седи поп, до њега Макса, па поша, па учитељка, па остала чељад, па у дну софре, као две звезде, два лепа, мало запурена лишца Данице и Гргура, на глави им оне златне круннце, па они чисти стихари са широким опет позлаћеним појасевима. Даница вазда жавахна и слободна па се маша за колаче, за мед, а стидан Гргур једва овда онда осмели се да у кога погледа; само да није строгога лика учитеља Максе, и он би се можда мало раскалашио., угледао на своју лепу царицу. Ал' овако таман да размахну крилма, а њега жижне помисао на оне школске дане после великих празника, кад ће строги

учо, с прутом у неумољивим рукама, опет наставити своје апсолутистичко „владјеније".

Попадија би се више пута загледала у децу у дну стола, па би нешто шапнула учитељци, која би се на то само насмејала, али би се ипак и сама у децу загледала. Нису прве буклије ни испражњене, а учитељ Макса развезао с попом дугачке диване, којима ће крајеви шинути чак до јутрење. Па, по свом старом обичају, прешли у најбујнија тврђења и доказивања, а из овога за неколико тренутака западоше у диспут. Препиру се, доказују, ни један за длачицу не попушта од навода својих.

Учитељ Макса, Горњокрајишник, у почетку овога века даворио се с књигом у Сремским Карловцима, а поп је из првог кола богослова, који се учише у београдској семинарији. Доказује Макса да су лепше церемоније у Карловачкој цркви, а поп мисли да нема у целом „христијанству" ништа лепше, ништа велелепније од Саборне цркве у Београду.

— Над Стратимировићем нит је било, нит ће бити митрополита! Удара гласом, већ мало љутит, учитељ Макса.

— Само је један митрополит у Српству,-у православију! викну богме поп; Митрополит Петар кад узме митру и штаку, Боже ме прости, као да је свети Никола сишао са иконостаса.

— Па онда карловачко „пјеније", наставља Максо и не слушајући шта поп говори.

— Било, учо, било па и прошло; кад запоје архимандрит Гавро, па ђакон Живојин, сада прота ваљевски, да се сакрија твоја Фрушка и цела Патријаршија.

На то Максо ништа не рече, само испи чашу, не куцнувши се по свом обичају, са попом. И поп испи своју чашицу, па и он преста, чекајући да учитељ настави. За време те мале тишине, попадија и учитељка нешто

за се шапутаху, мала Даница лактом оборила колаче па их купи испод стола, а Гргур се већ замислио, а по глави му се врте некакви Митрополити, саборне цркве, Београд, Карловци, нешто велико, нешто чудно, нешто лепо, нешто тамно, нешто далеко.

Из ове их тишине опет изведе учитељ Макса. Поче, али у овај мах мање бујно, више полутужно:

— Све је то једно, мој добри попо, а тамо а овде; сви смо једна браћа, један народ. Ја сам и тамо могао бити и учитељ и свештеник, али ме повукло срце амо у слободу. Тек узео двадесету, кад сам прешао на Митровици. Хтео ме покојни Ђеро и попити, зваше ме и у „исправничество» шабачко, али ја не хтех остављати школе ни моју десну певницу. Сваки се роди за нешто, а ја осећам да је божје „опредјеленије” да живим и умрем као «воспитатељ српске јуности“.

Сви се на ово мало стужише, а поп, ганут, гледа Максу готов да га загрли.

— Ни сам не знам шта ми је, продужава Максо још пуножалосније него раније; данас ми је било тако мило, тако лако у срцу. Кад јутрос певасмо на јутрењи, отвирило ми се срце, па ми тако у души пуно, да бих цело село да загрлим. Чинило ми се отворило се небо па нас анђели гледају кроз свод црквени. А ја на то све јачим гласом извијах «сједалне” да нас бољу чују, да онима горе боље угодим. У један пут ми се учини да отуд од двери сијну већа светлост, а кроз њу моје селанце тамо у Крајини, у кршној, горовитој Лици. Указа ми се наша колиба, па покојни отац, па моја стара мајка, па, па....

Али ту већ стари учо не могаше даље, облише га сузе; и попу се очи наводниле; сви су у неком свечаном тужном расположењу, а Гргуру, откад је сишао са своје планине, није се тако откравило срце као у овај мах гледећи у лице свога учитеља, лице, које је вазда;

покривала студена строгост, а сад је тако лепо, тако благо, преображено тугом, која је старом учитељу натерала сузе на очи.

— Од како сам овамо дошао, не видех више ни Лике, ни своје село, ни своје родитеље. Сродих се с вама, пустих жиле у вашој гори, уживех се у вас, и опет, опет.... често сте ми у очи зуцнули (но ту учитељ Макса мало заћута и једва изговори реч: *Швабо*)..... Али увек је било на свету горчине, било је, и биће је.... Нешто се богме мора и претрпети, само што је тешко увек бити „долготерпјелив.“

— Максо! узвикну поп, а лице му се осуло највећим саучешћем.

— Пусти ме, попо, пусти да се изговорим, моли га Максо, сркнувши мало из чаше.... ви можда и не слутите, али, шта ћу, кад осећам ја. Нисам ја из редова задњих, знаде Максо врло добро шта он зна. Не бих се застидео ни од веће школе, нити би и она са мене била постидна. Али ја сам са свим задовољан; сви смо у божијој вољи; где ме је довела промисао, тамо ћу и кости оставити. Само пре него са свим остарим, походићу гробове мојих родитеља, да се онде помолим, да им благодарим за све старање, које онако сиротни непрестано имађаху о мени. ..

— Учитељу! упаде му у реч свештеник; и ја ћу с тобом у Горњу Крајину, па ћу свуда где тамо стигнемо казати и учитељима и поповима и целој оној браћи да нема ни тамо ни амо учитеља као што си ти.... Чујеш, учитељу, — љубаве ти, де да запевамо! И рекав то, поп поче неку црквену песму, тек да расположи учитеља; учитељ Макса гледаше преда се и тек је на завршетку, више онако кроз зубе могао „сакундирати“.

Устадоше попадија и учитељка да зготове кафу. Таман почеше са стаклена ормана скидати шољичице, и ону кутију од лима, у којој је покојни прото носио

«свјатаја», а сад се у њој храни утуцана кава, таман се једна шољичица омакну на патос и разби се, кад се, на велико изненађење свију, појави на вратима протин синовац, који је тога часа дојездио на очином коњу.

— Христос се роди!

— Ваистину, повикаше сви новоме госту, па га посадише горе до попа.

— Још јуче ми даде прото оба ова писма, да вам донесем. Једно је теби, оче Креста, друго — учитељу. Чим преломисмо данас чесницу, отац ми рече да не часим часа, већ да полазим. И ево ме са срећом.

Узе попа своје писмо, узе учитељ своје. Пипа попа запечаћену хартију — што кабасто, кабасто. Окреће ону страну, на којој је печат протин: два анђела, који држе цркву, а оздо начелна слова његовога имена. Погледа у Максу, погледа у остале око стола, „па да отворимо" рече тихо и полузбуњено, па задре прстом око црвенога воска. Опучи се хартија, и у крило му паде мио божићни дар: *црвен појас* од најлепше свиле, што му га шиље владика за ревносну службу у божијем винограду. Изненадна радост прели се безазленим ликом нашег свештеника Крсте, зарадова се Макса, поскакаше са својих места сви што беху за столом. Поп се збунио, па се крсти, а руке му дркћу; стоји, ноге му клецају; пошао би икони, тамо где кандилоца горе, али заман, мора опет да се спусти у столицу. Узеше појас учитељ Макса за један, а протин синовац за други крај, подигоше малаксалог попа, попадија и учитељка подигоше му утрнуле руке, па му, сретноме и многообрадованоме, припасаше ново «одличије». Попу се наводниле очи, и попадија се узбунила па једва се сети те попа у руку, за њом заредише сви, а учитељ Макса, весео и блажен као малено дете, подигао чашу да наздрави своме пароху, а кад виде, да му, иначе врло послушни језик, отказује покорност, он, громко колико га његово чисто грло ношаше

запева не велико као што је велико, него и од оног највећег веће: „многаја љета»! Док је Макса певао, а остали му помагали, прибра се мало и свештеник Креста, па кад отневаше њему, он својим крупним пуноодмереним гласом отпева своме архијереју: «Тон деспотин“.

Подигоше напуњене чаше, куцнуше се и до капи испише. Једно од попових чељади истрча у двориште па у ноћну тишину опали из танке арнаутке. У свију и онако раздрагана срца јаче закуцаше.

— Е, учитељу, да видимо и твоју књигу, подсети га поп.

— Сутра, сутра, брани се учитељ Макса .... Много је горчина, мањих и већих, заслужених и незаслужених, кусао у своме и тихом и бурноме животу, па се бојаше помутити радост којој мало час беху учесници.

— Одмах, одмах, учитељу. Их, како ни мало ниси радознао; ето, то ја већ не бих могао. Отвори де! Подвуци ево овде прст, ево овде; дај прст, овде, овде, макни, мрдни, де, један, два... три!

И учитељ прстом здера хартију око печата. Гледа у отворено писмо, па чисто не верује својим очима. Задрхташе му усне, језик му се пресече, па ућута човек као заливен. Опет прота пише... Наже се поп Креста па целоме столу гласно и свечано чита нову вест: «Учитељу! Извештавам те, да је баш сад стигао акт среској канцеларији од окружног начелства, којим се јавља: да си књажевим указом постао професор на гимназији крагујевачкој. С „љубезним» поздравом ваш „доброжелатељ и «молитвеник» и. т. д.

Ни поп Креста не могаше даље, а већ о учитељу Макси и да не говоримо. Створише се у њему читави преврати, ни сам не знађаше шта да почне мислити. Поп је откресао најлепшу здравицу и „књазу» и «попечитељу”, али се изненађени учитељ Макса једва разабира. Попадија и учитељка као да шенуше мало од радости, ено их у кухињи, ухватиле се за руку, па (нека Бог на

добро окрене!) играју Пушке опет припуцаше у дворишту — нико и не гледа у Даницу и Гргура који, пуни чуда, блену, стрепе, плаше се готово, не дишу, ухватило једно друго за руку, па се с места не мичу. Онако, мало престављени, укоченога погледа, зеница раширених изгледаху као два анђелчета, два слична мирисна цветка из једнога бокора. Гргур има мало више поуздања у себе, Даница му се прибила, па, пуна поуздања, не сме да се макне од њега. Чини јој се слободнија је кад је поред њега. Али он, гледа, туби мисли, па и не зна да има још некога поред себе.

Дуго је поп Крста салетао око учитеља Максе да га разговори, заметао је свакојаке шале, попевао и причао, али је стари учо остао дуго, врло дуго ћутљив и невесео. Али и тузи, као и свачему има краја и конца. Тамо већ после по ноћи разабра се учитељ, трну у дланове, скочи са своје столице, узе чашу па погледа у попа и све око стола. Он, у подужој здравици, захвали се Господару и власти који су га се сетили и тако узвисили, па онда, окренувши се своме пароху, рече тронуто:

— Јеси ли чуо, попе; ја сам се у себи добро промислио и промислио. И знаш ли, брате, шта сам смислио — ја не ћу да будем професор.

— Не ћеш да будеш професор? чуди се поп.

— Не ћу. И не ћу, и не смем. Да је било негда тамо пре петнаест двадест година, али сад... Доцкан.. врло доцкан. Много се што шта поборавило, занемарило... Село деца, црква, њива, самоћа. Док ја и ти газисмо по селу, дотле и наука не сеђаше скрштених руку. Све је напред измакло, ја се и ти устависмо онде где смо.... не смем, не смем се огрешити. С овим мојим окорелим чизмама не смем у толики ризик. За то, „благодареније буди Богу" на срећи која ми је већ у рукама, ја се не ћу мицати из села. Ти си мој давнашњи друг; много смо заједно појели хлеба и соли: сад, сад, пружи ми

руку... не могу без тебе. Обадва да оставимо кости овде, да нас заједно сахране код покојног проте.

— Максо! узвикну поп Крст стиснувши руку учитељу.

— Крста? извикну и учитељ, па се загрлише. Лије сузе поп. вркћу сузе и учитељу Макси.

Учитељка и попадија гледају их такође гануте.

— Али ћемо, као што си рекао, заједно у Горњу Крајину, прихвати Максо, да проведеш бар једну ноћ и под мојим оџаком, да видиш и тамошње Србе — све чисто Немањино колено. Па да зађемо Фрушком све од манастира до манастира, да целивамо цара Лазара, па цара Уроша, па руку мајке Анђелије, па Стевана Штиљановића. Нису то манастирчићи као наша Радовашница, као Каона и Кривaја, — цркве као градови, а ћелије као палате, једним словом: царске задужбине, као Дечани, као Студеница. Да видиш, мој добри попе, да се и тамо говори и пева, исто као и у овој нашој слободној Србији. И тамо је..,. али што да ти напред ређам што ћемо све видети својим сопственим очима. Боже здравља, чим гране лето, притећемо кљусадма колане, па ћа на скелу....

И још су се дуго, дуго разговарали о том хаџилуку. Скоро на један сахат пред јутрењу разиђоше се да мало главе наслоне. Мала Даница одавна заспала, па је попадија у суседној собици наместила на креветац, па спава као окупано јагњешце. А Гргур, још свеж и трезвен као о вечери, заједно с учитељем и учитељком, сишао је доле школи, па кад се увио у студену поњавицу, а пред њиме, као у зраку, трептила је Студеница и цела Фрушка са њезиним великим задужбинама, док се није испела у најлепши сан, који га је, млађанога, крепио до јутрењег звона.

(Наставиће се.)

Милорад П. Шапчанин.

ЗОРОМ

Кад си ноћас слађан санак уснила —
Зора мила бејаше се јавила : —
Ти се на њу умиљато осмену,
На истоку поздрави је румену.

Поред твога прозора сам прош'о тад,
Онуда ме окренуо тешки јад.
Песмом тебе ода сна сам будио,
Према теби дивну зору кудио.

Гле, од мене вечно бега мир и сан
Срце мути јаде љути ноћ и дан:
Па се дигох, бар да видим како ти,
Како мирна душа твоја слатко спи.

Ти ми спаваш, ја ти певам тихано,
Да милоте само сањаш слађано,
Да си срећна барем ти кад нисам ја,
Што ја немам нека теби небо да.

Спавај душо, сан је теби тако драг!
Као мирис босиока мио, благ.
Твоје лице као сан је невино :
Још га није ветар страсти ошин'о.

Јаде моје никад чути нећеш ти ;
Недам ја да тамо допру гласи зли :
Одлетеће благи мир са лица твог :
А за таке грехе љуто казни Бог.

Спавај душо, и ја сањам неки рај,
Мислећ' на те пољуб сањам, загрљај,
Јад ме прође, остави ме тешка сет,
Омили ми овај кужни дерни свет.

Н. В. Ђорић.

УРЕЂЕЊЕ НАШЕ ВОЈНЕ СНАГЕ

Да је ово питање у свакој држави једно од најглавнијих, бар у садање време, мислимо да нико неће спорити, јер његовим решењем у неколико решава се и опстанак сваке државе.

А да је ово питање и код нас на дневном реду, и да га ваља свестрано, озбиљно и без икакве партајности у претрес узети и решити, доказ је пројект закона «О устројству војске», [1] који је војни министар последњој скупштинској сесији изнео, али због своје огромности и важности остављен, да се идућих скупштинских састанака реши.

1 Ми се са овим пројектом у врло многоме слажемо, и ако би што шта изменити и допунити требало. Пада у очи, да су у овај пројект ушли многи прописи, који би се касније, на основу закона, књажевим указом издати могли с тога их из закона изоставити треба. Тиме би се добило двоје : закон би био много краћи и простији и војно уређење дало би се лакше и повољније извршити и дотеривати; јер н. пр. за кретање сваког батаљона, неби министар морао тражити скупштинског решења, као што би по пројекту морало бити.

Сем тога, налазимо за излишно стављати у пројект и она уређења, или ма и поједине чланове из неких војних закона, који по новом закону, остају у важности, н. пр. «Устројство војне Академије». Све такве ствари нетреба у пројект увршћивати, осем ако се хоће, ради прегледа и целине, али тада на левој страни пројекта. На што износити на дискусију оно што је већ примљено и са које можемо бити у сумњи да ли ће се сада примити. Пројект би тиме много краћи био, а и скупштини би се посао јако олакшао.

Ово неколико речи рекли смо о пројекту војном, да би се видело, да смо га имали у виду. У нашем излагању нећемо га се више дотицати, него ћемо просто наше мисли излагати. Кога занима, може чинити упоређења између пројекта и нас, па ће и разлике уочити, ако их и колико буде.

Уређење наше војне снаге опште је питање целога народа, без призрења на политичке партије; досадање добро расположење народних представника према војсци и вољно прихватање свију војних питања од њихове стране, дају нам јемства, да ће и у овом судбоносном питању народна скупштина све учинити, што се може и што до ње стајало буде, да Србија добије што бољу и што поузданију војну узданицу.

С тога и јесте умесно било, што нам војна организација није на брзу руку решена, него је одложена за будућу скупштину, и тиме дато више времена, да се о томе судбоносном питању размисли и поднешени projект проучи, како би у своје време најкорисније решен био. Тиме је дата прилика стручњацима, да своје мњење о томе даги могу, па зато смо и ми сматрали за дужност и обвезу да коју реч о «нашем војном уређењу» кажемо, како би се ово тешко, али веома важно питање, што већма расветлило и што целисходније за наш народ решило.

Ми се нећемо упуштати у појединости, него ћемо поглавито изложити *основе* и главне установе, које нова војна организација треба да обухвати; јер кад су главне потребе предвиђене и у склад доведене; кад је основа целом уређењу добро изабрана и подешена према потребама и приликама народним, — појединости лако је извести и у законској форми изложити.

А да је крајње време, да се и код нас целокупна војна снага претресе, и према стеченим искуствима а нашим тежњама и потребама изради, то ће бити валда за сваког озбиљног Србина очевидна потреба. Скорашњи ратови показали су нам слабости и недостатке, а политичко искуство дало нам је науке и поуке да се умемо у будуће управљати, кад судбоносни тренути наступили буду. Потребно је не само, да извесне празнине и недостатке у нашој војсци попунимо, него и да се законом

ударе чврсти основи свестраном нашем војном уређењу, који неће зависити од нахођења и увиђавности појединих минастара, него на којима ће се стално развијати и напредовати наша војска, без призрења који је администратује и уређује. Народ, који увиђа ову потребу и даје нужна сретства за њено остварење, тај народ имаће будућности.

Ово неколико речи нека служе као мотивација следећега, да се овај мој рад неби рђаво тумачио. А сад ћемо прећи на сам предмет. —

Ако какав народ *жели* да опстоји као народ и држава, да сам себи кроји законе, и да се по своме нахођењу уређује и развија; ако жели да је слободан и самосталан, *он треба да је свестан своје задаће, ваља да може и да уме задобити слободу и бранити своју самосталност и егзистенцију.*

Да пробуди свест у народу о своме народном позиву, и да распростре корисна знања у народу, задаћа је *просвете.*

Да је народ у стању дати сретстава за извојевање слободе, за свој опстанак и одбрану своје егзистенције, тиче се његовог *економског благостања* — његове *материјалне моћи.*

А да добивена сретсва умедне корисно да употреби за тековину слободе и заштиту својих националних права, — *задатак је војске и војног уређења.*

Нема сумње, да су ове три чињенице у сваком државном уређењу најважније, и ако хоће каква држава да постоји и да напредује, све три треба да се хармонично уређују, узајамно помажу и допуњују; јер тек тада, моћи ће такав народ и држава да покаже максимум снаге, да њена радња произведе корисне резултате. —

У колико је то до сада код нас било, и у колико прве две чињенице врше своју улогу у нашој земљи,

остављам да компетентнији о томе изреку свој суд, а ми ћемо прећи на наш предмет: *војно уређење.*

Под војним уређењем ми не разумемо само устројство војске, него и њену материјалну и моралну спрему (обухватајући и војнике и старешине), војно осигурање земље (утврђене логоре и положаје), војну способност народа, — у опште целу земљу и цео народ.

Овако посматрајући ово питање, уређење наше целе војне снаге, има се поделити у четири групе, које ћемо оделито ради лакшег прегледа, засебно излагати, а те су:

I. Формација и регрутовање војске.

II. Вежбање војске и старешинско образовање.

III. Материјална спрема војске и земље.

IV. Војна управа и разни заводи.

Да видимо шта свака од ових група треба да предвиди и обухвати.

I. Формација и регрутовање војске.

Свака установа треба да се подешава према потребама, својствима, приликама и моћи народа, коме се даје, ако се жели да корисно на њ упливише Наша војска не може бити устројена ни по обрасцу пруском ни по швајцарском. По првом — пруском обрасцу — не што нам материјална сретства недозвољавају, и ако би желети било; по другом обрасцу Швајцарском такође не треба, јер је цељ наше државе, идеја и будућност нашег народа различита од швајцарског. Док Швајцари немају никакве друге тежње, до само да очувају постојеће, дотле српски народ и држава, сем тога задатка има и други а тај је, да доврши своје уједињење. Лакше је бранити какав положај, него га нападати. За први задатак, по нужди, може поднети и слабија снага, али за други изискује се дисциплинована и изучена војска. Оба наша последња рата дали су нам у томе неоспорних доказа.

Већ само то показује, *да ми од никога не можемо војно уређење просто копирати, него га морамо према нашем народу и земљи подесити.*

У овоме послу треба да будемо врло смотрени и брижљиви, те да, с једне стране, не изоставимо ништа што би према нашим приликама и потребама, корисно утицало на нашу убојну снагу; а с друге стране опет да у тој тежњи не претерамо, те да не створимо такве установе, које народ не може издржати. Не треба се одавати утопијама и претераностима. Ваља добро познавати народ, коме се ствара нека установа, па ће се она лако према њему подесити. Не буде ли тога, биће вечитог рамања и незгода, и најпосле и сама установа пропашће, без да је шта користила.

Кад се каква зграда зида, прва и највећа пажња обраћа се на темељ, а овај се према земљишту подешава Ако је темељ добар и поуздан, и зграда ће се држати; буде ли он погрешан и здање се руши.

Тако је и са установама у народу.

При уређењу наше војне снаге треба да имамо пред очима јасно *цељ и задатак њен*, а после моћ и снагу народа, који ће је оживотворити. Ако се тврда основа — темељ, положи, биће и цела установа здрава и напредна.

С тога је одређивање плана и основа, на којој мислимо подићи и уредити нашу војну снагу, најважнији рад.

Напред рекосмо, да нам је немогуће просто копирати од другога војно уређење; срества наше земље и национална идеја налажу нам, да се друкче војнички спремимо и од Пруске и од Швајцарске.

Из тога излази, да наше војно уређење треба да буде средина између ова два: *не тако апсолутно милитарно и скупо као у Пруској, али војничкије и строжије него у Швајцарској.* Ова средина треба да се огледа у целој нашој војној организацији, иначе падамо у једну од ових двеју грешака: или *да се пре-*

товарим теретима, или да се довољно не спремимо за народносну идеју. И једно и друго убило би нам будућност и као народу и као држави.

То је први основ нашег војног уређења.

Сад долази на ред питање: треба ли да будемо што скорије спремни, или можемо рачунати на извесан број година, да нас нико неће узнемиривати, док се ми спремали и уређивали будемо?

Ко озбиљно промотри прилике и политичка расположења у Европи, а још боље стање у нашој непосредној околини свуда око нас, тај ће се лако убедити, да свако пролеће, сваки час може изазвати варницу, од које се може цео Исток да упали. као што је и Херцеговачки устанак пре 6 година учинио.

Па кад се ми налазимо у тој запаљивој средини, на томе, прозваном сумпоровитом земљишту, није ли јасно, да нам је дужност, да све чинимо, чиме би нашу војну приправност што више узбрзали и ојачали?

Други је дакле основ: *да наше војно уређење буде такво да може, по могућству, одговорити свима евентуалностима, које се око нас, и без наше воље, могу догодити.* Кад ова два изложена основа применимо на нашу војну организацију, тад следује:

1. *Морамо држати стајаћу војску у вези с народном*

2. *Предвидети комбиновање стајаће војске с народном, за случај ванредне употребе.*

Стајаћа војска неопходна је за нас, јер преноси дисциплину у народну војску и даје јој старешине. *Стајаћа је војска школа народној и даје јој учитеље.* То не треба заборавити; без ње народна војска била би само по имену војска, а у ствари наоружан народ. Ко познаје задаћу стајаће војске нарочито код нас; ко зна и признаје, да је стајаћа војска расадник реда, дисциплине и војнога духа, а без чега војска није војска, тај неће ни речи

проговорити против одржања стајаће војске код нас. [2] Друго је питање колика да буде стајаћа војска и каква? То ћемо касније рећи.

Докле год сви народни војници прве класе не буду прошли кроз стајаћу војску, или не буду бар свршили регрутску школу стајаће војске, све дотле *комбиновање стајаће војске с првом класом народне и неоспорна је, и преко нужна посреба*. А да је и корисна доказао нам је други рат 187⁷|₈ године. Батаљони: Брестовачки и Подгорачки Црноречке, а Поречки и Кључки Крајинске бригаде, који су се у првом рату (1876 год) врло проблематично борили, особито прва два, у другом рату, комбиновани са стајаћим војницима, дали су у борбама пред Ак-Паланком, Пиротом и код Шајковца примере војничке дисциплине, реда и храбрости, тако, да су некима и заставе предложене за декорисање.

Шта је учинило такву промену у војном погледу код њих? Осем других околности, зацело највише ком-

2 Србија се не може сравнити са Швајцарском ни по своме националном позиву, ни по своме географском положају. Осем тога, Швајцарска и ако нема стајаће војске, она ово накнађује другим установама. Тако, код ње: сви регрути народне војске, вежбају се годишње 45—60 дана у месту, а цела I класа по 15 дана, сем обавезног гађања у нишан. Официри и подофицири пешадије проведу по 4 недеље годишње на пуцању. Добровољна стрељачка друштва у целој земљи јако су развијена, обухватају цео народ и јако помажу војно образовање, вежбајући се најважнијој војној вештини — гађању. Приватна и званична спрема официра врло велика је. Многи официри о свом трошку служе у страним војскама и слушају војне науке. У земљи: припремна официрска школа траје 4—9 недеља, према родовима оружја; капетанска 6 недеља, батаљонских команданата 2 недеље, виших официра 6 недеља. За сво време вежбања трупа и спреме старешина, како војници тако и официри уживају одређену дневницу. (Читај, Organisation militaire de la confédération suisse du 13. Novembre 1874.) Осем свега изображење Швајцараца, њихова давнашња независност, врло развијено слободоумље и уставност, која је тамо до последњег грађанина ухватила јака корена, све то даје великог јемства за чување слободе и државне егзистенције. А да ли све то постоји код нас, и да ли би се све то тако и у нас одмах пресадити могло? Никако. Па кад наше прилике нису као у Швајцарској и кад све њихове установе неможемо код нас пренети, нема смисла ни да једну без других усвајамо. Укидање стајаће војске код нас без осталих поменутих установа, нема смисла, тим пре, што се и наша народна идеја томе противи.

биновање — смеша са стајаћим војницима. Стајаћи војници, код којих је дисциплина била укорењена и војни дух развијен, били су оквир, који је довољно недисциплиноване народне војнике у скупу држао, и напред кретао; стајаћи војници дејствовали су на њих примером, а преносили на њих ред и пресађивали постепено међу њих војни дух. То је корист од комбиновања стајаћих војника са народнем војском.

Истина је да овом смешом трпи и у неколико слаби и дисциплина код стајаћих војника; али њихов добар уплив на народне војнике претежнији је него обратно, и с тога је већа корист но штета од комбиновања. То је неоспорно практиком доказано.

Из овога дакле излази: *уређење наше стајаће војске треба да је тако удешено, да се без великих и заплетених радова брзо и лако с првом класом народне војске комбиновати може, чим то ванредне прилике налагале буду.*

Од важних питања, која упливишу на доброту војске, а која засецају и у економско стање државе и материјалну моћ народа, остају још да се реше:

Колико година да се служи у стајаћој војсци? и

Колика да буде стајаћа војска?

Ми ћемо оба питања као главна засебно и потање да разложимо.

Кад се једном у начелу призна потреба одржавања стајаће војске код нас, онда је треба усвојити и устројити такву, како ће доиста корисна бити за нашу народну војску; а таква биће, ако јој буде *доиста школа* и ако јој *добре учитеље* лиферовала буде. Да се од грађанина истеше прави војник, није довољно да се таква индивидуа *научи само извесном реду и да изучи извесна знања.* То би био човек, који знаде војничка знања и уме се егзерцирати, али то још није у правоме значењу речи *војник.* Да пак ко добије умеснога права на ту

реч, да ко доиста војник постане, треба, осем војничких знања, *да притежава и војни дух*, треба да је *војна дисциплина урасла у његову душу и срце и да је прожман војним осећајима.* То се пак постизава само дужом службом и вршењем војничког заната.

А да само таква лица могу бити прави учитељи народној војсци, и да само такви учитељи могу служити за пример својим ђацима, то неће нико спорити.

Које је пак време нужно као минимум, па да од грађанина постане војник, по захтевима војне науке, решено је практично у Пруској. То је: *три године.* Кад држава, која је модел војног уређења, од толико времена остаје на том броју година, и кад све скоро друге европске војске[3], имају већи број изван сумње је, да је друкче и немогуће, сем да се шкоди самој војсци, њеном квалитету — ваљаности. А да може мањи број година службе поднети, зар неби то Пруска усвојила, јер би по државну касу јевтиније било. И кад је то од неких покушавано било, немачки војни капацитети, са Молткеом на челу, били су одсудно томе противни.

А како је то питање код нас решено? Наши војници стајаће војске служе *две године.* Ми смо дакле из разних призрења, сишли испод минимума времена нужног да се један човек за војника добро спреми. Ове две го-

3 У разним европским војскама ове су године службе усвојене у стајаћој војсци и њеној резерви, где је има:

	стајаћа војска	резерва
Аустро-Угарска	3	7
Немачка	3	4
Русија	6	9
Италија	8 (фактично 4)	4
Француска	5	4
Шпанија	4	2
Турска	4	2

Види: «Vergleichende Darstellung der Wehrverhaeltnisse in Europa Wien 1874« стр. 14—19.

дине једва да су довољне за добру спрему пешадијског војника; а за коњицу, артиљерију и инжињерију, поред свега упињања свију органа, као да неће бити довољно што се и код нас из досадање практике могло увидети.

Па кад је тако са две године службе, смањивати ову још више, што је у осталом врло популарно код нас, значило би: *или не разумевати посао, или радити на штету своје земље.* Друге алтернативе нема.

И поред тога, што су две године једва довољне за истесање правога војника, опет ми неби тражили да се у томе с Пруском изједначимо, него би се по нужди с овим задовољили.

Силазити испод две године учинило би, да се стајаћи војник у изображењу и дисциплини приближи народном; да се учитељ и ученик изједначе, и тада неби било вајде од стајаће војске док би се на њу сразмерно много трошило [4]. И тако:

У стајаћој војсци служило би се као и до сада, две године дана.

Сад да видимо, колика треба да буде код нас стајаћа војска?

Чим је комбиновање народне војске са стајаћом признато као потреба и усвојено, тим самим решено је: *стајаћа војска треба да буде толика, да се цела прва класа (бар пешадија) народне војке њоме комбиновати може.*

У свима војскама, без призрења на ову нашу потребу, тежи се за тим, да сваки двајестогодишњак пређе кроз стајаћу војску; па ако цело прописано време неби могао да прослужи, бар да проведе најнужније време,

4 Привърженици једногодишње службе нека добро обрате пажњу на задаћу стајаће војске и на уплив дужег служења у истој, нека доведу у сравнење расходе са коришћу, која се отуда по народ добија, па ће се онда лако решити. Нека их Швајцарска, која стајаће војске нема, не вара. Кад би ми били у њеним приликама, неби ни ми требали стајаће војске.

како неби у народну војску као регрут ушао. Ово је врло важно и нужно јер се у народној војсци неможе да створи код војника темељ војног образовања, него се тек подржава и допуњује оно знање, што је из стајаће војске донешено.

Главно је, да у народној војсци не треба да буде регрута.

Да ово постигну упињу се све државе; али како је годишњи број дvaјестогодишњака велики сразмерно броју стајаће војске, и како средства државна не могу да издржавају толику стајаћу војску, да сви у њој могу прописно време одслужити; то је свака држава, према својим приходима, одредила број стајаће војске, па известни број младића одслужује цео прописати рок, а остали само извесно време.

Величина пак стајаће војске према популацији разна је у европским државама [5]. Тако у Пруској на 100 душа долази 1 стајаћи војник, без официра. Кад би у тој сразмери, према нашем насељењу хтели да устројимо стајаћу војску, ми би требали да имамо 15.000—16000 људи без официра. Али толики број не може да издржава наша земља, и зато нам Пруска неможе за углед да служи.

Ми имамо годишње око 12.000 20 - годишњака, на којима лежи обвеза служења у стајаћој војсци.

Како да свима дамо бар основног војног знања и како да удесимо стајаћу војску, која би довољна била за комбиновање првог позива народне војске?

Од овог двога зависи и величина стајаће војске.

5 Немачка, 1 стајаћи војник на 100 душа
Аустрија, 1 « « « 130 «
Француска, 1 « « « 80 «
Русија, « « « « 96 «
Италија, « « « « 121 «
Белгија, « « « « 100 «
Србија (сада) « « « 178 «

(Cours d'art militaire. par N. Barthelemy, I volume, стр. 255.

Кад би хтели да сви двајесгогодишњаци одслуже двогодишњи рок у стајаћој војсци, тада би ова морала бројати око 24 000 људи. То не може никако бити. Морамо се дакле задовољити, да само један њихов део, најимућнији и најзадружнији (око половине) одслужи прописно у стајаћој војсци, и спреми се за учитеља народне војске, а сви остали само да сврше регрутску школу. Без овога народна војска имала би вазда регрута, а то би јој вредност јако слабило.

За комбиновање народне са стајаћом војском, треба на 1 батаљон прве, бар чета стајаће војске, ако се хоће да осети добар уплив овог спајања.

Сада народна војска броји по 100 батаљона како у првој тако и у другој класи.

Ми држимо, да приближно при тој цифри остати ваља, само би неко смањење према броју становника учинити требало. Тако: Топличкој бригади смањити два, а Врањској, Пиротској и Крушевачкој по 1 батаљон; Нишкој или Алексиначкој бригади додати 1 батаљон, и тако би после ове измене било по 96 батаљона прве и друге класе народне војске, које одржати ваља ако се хоће да има *активна војска* од 100.000 људи, на коју се рачунати може.

За комбиновање 96 батаљона народних ваљало би имати по горњем 24 стајаћих, али како се оволики број батаљона редовно у миру не може држати, због великих издатака, то ваља прибећи другоме сресству: *допуни стајаће војске с њеном резервом*, која би максимум била три пута колики је број војника служећих под заставом, иначе би уплив ових никакав био. [6]

6. У разним европским војскама овако стоји резерва стајаће војске према броју обитаоца (популације):

Немачка	1	резервиста на	65	душа.
Аустрија	«	«	« 65	«

Према томе требало би имати *12 батаљона пешадије стајаће војске, што износи 6000 људи.*
дије стајаће војске, што износи 6000 људи.

Њихова четири-годишња резерва (као што већ постоји), бројала би преко 10.000 људи, на крају 4-те године.

Допуњени стајаћи батаљони (6000) са својом резервом (10.000) дали би толики број војника, да би се од 12 батаљона врло лако могло формирати 24, сваки од по 650 људи, а то би било 96 чета, дакле колики је и број батаљона прве класе народне војске, тако, да се за случај потреба, *са сваким батаљоном поједна чета стајаће војске комбиновати може.*

Ако, дакле, комплект прве класе буде 850 људи, који број понајбоље одговара нашим приликама, с погледом на број и способност старешина, — то би комбинован батаљон (850 батаљон + народних 160 чета стајаћих) имао јачину од 1000 људи, као што се од бојног и са старешинама добро снабдевеног батаљона и тражи.

Тим би ојачана била вредност народних батаљона целе прве класе; а то уједно одређује и величину пешадије наше стајаће војске.

Дакле, колика да буде стајаћа војска? Ми смо овог мишљења:

12 батаљона пешадије по 500 људи из досадањих разлога.

28 пољских и 4 брдске батерије, као што је сада. Артилерију у миру треба што више одржавати, јер је њена

Француска	«	«	« 48	«
Русија	«	«	« 64	«
Италија	«	«	« 55	«
Србија	«	«	« 96	«

(Cour d' art militaire, par Barthelemy, стр. 255 и L' état militaire des principales puissances étrangères au pritempes de 1880, par S. Rau).

спрема тежа и компликована, а у народу нема срестава за њено увећавање на случај мобилизације. Пошто пак од брзине мобилизације зависе и први, а можда и последњи успеси ратни, то војни људи треба све да предвиде, што би мобилизацију (прелаз из мирног у ратно стање) бржом и уреднијом начинило. Ратна спрема артилерије и коњице свима државама велику бригу задаје; па и тамо, где има добрих коња довољно у народу, ова се два оружја у што већем броју на мирној нози одржавају,[6] јер је њихово мобилисање тешко.

С тога смо и ми за *одржање бар садањег броја артилерије, кад је више немогуће увећати.*

Осем тога ваља устројити бар *полубатаљон градске артилерије* (по једну чету на Београд и Ниш), те да се и та осетна празнина у нашој војсци попуни. Имати градове а неимати градске артилерије за њихову службу смешно је и помислити.

Из истих разлога и *коњицу* стајаће војске треба не само одржати колика је сада, него је са једним већим ескадроном ојачати, тако, да гардијски ескадрон буде засебна команда, ван коњичког пука, те да његов изузетан рад не ремети обуку коњичкога пука, као коњичке јединице.

Инжињерију не треба увећавати, него би се шта више могла и смањити, кад би министар финансије примио одржавање пловних мостова и понтонирско радилиште у Ћуприји па се постарало, да се што пре подигну полустални мостови место пловних, који би одређеним таксама сами себе исплатили, а неби требали никакве нарочите послуге као сада. Ово би било и јевтиније и сигурније за саобраћај.

Болничаре и *возаре* мало би увећати требало.

На тај начин, стајаћа војска, износила би у мирно време (војници с нижим чиновима) око 10.000 људи [7]

7 Према популацији, код нас би тада долазио 1 војник стајаће војске на 160 обитаоца; а 1 резервиста на 84 душа. Из пређашњих прегледа европ-

(више 1300 од садањег стања). Садањи број нижих официра није довољан; размер виших официра према нижима ваљало би боље подесити, како односно чинова, тако и родова трупа.

Пошто смо усвојили двогодишњи рок службе у стајаћој војсци, то би годишње из ње ислуживало око 5000 људи (нешто испод тога броја због разних губитака преко године), а толико и регрута сваке године у њу улазило.

Али, како ми имамо око 12.000 младића сваке године, на којима лежи обвеза служења у стајаћој војсци, то би нам претицало, још око 7000 младића, који неби могли проћи кроз стајаћу војску.

Но како је преко нужно, да у народној војсци небуде никада регрута, то се морамо постарати, да и ових 7000 људи добију најнужнијег војног знања, — треба и они да сврше регрутску школу, т. ј., да се бар *три месеца вежбају.*

(Наставиће се.)

Један војник.

ских војсака види се, да би ми сразмерно житељству најмање имали стајаће војске и њене резерве од свију европских држава, сем Швајцарске, која стајаће војске никако и нема, сем извесног броја официра и војних чиновника за вршење редовне службе. Истина да смо овај мањак у стајаћој војсци накнадили са већом народном војском, јер нам је, према географском положају и народној идеји већа активна војска и потребна.

СПОМЕН ПОКОЈНОЈ СЕСТРИ

Да л' се сећам успомена мили'
Прошлих дана, давно одлетели,
Душа моја плови л' јоште добом
Што се тужно завршило гробом?
Ох, тај спомен и ако потавни,
Сетиће ме онај гробак тамни,
Сетиће ме онај кретић мио
Под зеленом што се травом скрио;
Давне ћу се сетит' успомене
Кад погледам на оно бусење,
Кад угледам гроба зеленога
Вечну таму мира вечитога! —

Око гроба осула се трава
Грлећ' ону што у гробу спава.
Кад је братац грлити не може
Цвеће шарено нека му поможе
Ој то росно, то шарено цвеће
Што га чувах за сватовске венце.

* * *

Бистар поток варака се вије
По долини жубори жубори,
А сетном ме песмом разговара
Та славујчад у зеленој гори.
Иста доља, исто небо плаво,
Исти поток кроз ливаде тече,
И славујчад исто тако поје,
Ој ал' срце у мени лелече! —
Заједно смо негда овде били —

Лепршали поветарци мили,
Од њиовог несташног играња
Нијала се грана јоргована,
Твоме лицу ближе се савила,
Па к'о да је тијо говорила
Жеље миле некадањих снова,
Бисер киту веселих сватова
И још оно: „одбила се грана
Од бисерна вита јоргована!“

А стазица ту се танка дала
Па је стаза цвећем процветала —
Шарно цвеће по њем бисер блиста
Ситна роса к'о сузица чиста
Сјајна роса па то цвеће бело
Срце твоје миљем је занело.

К'о да чујем онај гласак мио
„Ој животе лепо л' си се свио
„У шарени мирисави венци
„Као санак у милој — колевци!
„Ал' к'о санак брзо те нестане
„Да брзо ли скратиш слатке дане!“

Срце твоје, твоја душа мила
Сејо моја тако је зборила
Неста цвећа, па и лето прође
За њим брзо ладна јесен дође
Ладна јесен, а увело цвеће
Жићу твоме оплели су венце!

Зелен венац теби кити главу
Ој, ал' братац још не види свате
Песма с' вије, ал' не као прије
Спровод с' диже да те у гроб прате!

Већ над тобом и хумка се диже
Сунашце се невесело креће
Заман зовем: „о врати се сејо!“
Ал' се свело не повраћа цвеће!

Драгутин Ј. Илић.

РАТНИ ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДРУГОКЛАСЦА

(вођен од 10 јуна — до 22 октобра 1876 године.)

(наставак.)

28 Јуна.

Због неких турских извидница, што је њихова кавалерија чинила, било је узбуне, у след чега су неки наши добровољци турска села палили, па због тога мислило се да ће бити боја. Боја никаквог није било.

Данас сам обилазио околину Гребачку, као и позицију.

Гребац је место, у ком је караула српска и турска и то на једном висоравњу гребена Јастребачког, одакле се пружа на исток мали Јастребац. Гребац је средсредна тачка, кроз које воде у накрет четири пута и то.

Први пут који води из Србије, уз речицу Гребачку и излази на вис. Пут овај води од севера на југ до Грепца. Други силази с Грепца на југо-западну страну и води низ клисуру поред турске карауле, која остаје, на леву-јужну страну (у стару Србију — (Прокупље) и то преко села: Клисурице, Пањевци, Мијоковаца за Прокупље куда је и наша војска 20 Јуна за Прокупље прошла. Пут овај већином је нераван, а о добром ни помена нема.

Трећи пут, низ мали Јастребац, који се у вис више диже него Гребац, пружа се све гребеном истог виса на источну страну навијајући северу, куда граница постоји и то преко караула: Јасенове воде, Голешнице, Змијине главе итд. (прва 1 сах. друга $2^1/_2$ и трећа 4 сах. одавде

удаљене) и тим се правцем у Источну Мораву код Суповца стиче.

И четврти пут, десно од Грепца уз велики Јастребац који далеко на север одлази унутра у Србију. Карауле су на овом путу: Три кладенца, (1 сах.,) Касапова Чука (2 сах.) Пут овај за чудо је узбрдан идући караули Три Кладенца.

С Грепца врло је лепо и романтично на све стране погледати, а нарочито к реци Топлици у старој Србији која се између Јастрепца и Самоковских планина раширила текући одозго од Куршумлије, кроз Прокупље и утичући у Мораву код Курвиног града. Даље види се од части Шара планина и Стара (Сува) планина, која се од крша над Нишом подиже, одакле се и Ниш од части види На српскòј страни види се само нешто од алексиначког округа и повијена граница лево и десно унутра у Србију.

Клима је доста оштра, али ипак годи здрављу. Земља је на висовима планинска, дивља, а по подножију с наше и непријатељске стране врло плодна, која плодност заузима цело подгорје Јастребачко, и има врло много лепих ливада, каквих ретко где има. Ливаде ове, како су под овим подгòрјем, а међу великим клисурама да би се од напрасних вода с брда и клисура сачувале, опкопане су са свију присоја и осоја дубоким јарацима.

Више карауле на јужној страни налази се једно велико старинско српско гробље, за које ми Вукањци причаше, да је то гробље од 1804 год. а и из Кочине крајине, јер је увек на овом месту за оно време војске било, као и бојева великих. Жао ми је што натписа нигде не нађох, него се само крстови на плочама поломљеним познају и отуда ја држим, да је заиста српско гробље. Баш при поласку причаше ми један, да је то гробље врло велико било и да је он имао својих старих на том месту закопаних из поменутих ратова, па да су Турци

зидањем карауле њихове, све лепше на караулу употребили.

Причаше ми још, да је овуда, а не кроз Јанкову Клисуру Кнез Лазар пролазио с војском на Косово, уверавајући ме, да је главна џада за оно време овуда из Крушевца водила. Време је разведрено, али одвећ ноћу хладно

29 Јуна.

Наш је батаљон отишао на вис више села Г. Девче на предстражу, а то у след тога, што сви доброворљци на броју 40 одоше још ноћас и запалише село Петровац. Непријатељ их је опазио, али им ништа није могао учинити. Срећно су се спасли. Данас смо целог дана постили, због стоке, коју немасмо. Време је лепо.

30 Јуна.

Добровољци јучерањом паљевином намамљени, и данас се дубље упустише, али Арнаути их дочекају и растерају, срећа је што од наших поред дугог пушкарања сви се здраво вратише.

Данас дође вест, да је Клисурска трупа под командантом капет. Стев. Биничким 24. о. м. срећно потукла Турке и заузела лепе положаје на њиховом земљишту, да су силну стоку и пљачке задобили, а и три заставе непријатељске добили.

Заставе ове, послате су у Крушевац, и ношене су два-три дана по вароши, у знак задобивене борбе. Губитци наши доста су мали. Положај њихов је на селу Чучалама, Сибници и Блацима. Време је промењиво.

1 Јула.

У јутру узбуна. Батаљон крушевачки II класе сменио је наш батаљон с предстраже на турском земљишту на један сах. јужно пред Грепцом. Непријатељ је ударио на предстражу, са целом својом Прокупљанском посадом: напред иде кавалерија, за њима арнаутски ба-

шибозуци све у белом оделу, а за овима редифи. Сва наша комора и сви пртљази одмах су отпраћени у Вукању. Наши се људи заплашише. Сва остала трупа у три батаљона II класе, расу се по присоју пред непријатељем. Непријатељ с каваљеријом обилази наш предстражни вис на њиховом земљишту више Г. Девче, у намери да цео крушевачки батаљон зароби.

Наша батерија са караулског виса, жестоко туче у непријатељску каваљерију, ниједан метак на празно не иде. Неке непријатељске трупе ударише се већ с предстражом и то с бока. Покољ кундачки и каваљериски с вриском коња и јеком пушака и бораца, час се на вису код нас чује и ако је читав сахат удаљено. Посматрајући са виса, како се развија, и како наши Крушевљани страдају, и у Вукањи завлада плашња.

Око подне непријатељ у највећем нереду одступи од нашег веселог крушевачког батаљона и то приморан артиљериском ватром. Овај непријатељски напад, изненадио је како нас, тако и предстражу на вису. Предстража није могла тако лако спазити непријатеља од густе ситне шуме, док чак и каваљерија није с предстражом прса у прса ударила.

Губитак је наш, према изненадном нападу непријатељевом, сувише мали. Многи су рањени и изгинули при комотном седењу поред ватре пекући кокошке, што су их по арнаутским селима похватали. Двојица, неки Марко касапин, и још један из Крушевца варошани, а војници на тој предстражи, беху од непријатељске каваљерије ухваћени; њима су прво сво одело свукли, па онда редом мучећи их, најпре уши па нос, руку по руку све парче по парче сабљама исекли и најпосле главу.... Време је променљиво.

2 Јула.

Нема ништа тако важно. Честе извиднице шаљу се по непријатељској земљи а нарочито у след јучерање

борбе. Мртве и оне исечене данас наши посарањиваше, а рањенике у болницу крушевачку испратише. Марка оног из крушевачког батаљона, који је јуче са оним другим онако мученички исечен, саранише састављајући парче по парче, на истом вису непријатељске земље куда предстража наша постоји, па за част његовог мучења прозваше тај вис Марково Брдо. На јучерањој борби понајвише се одликовао наставник њиховог баталона, поднаредник Ђурђе Илић родом из Ботуње (окр. краг.) коме се има приписати сва вештина и храбро борење с добровољцима, што су на пут стали те сва предстража није заробљена. Он је од почетка борбе, па све досада са добророљцима, као њихов наставник велике услуге а големе штете непријатељу починио.

3 Јула.

Добровољци се сви данас из војске одпустише да сваки на своју страну може ићи. Узрок је новац, јер држава неће да им плаћа. Дешавало се, као што ми многи из нашег батаљона казаше, да се они више за пљачку боре; па шта више, чак и то, да они вребају и ове наше војнике а нарочито богате, те их убијају и пљачкају. (!)

III и IV чета нашег батаљона у селу Клисурици на непријатељском земљишту, а на нашем десном крилу данас вздан копају стрељачке ровове и праве утврђења. Време је кишовито.

4 Јула.

И данас је настављено копање стрељачких ровова на разним тачкама деснога крила. Време је кишовито.

5 Јула.

Јутрос оде наш батаљон на предстражу Марково Брдо. Наредба је изашла, да сваки батаљон по недељу дана на той предстражи буде. Ми смо сменили Крушевљане. Време је ветровито и кишовито.

7 Јула.

Јуче ничега ново, а данас се виђају почешће непријатељске извиднице, које до наших предстража допиру.

Због хладноће, воде оштре и воћа које се већ у велико с непријатељске земље доноси, појавила се је у војсци у велико срдобоља, помоћи лекарске слабо помажу без неге. Киша сву драгу ноћ пада; шумњаци сви прокисоше, шатора ниједног.

8 Јула.

Мерзерски топови, 4 њих, данас дођоше и кренуше их на десно крило, код карауле Три Кладенца. Наши дођоше с Маркова Брда, само осташе неколико њих, а то због врло рђавог времена.

10 Јула.

Јуче и данас непрестано се копају стрељачки и батеријски ровови по височима и важнијим тачкама и сече се гора на непријатељској страни Време је кишовито.

12 Јула.

Јутрос рано оде наш батаљон на предстражу Марково Брдо. Важног данас није ништа било. Време је лепо.

13 Јула.

Бејах на предстражи и као комисар разделих војницима храну. Непријатељски коњаници дођоше близу нас и хтедоше напасти, да их наши из ровова не спазише, у след тога узбуна.

Пред вече око 5 сах. бејах с мојим друговима у бежанији која је настањена на по сах. на нашој граници идући Јасеновој Води. Бежанци ови сви су из околних села, и они су само с чељади и нешто мало стоке амо пребегли; изгледају сасвим дивљачки а нарочито жене и деца; људи су високи, суви, већином плави, дугачка врата. Свака наша питања о Турцима избегавали су и жене с децом крили су.

Бежанаца ових има довољно на караулама скоро свима нашим а нарочито код Три Кладенца, где су и

одвише породица са својом стоком у чопорима дошли, продавајући нам млеко, масло и спр.

Данас дођоше два лекара за нашу трупу прикомандовани и станише се с болничарима на путу из Вукање на караули Гребачкој. Грмљавина с јаком кишом после велике врућине.

14 Јула.

Идох опет на предстражу. На предстражи се деси несретни случај, те се два редова, у руке ранише.. Код непријатеља види се учење; у след чега се и код нас отпоче. Врућина велика.

15 Јула.

Ноћас је била узбуна; у турској војсци у Нишу виделе су се, с предстраже, целу ноћ фенери, а и трубе су им свирале. Поводом ове узбуне наш је командант послао расински батаљон II класе на караулу Гелешницу који је с потпоручником Тимотијем морао ове ноћи отићи. Велика врућина..

16 Јула.

Командант наше трупе досадањи мајор Лазар Чолак Антић данас отиде на Јанкову Клисуру за команданта, а на његово место дође нам Стеван Велимировић ђенерал-штабни капетан, а бивши командант нашег батаљона I класе на Великом Извору. Војсци је доста жао, али пошто чусмо да је и наша I класа отишла с Изворске борбе у Клисуру, то мишљах да ћемо и ми тамо ићи, за нашим бригадиром.

Данас дође један свештеник из Прокупља, који је ноћас од непријатеља пребегао, па ево како нам прича: «Чим сте ви прешли границу, одмах су Турци нас све попове и одличније људе похватали и поапсили, бедећи нас да ми све за ово знамо, и да смо ми ваше уводе. Но, случајно се роди једно дете једном Србину богаташу који је њихов пријатељ, па он дође у Прокупље, и замоли судију да му допусти једног од нас свештеника,

да му дете код куће крстимо. Судија познавајући човека, за неку велику суму новаца допусти му, и мене са стражаром упути да крштење свршим.

Пошто смо прилично доцкан синоћ пошли, то смо морали и заноћити, јер од ваше војске, као санћим нисмо смели по ноћи ићи. Заноћивши ту ноћас, Арнаутин се мало ракије напи, и ја онда побегнем из куће кад су сви спавали и амо пребегнем, а мојој породици шта Бог да."

Вечерас су се виделе три непријатељске трупе, које из Прокупља одоше к Нишу и тако се сад велике војске доле прикупљају. Код нас бива једнако учење и вежбање у марширању. Врућина јака.

17 Јула.

Јутрос у 8 сах. пре подне стрељаше водника Ђурђа Стојановића из Чапра а војника нашег V батаљона I кл. који је 20 Јуна у вече с борбе побегао. Стрељање ово било је у присуству свију трупа.

Данас је било за нас комисаре доста неповољно, ађутант Христифор Стефановић позва нас све учитеље а сви смо комисари и поче од нас истраживати, што човек није кадар чинити, брусећи нас да смо најцрњи људи «којекакве учитељице", да је он наш Бог и Министар, претећи, да ће нас све послати на извиднице и шиљбоке, „без оружја".

Неки Димитрије Стефановић, учитељ а комисар ћупријског батаљона I класе, који је пре три дана 15 ов. м. амо дошао, тако је од свог батаљоног команданта поручика Тодора Н. гоњен био, да га је сваке ноћи терао у патролу, на извиднице без оружја.

Овде се опажа да официри јако на нас веселе учитеље мрзе, али не знам, шта им је могло дати повода.

Ађутант саопшти нам, да му се морамо свако јутро у 7 часова пре подне на рапорт јављати; а ако ко не би дошао, да ће 50 ударaца извући....

18 Јула.

Јутрос смо морали сви на рапорт код ађутанта у 7 сах. Његово господство није устало, и зато чекасмо а за храну бог ће се ваљда постарати. Једва око $^1/_2$9 сах. његово господство устаде и упита нас, јесмо ли сви ту? па нас упути бригадном комисару да нас запише. Пошто се уписасмо, одемо за месо код месарског вода, али месо већ све мухе испљувале, па и оно је сво без печеница, бубрега и срца, а кад упитасмо где је то, одговорише нам, „за штаб" — а остало? — продаје се по логору.

19 Јула.

Доле испод Ниша целог дана грувају топови, и тама се у велико дигла, али се ништа није могло догледати до само димови. Чује се, да је борба око Грамаде и Пандирала.

20 Јула.

Жетва се у велико од бежанаца и наших војника па непријатељским њивама жање. Арнаути који своја жита и њиве огледају, нападоше на жетеоце, због чега се изроди узбуна, али поред малог пушкарања никакве штете није било,

21 Јула.

И данас је око жетве с Арнаутима пушкарања било. Наше предстраже удвајају се због ових жетава.

Старешине трупе Гребачке ови су: Командант трупе мајор Стеван Велимировић, бригадир II класе капетан Петроније Тешић, ађутант штабни-потпоручик Христифор Стевановић, командир ескадрона Ђорђе Смиљанић, и још четири нижа официра који су по батаљонима и батерији размештени, са више њих поднаредника и наредника. Од стајаћих војника имамо само неколико при батерији и при чети пијонерској, остало је све народна војска. Даље судија Петар Лукић, аудитор Алекса Ивковић, телеграфиста (у Вукањи са штацијом) Љубомир Николић, поштар Светозар Димитријевић, казначеј Ми-

јаило Аћимовић, бригадни комисар Мијаило Живковић, логорни полицај Сава Милићевић и лекари: Др. Ших и Др. Рихтер; први је с болничарима на Грепцу, а други у Вукањи при амбуланцији.

22 Јула.

Јутрос по одморку шест дана, оде наш батаљон опет на предстражу Марково Брдо. Ноћас у по ноћи по малој месечини, изабрао је наш честити наредник Јован Бакра (тамбур мајор) око 20 ваљаних и добровољних војника, скоро из свију чета, па је с њима отишао, да обилази непријатељске страже и положаје. Од ноћас па до данас 2 сах по подне непријатељ га није могао опазити и ако је он њихове предстраже обишао и далеко се унутра к шанцу увукао. У 2 сах кад га је непријатељ опазио, зачу се жестоко пуцање, али при свем том он полако оступајући и пуцајући, са својом дружином сретно се у наш логор врати. Данас угледасмо неки густ дим у Прокупљу, а у вече известише нас, да су Турци нарочито школу српску запалили.

23 Јула.

Идох на предстражу те храну раздадох. Узбуна је. Турци пале српска села, из којих су избегли у Србију. Борба жестока отворила се између њих и добровољаца на Сјеченици, а то све поводом попаљених села. Од велике пуцњаве и паљевина, димови су сву Мораву и Топлицу притисли, борба се све више и више на овамо к нама развија. Код нас се само ишчекује напад, али ништа не би. Јуче и данас велика врућина.

24 Јула.

У след оног јучерањег пуцања, батаљон крушевачки ноћас оде к Гелешници, али пошто никакве нужде није било, то се он јутрос опет повратио. Наредба данас изађе да четовође II класе као и прве примају по 14 гр. пор. на месец плате и она им се има од објављеног рата рачунати. Време је лепо.

25 Јула

После борбе на Прокупљу, где беху сви официри данас нам за батаљоног официра прикомандоваше потпоручника Стеву Јовановића.

26 Јула.

Данас умре од капље један десетар II класе батаљона темнићског. Чусмо, да је трећи део наше III класе с Јанкове Клисуре кућама распуштен. Мирно је целог дана. Време је лепо.

27 Јула.

Чим се данас наш батаљон с предстраже сменио, одмах је турска коњица на Крушевљане нападала; али штете ни на једној страни није било, само просто пушкарање. Време је лепо.

28 Јула.

Официр неки Мишковић отишао је као и пре Бакра са неколико одабраних војника к непријатељском логору где је застао празне колибе, њих попали а шаторе све исече отуда и угледасмо испред турских шанчева на њиховом десном крилу, велику ватру и дим; наши су сретно умакли. Време је лепо, али веома ветровито.

29 Јула

Тужну и жалосну вест јутрос чусмо, да су Књажевац Турци узели. На ову вест војска јако невесела, чује се где говоре: «Треба се мрити, видиш, да има неких војника, који се зову граничари, па овамо као граничари допустише, да им Турци варош отму. Не дај боже да смо ми ту били; нијадан не би главе изнели из наше вароши, док траје пушке и барута а кад би нам то нестало, ми би се онда с њима за гуше клали па не би дали да се на наше очи, они по нашој чаршији шире. Али опет за то најбоље је мир, па мир, кад ми немамо острагуша и спреме чиме ћемо да се боримо? Док ја или ти напуним моју рускињу, дотле он ће десет, па ми неда ни ока отворити » Време лепо.

31 Јула.

Јуче ничега важно, а данас је наша извидница напала случајно на непријатељске извиднице, од куда је било пушкарања, а у логору узбуне. Срдобоља у велико код војника влада. Време је с грмљавином хладно и кишовито.

1 Августа.

Вод тешке батерије, 2 топа, ноћас по наредби оде за Делиград, полубатерија, 4 топа лака, остаде код нас на Грепцу. Чусмо и то, да је наша I класа с Јанкове Клисуре отпутовала за Делиград и да се данас у Каонику налази.

Данас наш батаљон оде на предстражу Марково Брдо да својих 6 дана одржи. Време је лепо.

2 Августа.

Идох на предстражу. Око 6 сах. у вече отпочеше жестоко на Делиграду грувати топови. Не знамо шта је. У војсци разна нагађања, али понајвише држе, да су Турци преко Бање (пошто је Књажевац узет) на Делиград ударили. У исти мах стиже наредба, да оба батаљона II класе, левачки и темнићски, одмах за Делиград одмарширају. У војсци на ову вест стоји рђаво мишљење о Делиграду. На Грепцу осташе три батаљона, наш, крушевачки II класе и ћупријски I класе.

3 Август.

Известише нас, да су јуче топови у Делиграду пуцали што је Престолонаследник рођен.

Данас изађе наредба, да су све трупе од дивизија на корпусе преуређене. По овом уређењу наша се „комбинована крушевачка дивизија" распада и ми се просто зовемо: „Гребачка оперирајућа трупа", која спада под корпус алексиначки. Командант је корпуса ђенерал Коста Протић, коме је главни стан у Алексинцу.

Корпусу алексиначком припадају још и ове трупе: у Алексинцу, Супову, Тешици и Катуну.

Данас од 2 сах. по подне, чује се жестока топовска пуцњава на Јанковој Клисури, а она је у правцу западно 6 сах. од нас удаљена. Време је лепо.

(Наставиће се.)

НА ДНУ РЕКЕ

— Реко, бистра реко, лепоте ти твоје!
Разгрни ми часом чисте груди своје:
Да угледам чуда, да сагледам рај;
Да прегазим поља рујнога корала,
Да походим дворе од чиста кристала,
Па да причам после лепоту и сјај. —

О мани се, момче, тако луде жеље!
Тужна су ми поља, и дворане веље,
Кад се у њих само уселио јад:
Тек што зора сијну са истока рана,
И запева славуј у сусреће дана,
Очајник их један походио млад:

— Залуду му поје бродарице виле,
Чудновате бајке и песмице миле,
Залуду га двори сав чаробни свет:
Мутно му је око, срце пуно стида,
А блеђану главу спустио на груди,
Баш к'о бритком косом оборени цвет... —

Војислав.

ПОЛИЦАЈНИ НАДЗОР

Ја бих да мој читалац попије чашу вина пре но што се пусти да прочита у овој причици, како је прошао г. Тушић, кад је наумио да се одвикне многог пића.

Беше се иза свршених студија настанио у Н. и пошто је ту узео лепу девојку за жену, добио је и лепо место уз њу.

То није ништа необично у нашем расветљеном веку, али одвећ необично беше г. Тушићу, кад је иза свадбе опазио, да му је таст био човек преко мере весељак, и да је с тога веома радо виђао друштво у својој кући.

Међу гостима беше и таквих, који су чешће загледали госпођи Тушићки у лице, но у своју чашу, што је испрва наравно вређало г. Тушића, али кад се је касније уверио, да су то само појаве веселе учтивости и да му жена ни у длаку не скреће с пута своје породичне среће, даде се и сам с друштвом на чаше и могао је, овлашћен својим легалним положајем у кући гледати гђи Тушићки у лице, колико год му је било драго.

Тако је то ишло неколико година и ишло би ко зна докле, да није г. Тушић у једној таквој веселој прилици загледао мало дубље но обично у своју чашу, и кад се је сутрадан зарад тога стидљиво примакао својој жени, она га нежно загрли, па му рече:

— А хоћемо ли скоро?

— Шта, зар је већ време кави? Ја бих радије данас пио једну црну.

— Не, ја мислим на Београд, гукаше му жена одговор с дражесним осмејком.

— На Београд! А шта је с Београдом?

— Ти си још бунован, па се не сећаш, да си ноћас дао реч, да ћемо се преселити у Београд.

Г. Туша сећаше се, истина, као кроз маглу, да је било нешто речи о Београду, па да би показао својој жени, да уме бити и у тешкој прилици господар своје памети, осмехне се и рече — да, у мал' не заборавих! А ко ће се и сетити на све што се цело вече наразговара.

— Дакле ти ћеш искати оно место?

— Хоћу које је год теби драго, душо моја.

— Оно, о коме рече г. Јакшо, да ће ти бити.

— Па нека буде! и за овим добио је г. Тушић пре црне каве један пољубац од своје женице.

Међутим не беше г. Тушић у срцу ни мало задовољан. Он би радије био остао у Н., у кући свога таста и ако није љубио његова весела друштва, али — порећи значило би признати да је био напит, а то му не иђаше ни мало у домаћи рачун.

— Враг носио то пиће!

Тако је г. Тушић био за три месеца с целом својом багажом с ону страну Саве, и кад је понамештао своје књиге у ред, оде варошком управитељу г. Барловцу, и рече му иза учтиве преставе:

— Има људи што мисле, да је полицајни надзор најгора установа под небом, али је не делим ту њихову заблуду; напротив мислим, да у тој установи има и благотвнога уплива за друштво, што ћу с вашом помоћу уверити свакога, који има очи да види и уши да чује.

— Од мене бићe вам помоћи, колико год желите, рече учтиво г. Барловац, мерећи пажљиво свога новог познаника.

— Еле, ја вас молим, да ме ставите под полицајни надзор.

— Вас, господине? рећи ће зачуђени префект — та ви ни сте ни мало компромитисани.

— Знам ја то и није ми ни на крај памети да се компромитишем, али —

И сад је следовала поверљива исповест г. Тушића, из које је управитељ први могао увидети, ако донде није знао, да је полицајни надзор у извесним приликама одиста благотворна установа.

Овој исповести следовао је пријатељски растанак, и од оног дана г. Тушић беше стављен под полицајни надзор, хоће рећи, обвезан, да буде са заходом сунца под својим кровом, да ноћу не излази никуд из куће, и да не може поћи из Београда без дозвољења полицајне власти.

Гђа Тушићка није се чудила, што јој муж рано с вечера долази дома, али јој беше необично што не шћаше иза вечере никуд да иде, па ни у позориште и кад би га за то упитала, он би се изговарао на послове и тешио би је, да то неће све тако ићи, и да ће за мало моћи ходити куда јој буде драго.

Али, колико пута се деси, да нам добре намере дођу у сукоб са застарелим злим навикама! Једном се нађе г. Тушић с пријатељима на обеду «код Цара" и заборави у веселом друштву на свој завет. Кад је сунце зашло, уђе послужитељ гостионички и шапну му на ухо, да га неко позивље на улицу, а кад је изашао, види пред собом непознато лице у црном капуту, које му рече:

— Ви сте господине под полицајним надзором, и ја вас позивљем, да пођете одмах дома.

— Та вальда неће бити тако хитно, опираше се г. Тушић у забуни.

— Прописано време, господине, и жао би ми било. да вас жандар подсети на то.

Иза овога кратког дијалога, г. Тушић се опрости с друштвом под изговором да је гђи Тушићки напрасно позлило.

За шест недеља почело се говорити по Београду, да гђа Тушићка често поболева, и ко би год дошао у посету, чудио би се, како при том добро изгледа. Највише пак чуђаше се гђа Тушићка сама, за што познаници припиткују тако често за њезино здравље, али би је г. Тушић вазда и тешио, да је ту такав обичај

Једне ноћи гђи Тушићки одиста позли, и како боља њезина беше од оне врсте што је лечник кадшто може руком да дигне, г. Тушић похита суседноме лекару, док је служавка на ординацију забринуте бабице. кувала теј. Тек што је истрчао из куће, стајао је пред њиме слуга полицајне власти.

— Куда господине?

— Код лекара; жена ми се растаје с — душом.

— Није могуће, вл сте под полицајним надзором.

— До врага са шалом! пуштајте ме својим путем.

— Нема ту шале, господине, ја се држим тачно свога налога.

— Али ви не знате, да сам се ја сам ставио под надзор, и да га могу дићи, кад год ми је драго?

— То ја не знам, али знам, да га не можете дићи без полицајне власти.

— Али како ћу ја сад у сред поноћи управитељу? Пустите ме само до лекара, па ћемо се сутра разговарати.

— Не иде, господине, рече жандар и испречи се пред њиме као кинески зид.

Г. Туша био је у очајању. На отпор не беше ни мислити, а како и мито не могаше поравнати пут лекару, тако му не остаде друго, до да умоли жандара,

да се сам потруди њему, и да му рече између осталога, да за сваки случај понесе клеште собом.

На то је окрути извршилац полицајне мере врло учтиво пристао, пошто му је г. Тушић најпре дао реч, да ће се вратити дома и више не излазити из куће.

Док се гђа Тушићка крај доктора с великом виком растајала са својим — болом, г. Тушић је, ходајући горе — доле по својој писарници, тихо размишљао о непредвиђеним неудобностима полицајног надзора. Он се беше латио те мере, јер му се чињаше најбоља да се одвикне пића, на које га беше свикло весело друштво његовог таста, па како му гђа Тушићка (у част јој буди речено,) не даваше дома већи оброк од једнога скромног полића, помисли, да ако себи затвори пут гостионицама, то ће се за мало опростити своје рђаве навике и пристати у београдско друштво као умерен човек, као што беше пре но што се оженио.

— Али, ја не бејах пошао вечерас у механу, то и Бог зна! мумлао је сад, ходајући по соби, па ако ће тај дерни надзор да ми стаје на пут вршити своје најсветије очинске дужности тада — —

Г. Тушић је, као што видимо антиципирно, јер то беху још супружанске дужности што их је вечерас вршио, али на то се у својој кубури не беше сетио, док га није из друге собе подсетио један ојачи дискант, да је престоница српска с једном душом богатија.

Кад је сутрадан варошки управитељ улазио у своју писарницу, г. Тушић је већ стајао у предсобљу.

— Ја сам — ја бих — отпоче јутрени посетилац свој говор и пре но што га је наставио, г. Барловац је већ знао, да обриче мало добра благотворној институцији полицајног надзора.

— Мним да сте се већ свикли вашем новом начину живовања — рече, само да га изведе из забуне.

— Хоће рећи, мислим да сам у неколико постигао што сам хтео, али, — она установа о којој беше реч међу нама, има и својих неудобности — исповедам, да јој нисам тачно познавао обима. —

— Тај је, као што видите јасно обележен: после захода сунца никуд из куће, а то је управо што сте захтевали.

— Да, јесам — али — узмимо случај — непредвиђене околности, што терају човека хитно из куће — у помоћ другима.

Г. префект се насмеши; около усана играше му одговор што га је г. Тушић рђаво тумачио кад је рекао:

— Не, уверавам вас, да ми је жени било јако — позлило, и да ми не беше ни на крај памети поћи на друго које место, до код лекара, кад ми је жандар —

— Али реците ми, од куда тај жандар може знати да ви одиста идете лекару? Али нисам ја то хтео да речем, већ ону застарелу сентенцу, што вели: „ко хоће другоме да помаже, ваља собом да отпочне."

— Права истина! али — како му драго, рећи ће г. Тушић, — само бих вас молио, да ме опростите полицајног надзора.

— Жао ми је, што не могу господине, да вам испуним жељу.

— Како, та то стоји до једне ваше речи. —

— Коју не могу да изговорим. Ви ћете ме одмах разумети. У круг полицајног надзора не улазе само политично компромитисани људи, већ и они, који су на путу да се компромитишу.

— Али, заклињем вам се, да ми на ум не пада поћи тим путем, брањаше се г. Тушић са свом енергијом што је беше понео од куће.

— Бог види срце, господине, а полиција рачуна с позитивним факторима — тек ја нисам рекао све: не

улазе у круг полицајног надзора само они, који су пошли у противнике владајућих политичких назора, већ и они који су на путу, да постану противници друштва или грађанског поретка —

— Ви ћете опростити, господине, али ја се нисам нигде огрешио ни о шесту ни о седму заповест божју.

— То верујем, али ви смећете с ума, да и најпоштенији људи могу у извесним приликама постати опасни друштву, поглавито, кад у њима ослаби регулатор слободне воље, — моћ протупреставе.

— Та ја нисам луд, господине, оппраше се г. Тушић нешто увређен.

— О томе не сумњам ни мало, па зато сам уверен, да ћете на питање, што ћу да вам ставим, дати јасан одговор. Ко тражи заштиту од земаљских власти?

Г. Тушић је за овим лаконским питањем осетио, како се миха патос испод његових ногу; он беше јако збуњен, а г. Барловац се по други пут насмеши па му притрча у помоћ.

— Видите, ми смо дужни мотрити на оне, који насрћу на друге, а бранити свакога, коме је потребна одбрана, па било да насрће на њега ко други или — он сам. Еле, ви сте заискали ту заштиту против *себе*, и сада се већ морате задовољити да траје донде, док се не уверимо да сте довољно снажни, бранити се сам од себе. —

Иза овога је управитељ варошки учтиво климнуо главом, сео за свој писаћи сто и узео записник дневнога реда у руку.

Г. Тушић вратио се кратко време иза овог догађаја своме тасту у Н. Је ли полицајни надзор трајао до његова поласка, о томе никоме словца није проговорио, али кад би се у веселом друштву таста му повела реч о Београду, он би рекао:

— Мени се тамо није допало: међу оним људма човеку није ласно да буде *паметан*. —

Писац „Гардисте".

ИДОЛ

Ноћ се тавна на земљицу спрема,
Славуј прест'о — тишина је нема....
И ево док се у заносу крепи,
Ја сам будан, о анђеле лепи!

Тебе љубећ', — прометејским жаром,
Лик твој стварам пред чудним олтаром,
Где природа моју гордост služи,
Тавну вечност да са тобом здружи!

И к'о Идол векова и људи,
Век разврата врлинама буди,
Нек' царује само зора мајска,
Мир свечани и милина рајска!

О! И небо што се дичи њоме,
Скромност трепти на чеоцу твоме,
Расипљући у блаженом лету,
Сунца светлост по целоме свету!

Ту Божанство мудрости и миља,
Небо грлећ' — земљу благосиља,
И на врелу племените сласти,
Знак подиже победничке власти! —

Тобом живот васионом сјаје,
Дан те дану а ноћ ноћи даје;
И све живо, што о срећи снива,
Тобом, сунце, милине ужива!

Вечна буди! — И к'о зора бајна,
Увек ведра и вечито сјајна!
Јер где љубав своју славу труби,
Век се с' веком саставља и љуби,...

Воислав.

НЕКОЛИКО ЦРТА ИЗ НАЈНОВИЈЕ ПЕСНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ЧЕШКЕ

(Свршетак.)

Тако лутање с догађаја на догађај, с једне мисли на другу, уместо целе и успешно изведене сцене, јесте на штету дела, иначе доста лепог. И у *Сташка* можемо похвалити богатство како лепих и полетних мисли тако и дубоких и заносних осећаја, монолога са њиховом лепом језгром мисли, па онда места, која су онако лепо за руком испала, где песник начином просто народним описује слике из истинитог живота паланачког света чешког. Од њих тешко је наћи много лепших у књижевности чешкој. Ту је *Антал Сташек* увек у свом живљу и пушта свој дар да исцвета у многи красан цвет појезије, увек пун свежине и мириса.

Наслов ових обеју песама је „Baron" и „Bořek". Језгро догађа у обема је, тако рећи, једно. У животу им је била учињена неправда са чега се одају на тумарање по свету. Оба карактера су из народа и живе непрестано у његовој средини. Сташек је спремио згодно земљиште за свој дар. Бистрим оком посматра он народ чешки, продире до дна његове душе, описује га са свима милинама наивности, затим се пушта у описивање тих типских фигура са свима знацима, који их карактеришу, од простих обичаја и кроја ношње, до најситнијих њихових жеља, страсти и болова, а то све било би доста за једно изврсно дело и не би требало да *Сташек* лута без цељи с места на место, да непрестано тражи нове и нове ефекте у осећајима до данас добро неизрађеним. Али не треба губити сву наду. *Сташек* је у пуном јеку свога рада и ваљда ћемо на дну тога бурног тока наћи ипак очекивани бисер, јер ће се временом сјај његов на површини заблистати.

Карло Легер је тек ове године првом збирком својих песама: »Verse« изишао на јавност, али већ и по првој збирци удостојио се чешког признања. У збирци су скупљене веће и мање епске песме којима је више година по разним часописима обраћао на се пажњу читалаца. То су баладе и романсе, но романсе преовлађују. Велика већина *Легерових* песама добра је, а свака песма свршује се као што треба. На завршетку зазвучи још једном свеколика хармонија.

Овде ћемо још поменути радове *Богдана Јелинка.*

Он је умро још 1874, али му рад сакупише пријатељи и издадоше у једној свесци 1880 г. При читању тих веома појетских радова није могуће, а да човек свесрдно не зажали тако богати таленат. Од осталих песама већина је лирских. Лирика Богдана Јелинка проста је, а кадра је да потресе и најтајније струне унутрашњости читаочеве. Понеке песме не може читалац да остави, а да оне на њему не оставе дубок утисак. Мотиви су прости, али каква вештина, што се тиче топлине и нежности осећаја ту у неколико редака! У овој збирци сретамо се и са епским песмама које се одликују својом пластичношћу. — Да видимо како се о томе изражава песник *Врхлицки*, чији сесуд налази на челу збирке: „Песничка задужбина *Богдана Јелинка* јесте у наше време права реткост. Мисао нежна, осећај ватрен, готово страшно ватрен, слике пуне цвећа и провидно, готово бисерно расположење целине, јесу главни његови потези. Његове песме, као свако дело уметничко, јесу красне свака за се, појезија му је као Нарцисове басне, који, огледајући се у власти и тој красоти, пада од тежње у несвест. Он се сам називао песником „љубави и успомене" и доиста докле се кретао у узаном кругу појетском, то је увек гртао злато пуним рукама. Био је лиричар у правом смислу те речи, коме сопствено „ја" јесте баснословна ружа, са које кида лист по лист, човек са свим модеран, који увек као песник, стоји на висини времена".

Грдна је штета, што је песник таког талента умр'о у времену баш кад је требало да ступи пред читалачки свет као први уметник.

И сад, завршујући овај наш кратки нацрт најновије песничке књижевности чешке, да поменемо још радове једног од најбољих песника чешких — *Јулија Зајера.*

Једном једином песмом заузео је *Зајер* једно од најчаснијих места и упоредо се ставио с генијалним *Чехом* и *Врхлицким*. *Зајер* је скупио све приче из баснословне прошлости народа чешког у круг епских песама, које је назвао „Vyšehrad". Недостатке и празнине попунио је сам, а вођен бујном својом фантазијом, створио

је од тих прича органичку целину. Но то није био тако лак посао Зајер је „Вишеграду“ жртвовао читаве године, а он је такође резултат дугог научног рада, необичне вредноће, хладног размишљања и велике љубави том делу историје чешке, који се чини као да је сарањен на дну давне прошлости. „*Вишеград*“ је подељен на следеће делове: „*Либуша*“, „*Зелени победилац*“ „*Власта*“ »*Цтирад*« и „*Лумир*“. Имена та добро су позната у историји и традицији народа чешког; свако опомиње на извесну особу са оштро обележеним карактером и одређеним догађајем. Али богати таленат Зајеров није се задовољио тим што традиција пружа, но је од њих створио људе са свима страстима, људе способне за љубав, трпљење и гњев. У мистичком сумраку у који је народ умотао прошлост „Вишеграда“, обасјао је новим чаром тамни део чешке историје, који је ускрсао из гробља. Може се рећи, да је Зајер сјајно извео своју улогу. На начин, на који нам он о „Вишеграду“ пише, није писао нико. „Многа лица и догађаји из баснословног времена народа чешког тек по објашњењу Зајеровом могу се ваљано разумети; песник је много што-шта решио, пред чим наука ћути“. — вели Фердинанд Шулц.

Најкрасније су главе друга и четврта. Причање се креће током широким, тим божанственим слогом свију старих басана. Сви су карактери изнесени оштро и пластички. Описивање догађаја живо је и занимљиво, а свежих красних слика читаве ризнице. С правом нас Неруда чини пажљивим на те природне тонове са којима се на другом месту у модерној поезији ретко где сусрећемо. Копча свију особа јесте мистички певац Лумир с којим се песма и свршава. — Ми би радо пружили читаоцима садржину „Вишеграда“ Заіеровог, али то због огромне множине епизода не можемо да учинимо на овоме месту. О Зајеру можемо укратко рећи, да је са својим „Вишеградом“ пружио чешкоме народу скупоцен и веома редак дар.

Ср. А. Поповић.

ПУТ ОД БЕОГРАДА ДО ЛАЈПЦИГА

(Свршетак.)

Толико о новинама..... Овога часа кад ове две речи написах, зове ме газдарица брзо да видим нешто. Одох. Она гледа на прозор и брише сузе. Што? Полиција с четири жандара и пушкакама упарадила осам људи све два и два, па их води у затвор. За што? За то што их уватила да — — — *просе*. За што? За то што немају *рада*. Што плаче газдарица? Мисли на њену кућу, жену и децу, па вели: шта ли *они* раде, кад им је ранилац овде, шта ли они једу, кад им ранилац проси!.... И још нешто она вели: О, боже, како људе терају с пуним пушкама као да су зликовци, и чим ко мрдне, може да пуца!....

Ономад прођох кроз један парк. Снег беше до испод колена, а по снегу на неколико места види се нешто црно, као солило. Кад прићох ближе, а оно се види лепо: растурен снег, па расуто жито, или трошице леба. Истих дана читах у новинама где се умољава и опомиње публика на своју „хришћанску“ и патриотску дужност да трохе леба, жито, итд. износе и растурају по пољу тицама које су ради зиме и снега сад у врло жалосном стању. Овде има и друштво за заштиту тица. Истих дана читао сам и једно писмо од овога друштва које је управило на свога посланика у Риму, да он настане: да се у Италији тице не тамане, јер из године у годину у Немачкој их све мање долазе, те им је песме њине све мање и мање а у пољу гусеница све више и више. Моја газдарица има на прозору мали балкончић, па свако јутро и вече сматра за најсветију дужност: да порани сироте тице. И оне јој долазе. И не боје се од ње, но је воле као своју мајку.... Овде је строго забрањено не само да се бију него и да се плаше тице. И ја пуно пута и нехотице помислим: Е, лепо брате! Част и поштовање тицама! Али пустити *људе* да умиру од зиме и глади, забрањивати *људима* да

просе те да се хлебом хране онда кад немају шта да раде, терати их у тамнице ако се ухвате да просе, бити равнодушан спрам толике патње *људске*, а молити и заповедати да се тицама дели, узимати тице у заштиту, пазити код тица на хришћанску и патриотску дужност, е то ми никако не иде у главу, право да ти кажем, па ма колико и сам да волим тице. За ме је ова људска невоља много важнија него тичија. Преда мном је човек старији него тица. Према томе осећању, па макар мало и религиозном, човек је нешто више од тице. И ја се чудим овоме свету да више гледа тице но људе.

Да се ја не огрешим о правду, и да и ти не добијеш рђав појам о Немцима морам сад да ти кажем још нешто. Мислићеш да Немци ни мало не раде за своју сиротињу. Не. Они раде. Они имају пуно неких сиротињских кућа и завода. Они и дају прилично тим заводима, нарочито о Божићу и Ускрсу, али све је то што чине више мање званични заводи тако је неприметно и малено, да се овамо у друштву не осећа савршено ни један сиромах мање, већ канда их је све више и више. Пре неколико дана опет изишла беше статистика самоубиства готово у свима државама у Европи. У Немачкој их беше највише (7.500 годишње), тада се, за чудо, истаче један лист те рече: да је „зло дубоко ухватило корена“. И мени се чини да ће бити тако.....

Ја све отиднем од ствари. Желео би да ти причам о Лајпцигу, ја некако изиђем из Лајпцига па отидем у Немачку. То теби неће нашкодити, али тако ја идем далеко, а желео бих да ти будем краћи. Још само неке ситнице, па да свршим

Овде је снег црн. Чудићеш се: како снег може бити црн! Ево овако. Од оволике гомиле кућа и фабрика, из толико много оџака, излази толико дима да је и ваздух гарав. Па кад снег прође кроз њега, а он спере сву ту црњавину и очисти ваздух, а сам постане црн. Особито после кише и кад снег дуже стоји на земљи. Један се снег ту прво тако црнео на земљи као оно велика планина, у највећој даљини. Марама треба грдно много, јер за дан, па је и сама црна од црњавине из носа. Кицоши »крагнове« морају да мењају скоро сваки дан. У оној сали где су они мртви има једна бела цигерица од једнога човека који се овде у Лајпцигу и родио и живео, па је црна као чађа, црња од црне цигерице Но то није само с Лајпцигом и у Лајпцигу. Тако је готово у свима великим варошима. Ветар, киша, снег су увек добро дошли да отерају и прочисте ваздух. Лондон је плаћао не знам колико, ко измисли како једињење или каку справу да једе дим. Али до данас је нема. Свуда вам је дим, особито зими кад падне по земљи. И кад би Бог или неко

други гледао из облака он би рекао: ено онде су велике вароши где се оно зими црни на земљи!

Кад сам био тамо, ја сам се чудио што „шваба" воли да гледа кад сунце излази, и што му се диви сад се не чудим. Као што се ја чудим по нечему овде, тако се и они чуде томе. Они слабо виде сунце и дању, а камо ли кад излази и залази. Куће су тако велике и натрпане у гомилу и на далеко, да се сунце види само од неколико сати пре до неколико сати после подне. И ко хоће да гледа кад се рађа тај извор живота и радости на земљи, он мора да изиђе из овога метежа, да побегне из овога лома, да отиде у поље, у село. Но и тамо му је равница а нигде брда, са кога би дивећи се говорио: „wunderschön, wunderprächtig!"...

Приметио сам, да много људи има који сокаком сами говоре. Помисли, иде човек сам, па лепо маше руком и разговара се сам са собом. То долази од њиногa занимања Сваки већином ради сам, било на артији било на гвожђу, па радећи и мислећи тако дуго сам, њему то пређе у нарав, па после и сокаком не види никога, но се разговара сам.

Интересоваће те можда, а и другога кога тамо, »по што је овде живот«. Али ту ти савршено ништа одређено не могу казати. Од 3—4 дук. месечно с којима животаре »радници« и »раднице« па до 50—100 дук. с којима се ваља аристокрација и већа богаштина као и свуда, велики је простор, у коме живе највеће разноврсности. Ми лепо кажемо: „Ружа се према губеру пружа". Е, ето тако ти је овде с трошком. Размерно према нама овде је готово све скупље. Велим готово, јер је понешто и јевтиније. Вино је за чудо скупо Једна мала чашица као код нас „ракиска" кошта пола динара. И храна је скупа. Квартири, прање, и друге ситније, то је врло јевтино. А што је најскупље, то је *школарина*. Помисли, да само онај може да буде ђак на универзитету, који може да плати ту грдну школарину. За сиротињу нема универзитетска образовања Ко је сирома те нема да плати школарину као и онај богат, он у животу не може да буде оно што онај богат. Још кад видиш да врло мало има озбиљних радника, кад видиш да се свуда више гледа на форме но на саму садржину, и кад видиш да се од науке начинио занат, па сваки само учи занат како ће доцније у животу да живи, али да живи он сам, онда Бога ми чини ми се не може а да не посумњам у *правду*, и — знаш још у шта? — у *напредак*. Наука ти одмах излази као спекулација а не као низ идеја које воде свет савршенству.....

Чудна су имена немачка. Они немају онако красних имена као ми. У њих су већином имена животиња. Једном име Лисица, другом Мачка, трећем Лав, четвртом Во итд. Помисли како је кад видиш фирму два ортака: „Сатлик и Недеља“....

Не могу да пропустим а да ти обашка не рекнем коју о „лепоме полу“ овде. Немице нису овде баш тако лепе; али су у толико *боље*. И мени се чини да нема бољих женскиња, бољих мајака бољих домаћица и другарица човеку у животу, но што су исте немице. Дивне су оне; али није лепе, но добре. Тако су благе тако су питоме, љубазне, чиста и мека срца, искрене, безазлене, верне, вредне, уредне, да ми се чини нема женскиња у животу које би могле у кући и срцу да се мере с њима. Многи људи говораху, и говоре да је Немачку 70 и 71 године спасла школа. А ја и ако сам тада прилично веровао у ту фразу, ако и данас још могу бити у начелу за то, да школа може спасти један народ (само друкчија а не овака какова је данас), опет ти кажем да сад мислим друкчије. Мислим да није школа но *мајке*. Или барем обоје заједно. Али школа би многу мајку имала па да Бог да да би што год урадила, да није мајка спремила. Мајке најпре учине потпунце своје. и чине и даље непрестанце а школа само настави. Милина ти је видети мајку како паметно поступа с дететом; милина ти је видети како га од срца истински воли, а опет га не мази и не пустоши, но расте врло озбиљно и стидљиво детенце. И деца су заиста тако мирна и скромна, да им се ја, после наше, особито београдске, морам чудити. Па већ оне мале девојчице тако су солидне као и оне велике. По сокаку ћеш врло ретко видети децу, сем кад иду из школе. Па и онда ти нема никаке ларме и вике, но иду право кући и они мали као и они велики. Девојке се не намештају на прозору да их свет гледа но се више склањају и крију. Управо оне нити се крију нити се изнашају, но им је свеједно; оне просто гледају свој посао, и само гледају оно што им се пристоји, и чудо што су скромне. Чини ми се да се наше цуре много више ките и параде; али опет ми се чини да су Немице много лепше и више накићене изнутра но наше с поља. Страшно је те, кад девојка стане да парадира само са својом спољњом лепотом.... Оне донекле *иду заједно с мушкима* у школу, а после се рад своје особите спреме за кућу и посао одвоје. Оне раде сваки посао у родитељској кући, и кад се удаду оне знају све. Овде би се сматрало за велику срамоту кад би се девојка удала а не би знала све кућевне послове, па чак и око деце. Такој би се рекло само „unerzogen“, необразована, и то би

јој била највећа казна и брука. Један мој друг рече један пут: „Да није Немцима ових Немица, они не би вредели ништа“. И мени се чини да је потпуно право имао..., Ја не знам да ли ми знамо за шта спремамо наше женскиње, али ми се чини да сами нисмо начисто с тим шта хоћемо од њих, и да имамо пуно мана у нашем образовању женскиња. Помисли само ово: овде се поноси отац и мајка са здравом, пуном девојком, и школа најстрожије пази, прво на здравље, па после на оно друго, а ја знам једну учитељицу у нас, која је једној својој пуној ученици световала да једе много сирћета да ослаби, те да буде лепша! И да ли је она сама која има тако наопако мишљење о образовању женскиња?... Мени се јако допада и ово, што у њих мушка и женска деца иду заједно у школу. Школа онда много више личи на кућу, и у деце се далеко лепше и правилније развија срце. Одмах ће неко рећи: а па ко ће онда да предаје женски рад; учитељ не може? Немци на то одговарају: док је дете — *дете* предаје му мајка; оно у школу и не иде да научи у 6, 7, 8 итд. години да задивљује свет својом вештином, већ да стече општег образовања *знања*; а у колико им затреба женскога рада, и у колико се хоће и школом више да спреме но што може мајка да постигне, оно то школа чини после кад буде време, кад се раздвоје од мушке деце. На тај начин код нас се *крњи* образовање мушкиња на рачун образовања женскиња и образовање женскиња на рачун образовања мушкиња: а у Немаца образовање женскиња *потпомаже* образовање мушкиња и образовање мушкиња потпомаже образовање женскиња, Ја бих својој отаџбини од срца пожелео овако уређење школа, и чини ми се, докле то не учини да ће јој увек рамати она друга много важнија страна од наставе, а то је *васпитна* страна.

* * *

Чини ми се, да сам се и сувише много задржао на овим немачким стварима. Мој је поглед као што видиш врло површан. Још једна ствар пашће ти, чини ми се, у очи. Приметићеш, да је моје причање испрва много »лепше« а што даље то другчије. Од куд то! То је отуд, што сам испрва онаким очима гледао, а доцније опет мало другчијим. И то је тако. Кад човек дође у ову западну „просвећену“ Европу, она га на прве очи очара, а што је даље и дубље гледа, то му она све више изгледа другчија. И ја то нисам хтео ни да ти кварим, но сам ти оставио просто онако како је

било и како сам кад шта гледао. Рекао сам ти, да ћу се уздржавати од сваке критике, па опет нисам могао да се уздржим од тога свуда. Мени је главно било да ти просто само изнесем све оно што сам и онако како сам видео, остављајући и мени и теби да мислимо о томе и ценимо како ко хоће.

И неисцрпиво је ово шаренило; и неисказан је овај метеж људски; и небројне су ствари које те вуку да их посматраш; и неописана је ова велика мешавина и белога и црнога, и слаткога и отровнога и добра и зла.....

На крају допусти ми да оставим немачки свет, и да завршимо с нашим словенским светом.

Ти знаш да ми тамо знамо да има још неких Срба сем нас, у Србији, и да ми њи зовемо *Лужички Срби.* Ми се интересујемо за њих; сумњамо да нисмо некада били заједно с њима; мислимо да су они још и данас Срби; хтели би да знамо што више о њима у нашем земљопису, историји, и књижевности; али као да врло мало знамо. Кад сам овде близу њих, онда ми допусти да ти о њима што испричам. Веруј ми, да сам ја и о њима врло мало знао кад сам дошао овде. Истина је врло тешко и напабирчити мало више светлости онде где је притискао густи мрак немачки, али ја ћу покушати, па колико могу.

Ти знаш да су Алпи највећи од свих великих гора у Јевропи, и да се од њих гранају готово све континенталне горе. На западу се пружају Француске горе и продужују се у Пиренеје и шпанске горе. На југ се пружају дугачки Апенини преко целе Италије. На исток полази готово најјача грбина, па се онда раздвоји у два крака: један иде поред Јадранскога мора преко Босне „поносне“ и грана се по целом нашем балканском полуострву, а други иде мало северу, па се онда нешто растури по јужној Немачкој, готово довде до Лајпцига и Дрезде, а главна маса, казао сам ти већ напред где прелази Дунав, па се онда савије око Маџарске, као оно мачка око мачића, и код Оршаве и Видина опет пређе Дунав, те се с нашим голубачким и балканским планинама опет састави. Ми ћемо сад да узмемо *Карпате.* Сад би те замолио да узмеш једну мапу и да нађеш онај крај њин што иде највише на запад, и да нађеш где извиру две велике реке које се и у земљопису основне школе помињу: Одра и Лаба (Елба). Видећеш да обе извиру у оној красној земљи словенској Чешкој и Моравској, и теку онамо куда је њима „доле“, а то је северу, као и све друге мање и веће реке поред њих. Између те две „знамените“ реке, што вели један стари наш земљопис, за

велике реке наћи ћеш лако две мање реке: *Најсу* и *Шпреву*. Најса утиче у Одру а Шпрева у Лабу.

Кад си нашао те две реке, ти си нашао и отаџбину онога народа који се зове као као ми што се зовемо. То је мала отаџбина, (коју Немци зову „*Лаузиц*") лужичких Срба, (које Немци сад зову (*Lausitzer* или *Wendische Sorben*) Ти ни у једној карти не можеш наћи њину отаџбину насликану као друге земље, јер то није држава засебита ни провинција једна, већ под Немцима. Ти не можеш лако наћи ни историју ни земљопис њин да читаш. За то баш особито пази на све што ћу ти казати о њима, а за то ћу опет и ја да се замучим те да ти што више испричам. Особито ми ваља да се замучим да ти одредим границе њене. И при највећој вољи и трудби ја опет нећу моћи да учиним то, ни врло приближно а камо ли тачно. Она није једна провинција, или један округ за се, па да се зна докле на коју страну хвата, већ је сирота сва издељена на парчиће тако, да се претапа у оне провинције којима је раздата. Источни је крај дат *Шлезији*; јужни је крај дат *Саксонској*; а северни и западни *Брандебуршкој*. Потражи је ту.

Река Најса је на источној страни. Од његова извора па до утока све су Лужички Срби и захватају готово до оне друге речице што иде поред ње и што се зове *Бобер*. Али главна маса Лужичких Срба, који се још и данас чувају непонемчени и усред немштине говоре својим језиком, јесте око оне друге реке *Шпреве*. Загледај је добро. Она извире близу Чешке границе из Лужичких Гора (Бјелабог и Чернаберг), тече кроз Горњу Лужичку саксонску донекле право, па се после, кад сиђе у равницу, дели на два крака, па се чак у Пруској (брандебуршкој) Лужичкој опет састављају. Тада тече поред две велике њине вароши *Спремберга* и *Котбуса*, па се онда у грдно великој песковитој равници растури у безбројне рукаве, тако да се изграде сама језера и баре, пуне јовâ и рибâ. Немци зову ово место „Шпревалд", и дугачко је око 20 сати а широко око 8 сати. Та толика просторија је готово под водом, само је један део каналима испросецан и осушен, те су већином ту зелене ливаде. По неисушеном оном делу иде се само на чамцима и становници хватају рибу. У даљем свом току протиче кроз два језера, а онде где је најближа Одри, она је везана за њу каналом („Fried. Wilh."), те тако лађе из Одре иду уз Шпреву у Берлин и одатле у Лабу и сва места око ње и горе и доле. И као што видиш, Шпрева иде у Берлин и кваси, пере и поји сву највећу варош немачку. На извору њеном је најглавнија варош српска *Бауцен*, (коју смо ми звали *Будишин* и коју они наши сродници и данас

тако зову), а на утоку њеном најсилнија господарска варош Берлин. Око ње и отуд и отуд, од извора па до половине, живе и раде ови наши сродници као и остали свет, и још говори својим српским »вендским« језиком, али им је по судовима, школама и свима јавним местима званичан језик *немачки*. Немачка је и управа, немачки су и чиновници, и све. Са свих страна су Немци, а они стоје опкољени и збијени, већином око ове реке, као оно мало острво Св. Јелене у Атланском Океану. И да је бар да су заједно и ово што их је; но као што ти рекох, они су подељени на три провинције, и све су три немачке.

Запитаћеш ме да ти кажем изреком колика им је земља и колики је народ? — То је мучно казати. Немци веле: 200 кв. миља и близу *милион* становника. Али ће по свој прилици бити земље више, а становника, правих Лужичана, још непонемчених, можда мање.

Запитаћеш ме како живе, шта раде данас, и на ком су ступњу образованости? — Одговорићу ти врло кратко: као год и друге немачке провинције. Ништа немају своје, одвојено. Железнице су им изукрштале сву земљу, као и друге земље овамо на западу; сељаци раде далеко савршенијим справама но наш сељак у Србији; занатлија, који прерађују то, имају много више но ми; трговина је много живља но у нас; деце иде више у школу но у нас; школа има сразмерно више но ми; књиге и новине се више и пишу и читају но у нас (само већином на немачком); све, све је им је здраво, добро и мирно, само што све што зараде, више поједу Немци но они, и, још једна маленкост: што после још једно сто или двеста година неће бити овде Лужичких Словена, *Срба*, но ће бити Лужичких *Немаца*.....

Кад би затражио да ти испричам што из историје њине, од наше заједнице, па овамо, е онда не знам коме би више био на муци, или мени или себи. Ти би се крстио и каменио кад бих ти стао причати све шта је с овим јадним народом било. Ево чуда ради да покушам мало док се не досади и мени и теби.

Од — — — не зна се од кад, и око сеобе народа, живели су Лужичани овде као и остали Слевени. 929 покорио их је немачки краљ Хенрих I и приморао да плаћају данак. 968 краљ Ото I натерао их да приме хришћанство, и начинио је од њих особиту епископију. Доцније се звала „Остмарк“ и била је под „марграфством“ Гера и његових наследника докле нису изумрли, 1034 доњи део је поклоњен грофу од Ветина а горња, пола Епископији, а пола Чесима. После дедове смрти Хенрих IV целу је дао Чешком херцогу

Вратиславу. 1136 дошла је опет под Немце. 1298 би продата Бранденбургу. 1323 предао је био краљ баварски Лудвиг доњи своме сину а горња се сама саставила с Чесима. 1355 и 1370 Карло IV даде обе Чесима, а 1462 пола се одвоји Бранденбургу. 1377 била је као Херцештво засебно Јована сина Карла IV. За време Хуситске војне биле су уз Хусите и они су их ослободили од Немаца. 1437 дошла је под аустриског Сигмунда и доцније његовог сина Владислава 1467 покорила се угарском краљу Матији Корвину, а 1470 чешки краљ Владислав оте му је. 1526 погинуо је Владислав у боју с Турцима, а она је дошла заједно с Чешком Фердинанду I. 1620 дошла је под Саксонску. Доцније је била под разним курфирстима, а 1815 учињена је овака подела каква данас постоји.

Ето то ти је најповршнији преглед целе њине историје. Као што видиш, није никака историја; али је опет много жалоснија од наше. Наша је историја славна. Наши су дедови починили чуда од јунаштва. Наше су и мајке праве јунакиње. На нама је сада, да чинимо чуда од умнога јунаштва и енергије. Ми имамо кога да славимо, и имамо шта да радимо; овај народ нема. Тешко овоме народу који *нема кога* да слави, и нема *за шта* да живи и да ради!.

Још ћеш ме једно запитати: како они *говоре*? То је тешко казати. Треба да чујеш њин говор. Он више личи на чешки него на српски, али је отезање још мало друкчије. Ја сам слушао кад они говоре, али мало сам могао да разумем. Разумем исто тако колико и чешки и руски и пољски. Гледао сам и њину једну књигу. Они пишу латиницом, као и Чеси и Хрвати. Корени речи већином, као у свих словенских језика, једнаки, али су разни облици врло различниј

Је л' ти то доста?

Ја мислим да јесте.

И свршавам.

Али још само једно.

Не могу да пропустим а да ти не рекнем још коју о дивној *пошти* немачкој и да ти је не похвалим онолико колико она заслужује. То је дивотна пошта каке чини ми се нема у свету.. Не мислим ја да је она *кућа* лепа. Оно истина ни њој мане нема, али ја мислим поштин рад, тачност и уредност њену. У сваком сокаку има сандуће за писма. Свака два сата се купе и испраћају. Од сванућа до смркнућа пошта је непрестано отворена. Обрт је силан, и по цели дан неколико десетина кола непрестано ради. Све се прима с највећом брзином и отправља с највећом тачношћу. Што год дође мора наћи онога коме се шаље, макар се носило недељу дана из

дана у дан. У почетку мени беше дошло једно писмо отуда, па адресовано на универзитет, а ја се још нисам био уписан. Универзитет написао да сам тамо још непознат, и вратио пошти. Пошта оде полицији. Полиција потражи и нађе где сам са станом (јер је газдарица јавила чим сам се сместио), и да јој адресу. Она дође, нађе ме, и преда ми писмо... Један човек писао од некуд овојој жени овде, па адресовао кукавац љути само овако: Мојој милој жени Кати у Брилу.“ Те је толико, колико да каже: мојој жени Кати на Теразијама, или у Савамали. Ко му га сад зна које његова мила жена у толикоме свету у том и том крају. Али немачка пошта распита ко пише, одакле пише, и дозна да је он некада седео ту и ту у тој и тој улици, па отиде тамо; још распита и потражи, и — ето нађе његову милу жену, и заиста јој преда писмо од њенога милога мужа!.. Смемо ли ми да помислимо шта би *наша* пошта радила у оваким приликама! Како ти изгледа служба друштву према оној бруки нашој у неколико бројева „Срп. нов.“ с поште наше престонице!.. У српској је скупштини искрсла дивна мисао: да се установе и *сеоске* поште. Али колико би ми срећнији били кад би нам и варошке поште биле оваке као у Немаца, и кад би једном престала вика новинара и књижевника на нетачно разашиљање поштанско. У нас често пошта личи на какву канцеларију званичну и може да узме улогу цензуре, па да шиље само оно што се њој свиди; у Немаца је пошта прост завод за разношење писама, ствари и новина, и радује се кад има више.

Да бог да, да ова разносиља памети и напретка и код нас ускоро заузме оваку улогу, и стече оваку пошту, каку је стекла ова у овога света, коју сви хвале ко је год зна!....

За мало не пропустих да ти јавим још о једној врло интересантној појави, која ме је колико изненадила толико и упрепастила Кад сам први пут ступио у најстарије и највеће универзитетско здање, које се зове Augusteum, ја сам се зачудио кад сам видео да је готово у половине ђака лице грозно исечено и нагрђено. И кажем ти, кад би истерао с универзитета све странце, па да остану сами Немци, да бих онда врло мало ђака нашао да им лице није нагрђено. Једноме је чело на неколико места било расечено, па бајаги зарасло, али остале грдно велике белеге. Једноме је лице, лева страна, другоме десна, трећем обе, четвртом нос, петом усне, шестом уво; седмом брада и лице и чело, десетом све. Некоме је сасвим прошло само остале грдно велике боре: некоме сад завијена глава а неки су код куће у кревету. Неки се по мало и стиде тога, али

њих врло мало; а врло много, њих тако много, да бих мало погрешио кад бих ти рекао, сви се *поносе с таким нагрдама на лицу*! Кад сам то видео, ја сам се само чудио, а нисам знао шта је. Ама опет ми је некако било несвично, да се људи поносе с нагрдама на лицу па ма откуда им оне дошле. Али кад видох да га нису у некаком боју за отаџбину добили но друкчије, е онда сам се просто закаменио, и од то доба ми је онај на коме то видим нижи од свакога онога натега часнога орача и копача који никада школу није видео.

Знаш ли шта је то?

То је оно средњевековно јунаштво, кад су бесни ритери немачки бацали један другоме белу рукавицу и позивали један другога на мегдан, што се зове *дуел*. Ето та глупост средњевековна још траје овде. И та се глупост међ *ђацима универзитетским* највише одржала! И залуд сви закони и наредбе противу дуела; они живе још. Прошли закон универзитетски овде имао је више чланака о дуелу и против дуела, но сви други укупно. И опет залуд, ђаци се опет дуелишу, па се после лече, одрже казну, и остану нагрде целога живота! Један је човек у Јени уложио велико имање, да ради свима могућим средствима противу дуела. Он штампа најгрозније слике, саставља најружније и најсмешније песме, прилепљује их свуда, даје их бесплатно свакоме, поклања их фабрикантима те их лепе на своје ствари, нпр. на кутије од палидрваца, и т. д. само да *исмеје*, и истера из друштва ову ругу. Али шта ће он *сам*, кад противу њега стоји читаво друштво, стоји готово пола ђака свих универзитета у Немачкој, који се зову *буршеви*. Они имају своје статуте, своја правила, и све је то прописано како ће редом да иде. Тако дакле кад ко кога наљути, или што они веле „увреди" онда се зна како ће онај овога да позове, које ће оружје да изберу, када ће да дођу, како да се обуку, итд. За то има одређена сала, у њој преграда, мачеви, пиштољи, и т. д. Обојица узму једнако оружје; стану на извесно одстојање један од другога; око њих пуно гледалаца, а крај њих командант који командује: један, два, три! и који пази да ово сечење иде по правилу, то јест, ни један не сме да се примакне ближе ни да се измакне, но онде где стоји и сече и трпи да га онај сече. И секу се докле се год једном не на пуне пуне очи и уста крви, те не види више и не може да дише, по одступи. И врло често овај оде у другу собу те завије своје ране па дође опет. Ако је изабрато ватрено оружје, нпр. пиштољи, онда просто један падне као у боју па квит, а врло че-

сто и обојица. Па их после превијају и лече. И толики свет стоји и гледа као каку забаву......

Шта велиш да ово гледа какав наш оригинал српски, шта ли би радио? Ја велим да би притрчао, да их *раздвоји*. А шта велиш кад га не би послушали? — Он би и једном и другом опалио по *шамар* као балавцима. А кад му ни то не би помогло, он би позвао и оне друге да му помогну. А кад ни то не би помогло, он би свима онима што онако мирно и равнодушно гледају рекао; црн вам образ што гледате јадни оваку бруку а не помажете! Па кад би се и ту нашао само у чуду од овакога нехата и равнодушности, он би онда рекао: кад сте луди, бите се и сеците се, дакле год не будете паметни!....

И кажем ти, да ме је ова прма средњевоковна и бламажа друштвена ужасно изненадила. Ја сам мислио овамо је на западу у овој »образованој“ Европи, све потпуно и све савршено, а оно није....

* * *

Довео сам те у Лајпциг, провео сам те по њему; испричао сам ти све што би ма од кака већа интереса било по нас; учинио сам све своје; сад свршавам.

Ти велиш, да се сада разведрило друштвено и политичко небо српско, и да је у земљи велика радост, што је наступило ново време слободе и умнога живота.

Радујући се теме сунцу на коме свако добро може да успева а придружујем свој глас тој радости и поздрављам ново доба политичкога препорођаја и истинско остварење друштвених слобода изнутра.

Сад прими још једно велико поздравље, и поздрави ми земљу и сву добру децу њену, и не заборави ти мене; а сада ме оставите да идем у школу.

Ј. Миодраговић.

КОШАВА

њена снага, њени трагови и њено легло.

Ко од нас неће познавати тог дуготрајућег љутог ветра, што се у нашем крају свима указује правилно и најјаче сваке године два пута: с пролећа и јесени у доба кад су једнаки дан и ноћ!

Кад оно Марта месеца прелију и поплаве своје ритове Дунав, у тесном свом казановом грлу на успор ударен при наглој бујавини; Сава, Морава, Тиса и Тамиш, успореним Дунавом успорене свака за се, те је пукло привремено море од Београда до Титеља, Панчева и Базјаша; онда обично дува кошава, лађа се таласа тог мора, те их ваља често кроз две до три недеље дана непрекидно дан и ноћ; постојано, на тенане и по типару-правцем са југоистока к северозападу. Чини се човеку не ино, већ да мора да су скривене тамо негде у стењу горње и доње Клисуре џиновске какве мешине, из којих сипље на уста тих ждрела, од Бабакаја и казана кошава тај свој халовити задах; или као да су у Звижду у пећинама Потајнице живе још које какве препотопне хаветиње, које дисањем кошаву рађају и хукћу, а трухлина њиних лешева излеже Браничевку, те ова ројевима излеће из Пишталине код Голупца и тамани марву, као што кошавини таласи обарају брегове.

Не стоји тако, даље, много даље биће кошавино легло! На том свом путу, где наиђу ветром узбуркани, гоњени и јаросни таласи на прудове, они ће им се увијати и превијати и милујући их површином преливати и насипати их новим наносом из ризнице свог мутљага и повисити их ако и за најтању обгу. —

У тој поплавној пучини, од дрвећа по својој природи имају снагу да се одрже: само врба, јововина и гдекоја топола; багреље које се иначе осећа у песку као у мајчином крилу и сваки други род дрвећа, угине у тако дуго трајућој поплави.

Али тешко вису, тешко обали реке једне, који би се усудили, да надвишавају равнину тог назови мора и можда да прече пут кошавиним валовима! Кошава је стари удорџија, она ће рсом срзнути, те ударати талас за таласом о брег, подривати га и пљуском ронити га и обарати.

И ако то ровење износи код Тисе годишње само стопу широког земљишта, а код Дунава подругу: тисућ стотинама година ударања и обарања ипак нешто издаје,

„Време гради уз реке обале,
Време гради, време разграђује."

Живи људи сећају се, да је пре 30—40 година поред реке и обале изложеним таласним ударцима — много што шта било друкчије; и да нема више овог или оног простора; да је нестало њиве, винограда, „однела их мутна вода"; да су некада праве улице покрај воде, данас криве оквирећи криву реку. Зна добро народ, да је Дунав још пре 70 година текао спрам Белегиша оним коритом што га данас назива „Стари Дунав" поред „Голине греде", а сад тече за 3792 метра западно низ подножје белегишког брега, те онај острв у Банату између новог и старог Дунава, у пркос свом положају, још припада Срему.

У време мог детињства беше Гардош код Земуна 20 метара широк, данас га нема више; кошавини таласи запљускују неуморном снагом, те обарају ту винограде; још која година, те ће доћи ред и на авлије и коначно на земунско гробље, да буду комад по комад, грудва по грудву, у Дунав сурвани, и водом однесени.

Кад год би се, уз велику тутњаву, опет стропоштао део обале, вода га прогута, истроши и понесе на ниже: што је од тог творива теже, то пада на дно, те прави нове или повишава или продужује већ постојеће прудове, и насипље и повишава ритове, где их још има; а што је лакше, то оде — са друговима, са окрушених швајцарских, тиролских, крањских, германских, моравских, угарских и српских планина и урвина — у бездан црнога мора, те насипље и смањава — ако и споро његову пучину.

Тај се кошавин рад срeством велике воде огледа на левој обали Тамишевој у горњој вароши Панчева, у Глогоњу, Севкерину Опаву и другим местима; поред Тисе на десној обали од Титеља па до Токаја; на Дунаву с десне стране од Земуна па до Будимпеште, а највећма између Земуна и Бановаца, Белегиша и Сланкамена, Карловаца и Варадина, код Вуковара и Даље, код Мохача,

Феудвара, Толне и Пакша. Све су то узвишене стрме обале и изложене правом или косом удару кошавиних таласа. На Дунаву између Беле стене и ушћа Тамиша пљускају ти валови о леву обалу и роне је, тако, да прудови и острви спрам увора тамишевог све шири и многобројнији насипом постају, те се Дунав миче правцем к Панчеву, и приспеће тако за 120 година (по мом рачуну) до панчевачког врбака.

С јесени месеца Августа, Септембра и Октобра, ту је у години обично најмања вода: Дунав усануо, да му се беле пешчани прудови у више од полутине простора његовог корита; мање реке па и сама Тиса и Сава, постану честобродице или стану на вирове, те им сунце суши песак, како ће постати лак, да се с њиме може титрати и најмањи ветрић и вихорић.

Како је био Дунав с пролећа мутан и оптерећен наносом, и како је успорен теснацем горње и доње клисуре од Бабакаја па до Новограда, имаде талог и снос маха, да падне о тле и да се слегне. Онда појмимо, од куда оноликог сувог песка више горње клисуре у Молдавској и Кисиљевској жупи. Сад настаје опет кошавино царство. Она је и онако цело лето више или мање дувала, али сад око једнаких дана и ноћи увеличава она своју снагу. Оне две жупе са недогледним песком праве су ризнице њене, или боље оружнице, а песак наслагана муниција њена. Кошава се лаћа песка као пре који месец таласа, диже га у вретен у вис па га носи правцем на северозапад и титра се њиме

„К'о ђевојка зеленом јабуком«.

Што су скакавци, што голубачка мува, кад полете облаком, то је при суши и препеци тај летећи песак по народ, по стоку и биљку: права беда и невоља Ено обавио и увио у бело руво рамска брда, покрио и угушио на њима сваку биљчицу, те само још ситногорица може да се одржи; њиве, ливаде, куће оседише живим песком; пребаци га ветар и на ону страну Дунава, и ту тек прелази у бес: Ми видимо пред нама слику познатог нам „Делиблатског песка", који се простире од Старе Паланке и Гаја на Дунаву дужом до Новог Села и Алибунара, па га има и до Падине и Ковачице ма да га човек живом муком савлађује и у питомину и миљак претвара. Та дуж његова кошавин је правац: са југоистока к северозападу, ширина је његове пучине од Долова па до Караша.

Кад настане Августа и Септембра суша, а кошава заиврни и почне виглати песак по ваздуху — онда тешко оном, ко се нађе у дели-

блатском песку: тај мисли да је у африканској Сахари; језик му се лепи за непце и спопада га рожац од врућине и жеђи!

Кошава сад насипље и редом пуни тим творивом сваку јаругу и јазбину, свако њеном правцу упрепречено речно корито. С пролећа не могадијаше да сноси обале узвишене и пречене, сад спет противно — не трпи дубине, већ их песком пуни и равни. Она ће са те своје стране да пуни ребарке реке песком, ти прудови све даље у реку се пружају и добијају маха, матица (ми видесмо мало час, како таласи умиљато поступају са прудовима) нема моћи над њима, већ клони се њих те удара у другу сад вишу и стрму обалу, подрива је, и рони. При великој води гоне таласи, при малој матица — обоје верне слуге кошавине, једну и исту обалу — овде десну Тисину и Дунављеву. Кошава донесе и баци реци у корито тај пешчани намет, те се обистињава наша народна пословица:

„Наметкиња кућна разметкиња".

Ми овде својим очима видимо живи пример и доказ о мицању река поребарке причином прастаре васионе силе кошавине.

Има ли тој невољи краја? Нема.

Делиблатски песак ће остати живи песак; рамска брда биће њиме умотана, докле год буде кошаве! а те ће бити докле се год окреће земља око своје осовине, и докле она шестари и витла око сунца; докле год кошавине ризнице буду сваком великом водом, изнова напуњене наносом из дунавског слива; докле год буде Дунав ударао на успор тесним ждрелом обе клисуре — дакле ће та борба трајати докле је века и света!

Да видимо изблиза слику те наше делиблатске пустиње, не би ли у њојзи ушли у траг и дознали природу кошавину и можда по цртама изнашли на површини земље оно место, где се она рађа. Већ сам рекао, да је дуж пустиње пружена правцем ветровим од југоистока на северозапад. Пучина јој испуњена гредама у истом правцу међу се паралелним — и тако и уски делови између њих као да је кошава плугом орала, те посташе долови њене бразде а греде слогови у орању. Тако изгледају сметови снежни после вејавице.

То су дакле трагови, које кошава у песак црта и иза се оставља нама на расположење, како би из њих читали као врачари из црта на длановима — природу њену! То је печат кошавин, ког она удара на површини земље сваком живом песку, где год га има или где год га је било: Дебрецинском, Кечкеметском, на Ракошу код Будимпеште и код Палоте, јер се је туда простирало

пре много тисућ година панонско море, које је насуо и сасушио нанос из Дунава, Тисе, Драве и Саве. У размери у којој северни крај тог мора све даље на југ се помицаше, и песак његов све већег простора заузимаше (тако постаде кечкеметски, дебрецински песак), у истој мери добиваше кошава маха над песком, те га дизаше у облаке и гоњаше преда се и носаше на северозапад натраг и браздаше пучине по свом начину.

Сила тог ветра допире и западно од Дунава — код Пакша чак до Блата (Балатона) и ваља по овим с пролећа и с јесена таласе и пљуска их о препречени им полуострв Тигањ. Почем је ту у лиману шљунковити пруд, валови једнаким потипарним својим ваљањем у плићагу тај су шљунак тако заоштрљили и угладили, да наличи сваки каменчак на десни козји папак. Та слика каменчка дала је у народу повода оној гатци, да су то окамењени папци неких многих одавна утопљених коза.

С оне стране ушћа Тимока, у Румунији, простр'о се живи песак између Турнусеверина и ушћа Жијул реке, па и источно од овог поред леве обале Дунавске, и у том је нацртала кошава свој траг. На три места видимо џиновска њена дела: спрам Брзе Паланке код острва Корби и села Изворење и Смрдешке; ниже код села Грло Маре и Грло Мик, и недалеко од Калафата код Хуније и Маглавите — прављаше Дунав налик као код Белегиша велику окуку на лево, на исток. Али кошава јача од матице, нанесе и навеја гредама толико песка у свом правцу, да су та корита давно насута и загађена, и Дунав тече данас више тисућа метара западно. Спрам Брзе Паланке скочио је Дунав за 28 километара на запад поребарке Да не беше силе кошавине тај би простор био данас српско земљиште.

Румуни зову кошаву „кривац“; мишљах, да ће бити изопачено име „кримац“, јер долази од те кримске стране. Али канда то не стоји: почем и народ на реци Лиму у Босни, и по Вуковом речнику у хрватској каже: „кривац“ па чак и „криви ветар“.

У Румунији особито Марта месеца, стрепе људи од њега: кад духне он, терају стоку у торове, затварају и привезују врата и све што је лакше, што би ветар могао однети. Он је с пролећа особито љут, студен, носи мећаву и вејавицу и сече образ. А нигде високе шуме у оној равној пучини која би га мало бар укротила.

У степама јужне Русије влада исти ветар.

Али и с оне стране каспијског мора, у Кара Чум пустињи до преко Хиве и Мерва влада иста наша кошава; Туркомани је зову Јубе. Ту је он насуо реку Мургаб песком, да га је код Мерва нестало

са свим са лица земље. Он је насуо и загатио реку Амударју (старога Оксуса), те је вода изгубила пада и тока, и у место у каспијско море она данас тече у Арално језеро. Ветар је с песком из црне чуме учинио просто оно, што ми, кад нам кане мастило на папир: поспемо квочку, да пре усахне.

Јубе — кошава влада још једнако, — црна чума има песка доста, те ће га ветар дизати и даље на северо запад носити, и тако ће једанпут, после многих тисућа година, тај песак путем од Чаришли бунара преко тврђаве Александровскаја право на Благодатнаја западно каспијског мора између ушћа Волге и Кум-а море насути и сасушити, те ће само онај јужни део, уоквирен Персијом, морем остати, док коначно и то наносом волгиним и других река не усахне.

Нешто подобно ће се збити по мом рачуну за неких 4000 година са оном гредом у Славонији, што се пружа између Даља и Алмаша до села Ердуда уоквирена Дунавом. Од Алмашке стране подлизива вода на издан и рони дужом брег час овде час онде; а од даљске стране удара кошава једнако и постојано таласе о брег и руши и прождире вода већ сеоске винограде. Скоро ће доћи ред и на куће, патријаршка башта биће прва: једна по једна ће се срозати у Дунав, као лане у Пакшу што су седам кућа у једну ноћ однешени; становници ће добити у дно села нова места те ће зидати нову кућу, и тако ће се помицати: Дунав и испред њега Даљ, кад буде једаред данашње растојање између овога и Алмаша од данашњих 4550 мет. на 2000 м. и мање се сузило, можда ће доћи неко регулисање Дунава, те ашовом провалити Истам (Istmus) за пречу пловидбу. Ако не буде копан тај савак, онда ће природа сама дотле ронити брег, док није проваљен.

Дунав ће узети матицом тај пречи пут; — стари Дунав ће мало по мало претворити се у глиб и рит и баруштине с рогозом и трском, а на левој обали Дунава, у Бачкој ће бити једног „Ердудског лаза“ као што већ имамо „титељски брег“, ма да вода у наоколо нама прича, да је тај лаз био некада део Срема, Дунавом уоквирен, а на камену било је ушће Тисино у Дунав. На тај је начин кошава силом поплавних таласа код Сенте у куту од Имретелске на банатској страни Тиси провалила истом једне велике њене вијуге, те је Тиса скоком помакла се са истока на запад поребарке за 2654 мет. Старо њено корито сад већ зову Мађари „Моротва“ т. ј. „мртва“ а онај остров »Буџак“ — пре на десној, сад је на левој обали Тисиној.

И још нам није доста кошавиних трагова: путник и научњак Герхард Ролф приповеда о пустињи Сахари у северној Африци да лети тамо бесни ветар Самум, долазећи са југоистока; да пустиња напредује, т. ј. продужује се правцем к северозападу, јер Самум носи песак тим правцем; да он у пучини бразди песак и да су те греде, које тамошњи народ зове »земље« и „Хајит«, међу се паралелне.

Што ћу сад да наведем, бива узгредно, и хоћу само да обратим читаочеву пажњу на особити неки појав у природи: дужи Сињег мора (јадранског), солунског, касандриног, и залива Хагион Ороса заједно са планинском косом Свете Горе; у Грчкој дужи савака Таланта, Еврипос, лимана од Павлије и Егине; да је дуж жврка тако зване италијанске чизме, полуострва од Огранта; да су дужи црвеног и персијског мора пружени истим правцем од југоистока к северозападу. На ушћу Дрим-реке између Леша (старог ушћа) и Музуре планине у Црној Гори пружају се, високи брдски пасипи, као н. пр. Мали Рензил и друге греде; даље међу њима баре, у Црној Гори Шаш језеро паралелно са дужом сињег мора правцем истим, ког имају земље у Сахари, и греде у румунском, црногорском, делиблатском песку и на Ракошу.

Кад узмемо у обзир, да је ова наша земља у доба постанка њене површине била либава, и да је већ онда владајући ветар са таласима морским још лакше могао да удара печат свог правца у обале и лимане; кад узмемо на перо, да пљускање таласа са једне и исте стране на већ тврду кору земљину милионе година траје, — онда сам ја имао основаног разлога, што сам читаоца позорљива учинио на тај значајни паралелизам међу дужи мора, залива и пешчаних греда.

По овом ћемо појмити, која је то џиновска прастара, васионска снага, те наше кошаве!

Споменуо сам већ, да је звана и Јубе и Кривац Стари Јелини зваше је Еврос, данашњи Грци и Талијани: Леванте, острошироко, Торнјан, винеца; у Сахари Самум летњи или Монгун. У западној Индији зову но не нашу кошаву, ње тамо нема, али њеног рођеног брата, опет ветра са југоистока: „Хурикан.“

И чудновато! као год што кошава превија и савија реке, мора, дуби и жљеби њој пречене морске обале у заливе и лукове, а њен правац као да је у том луку уложена и наперена стрела или као да су обале и реке њеном силом надувана једрила, тако је и Хурикан изжљебио луку у Мехиканском Лиману, а острва Куба и

Хајти пружени су дужом у правцу тог ветра, дакле паралелно са гредама у делиблатском песку, на Ракошу, у Румунији, у црној чуми, у Сахари, паралелно са сињим морем, и са Светом гором!

И тако ми само још преостаје, да испитам и изнађем

Кошавино легло.

Знамо да се у нас кошава правилно и у највећој снази указује два пут у години у доба, кад су једнаки дан и ноћ, које доба се научно назива *»еквинокције«*. Ми знамо даље да наша земља при годишњем свом шестарењу и витлању око сунца двапут у години ступа спрам сунца у онај положај, да падају његови зраци са висине, са зенита право на средњи или жарки појас земљин, на екватор. То су дани 21-ог Марта (9. по нашем) и 23 Септем. (11. по наш.) кад се сунце с пролећа нама приближава, а с јесени од нас удаљава.

Кошава указује највећу своју снагу обично три недеље пре и толико после она два дана еквинокција, дакле целога нашег Марта и Септембра. Наравно да она дува и иначе кроз целу годину; кад је тако, онда мора да стоји она у некој свези, у неком извесном одношају према том сунчаном пресјавању право над екватором.

Положимо ленир на дужи оних „земла" у Сахари и греда у делиблатском и у песку црне чуме — те продужимо ту линију онамо од куда кошава долази: она из кара чум пустиње иде преко Мерва уз реку Мургаб у Афганистан и правцем на Кабул, прелази код Пешавара реку Синд, код Лахора Гару, улази код Суха и Делхи-а у до реке Ганге;[1] и води нас низ ову у Индијско море на екватор који ту пресеца остров Суматру. Продужење линија пешчаних греда у румунском, делиблатском, ракошком и Сахарином песку као и сињег, црвеног, и персијског мора и оних залива код Солуна, све те линије ударају на екватор у пучини Индијскога мора.

Дакле у том мору морамо ми тражити услове и *чињенице по кошавин заметак.*

Што правије и пре че сунчани зраци о тле ударају, тим јачу снагу и већу врућину стварају они на површини земље; од туд с обе стране екватора жарког појаса. Где сунце тако стоји у зени-

[1] Неки научњаци веле, да име Гангес долази из ганонитоног ган-ган, што ће речи «иди — иди» т. ј. назначујући брзину реке те. Ја сам другог мњења Ган. а то г. из санскритског прелази у ж, као што х нам у наше з., дакле Ган значи плодност од туд француско и латинско генс — људи; од туд генерација од туд наша реч жен-а као основ и услов плодности. Ми знамо да су у подводију Гангесовој дужи све сама поља усеви пиринца, која су поља сваког пролећа новом глином земље гнојена, и плодност велику рађају. име жан жан Гангес речи ће дакле пре плодан, или плодан плодан.

ту над сувом земљом, ту ће бити пресека, биљке сасушене и спржене. Стоји ли пак сунце над морском пучином, онда се вода у овој загреје тако да ће у слици паре у вретен дизати се у вис небу у облаке. Ми тај закон у природи сваки дан видимо осведочен, у угрејаној соби горе испод гредице је највећа врућина, јер је ова као такова по тежини најлакша; отворимо врата, па ће врућина у горњој полутини кроз врата куљати напоље, у доњој особито над прагом шикће студен ваздух у собу, горећа свећа и пламен јој најбоље показује тај појав Студена ноћ, ми под ведрим небом наложимо ватру да се мало загрејемо: горе се лице пече, а доле ноге ако смо боси, зебу од листова јер у вис оде лака ваздушна врућина а на њено место тежи студен ваздух са свију страна к ватри. Она врућа пара над екватором има само два пута, којим ће моћи и морати да се растеже по својој природи у ваздуху: источно и западно не, јер то је линија екватора где је и онако топло и место већ заузето од суседне паре; ту је тишина, заветрина, научно звати „калмен«, но правцем на север и југ к полусима тим стовариштима снега и леда и вечне зиме. Опет из овог леда ће студен ваздух јурити земљом, дакле испод оног топлог влажног ваздуха к екватору.

Али наша земља не стоји мирно, већ се обрће око рођене своје осовине са *запада на исток* и то тако брзо, да на линији екватора износи за један минут до 28 километара.

Морска пара над екватором не може дакле при окретању земље право на север или југ к полусима летети, већ косо, сусретно движењу земљином, под углом дакле у нашој ширини овде — од 45 степена. Тај ће угао бити ближе екватора мањи, јер је већа брзина, даље северу све ће се линија већма исправљати правцем северу. Да обртање земље око своје осовине има уплива на појаве на површини земље, и да се то осећа, ако и привидно мислимо и држимо да површина земље стоји, и да и ветрови заједно са површином — без икоје промене и утицаја — мичу се, знамо из бележака, које воде управе железничке. Где на пр. пруге железничке право иду са југа на север, ту се указала та особеност, да западна жица те пруге размерно много чешће мора да се поправља, и с новим гвожђем да буде измењена, но источне жице. Научњаци доводе тај појав у свезу са окретањем земље са запада на исток, услед којег замашна тежина тешког влака већма преваљује и притискује западну жицу и тиме је јаче троши. Француза Фукол-а опити о пендулском кретању у ваздуху могу се у исти закон уврстити о упливу обртања земље око сопствене осовине. Кад је то тако, онда мора да

је и екваторска пара у висини на свом путу к северном полусу претежна западној страни и њен правац, почем јој нико не пречи пут, у место право са југа на север да иде,он води са југо истока к северо западу. — Наравно да је то само привидно, не долази та пара у висини нама на свом путу к северу, ми њојзи долазимо при обртању земље око своје осовине. Почем је екваторска пара у висини дошла у додир са студеним небним ваздухом, она се претворила у облаке, и тиме расхлађена настаје све тежа и тежа, и сад се спушта опет к земљи путем у висинама Хималајским и кавкаским у слици снега а даље ниже к земљи као киша.

Али нама овде ретко кад да кошава донесе кише или снега. Она је на свом великом путу као што рекох у шумама индостанским, афганистанским, кавкаским, бугарским одала сву своју влагу, те нама приспева по највише као сув ветар

Ово је наша кошава, што је рађа сунце у пучини индијскога мора. Да ћу бити погодио, доказ, што у Северној Русији и на Амуру влада с пролећа и с јесени ветар са Североистока, то је онај студени ледени ваздух са леденог полуса, што јури на југ к екватору да се и он огреје у лепом сунцу те и он да се дигне с паром у вис, и да после носи те топлине назад на полус, у своје ледено легло. Народ зове тај ветар на Јенисеј реци и на Обу: Пурга и Буран (Бура). Казао сам мало час, да загрејан влажан ваздух над екватором само два пута преда се има, да се разилази: к оба полуса, кад је тако, онда мора да има на јужној полутини земље у линији нашег меридијана или близу владајућег ветра опет у Марту и Септембру, који би био не само братац, већ близнац нашој кошави, јер у исто доба их једно и исто мајчино крило рађа.

Тицало се мене за моју хипотезу, пре свега, доказа; иначе не би теорија имала научног значаја.

Ја сам убеђен био, да у јужној Африци на источној обали и на острву Мадагаскару мора да влада тај кошавин близнац, долазећи из пучине *индијског мора, путем дакле са североистока* к *југозападу*, опет под углом од 45° спрам екватору, и тај ветар мора за јужну Африку доносати много кише, јер су му облаци једри пуни влаге путем из морске пучине умножене.

Хтедо се уз ту мету већ обратити на лондонско географско друштво, ради нужних дата са Капланда, кад, али 6 Јуна ове године под бројем 23. у Аусланду (»Ausland“) од доктора и научњака М. Алсберга, који је тринаест година провео у јужној Африци, изиђе један чланак под насловом:

„Дажд, биљке и питомина у јужној Африци“!

Источна Африка добија своју влагу из ризнице *индијскога мора*“... даље на страни 445. : „у појасу између 22 и 27° јужне ширине предео под именом Трансвал може се звати „будућна јужна Африка,“ јер тих услова по опстанак, тих згодних чињеница по питомину и развитак ниједна земља у тој мери нема но он По ораштво је пре свега у оном крају света, нужна влага, дакле вода и заливање. И Трансвалу доноси кроз читавих *шест месеци лета, и то од Октобра до Априла* (у нас је тада зимње доба) *ветар долазећи са*

Североистока

у пару подигнуту морску воду из индијског мора у слици облака, непрекидне кише, те залива усеве.“

«Regenfall, Vegetation und Bodenkultur in Süd-Afrika.» «Das östliche Afrika bezieht seine Fruchtigkeit vom Indischen Ocean»., даље на страни 445: «Die Zone zwischen dem 22 und 27°, südlicher Breite. Das Transvaal — im Osten durch den schmalen Küstenstreifen des Zulu-Landes und die portugiesischen Besitzungen begränzt, im Westen durch die Gebiete der Betschuanen-Stämme von den Kalahari getrennt darf wohl als das Süd-Afrika der Zukunft bezeichnet werden, da ihm, was natürliche Hilfsquellen anlangt, keine andere Gebiete im Süden Afrikas gleichkommen. In diesen Breiten ist es vorwiegend der sechs Monate hindurch im Sommer von Oktober bis April (онда у нас зимње доба) wehende

Nordost-Monsun

welcher durch die starke Verdunstung gebildeten dichten Wolkenmassen von der Küste von Sofala, sowie vom Delta des Zambesi herannaht, so das trockene Jahre auf den Hochländern im Transvaal niemals vorkommen.»

Не беше ми намера да се овим упуштам даље у студију о законима, по којима ветрови по ваздуху и површином земље лете и у слици буре и вихора (Тајфуна) витлају, о том су ауторитети научни, као што је Дове, Хелмес и други читаве књиге писали — ја се задовољавам за сад тиме, што се уреди моје убеђење и што нађох на кошавино легло у Индијском мору и у једно на даказ по писму доктора Алсберга. Превелика је то била по мене радост!

Та је радост увеличана, што износим први пут на јавност овај успех свога умствовања пред наш српски читалачки свет.

У Београду 1881. Септембра.

Јован Стефановић Виловски.

ВЕЗИР АБОГОВИЋ

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

написао

Н. В. ЂОРИЋ

ПЕТИ ЧИН.

Исто место које у I чину: сцена је пред кућама **Златарића** и **Богојевића**.

I

Златарић долази из куће, **Лесандрић** са улице, с **Облачићем**

Власте. Мој Лесандрићу, добра весниче.
Је л' добро, што те шаље к нама сад?

Лесандрић. Дубровник шаље вама помоћи.
На путу већ је војска.

Урош. Где је сад?

Лесандрић. На трећем биће сада конаку.

Урош. Још три по три, па да буде ту.
Да л' нама још у књизи судбине
Толико дана записано стоји?
Три пута по три: рачун велики;
За стару памет доста заплетен.
Гле, три пут по три! девет конака,
До гроба равно девет корака.
Стар јесам али тол'ко моћи ћу.
У томе биће рачун богме лак.

Лесандрић. И лепше имам на те поруке:
Дубровник те зе кнеза изабра.

Власте. Шта збориш?

Лесандрић. Оно што је истина.

Власте. Мој Лесандрићу, знаш ли, где си ти?
Не збивај шалу?

Лесандрић. Шалу? Цео збор
Властеле наше шаљаше се тако:
И мним да шала није лоша била.
Власте. Ја — нисам — не — не —
Лесандрић. Дубровачки кнез.
Власте. Не брате, стани. — Војвода сам ја.
Главара другог војска нема нам.
У ово време оставит' је не ћу.
Јер то би био грех и издаја
Рад себе, ради кнештва и господства
У пропаст овај народ зар да свалим?
Лесандрић. Без вође војска остануги не ће
Дубровник шаље теби замену.
Власте. А ког? И за што када нужде нема?
Ко боље зна од мене Турчина,
И град и земљу и овдашњи народ?
Па војску нашу ко познаје боље:
Шта вреди овај, шта ли онај војник,
Ко срца има, ко памети више,
У кога више поуздат' се сме,
Ко тајну боље чувати уме.? —
Шта може, дакле, учинити други,
Кад одмах сутра пође с њом у бој?
Лесандрић. Ал' једно само заборављаш: да је
Рођено пре че него усвојено.
Власте. Дубровник мислиш пречи ми је свагда
Од Новог Брда? —
Лесандрић. Тако мисле сви.
Властоје. Ал' ја на једну меру оба мећем.
И овде има доста браће моје,
И овде мени драгих костију.
Мог оца, мајке старе ту је гроб.
Ја сам за Ново Брдо припих се
К'о ломан бршљан уза кршни храст.
У прошлом рату погибе ми син,
Бранећи грудма бедем града свог.
Што најмилије имадем и знам
За овај град је скопчано. Не могу,
Ја не ћу да га остављам ни сад,
Кад слави, сили, богаству његову

Последњи дође час.
На месту оном где ми паде син
И ја ћу старац потражити смрт,
Последњег часа помислићу на њ,
На сина мог, на мога Златана.
Поздрави дакле славну општину,
Да *кнеза* новог бира : то је лакше.
Војводу нека *старога* остави.
Ја тако мислим и радићу тако.

Лесандрић. Војводо, не знам шта да чиним —

Властоје. Чини то.

Лесандрић. У пропаст, радећ' тако, срљаш.

Власте. Па?

Лесандрић. То ништа није? — Али на што све?
Рад чега имаш останути овде?
Са Турцима сте утврдили мир,
Одсекли крила сивом соколу,
Па на слободу онда пустили.
У турску веру уздате се ви ?!

Власте. Не збори више. Дајемо им град,
Јер војску нама сатре бој и глад;
Ал' мач и копље остануће нам : —
За који дан, и биће они то,
Што сада ми. Не брини за то ти.
Ја поуздања имам, тако стар,
Колико више млади витези?
Ја не ћу своју судбу делити,
Од судбе оних с кима левах крв,
И смело иђах смрти на сусрет. —
Видевши тебе, одмах сетих се,
Рад чега дође баш у ови час;
Но ја се реших. То је крајња реч :
Одавде не ћу.

Лесандрић. Гледај, војводо,
Народ се спрема да се исели,
Та тужна лица, сузе види им.
Не дира ли ти срце њихов плач?
До данас дворе сваки имаде,
А сад у руци носи цео мал.
Зар хоћеш с њима?

Власте. Сад и хоћу с њима.
Сад више него игда.
Зар ми, на које сваки гледа сад,
Да малодушно руке скрстимо?
Па шта ће слаби, кад се силни плаше?
И куд ће орач, када клоне војник;
Куд бедни, кад их срећни оставе?
Сироти чиме живот да откупе,
Кад богаташи издајице буду?
Без вође стадо, вуцима је гозба;
Без вође војска, тело је без главе;
Без вође народ готов роб за јарам.

Лесандрић. О, јади лакше минули би сви,
Да сваки мисли тако као ти.

Власте. Ко не, тај човек није, жена је!
Ко не, тај Србин није изрод је.
Запитај оба Анђеловића,
Запитај ето старог Облачића,
Ал' одговор им узми добро на ум.
Искушај ону војску сломљену.
Малакса снага, али оста дух:
У свакоме ћеш мушко срце наћ'
За Турчина у сваког оштар мач.

Лесандрић. И другог пута нема?

Власте. То је све.
И пођи одмах. Сваки час је драг.
Дубровник чека жељно одговор. (одлази с њим)

II

Народ у црнини пролази, сваки носи по нешто пртлага. Селе се из града.
Из једне куће излази **Ненад** са женом и двоје деце.

Ненад. Остај ми збогом кућо очева,
Остај ми збогом, јер ти сатана
Долази сад на свето огњиште,
Да каља свети зид и свети праг,
Адићар срцу моме тако драг.
Опрости, драга сени, оче мој. —
О како тешко дишем гледајућ'
На тавни зид на пуст и тужан дом.
На срце ми се стена стровали,
Последњу жицу жића искида. —

На прозору те мрачну гледам сад,
На мене где се мрштиш, драга сени.
О пуштај ме да одем; не рад себе.
За своју главу спасења не тражим:
Рад нејачи те ове остављам.
Погледај ова лица невина;
И сузне очи, изнурене руке
Од поста дуга, види, моле те,
Рад њих и оцу њином да опростиш,
Рад невиности грех да заборавиш. — (деци)
Душане, Даро — збогом реците,
Последње збогом милом дому нашем,
И овај горки упамтите час,
Нек ове сузе свете буду вама,
За освету нек буду вечни глас
Од грома јачи, силнији од смрти. —
Пољубите овако као ја (клекне и љуби праг)
Тај свети праг. (деца љубе) О децо, љубите. (сви љубе)
Гле суза моја кану овде на њ;
Не заборав'те, децо, сузу ту;
Осветите је!

Мати. Светите је, децо!
Заклињем вас народним јадом,
Заклињем вас данашњим даном,
Заклињем вас мајчиним млеком!
Осветите се!

Душан. Осветићу се мамо, среће ми!
Осветићу те бабо, вере ми!

Ненад. Надо моја! (још једном падне на праг кућни, па полако са женом и децом одлази).

III

Милун и **Мила** долазе с једног краја улице.

Милун. Кад народ цео плаче, смем ли ја
И помислит' на песму несрећну?
Кад венац смрти твоје друге кити,
Би л' смела венчан венац плести ти?
Кад сваки чека црне смрти час,
Зар смемо брачну ми чекати ноћ?
Не плачи; гле, ја стежем срца јад,
Од таке сузе било би ме стид. —

У прах се нада лепа распаде,
А вихор бесни развеја и прах.
Ах црна, пуста ноћ се развила
Пред нашом срећом. Брачна свећа се
Тули и дрхти; слабачак јој плам
У крви плива целог народа.
Зар нашу срећу носи онај зрак?
О нека пљусне крв, нек оде све,
У мрак и свећа она нека тоне.
Дај прстен.

Мила. Шта ћеш с њиме, Милуне?

Милун. Са развалама овим да те венчам.

Мила. Ох, ти си тако блед и уздрхтан. —

Милун. Дај прстен!

Мила. Сав си хладан као лед.

Милун. Дај прстен! Још је горп српски род.

Мила. За руку ми се тако припио;
К'о љубав што се око срца сави,
Прстен и љубав, ах, па све зар сад,
У часу да се сарани у гроб? (да му га)

Милун. У њему нада моја беше сва,
У њему срце, душа, живот сав;
Све то сам негда теби жртвовао.
А сад — на олтар српске несреће,
Нек иде све. — Не плачи. Народ плаче сав.
И докле народ црну хаљину
Са поноснога стаса не скине,
Док смело чело небу не дигне,
Док овај град не буде преотет,
И развалине ове освећене,
Док венчан славом не улетим у њ
Носећи дивљем Азијату смрт,
Све дотле венчан венац венуће
Покапан крвљу, знојем, сузама.
Ти лепо, мило, драго знамење
За лепше дане добар весниче,
Одлази сад, у развалама тим
Чекај ме да се вратим, да испуним,
Задату реч и да те онда узмем
За среће целог народа знамење. (баци прстен у развалине)

Чекај ме тамо.

Мила. Надо срушена!

IV.

Лела излази из куће, спремна за одлазак.

Лела. Куд оде отац мени? Рече ми,
Да будем спремна поћи. Где је сад?
А, ево друштва. Исте дарове
И њима даде судба к'о и мени.

Милун. Отац те чека на вратима граду.
Можемо поћи

Лела. Јесу л' Турци већ
У граду? Знаш ли пута сигурна?

Милун. Још нису, ал' ће скоро.

Лела. Види л' се
Са овог зида порушено што? (пође тамо)

Милун. Куд Лело!? куда? (враћа је)

Лела. Шта сад, Милуне?

Милун. Не иди тамо.

Лела. (застане) Који је то враг?
Два дана већ су прошла, ноћи две,
А отац мени не да никако
Да амо дођем Богојевићу;
Овде се нешто крије од мене.
Ах срце ми се одучило већ
Од добра: ја на ужас слутим само.
Ја морам ићи. —

Милун. Али ни по што!

Лела. Ту има нечег што се мене тиче:
Ма била самог пакла аждаја,
Видет' је морам.

Милун. Шта учиних ја! (у себи)
Не знадох плашњу своју сакрити
Те радозналост пробудих јој тим.
Узалуд беше сваки труд и бој,
Избавит' га ни мртва нисмо могли.
Пред очима га нашим смакоше,
Три пут нам слабу војску сузбише,
Кад јуришасмо да га отмемо
Од гаврана бар кад од смрти не.

Лела. Ти ћутиш, (пође брзо тамо.)

Милун. Ћутим, јер се чудим теби
Што хоћеш гледат' турске дервише,
Где занесени коло играју ?
И урликом алаха зову свог.
Ено их тамо јадних и никаквих.
(Показује јој на другу страну и стаје пред њу.)

Лела. Ал' за што стаде испред мене сад.
Уклон' се, хоћу све да прегледам.

Милун. (опет јој тамо показује)
Султанова ти ено чадора.
Од свију виши, златом окићен.

Лела. А тамо ?

Милун. Ништа.

Лела. Да видим и ништа. (Пређе на другу страну и гледа тамо забуњено за тим пребледи, задрхти и испрекидано врисне «Мој муж» и падне.)

Милун. И то је зачин јаду данашњем.
И ова стрела не промаши циљ !

(почивка)

(Лела полако долази себи)

Лела. (уставши смеје се) Ха ха ха ! Како сам дивно спавала, ха ха ха ! — Весела сам као рчак, мирна срца као вук, добре душе као лисица. Ала да ми је некога да закољем ! Тако бих га лепо заклала, да би се смејао од радости. Шта је рчак и вук ? — Само овца уме тако заклати — Гле, ко је ово ? — Мој муж, ево га, држим га, стегла сам га да га удавим. — Гле, он се не боји, скрстио руке, не брани се ; весео је, осмешљив. Хоће да ме загрли. — Ха, хоће да ме превари ! Хоће он мене да закоље. — Куд оде сад ? Љути се ' А шта марим ја ! (пева:) Марим ја, душице, што се љутиш ти !
Добар муж женици, све на крилу спи. —
Мени су једнаки сад мужеви сви,
Један ту, други там, наћи ћу и три.
(смеје се) И ја сам се удала ! Е, дивна ми је свадба била, све су ми друге завиделе. Тако сам лепо играла и весела била. — Само што сад не могу да будем онако весела ма да се више смејем.
О страшно ли је овде, загушљиво.
Гле како зуји вихар. Зима ми је.
Заклонити ме нема нико зар ?

Зар нема? — Ено неко краде се
Кроз поноћ црну, к мени долази.
Мој муж је то; за љубу брине он,
И топле, меке носи хаљине,
Да простре њима брачну постељу.
Лево! десно! јуриш! У бој! у бој! (представља трубу и пуцњаву топова). Јунаци, за мном! Не дајмо Котор Млечићу. На славу цару нашем! Живео Душан! Живела Лела! — —
Ено га, ено — он је — грли је.
Ох, седи ту, та ноћ је тако мила
И мрачна, да нас сакрије од света,
Да срећу нашу нико не исмева.
Ох, први ми је ово загрљај,
У хладном срцу загреја ми живот.
Ал' куда сад? Што носиш копље, мач и штит?
Не иди, ах не! презири брачну ноћ.
Не, не ћеш сам, и ја ћу за тобом,
Не дам ти да ми будеш невера.
Отети ми се не ћеш никада.
У бој! Ха! ха! ха! у бој! у бој ћу и ја.
Држи се Туре, падај ту и прах.
Чекај ме, драги; ево Леле к теби!
До судњега ти дана верног друга.

(Скочи са зида)

Милун. О ужаса!
Мила. У понор скочи? Ох!
Милун. На поломљене сабље, лукове,
На пободена копља, којима
Од јаничара заклочисмо зид,
У јуришу да буде спорији.
Погледати је не смем. Бегајмо;
Њен дух ме већ облеће, чујем га,
Како ме коре гласом очајним,
Што бејах тром те не препречих јад.
Бегајмо; демон наше несреће,
Из провале се ове церека
На тугу нашу; руга се за јад.

(Оде брзо са Милом.)

V

Двојица војника долазе.

Први вој. И ти Радане узе кућу на леђа. Као да нисп ни ти имао дуго бирати шта пре да понесеш?

Др. војник Шта да понесем? То је бар лак посао: Главу да ме међу људе броје, очи да ме воде, ноге да ме носе, руке да раде ил' да просе, уста да једу и зевају, и још приде душу без греха, па шта ћеш више.

Први вој. На глави не би ти нико позавидео; ноге те мудрије носе него ли очи што те воде; више поједеш него што зарадиш и испросиш, дакле можеш и трећи посао рукама дати т. ј. дирати у оно што није твоје; зеваш толико колико је од јутра до мрака, а оно друго отспаваш. По свему томе ја не видим међу какве се анатеме ти бројиш, и да л' баш и имаш душе.

Други вој. Ја!? — Ја немам душе? — Имам ја душу, те још каку душу, нема таке душе од истока до запада, од неба до земље. — Па ипак, да видиш, ја не бих тако лако поклонио Турчину овај град, не бих га смео узети ни на тако горопадну душу.

Први в. Ја само не разумем, за што су уговорили да сви на једна врата морамо изаћи? Можемо, вели се. понети шта хоћемо, а бога ми, мило ми није, да баш они премере очима шта носим. Као што видиш сиротиња је ал', опет, — опет нису ту чиста посла — —

Други в. Тек пут је чист. — А и куће ће нам чисте остати. Ајдмо већ — одоцнићемо се. — — Каква се то вика чује сад?

Први вој. Овамо јури читава гомила Враћају се с капије. Сабље повадили. — Благо нама! Красан смо мир углавили.

Други вој. Заиста. Ено и Михајла међу њима. Без калпака, и доламе. Љут а блед као крпа. — Слушај, зачу се и топ. — Бој се наново започе. — Остављај те рите, па за сабљу, то ти је рекао и сами Бог, кад си теменом први пут ударио о свету мајку земљу. Још онда ти наопако пошло.

VI

Народ ускомешан враћа се оружан. **Ђоно** и **Милун** међу њима).

Ђоно. Превара! Лаж и покор! Превара!

Милун. За мач, па плати скоту поштено.

А мени шћаху конопац на врат. —

VII

Михајло, Урош, Ненад.

Михајло. О гадне преваре.
А, то ли ти је Мујо реч и мир! — —
Јунаци! Људи!

Урош. Заповедај.

Ненад. Ту смо.

Михајло. О Ненаде зар можеш стајати?
Та сина, ћер ти Агарјанин оте.
Зар не чу писку њину? Јеси л' отац ти?
Та трзај мач и гини тако стар,
Кад њима ниси кадар живот спасти.

Ненад. За њима с мачем бејах нагао,
Ал' Урош натраг десницу ми трже. —
На бедемима сад се поче бој,
Ја одох први погинути Збогом! (оде)

Михајло. Уступају пред Златарићем већ.
Тај силни ор'о гони их к'о чавке.
Далеко изван града одгна их

(Урошу) Ајдемо друже. Ено војске тамо.
Поведимо је последњи пут у бој,
Ужасну игру терајмо до краја. (оду и остали за њима.)

VIII

Један Турчин (успланрен дотрчи).

Турчин. Затворише се граду капије,
И бој се поче грђи нег и пре,
Ја остах овде сам да чекам смрт.
Ах пљен ме пусти тако замами,
За благо сада изгубићу главу.
(заклања се за обрушен зид)

IX

Михајло (долази).

Михаило. У вражје замке запао си Мујо!
Не сакри те ни пророк, то ли зид. (Свали га)
О да би мог'о тако цео род,
Сав пак'о бесни пусте Азије
Под мачем видет'! Где је дивска снага:
Да срушим овај окорели свет;

И демону и анђелу да пошљем
Смрт на дар; крв да лијем; да окупам
У такој води прљотине света;
Да гушим као гладан крокодил
У њој човека за човеком. — Ха!
Та рана ми је тако дубока
Да кад би главом запливао сам
У крви, не би јоште био сит.
На мртве жртве било би ми криво,
Што још један пут клати их не могу. —
О сине! — Камо за те откупа?
Од хиљаде је скупља твоја смрт. —
За јаде твоје камо суза мени?
За главу твоју камо освете?
За освету у оца где је снага?
О сами Бог да плане гневом сад,
Па не би знао измислити казни,
Да казни бес и покор азијски.
На колац! О мој сине! — Јаде мој!
Зар тако свадбу, сине, светкова?
Зар тако горко да се ја веселим?
У руку снаја да ме не пољуби?
О мртва тебе љуби она мртва,
Крај коца твога узе смрт и њу;
У души твојој беше живот њен. —
Не смем да мислим. Леди ми се крв. —
И опет морам. — Колац! Сине мој!
Постаћу демон, на те мислећи,
Пропићу крв, да жешће те осветим.

X

Ђоно (долази брзо).

Михајло. Шта носиш момче? Светао ти лик,
Казује пре нег уста добру реч.

Ђоно. О јадни ми, о луде!

Михај. Шта је? Шта?
Престани с чудом кажи рат ил' мир.

Ђоно. Да кажем! Шта да кажем? Лудост нашу?
Кад лепа зора свиће, леп се дан
Слободи нашој јавља с истока,

И пружа живот, нуди мир и чар,
Ми пошли бесмо смрти на сусрет.
Предати хтесмо први Ђурђев град,
А помоћ. —

Михајло. Помоћ?

Ђоно. Деспот нам
У помоћ шаље четир хиљаде.
Кроз који час ће бити ту.

Михај. А с ким?

Ђоно. Са Гундулићем.
Ја не знам ко би други могао бити

XI

Ненад (долази).

Ненад. Ја платих крвљу нашу срамоту.
Још један дах, па живот оде мој.
Ал' хвала богу, кад очима видех
Под градом војску нашу, видех спас.

Михајло. Ту исту, што нам иде у помоћ?

Ненад. Па дивна ти је војска, трепти сва
Спрам јарког сунца као живи плам
У злату и у срми жеженој,
И весела је јер ће спасти нас,
И страшна, силна, ужас Турчину.
Ох водити ме с миром нека умрем,
Избављена су деца моја већ. —
Не даде судба да победу видим,
Ал' ја је знам и радујем се њој. (Одведу га лагано.)

(Чује се жагор из далека и усклик.)

Ђоно. Весеље већ се чини. Стигоше.

XII

Муса (везаних очију. Доведу га неки)

Ђоно. А одкуд нама ова срећа сад?

Муса. Михајлу људи водите ме одмах,
Погинућу и ја и сав ми род,
У часу ако не будем пред њим.

Ђоно. А, сад вам није за одлагање!?

Муса. О водите ме куд вас молим одмах,
Кад предам писмо спашен сам од смрти,
А ви од грђег јада. Водите ме!

Михајло Раскините му везе с очију. —

Гле, то је слуга Махмуда везира?

Муса. Јест, господару. — Читај! Читај то! (даје му писмо)
Над главом ти је убилачки нож.
О читај брже, преклињен те ја,
Везир те Махмуд преклиње. — Отвори! —

Ђоно. Учини ал' не веруј, војводо.

(У том војска долази.)

Михајло. (створи писмо.)

Муса. (кад угледа војску.) Пропаде све! Заман све!

Народ. Живели браћо!

Други. Слава, слава вам!

XIII

Долази **Рустан** као војвода војске.

Ђоно. Познаје л' когод војводу од војске?

Михајло чита међу тим писмо, и престрављен пребледи. За тим стоји укочен, тако да од народа и не види војску и војводу).

Урош. Дететом кад је био Гундулић
У Сребрници видех њега ја.

Рустан Старина здраво! Здраво грађани!
Од бога добру да л' се надате?

Урош (у себи). О какав лед ми прође кроза крв.
А нога клеца. Војводо — ја не знам —
Не могу да се сетим — добро је —
Колико хоће Бог.

Михајло (тргне се и појури кроз народ к **Рустану**)

Ђоно Ево и војводе,
Приступи, па се радуј с нама сад.

Михајло. (Спази Рустана, пође, застане и натраг одскочи.)
И истина је! Право вели писмо,
О јадна браћо пако прождре нас.

1 грађан. Војводо, шта је?

Михајло. Ништа (Рустану) Трзај мач,
Поганиче, и гини пре нег ја,
И пре нег видиш пропаст нечувену! (пође с мачем на Рустана

Грађани. Војводо!

Рустан. Алах!

Турци. Алах ил Алах! (Забуна у народу, почне се бој)

Михајло. И тако Турчин ратовати зна? (Бије се с Рустаном.)

Зар таку рђу роди Звездан мој?
Зар ти у грудма носиш моју крв?
О стан' да проспем суд са отровом,
Да светим себе, брата, народ сав. (Рустан пада)

Рустан. Осветите ме, падох!

Турци. Алах ћерим!

Михајло. Пута мачу мом!

Урош. Отварајте ми пута, водим смрт!

Ђоно. На мач ми амо, ја је делим сад.

(Сви троје а за њима и други Срби продиру кроз Турке)

Урош. (ван позорнице) Михајло збогом! Освети ме, брате!

Михајло. Завидим смрти твојој. Мач ми зна,
Колико вреди стари пријатељ. (Турци уступе, он за њима)

XIV

Два Турчина долазе.:

Први Турчин. И с доње стране султан удара,
У гњездо смо се вучије завукли.

Други Турчин. Запали онај, ја ћу овај двор:
Да светкујемо празник двогубо. (Оду.)

XV

Махмуд долази.

Махмуд. И заман труд и заман мука сва!
О суђено је црном судбином,
Да пак'о зине да прогута земљу.
Да л' прими писмо? да ли верова? —
Неверицу је скупо платио.
Ил' можда доцне стиже гласник мој,
А син се није дао чекати?
О гори, граде! гори! Нек те нема,
Кад нема тога ко ће да те спасе!
Проклество на те посла сами Бог;
За грехе српске то је казна сад.
У пламу томе горе снови моји,
И срећа моја, и спасење душе.
Гле јада! гле!
И мога оца запали се дом.
Гле оне жишке како прождиру
Најлепши санак мога детињства,
Прождиру спомен оца мојега.

О худа сенко! Слаби човече,
Поквари сада ако можеш јад,
Угаси плам и спаси жртве те. —
К'о мравак слаб, и осуђен сам још
Да сам постичем плам и паклен бес!
Да гледам, како пада све у прах,
А нисам кадар ни сламчице дићи!
У олово се перце претвори!

XVI

(Излети Турчин из двора оца му)

Турчин. Остати не ће камен на камену,
Поджег'о сам и под и кров и све!
Сад гори! праскај! Алах ил Алах!

Махмуд. А тиме ли се слави Алах твој?
У томе ти је дика, ниткове? (убије га)
(Из друге куће излази други Турчин.)

Турчин. А шта би ножа свога каљао?
Под огањ ту сам све их бацио!

Махмуд. О уљо, враг ти душу пекао! (Турчин бега)
(Обаљује врата на тој кући; виче:) Спасавај се ко може! На пољу је мир. Ко оста жив нек прима слободу. — —
— Гле, на другу страну јадни бегају, кад чуше и спазише мене, Турчина. Демон ми је белегу на чело ставио. Невиност од мене бега и дрхти, а проклество ме гони. Живот ми поста вечита трка: добра никад не стигох, од зла никада побећи не ћу. (враћа се и нађе на **Рустана**) — Шта видим? — Рустан — Ах куд ми оде јед са срца? — И ти си пао, опаки сине, добио си и ти, што си заслужио. Гле, шта ми то паде на срце? тешко ми је; за увреде твоје сузе ти шаљем. — Гле, и плачем заиста. Ах сине, сине — да те бар мртва пољубим, не ћеш се намргодити, не ћеш ме несретнога отерати из загрљаја. Ти си се покајао за грехове, и отац ће ти их опростити, сине мој! — (док то говори, клекне и хоће да га целива).

Рустан. Покајао се да — љуто се покајао — што сакри неверу твоју. Даље, даље, ђауриие, не горчи ми часа самртнога.

Махмуд. Рустане!

Рустан. Звездане!

Махмуд. Сине!

Рустан. Ха ха ха! Ти имаш сина? Звездан Анђеловић има сина Рустана. — Родила овца курјака. —

Махмуд. Ни смрт те не зна упитомити! Мирити се не ћеш полазећи на суд! — Надаш ли се стати пред лице божије, ил' си давно душу демону продао? Погледај покор и страхоте, погледај пакао око себе — твоје је то — твоје —

Рустан. Не чујем. Не видим Глув сам. Слеп сам. Мани ме — Уклони се, ватру да гледам: да се последњи пут огрејем. Далек ми је пут а нека ми студ обузе груди. — О дивне ватре! — Како сам свеж и весео. — Са пламом оним одлетеће и душа моја пророку. — Ено је — остави тело — небо се отвара — једно, друго, треће — седмо — — оде — — оде — — (умре) (**Махмуд** притрчи и задржи га)

Махмуд. Оде — видим да оде. О да је могу невидљиву угледати и задржати, да је могу отети из ђавољих ноката! —

Ех сине — нека ти је просто све,
Проклество све на оца нек ти падне.
О проклет час и кад угледах свет,
И проклет час и дан кад везир постах,
Кад ову сабљу отровницу понех,
Проклету змију, што ми испи крв,
А место ње ми просу јед у срце.
Понети не ћу више рђу ту. (удара о зид њом и сломи је)
Препукни, змијо, не било те више.
О камо среће да и мене нема. (баца комађе у ватру).
Изгори ту у огњу дома мог;
Закољи тамо Махмуда везира,
Јер Звездана си давно заклала.
Изгори и ти! (баца турбан у ватру) Проклет оии час,
Кад први пут на главу тебе метух,
Кад јаничару постах поглавар.
О јада! јада тешка! авај! авај!
О Звездане, о где си? да упознаш
Буновног сада старца, да га гласом
Од грома бесног страшнијим прокунеш:
„О нека му је проклет род и дом!
Ударила му куга у њ и гром." (клекне)
О мајко мила, куни сина свог,

Убио ти га гром и вишњи Бог.
„Не им'о нигде мира нити станка,
Не им'о среће нит' весела данка,"
О мајко, мајко, тешка ти је клетва!

XVII

Док је то говорио, јаничари и други Турци скупљају се око њега, други се појаве на рушевинама и паљевинама.

Јаничари. Алах ил алах!
Махмуд. О продане душе! Слико паклена!
Анатема с вама!
Јаничари. Алах ћерим!
Алали везир!
Махмуд. Арам ви млеко материно.
Јаничари. Ићмет везир!
Махмуд. Проклет! проклет! проклет!
О, мајко! мајко!
О тешко сину, кога ти прокунеш!

(Свршетак.)

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА ЕПСКА ПОЈЕЗИЈА ПРЕЂАШЊИХ ВЕКОВА *

од

В. Јагића.

Од некога времена проучавају се словенске народне песме историским методом, а то бива, или поближе испитујући садржину или проналазећи старије записе, у намери, да се објасни ток развитка њихова, па да се уђе у траг и самим изворима ових творевина народнога духа. Народна епска појезија Срба и Хрвата привукла је на се необичну пажњу првих десетина нашега века, на чем се има захвалити заузимању таквих људи, као што је Јаков Грим. Али нов пут научна испитивања отворила је Миклошићева расправа, »Beiträge zur slawischen Volkspoesie I. Die Volksepik der Kroaten«, која је изашла 1870. године. С том се расправом први пут опширно ушло

*) Ова је расправа изашла у Јагићевом часопису «Archiv fur slavische Philologie«, IV. књизи, 2. свесци.

у изворе ранијих векова, а помоћу њих дата је, бар формално, карактеристика народне епске појезије оних времена. Даље се коракнуло у истом правцу Богишићевим делом: „Народне пјесме из старијих, највише приморских записа“, што је изашло у Београду 1878, а у њему лежи не само богатија грађа (347 страна текста), него су и о свима дотичним питањима приређена опширна разматрања. Свакојако ни тим још није исцрпен тај предмет, јер ми проф. Богишић јавља, да мисли објавити другу, најмање онолику књигу колика је прва, све самих народних песама старијега записа, који пада пред доба Вуково. Али и сада приступачна грађа толико је опсежна, а Богишићева и Миклошићева испитивања пружају толико разноврсних тачака, на које се могу наставити даља истраживања, да сматрам као умесно, и не чекајући даљих обзнана, да поставим питање: у којем одношају и у којој свези стоје Вукове опште познате народне епске песме српске напрам сличних појава ранијих векова? Одговору на ово питање, како по спољашњој тако и по унутрашњој страни народних песама, нека буду посвећене ове врсте, у којима ћу савесно испитати и употребити ресултате Миклошићеве и Богишићеве.

I.

Српске народне епске песме, распрострте у више издања Вука Стефановића Караџића, махом су записане у његово време (изузевши III. бр. 80. песму »Хасанагиница«[1]). Вук је или сам, по својем памћењу и туђим диктатима бележио песме, или их је добивао од пријатеља савременика, који их такође прибележаваху било по својем памћењу, било по туђем казивању. Према томе може се Вукова збирка сматрати као слика српске народне епске појезије, каква живљаше у устима народним од прилике око 1800. године. Велим од прилике, јер нема спора да већи део његових записа досеже, по својем правом постању, до последњих десетина XVIII. века. Нећу се упуштати у тачније одређивање времена и места, на које се простире Вукова збирка, ма да живо осећам потребу таковога прегледа, какав до сада још нико не учини. Па како стоји према томе грађа, која се налази у издањима Миклошића и Богишића? У колико измичу ове обзнањене народне песме пред онима у збирци Вуковој? Да саставимо приближан рачун: Најстарије, што имамо из прошлости у поузданим текстовима, јесу две песме, које нам сачува пе-

[1] Ову народну песму први је прибележио Талијанац Алберто Фортис у својем «путу по Далмацији» (Viaggio in Dalmazia) 1774. под именом «жалосна пјесанца племените Асанагинице». Превод.

сник Хекторовић са Лесине (1487—1572) у својем „Рибању“ (штампаном први пут у Млецима 1556). А како је очевидно песник на неколико година пре издања „Рибања“ чуо и забележио оне песме, и како се она два рибара, што му их испеваше, могу сматрати као одрасли људи, који тако исто знађаху оне песме од дужега времена, онда по свој прилици нећемо погрешити у рачуну, ако ставимо 1500 годину као време, до којега нам са свим поуздано допире сачувани најстарији текст. Дакле Вукове народне епске песме дели од најстаријих споменика те врсте време од 300 година. Како се у једној, а гледајући на садржину старијој од две у Хекторовића забележене песме, говори о познатом народном јунаку Краљевићу Марку, који умре 1394., онда се може даље градити овакав рачун: узевши да се садржина песме доиста од почетка односила на Краљевића Марка и његова брата Андрију (што ја нећу да тврдим), онда у Хекторовићево време прича о том догађају из живота Краљевића Марка једва беше старија од 150 година, дакле требало јој је до Вукова доба да прође два пута толико времена. Свакојако могла се она и заборавити за тако дуго време, па опет се то не догоди. Не баш исто тако као код Хекторовића (у колико могу прегледати врло растурену грађу), али у неколико подударајући се са основном мишљу, на име сукоб два брата, где Андрија увек пропада (и ако не баш од братове руке), још се и дан данашњи од више руку приповеда, т. ј. пева у народној песми, ср. Јукића бр. 1 Марјановића бр. 4, Симе Милутиновића бр. 6 и 36, Богишића бр. 89, Станића бр. 12, Б. М. из Срема бр. 47, само у Вуковој збирци нема ове песме, ма да се брат два пута спомиње: II. бр. 25. стих 303, и II. стр. 355. — Сви су остали текстови по оверовљену сведочанству млађи и Вукову времену ближи. Релативно је понајстарија међу њима она песма, коју је Бараковић (1548—1628) уврстио у своја певања „Вила Словинска“. Како се ово дело по извешћима библиографа први пут штампало у Млецима 1614 — колико је мени познато, нико данас не зна за то издање — онда можемо песму о којој је реч, да не погрешимо, ставити око 1600, дакле на 200 година пре Вукових песама. На против песма о Свилојевићу и све песме пореклом из рукописа, који се сада налазе у Дубровнику, Загребу и Перасту, падају у другу половину и крај XVII. века, па шта више и у прву полу XVIII. века. Али морам овде приметити, да јако сумњам да су се доиста тако доцкан чуле из народних уста песме народне дугачкога 15-сложнога метра, које се по нашем писменом сведочанству доводе тек у XVIII век. Моје мишљење, које се чини

да и Богишић дели (говорећи за Матеја: „ако их није исписивао из каквих још старијих записа“, стр. 132. у уводу) наслања се поглавито на састав рукописних збирака, које су нам очуване. Ако се тачније прегледају те збирке, наћи ће се у свакој од њих појединих комада, који никако не могу важити као праве народне песме, по потреби нису могли ни бити црпени из народних уста. На пр. међу комадима, који се приписују „скупљачу“ Матеји за цело песма под бр. 37 није никада била права народна, дакле биће да ју је Матеји понова преписао из каквога другога рукописа, па додао својој збирци. Налик на ово могло се десити и са бр. 57. У загребачком рукопису (из XVIII. в.) издаје се бр. 77. већ својим завршетком као творовина помесног патриотизма которскога, а како песма пева догађај од 1657. као нешто што се мало пре тога десило, онда није могла ући у садашњу збирку нити из уста народних нити непосредно, него само као препис. Да је бр. 82. у загребачком рукопису само препис, не може се никако сумњати, јер је песма узета из Бараковића. У опште је основа ових збирака такова, да се с разлогом може посумњати о читавој врсти песама, да ли се могу сматрати као праве народне. За цело ће то бити производи таквих људи, који са свим добро знадоше погодити тон правих народних песама, јер, ма школски образовани, беху и сами из народа; па опет се за то разликују од правих народних песама, по обичном схватању тога појма, особито тиме, што су одмах, чим су постале, и записане биле (од самога састављача), а свакојако никада не беху предмет наусничпа предања. Нисам у стању сасвим тачно показати, на које се песме ове Богишићеве збирке може однети та примедба, јер се у овај мах морам поводити само за извесним осећајем, по што немам сталних критерија; ну ипак видим да тај неодређени осећај обузима донекле и самога ученога издавача. Он вели, на пр. да бр. 65 из Пераста показује вештачки завршетак (стр. 92—93 у уводу); а ја мислим чак, да цела песма (певајући ослобођење Кастелнова од Турака 1687.) доста јасно показује своје одмерено варошко порекло. Тако ће баш у збирци из Пераста бити још по која песма само спевана народним начином, а у осталом биће са свим одређенога личнога порекла, и тешко да је и када била као права народна песма распрострта по народу.

11.

Једну истину, која је доста чудновата, изнела је на видело Богишићева збирка: да јужно од Дубровника, нарочито међу некадашњим становништвом варошким у Боци Которској, XVII. и још

XVIII. века беху омиљене епске песме од 15—16—сложних дугих врста са понављањем налик на рефрен после сваке друге врсте. То доказују понајпре оних девет народних песама саопштених у бр. 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, које певају помесне догађаје оне покрајине, даље оба загребачка рукописа, пореклом из Боке Которске, на послетку чудновати покушај, који мора бити да долази од познатога владике Змајевића, да се од појединих епизода Гундулићевих састављају епске песме те врсте. У једном рукопису, за који се тврди да га је Змајевић својом руком писао, а који је сада својина Богишићева, налази се девет епских народних песама, које је овај саставио из Гундулићева „Османа“ и то тако, да је од свакога осмосложнога стиха направио једну дугу врсту и после сваке друге дуге врсте из првога предњега текста истакао је неколико речи као рефрен у обиму од шест слогова. Те Гундулићеве преиначене епске песме потпуно ће нам објавити други свезак Богишићев, а за сада морамо се задовољити огледима, који се налазе у првом свеску (стр. 93—95), од куда ћу саопштити један мали комад:

Цјећ тве вјере крјепке толи в'јек ћеш живјет Дубровниче!
И тако се прем догоди: још Дубровник славном круном
Славни Дубровниче
Стоји цјећ вјере у слободи, међу лавом и дракуном:
Још сред јуста љута змаја и ноката б'јесна лава.
Племенити граде
Око тебе с оба краја словинска је сва држава,
Робови су твоји сусједи, тешке силе свјем господе.
Друзием подложници;
Твоје владање само сједи на пристоље од слободе,
У слободну граду од зетов'јех тако рука
Од зета невјерна,
Сачува се Деспот Ђурађ, *и с Јерином љуби својом.*

Ови су стихови извађени из „Османа“ VIII 563—568, 577—587, а само су положено штампане речи додане. Богишић има право што тумачи овај покушај као директни доказ, да је око половине XVII века у Боци Которској и међу образованим људима био омиљен друкчији песнички облик него у Дубровнику. Види се да су наизменични слик'ови Гундулићеве строфе овим преображајем утрвени, да би песма што се може више добила народнији изглед; тога ради је Змајевић намерно изразбијао поједине строфе, и понављања, налик на рефрен, утиснуо увек у средину стиха. Свакојако могао је добити Змајевић из два и два осмосложна стиха Гундулићева само по једну дугу врсту од шеснаест слогова, међу тим првобитнија и

старија мера стиха епских народних песама, чиј је утисак требало овде вештачки васпоставити, бејаше редовно од петнаест слогова.

У анализи дуге врсте као особите мере стиха старије епске појезије слажу се у главном Миклошић и Богишић. Обојица постављају ову основну схему:

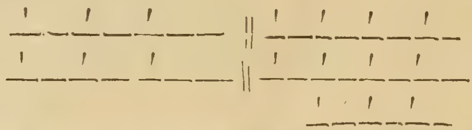

то ће рећи дуга врста састоји се из два полустиха, од којих први има 7 а други 8 слогова. Квантитет појединих слогова по њихову прозаичну изговору не узима се у обзир, акценти показују подизања, чему Миклошић још додаје, да главни акценат првога полустиха пада на пети, а другога полустиха на седми слог. Што се тиче подизања, предложио бих измену. Понајпре да кажем о првом полустиху, да Миклошић има неоспорно право, што је истакао особиту важност петога слога, којим се редовно подиже једна самостална реч; према томе треба да ставимо јако подизање на пети слог. Али како напрам тога стоје прва четири слога? Разматрајући из ближе ове песме, налазим да је врло много стихова за четири прва слога, т. ј. почетка у стиха, од прилике онако, као што код трохејскога двостопца, који доиста једини метар сачињава, прво подизање влада целим метром. То се може с правом рећи о свима оним стиховима, који почињу речју од три слога, којој се редовно придаје реч од једнога слога, да би се двостопац испунио.Ваља сравнити овакве стихове:

Устани се љу́бовце,
у́дара ли та́ламбас,
про́буди ми љу́бовце,
су́срите ме ми́ла мајка,

зло́вољно се по́врати,
ље́поту ти дје́војку,
по́мози ме мој краљу,
сје́доше ми и́спијати,

са́твори ме мо́ј боже
жа́лостан се о́н нађе
на́јбрже се о́двргао
при́прави ми дје́војко

Како се петим слогом подиже нова реч, онда наравно иза речи од три слога може доћи само једна од једнога. Изузеци од тога врло су ретки, и само су ограничени на особене именице или рђаво састављене стихове. Може се такође десити, да полустих почиње речју од четири слога, али не често, а свакако то иде у прилог претпоставци једнога јединога подизања за цео постопац, на пр.

То́мановић Ни́кола,
Де́налија у́хитио,
Ма́ргариту за́робише,

по́далеко ста́рица
за́поведал ца́р делијам,
по́ложивши ви́то копје,

по́бољега сви́етли краљи
на́валише би́јући,

Али и кад стих почиње речју од два слога, доста се често опажа превага првога подизања, које се особито тиме показује, што се трећи и четврти слог састоји из речи од једнога слога, енклитичних, на пр.

Су́зе су је по́лиле, цві́лу то ми цві́љаше,
мо́гу ти се Мі́лице, сі́де то ми ста́ра ма́јка,
по́ђе ти му жа́лостан, ла́сно ћу их ја́дна мајко,
Ма́рко се је Кра́љевићу, ку́пе ли се го́спода,
да́вно ти су вје́шала. ві́но ти им слу́жаше,
ко́ја ти је не́воља, здра́ва ми си де́војко,

Може само неизвесно бити, како треба схватити оне полустихове, који почињу речју од једнога слога, обично каквом честицом. Мислим да је овде према општој наклоности, да се први слог у стиха изговори јачим подизањем, довољно једно једино подизање за цео двостопац. Са свим поуздано може се то рећи о оним стиховима, у којима се сва четири слога састоје само из речи од једнога слога, н. пр.

за́ то ти сам по́дао, да́ ли за што слу́го моја, а́ он се је Иване,
а́ што ли ми говориш, ма́ ми на то Ні́кола, і́ ту ти се за́клеше,
а́ да би ми ју́наку, да́ ти сам је ба́ницу, а́ он ти јој ві́тез Стјепан
сву́ ноћ му си но́ћаске,
и т. д.

Већ је Богишић опазио како се често употребљују оваке речце од једнога слога (стр. 20. у уводу), а не може се сумњати, да се оне доста често употребљују (обично само у првој половини свакога полустиха), да би се добио довољан број слогова.

И о оним стиховима не може се двоумити, где да се тражи подизање, који истина почињу речју од једнога слога, али за њом долази реч од два а на крају опет од једнога слога; и овде ваља тражити подизање само на првом[1]) слогу целога двостопца:

1) За јако подизање првога слога или почетка целе врсте говори: а) што често долазе супротне честице као: ај, али, ма, које већ тиме што казује супротност, захтевају да се ударі гласом при изговору; б) анафорична употреба ове речи у почетку стиха; в) што често долазе изрази за узвикивање: ово, ајмех, ето, здрав ми буди или здрав ми си, тако, оно, ах, авај. То ме наведе, да ставим подизања свугде на први слог полустиха, па ма се у прозаичном изговору те речи не наглашавао управо тај слог. Ипак у већини случајева слаже се подизање са наглашивањем.

ѝ купе се господа,	у ру́ку се вѝјаше,	за̏ руке ти во́ђаше
ѝ тако ми да́нице,	по̏д ноге ми ста́вите	ѝ собом је о́двео,
ѝ они се веселе,	ѝ откле је ју́нак,	па̏ вијеће су вије́ћалѝ

Кад не би била доста јасна тежња у састављању стихова, да се у првој половини полустиха добије број од четири слога, ако не иде друкчије, а оно уметањем рêчцâ од једнога слога, онда би се могло мислити, да се овде може бити не треба обазирати на честицу којом се почиње; али овако не мислим, да је то умесно.

Остаје још случај, кад за речју од је́днога слога, којом стих почиње, долази реч од три слога, или из две од једнога слога једна од два. И у овом случају довољно је, чини ми се, једно подизање, само се може сумњати, да ли то подизање ваља тражити у првом или у другом двостопцу. Саобразности ради мислио бих, да и ту право подизање пада на први слог, али може се ставити и на трећи. Срав.

За̏ угарском го́сподом,
гла̏с изиде ѝз облака,
Ву́к Бранковић у́тече,
а̏ давори, да̏вори,

ца̏р је с војском па̏днуо	или: цар је с во̏јском па̏днуо
ма̏ кад бјеше Мѝлошу	или: ма кад бје́ше Мѝлошу
зна̏ш ли мени што̏годи	или: зна̏ш ли ме́ни што̏годи
да̏ ми руке тѝ метнеш	или: да ми ру́ке тѝ метнеш
ку́ је ве́зла ма̏храму	или: ку је ве́зла ма̏храму

Одатле изводим главно правило за први полустих да су њиме испрва без сталнога броја слогова владала само два подизања, а за свако од ових подизања беху везана два, три до четири слога, а стално место првога подизања беше по мојем схватању у почетку стиха т. ј. на првом слогу целе врсте, међу тим се место другога подизања управљаше по приликама, главна ствар бејаше и за њ почетак речи, а сама реч могла је бити час од три слога, час су биле две од два, па шта више кад кад и само једна од два слога. Управо најстарији записи (у Хекторовића и Бараковића) показују у том велику неправилност, која се тешко може приписати скупљачима, јер како су и сами песници, добро би је разумели, те би правилност, на коју су мотрили у својим уметничким делима и овде извели, да им није до тога стало било, да верно предаду оно што је у ствари. У првој песми Хекторовићевој има 78 дугих врста, а од њих су 25 полустихова од 7 слогова, 20 полустихова од 8 слогова,

10 полустихова од 6 слогова, 3 полустиха од 5 слогова, 2 полустиха од 4 слога. У другој песми Хекторовићевој има 78 дугих врста, а од њих су 37 полустихова од 7 слогова, 27 полустихова од 8 слогова, 13 полустихова од 6 слогова, 1 полустих од 5 слогова. Напротив код Бараковића (дакле за 100 година доцније) већ се више никако не јављају полустихови од 6, 5 или 4 слога, али од 7 и 8 слогова одржавају један напрам другога равнотежу, тако да шта више на полустихове од 8 слогова долази 64 а на полустихове од 7 слогова само 6 полустихова. Може бити да овај бројни одношај свакојако и од случаја зависи, али са свим без икаквога значаја не бих могао то назвати, по што се још у других доцније записаних песама налази овде оние полустих од 6 па и од 5 слогова (срав. у уводу Богишића 8-9), а тежња је очигледна у доцнијих песама, да се првом полустиху даде сталан облик од 8 слогова, па да се на тај начин потпуно изједначе са другом половином дуге врсте.

Што се тиче овога, баш сада дотакнутога, изравнања првога полустиха у броју слогова са другим, то су већ по мојем уверењу Миклошић и Богишић са пуно права нагласили, да се тиме не мора повећати број подизања у првој половини стиха (стр. 13 у уводу), наравно они у осталом мисле на три подизања првога полустиха, а ја напротив узимам само два. Мени се чини, кад се узму само два подизања, да се много природније објашњава многострукост у полустиха и колебање између 7 и 8 слогова, исто тако као што се може само отуда извести то, што долазе полустихови од 6, 5, па шта више и од 4 слога. Очевидно је природније мислити, да ће у схеме ' — — — ' — — — — доћи и оваке варијације: ' — — — ' — — — ⏑ или: ' — — ' — — — —, или: ' — — — ' — — —, или: ' — ' — — — —, или: ' — ' — — — —, или: ' — ' — —, него узимати, да се ова многострукост могла развити из ланца врсте састављене из 3 подизања ' — ' — ' — — —. Миклошић на пр. са становишта својега објашњења мора стих у Хекторовића: "Два ми ста сиромаха дуго време друговала" поделити на овај начин, као што то доиста и чини на стр. 5.:

„Два ми | ста си|ромаха || дуго време друговала;" напротив ја мислим да први двостопац са подизањем на „два" досеже само до „ста," и делим полустих овако:

„Два́ ми ста | сиромаха || дуго вриме друговала" са чим се потпуно слаже стих, који за њим долази; „ли́по ти ста| друговала || и липо се драговала."

Одговарајући двема подизањима прве половине и друга половина дуге врсте има подизања на првом и петом слогу, која се над трећим и седмим слогом толико мздижу, да се може слободно рећи да и у другом полустиху владају управо само два подизања. Већина стихова потврђује ово мњење, а ја ћу набројати само неке значајније:

1. Од осам слогова другога полустиха заузима прву или другу половину реч од четири слога:

Угричићи израњени	много биља непознана
сватовима краљевијем	мила мајко надијати
злађенога буздохана	моје име кликовати
рудокоси Угричићи	пред мојоме дружином
сваколика поклонила	од краља од угарскога
притецао брзе путе	од цара од честитога
посвадио с љуби твојом	у славноме у Цариграду
боравили тиха санка	добриех твоиех витезова
видовному добру болу	у лијепе мачастиере
великога коња твога	та дјевојка забавити
планиноме зеленоме	Угрин Јанко војевода
побратиму луде риечи	у дворове воеводине
небројену спендзу добру	поврх поља Косовога
Радулова стара мајка	друго Стјепан Бановићу
прискочила лоша срећа	брата свога послушала

2. Доста често се у првој половини полустиха налази падеж са предлогом, те подизање, одговарајући првом полустиху, пада на предлог, на овај начин:

прид дворове Лазареве,	у румено биело лишце
на високу ведру небу	по тихоме по Дунају
из овега биела двора	за његову десну руку
уз косово поље равно	ка лијепу Купјенову
из својега грла танка	ка Будиму биелу граду
на њихове коње добре	у дворове брата свога

3. Не бива ретко да други полустих почиње јаким ударањем гласа на речи од једнога слога, потпуно одговарајући првој половини, као:

ја нимало поклонила	а нешто се истопило
ма га није погубио	и липо се драговала
тер му ногу одсјекоше	та невољно худа срећа
тој дјевојци говорити	та дјевојка одговара
том дјевојци одговара	тој му се је и умолио

и он их сматра као грешку у преписивању. У првој песми Хекто-

том зеленом планиноме   ну̑т јунака дозивати
бро́ Митрову драгу љуби   бро́ његову драгу љуби.

4. Особито се често понавља предлог, који у почетку стиха стоји, а на који такође по кад кад пада подизање, али чешће већ као четврти слог завршује први двостопац:

и́з господске и́з трпезе
и́з његова и́з шатора
у́ планини у́ зеленој
за́ живота за́ мојега
у́ твојему у́ весељу
по планини по́ зеленој
бе́з своје без ру́се главе

ни́з своје низ би̏ело лице
на́ своја на бо́јна копја
при́д цара прид че́ститога
на́ моју на де́снуруку
на́ сваке на не́вољне
за́ душу за Ми́лошеву
на́ пуно на о́сам данак
у́ славноме у Ца́риграду
за́ твоју за дра́гу љуби
у́ своје у ми́ле мајке

на́ твоје на црне очи
од боја од ко́сова
на́ своје на би̏еле дворе
о́д Јанка од Во́јводе
у́ десницу у ру́ку своју
на́ своју на би̏елу руку
и́з грла из та́нахнога
на́ своје на брзе ноге
за́ своју за де́сну руку
за́ мога за вје́реника

Морам о последњим двема тачкама утврдити ову значајну истину, да најстарији представници ових песама (у Хекторовића-Бараковића и песма о Свилојевићу) не знају за ове уметке, они задржавају полустих од седам слогова и у првој половини полустиха. Према томе може се мислити, да испрва доиста ни други полустих дуге врсте не имаћаше онај стални облик од осам слогова, који се у њега налази на садашњем ступњу ових песама, него се могаше нешто слободније кретати, потпуно одговарајући првој половини, а само се пазило на закон два подизања. С тога не могу пристати уз Богишића, кад он, на стр. 11. својега увода, просто мисли да је тим изузецима крива нетачност записачева или преписачева. Не виђам узрока, за што бисмо критичније мислили о предању текста, кад је реч о другом полустиху, него кад је о првом. Упада у очи што је Миклошић ћутом прешао ова одступања, по свој прилици

ровићевој (код Миклошића бр. 2) долази на 60 стихова не мање од 22 седмосложна полустиха у другој половини дуге врсте; у другој песми Хекторовићевој (у Миклошића бр. 1) на 78 стихова опета 19 полустихова од седам слогова; у песми о Свилојевићу исто је тако заступљено пет седмосложних полутина. Ако песма, која је очувана у Бараковића, не показује никаква одступања, не треба смести с ума, да ова песма нема ни у првој полутини никаква одступања, већ уступа првенство полустиховима од осам слогова, али се не смемо, чини ми се, овом варљивом правилношћу завести на странпутицу и придавати је најстаријему народному песништву, иначе бисмо у исту грешку пали, као „песник" Љубишина суда, који са свим слободно приписује „деветом веку" савремени српски десетерац.

III

Да је метар, који смо баш сада описали, народан, нико не сумња. Сви се испитаоци слажу у овом, да се тим метром пре неколико векова певаху епске народне песме. Питање се само око овога врзе: да ли тај метар у известно доба припадаше само епским народним песмама једнога известнога племена југословенскога или бејаше распрострт по целом народу, да ли крај њега у исто време постајаше или не и данас уобичајена мера стиха од десет слогова?

Миклошић је на то питање одговорио у својој горе поменутој студији у овом смислу: он ставља дугу врсту од 15—16 слогова као епску меру стиха у Хрвата на супрот мери стиха од десет слогова у Срба. Његов главни доказ за овакову поделу лежи у језику: „подупирем своје мишљење тиме, што најстарије песме из XV., XVI. и XVII. века, спеване овим метром, изгледају по језику без сумње као хрватске." Дакле с тога, што дијалекат, на којем су очувани управо најстарији предавници ових песама, важи као специфично хрватски, по том и народне песме епске, које се појављују у овом оделу, сматра као епску појезију у Хрвата. Већ сам пре неколико година сматрао то доказивање као недовољно а како сам ја *ἐκ Χρωβατῶν γένος εὔχομαι*, врло ми је за зло примио ову оскудицу у патриотизму мој поштовани земљак, проф. Павић. С тога ме у велико задовољава, што и Богишић исто тако сумња у ово искључиво тумачење, од прилике исто тако као и ја, само је много већма ушао у ту ствар. То ме наводи, да се још једном вратим на то питање.

Доиста је у Далмацији са околним острвима у току XV., XVI. XVII. па може бити и XVIII века била позната народна епска појезија, која се креташе напред поменутом дугом врстом. Такође се не може порећи да језик великога дела тих посама показује говорних особина, које са свим одговарају карактеру тамошњега помеснога дијалекта. Из тога се може очевидно извести закључак, да су ове песме, са свим без обзира на њихово порекло, особито неговане у овим покрајинама. А како су, судећи по обележјима језика, људи који те песме неговаху већином (и ако не искључно) хрватскога племена онда је врло близу и основано мишљење Миклошићево, да се ове народне песме, које су пред нама, могу сматрати без и какова премишљања као хрватске народне епске песме. Питање је само у овоме. да ли ове народне песме са садашњим садржајем беху од својега постанка само својина хрватскога племена или су напротив у исто време и још где год, на пр. у земљама озад данашње Далмације, исто тако јако, ако не још јаче цвале, дакле су и српскому племену биле познате. Само се у овој алтернативи размимоилазе мишљења. Миклошић узимајући на око само метар и језик, а никако не упуштајући се у потанко разматрање садржине, ставља оне народне песме као хрватске на сусрет српскима, у чем му проф. Павић следи, а Богишић, Новаковић и ја другога смо мишљења, јер ми, како по садржини тако и по облику, много даљеширимо земљиште ових песама и дајемо на њему места у српскому племену. У овом спору налазе се заступници последњега мишљења свакако у незгодном положају, што им мањкају директни докази; па и од будућности нема се многому чему надати, јер онакви записи, какве прибележише Хекторовић и Бараковић, тешко да ће се и када пронаћи у унутрашњим земљама. Али немајући директних доказа морамо добро узети на око различне споредне околности, којих доиста има у доста великом броју.

Прво држим, да је врло важно то, што сам песник Хекторовић признаје, да су му оне две народне песме рибари испевали „српским начином“. Наравно Миклошић вели, „да за време, рано отпочетога, мешања Срба и Хрвата у Далмацији у толико мање треба давати важности тому (тврђењу Хекторовићеву), у колико језик ове песме одлучује, да је њега хрватскога порекла“, али тиме се још никако не може порећи факат, да они певачи називаху своје певање »српски начин«. Нити би рибарима нити самому песнику Хекторовићу и када пало на ум, да називају певање ових песама српским, када неби хтели тиме рећи, да такове песме на тај начин певају Срби, то јест: присталице источне веропс-

повести и људи, који су као бегунци и налик на то из унутрашњих земаља, заузетих турском силом, све више наваљивали далматинскому приморју. Од таквих људи мора бити да су они рибари научили оне две и још по коју другу народну песму и у тој позајмици да су језик дотерали према својем помесном дијалекту, али тако, да се не утрше са свим првобитне разлике. Па доиста и није језик обеју народних песама баш са свим једнак са дијалектом Хекторовићевим; песник се служи старим чакавским дијалектом, а народне су песме штокавске, помашане са чакавскима, што долази од рибара. Ко *би* хтео да тврди, да је само чаковски хрватски, морао би већ из обзира на језик назвати српским обе песме, које су се у Хекторовића очувале, јер су оне по својим главним ознацима очевидно ближе штокавскому него ли чакавскому дијалекту. Треба само тачно прегледати обе песме и с њима сравнити само неколике стихове из језика Хекторовићева, и знатна разлика упашће одмах свакому у очи. Напротив држећи се обрнутога правца не може се никако изаћи на крај са претпоставком, да су се накнадно посрбљавале ове две песме, а немогућност такове претпоставке јесте у том случају тако очигледна, да не треба више ни речи на то трошити.

Момчило Иванић.

(Наставиће се.)

Имају ли животиње душу?

(Наставак.)

III.

Саопштавање и говор животиња.

Обично се каже, да је говор карактеристична разлика између човека и животиња, с тога ће бити нужно, да нашу пажњу и овом предмету поклонимо.

На питање, да ли животиње имају говор или не, могло би се двојако одговорити, и то према томе, какав појам дамо говору. Ако под говором животиња не разумемо артикулисан говор, као што га човек има, већ начин саопштавања, онда свакако морамо признати, да га и животиње имају.

Још је 1738 год. Архимандрит *Бужан*-у свом делу: Amusement philosophique sur le langage des bêtes — признао животињама говор, наравно не артикулисан и то у најширем смислу речи; њи-

хово саопштавање он је сравнио са саопштавањем немих. У овом смислу речи заиста се мора и животињама говор признати. Доказа има пуно, који нас уверавају да животиње имају моћ саопштавања и разумевања. Говор њихов састоји се понајвише у мимама, покретима и звуцима, којим они изјављују своје унутрашње расположење, исто тако тачно као и ми са нашим говором. Али како човек њихов говор тешко разуме, то је одмах готов да га и одриче. Најпростије и најпримитивније саопштавање код животиња састоји се у додиривању извесних органа, који им служе на ту цељ, као што су: сежњаци, длачице, рогови у инсеката, прсти, кљунови и т. д.

Начин саопштавања код животиња, варира од најпростије форме па до великог савршенства. Ово немо саопштавање животиња што нам на први поглед изгледа сасвим просто и несавршено, у самој ствари много је финије но што га ми замишљамо и то сведоче многи примери. Кад ово не би било, ни на који начин неби могли замислити све оне различите односаје и све оне компликоване радње које налазимо нарочито код оних животиња које живе у друштву.

Дижарден је правио један занимљив, опит којим је хтео, да докаже ово немо разумевање животиња. Он је метнуо био у један прозор подалеко од кошница једну шољу са шећером; једна једита пчела облеташе више пута овај прозор у коме стајаше шоља са шећером, сигурно зато, да би по околним предметима могла боље да упамти место; затим на један пут нестаде је, али на скоро опет се беше вратила и то у друштву са многим другим пчелама. Неке птице лупају и шушкају са својим крилима и те знаке остале потпуно разумеју. Кад шумска шљука (Scolopax rusticola) хоће да да́ знак својим тићима, који су које куд по жбуновима растурени, да се брзо око ње сакупе, она удари својим крилима 10—12 удараца, на што се тићи на брзо око ње искупе. Бели зечеви гребу ногама у земљу, дајући на тај начин извесне знаке другима, који им опет одговарају на исти начин.

Поред овог немог саопштавања, већина животиња служи се гласовима и звуцима, које производе разним апаратима и на разне начине. Глас животиња варира од највеће простоте до највеће компликације. *Дарвин* мисли, да се глас прво развио из дозивања сполова за време парења. Први звуци у свету животиња, као да се појављују тек код мекушаца, ако је заиста истинито оно тврђење *Тенента* да шкољке у морским дубинама око Цајлона издају извесне гласове Рибе обично важе за сасвим неме животиње, али се у последње доба осведочило, да има и таквих које производе глас. На утоку реке *Донжуана* у Атлачко море, почешће обноћ чују се неки

изванредни метални звуци који ноћну тишину тајанствено прекидају; обично онда, кад је вече било мирно и ведро, ови би се звуци појавили тек око поноћи и трајали би најдуже до два сата. Енглески поморци најпосле се осведочише, да ови звуци долазе од извесних риба. Исто је тако и *Кастелно* једне вечери у Уругвају слушао концерт, који беше састављен из многобројних тужних гласова, налик на уздах и јецање. Ове гласове приписиваше он извесној риби, која се у науци зове Pogonias.

Али тек код кичмењака, код којих се гркљан образовао са свима оним финим направама, као што су мишићи, гласне жице и т. д., можемо о правом гласу и о његовим модификацијама говорити. Већ у самом крекетању жабе, што нам се чини сасвим просто и монотоно, вешто уво моћи ће да пронађе извесне варијације. Неки род гуштера што се зову *Гекони*, издају звуке који су врло слични са речима; најобичнији род ових гуштерова виче „геко", због чега су и сви остали ово име добили. Али између свију животиња, глас је код птица достигао највеће модификације. Певачице се одликују особитим гласним апаратом, а то су пет пари мишића, који су за доњи крај гркљана утврђени. Неке извесне птице и то нарочито оне, које имају меснат језик, могу и речи да изговарају и на тај начин да подражавају човеку. Међу свим птицама најпознатије су папагај и чворак. Али овај артикулисан говор птица ваља разликовати од говора човечијег. Ова разлика не састоји се у самом изговору речи, већ поглавито у томе што те речи, које птице изговарају нису у исто време и израз њиховог душевног расположења као што е то код човека. Премда има и такових случајева, да птица са извесним речима уједно исказује и извесно стање духа. Тако је један папагај кад је једном кроз прозор пао био, викао »Ах Господе Исусе!" Овај израз птица је често чула од млађих и то увек као израз страха и узбуђења чиме је и он сам чешће био узнемирен. По психичком закону асоцијације птица је овај израз спојила са извесним душевним расположењем и на тај начин увек би га сасвим механички изговарала, кад год би се налазила у том извесном расположењу, незнајући за сам значај тога израза.

Што се све више и више пењемо у редове животиња, то налазимо на све савршеније начин саопштавања. Животиње уче постепно да своја унутарња стања изјављују и да се међу собом разумевају. Ови њихови изрази тако су карактеристични да их често искуством науче и разуму сасвим разне животиње које једне с другима у близини живе. Зовне ли нпр. петао кокошку на храну или даде ли јој знак опомене, да је у близини какав непријатељ, то ове

знаке не само да она разуме, него и све остале животиње. Инглез *Паркинс* (Parkyns), који је путовао по Абисинији и тамо се дуже бавио са посматрањем мајмуна, уверава нас, да мајмуни имају свој особити језик, којим се они исто тако добро служе као и ми са нашим језиком. У њиховим друштвеним одношајима, који су врло компликовани, они се њиховим говором потпуно разумевају. Кад се неко мајмунско племе крене са стеновитих висина у питоме долине на пљачку, поглавар племена води са собом све своје чланове, мушко и женско, старо и младо. Најстарији у племену, то су стражари, којима је добро позната сва околина: пре него што ће цела трупа сићи у долину, дужност је ових стражара да најпре испипају сваки буџак, тога ради они се често пужају на високе стене, са којих могу далеко испред себе и около себе прегледати. И кад се колонија већ једном покрене на пут, једне предстраже узму место испред трупе а друге за трупом. Од времена на време ове се претстраже дозивају и одговарају једне другима, рапортирајући све што се около њих збива, њихова је вика тако јасна и тако карактеристична, да нам се чини, као да овај њин језик и сами разумемо. При најмањем знаку опрезности цела трупа застане и пажљиво слуша све дотле, док не добију другу вест, која је од првог звука сасвим различита у интонацији и после које се опет наново цела трупа покрене на марш". (Revue Britannique)

Према оваковим разним подацима, говор животињама заиста се никако не може одрећи у смислу саопштавања и разумевања. То што животиње не говоре т. ј. што немају артикулисан говор, те никако не лежи у конструкцији њихових органа за говор, почем знамо да неке животиње могу да изговорају речи. По *Лајбницу* један пас могао је да изговори више од тридесет речи! Прави узрок томе што животиње не говоре лежи у њиховом умном несавршенству, јер за постанак артикулисаног говора, потребан је не само велики број престава, већ ове преставе морају још бити у известан систем поређане, коме одговарају речи, изрази и т. д. Заиста прави говор стоји у најтешњем одношају са ступњем развића умних моћи; ако преставе које животиња добива, не остају тако рећи утиснуте у души, већ настају заједно са спољним утицајима, који их изазваше, у том случају говор је немогућ. Шимпанз *Бифона*, руковаше се с гостима што долажаху, иђаше с њима испод руке, при ручку се служио ножем и виљушком и сервијетом, а сам је себи јело сипао, после ручка обично је доносио шоље и сервирао теј. Овде се, вели *Бастијан*, образовао читав низ асоцијација, где је увек предидуће изазивало последујуће, а на тај начин постављало мајмуна у мо-

гућност да ове тако компликоване радње врши". Али при свем том његово умно развиће и савршенство не беше још на том ступњу, да је могао овај ред престава речима да изрази.

Код оних животиња, код којих су умне моћи несавршеније, к.д којих су преставе бројно мање, код њих је и начин њиховог саопштавања много несавршенији. Говор рептилија, инсеката, птица и већине сисара састоји се у простим изразима моментаних осећаја; њихов се говор може сравнити са говором деце у првом добу њиховог умног развића. Говор животиња исто је тако прост, као што су им просте мисли, осећаји и потребе, а за ово просто саопштавање заиста су им довољни неартикулисани тонови.

Неки научари узели су тако озбиљно говор животиња да го покушаше упоредити са људским говором и свести га на људске језике. Тако је *Дипон-де-Немур* Dipon t de Nemours: Mémoires sur differ. sujets. Paris 1807) певање славуја преводио на свој матерњи језик, а за гавранов језик беше саставио један речник. Француз *Пиеркен* сравњивао је гласове неких животиња са американским језиком, доказујући да се говор човека и говор животиња мирао развити из једног заједничког корена *Вецељ* је посматрао и сравњивао говор 15 сисара, 19 тица 3 амфибије, 2 инсекта и за говоре ових животиња беше направио речник од двадесет страна. Али ма како да нам изгледају чудновати искретерани ови радови, то ипак зато нема сумње да животиње имају своје извесне изразе којима изјављују своје душевно расположење.

Можда ће ко имати још то да примети, да су животиње неспособне да свој говор усавршавају, стављајући ово као једну знатну разлику између човека и животиње. Али и ово непостаји Има врло много података који доказују, да се и животиње усавршавају у начину њиховог саопштавања. Сетимо се само каква се огромна разлика показује у начину саопштавања питомих животиња и њихових најближих сродника у дивљачком стању (види Fuchs, das Seelenleben der Thiere 1854.

Увек, кадгод хоћемо, да правимо упоређење између душевних особина животиња и људи, ми ово упоређење животиња несмемо чинити са људима који стоје на највишем ступњу свог умног развића. Па ако се обратимо људским племенима који стоје на најнижем ступњу свог душевног развића, какву разлику можемо наћи између овихх дивљачки племена и животиња? Хопе нас уверава, да се језик дивљака састоји у неким кречећим промуклим гласовима, а и многи путници извештавају, да се већина дивљачких племена више служе знацима но говором и гласовима. *Рајхенбак* вели, да

је језик Бушмана веома сиромашан у речима и да се већином састоји из неких цичећих звукова, који се не дају словима означити, ма да се и они више служе немим знацима но својим несавршеним језиком.

На најнижем ступњу душевног живота стоје урођеници Аустралије. И заиста њихов је језик тако несавршен, да они немају назива за множину најобичнијих ствари около себе, осим оних које су им баш од преке потребе за живот. Од свију ових племена ниједно не зна да броји даље од четири. И сада кад смо донели упоређење између говора ових људских племена и говора животиња, онда какве може бити велике разлике између њих? Упоредивши на овај начин говор животиња са говором ових ниских племена који такође носе име људи, може ли се говор још и сада стављати као нека велика разлика између човека и животиње?

IV.

О вишим животињским умним моћима.

Пошто смо расправили питања о инстинкту и говору, да расправимо једну од највећих психолошких проблема, а то је *курзив*. Да ли су животиње одарене вишим умним моћима или не? То је једно од највећих философских питања данашњег доба, што са собом повлачи значајне реформе не само у психологији животиња него и у укупној философији. Старо, дуалистичко мишљење, да се сав уман живот животиња оснива на инстинкту, ухватило је дубоког корена, и много је муке имало док се из науке прогнало. На основу необоривих доказа са гледишта монистичког, наука је изрекла: да су и животиње створови, који су одарени умним моћима. Против ове значајне и необориве истине, са свију страна беху управљени жестоки нападаји и протести. Против ове истине најжешће су се подигли теолози у име вере, а то с тога, што је она уздрмала стари ауторитет цркве, дирнувши у неприкосновеност оне највеће црквене догме, која учи, да су животиње бесвесни створови и да је само човек једини узвишени створ одарен душом. Није се ни мало чудити, што су заштитници религије овако жестоко напали на ову истину, почем она немилостиво руши најјаче стубове званичне религије. У осталом, ми се нећемо пуштати у борбу са заштитницима религије, него ћемо наставити наша посматрања и разуму и инстинкту.

Ово двоје сматрало се као два сасвим противна и непомирљива принципа, између којих се пружа дубока провала. Али данашња

наука измирила их је и она дубока провала између њих сасвим је заравњена многобројним фактима. Тако се данас зна, да је са свим неосетан прелаз, из области инстиктивних, — несвесних појава, до области умних. Али да би се о овоме уверили, мораћемо опет узети у помоћ потребне доказе. Из огромне гомиле примера, који доказују разум животиње изабраћемо само неколико.

Актизон прича (The Zoologist 1857) о једном псу, који је приметио да гори кревет његовог господара, кад је био читајући заспао, дрмаше га све дотле шапама, док га није разбудио. Пријатељ психолога *Кригера* журно јахаше једне ноћи кроз шуму својој кући; неким несретним случајем, коњ му се спотакне о једно дрво, и он се стропошта на земљу онесвешћен. Његов коњ одјури натраг оној истој кући, одакле је пре кратког времена пошао са својим господарем и дотле лупаше ногама о капију, док га један од укућана не спази и изненађен упути се за њим, док не нађе на онесвешћеног. Године 1824 јахаше један агент неке трговине париске у Париз и хтеде да напоји свог коња, али некако изгуби равнотежу и падне с коња у Сену и удави се. Коњ у трку одјури натраг у предграђе Св. Антонија и стаде све дотле хрзати пред оном кућом, где му је пре кратког времена господар био, док га један слуга не спази па га узјаши, а коњ га одведе право на оно место, где му се господар удавио. Год. 1845. догодио се овакав случај: један пас у Корнвелсу (Cornwallis) спази да кућа гори, и са ужасним урлањем улети у кућу и све редом укућане вукао за хаљине, док не приметише опасност.

Једно магаре, кога је његова госпођа једним трновим штапом тако грозно тукла, да га је често крв облила, увек, кад год би прилику улучило, сакрило би тај штап, а по некад би га однело чак и ван куће.

Инглиски пуковник *О' Кели* (O' Kelly) имао је једног папагаја, који је ванредно добро памтио, он не само да је умео да изговара речи, већ је умео чак и на извесна питања да одговара. Осим тога знао је да звижди неколико мелодија и уз то је још онако тачно такт ногом ударао, као кад би певање разумевао. Али ако би случајно узео погрешан тон, одмах би се поправио.

По *Хербарту* ова је тица знала 50 најразличнијих мелодија, и што је још чудноватије било, она је при певању још изговарала речи. Кад би когод од околних почео да пева какву познату му песму, он би ћутао и слушао, а после би је наставио и то баш на оном истом месту, где би певач престао. А кад није био располо-

жен за певање, на све молбе и задиркивања одговарао је: Poll is sick (Пол је болестан). Ова је тица живела 30 год.

Већина разних животиња из виших и нижих редова показују веома развијено лукавство, по чему се може закључити велики ступањ интелигенције. Јер у лукавству се показују све оне више умне моћи, као што су: смишљање, расуђивање, сећање итд. Индијанци се морају маскирати као јелени, да би се могли извесним животињама приближити: Бушмани се ките нојевим перјем из истог узрока, а јевропски ловци често на себе навуку крављу кожу, да би се лакше могли приближити гемзама и другој дивљачи. Птице никад не силазе право из ваздуха у гњездо, већ најпре слете у оближно жбуње и одатле се тек лагано подкрадају у своја гњезда. Дивље гуске кад мењају перје па немогу да лете, често полежу на земљу и укоче се као да су мртве, и то тако вешто чине, да их често неискусан ловац прође, држећи да су доиста мртве *Дарвин* прича за једног гуштера, Proctotretus multimaculatus, у равницама Лаплате, који у великој опасности очи затвори и тако се прилии уз земљу, да га је врло тешко распознати од песка. Знаменити природњак *Милн Едварс* прича за једног пса, који је имао рђаву навику да овце дави, због чега су га сваку ноћ морали ланцем везати: али је он и томе доскочио, јер се извештио да ланац са врата скине. Пошто би се окова ослободио, отрчао би у поље те овце подавио а за тим, пре но што би се вратио, отишао би на поток да крв са себе спере. Још пре но што би свануло, увукао би се сасвим мирно у авлију и са великом муком и вештином главу би опет увукао у ланац и тада би се наместио у положај као да спава и тако прикривао своје злочинство.

Да су код животиња веома развијене и ове душевне моћи: познавање, памћење и сећање, такође нам доказују многобројни примери. Као год што животиње умеју да размишљају и да расуђују, исто тако оне су у стању да се сећају прошлости и да мисле на будућност. На једном истом месту и на исти начин, ретко ћемо кад моћи ухватити какву животињу и по други пут. Ово јасно доказује, да ове животиње не само расуђују, већ и да се сећају.

Мишоловке чине врло добре услуге, и то све дотле, док мишеви не искусе значај њезин, после тога оне постају некорисне. Овај је опит тако прост, да се може свако уверити. Једна мачка дојила је три мачета, једно туђе и два своја. Једног дана дигне се она у лов на мишеве, првог уловљеног миша даде свом првом мачету, другог другом а трећег миша оном туђем, кад се опет са четвртим мишем вратила, опет га даде свом првом мачету, петог миша

другом, шестог трећем а седмог опет првом. Нема сумње да је имала још више мишева, да би се непрестано истог реда држала.

Лихтнберг је имао једног славуја, који је сваки дан редовно добијао по три црва; но чим би се навршила његова уобичајена порција, он није више излазио на врата од кавеза.

Да је разум животиња стационаран и неспособан за усавршавање, ето и то је један прекор од стране оних, који хоће по што по то да одвоје човека од осталих животиња. Одрицајући животињама свако напредовање и искуство, они су склони, да све више умне моћи животиња сведу на инстинкт. Али ово никако не стоји

Да животиње напредују и уче искуством, најочигледније нам доказују старије животиње, које су много паметније од млађих. За то имамо леп пример на сребрној меви (Larus argentatus). Старије тице праве своја гњезда на дрвећу а млађе у барама. Ова је разлика отуд постала, што су старије птице искуством научиле, да су им њихова гњезда у барама несигурна од рибара, док млађе птице, које ово још нису искусиле, праве своја гњезда у барама. *Валдемар Шулц* прича у свом путопису кроз Бразилију, како старе мазге, које су у служби код људи остареле, обично бирају широке пролазе између стена и дрвећа, правећи често тога ради велике странпутице; а младе и неискусне мазге, страшно се муче, док се са својим товарима кроз узане пролазе прогурају. Поларне експедиције показаше, како су поларне животиње мирне и са свим поверљиве према човеку све дотле, док не познаду његову рђаву страну. *Мартинс* прича, да су птице на Шпицбергу биле са свим мирне и да се од путника ни најмање не плашише. Тек доцније кад опробаше дејство пушке, оне посташе исто тако плашљиве, као и птице културних предела. На острву *Сан-педро* код Чила, *Дарвин* је пронашао једну нову лисицу (Canis fulvipes), која је била тако мирна да ју је један официр чекићем убио. Острва *Фалкланд* и *Галопага* у оно време, када беху пронађена, не беху насељена. На овим острвима год. 1762. једина плашљива животиња беше црни лабуд, но ову је особину ова птица селица донела из страних земаља. Све остале животиње на овим острвима не знађаху за страх. Многе генерације прођоше док страх код ових животиња поста наслеђена особина.

Из ових примера види се, да животиње доиста напредују и да много штошта уче искуством. Неке од ових особина, што су искуством стечене, наслеђем преносе се и на потомство. Још је *Бифон* тврдио, да домаће животиње наслеђују од својих предака оно знање искуством стечено. Ти, који науче да лове, преносе ову своју иску-

ством стечену особину и на своје потомство, и тако мало по мало после неколико генерација, ова особина појављује се као чисто наслеђена особина — као инстинкт.

Онај особити, карактеристични скок ирског коња, који је особину задобио дугим путовањем по баровитим пределима, после неколико генерација појавио се у Енглеској као чисто наслеђена особина.

Прешавши на овај начин све умне особине животиња, још да споменемо неколико карактеристичних особина, које налазимо код гдекојих животиња. Све оне особине, које праве разлику између мушког и женског спола, наћи ћемо и код животиња. Тако мужјаци су обично јачи, окретнији, узбуђенији и храбрији, а женке су на против слабије, мирније и блажије. Осим тога примећено је, да и животиње сањају, покрети и звуци које у сну издају врло често показују преставе њиховог сна. Примећено је, да сањају пси, коњи, мачке, па и птице, све животиње умно развијеније, *Јован Фишер* у Петрограду приметио је, да сањају и корњаче. Опити доказаше, да етар и хлороформ имају исто дејство на животиње као и на човека. Пси које је хлороформирао *Ландрас* дераху се и сањаху. Неки научари доказују, да многе животиње уживају кад се опију и после опијајућих престава обично су живље и веселије; мачке, балдријан и Geucrium marum, налазе особито уживање кад их опијемо. *Брем* прича, да становници северне Африке, најлакше хватају мајмуне кад им најпре даду опијајућа средства.

Многе душевне болести јасно нам доказују сличност човека са животињама. Стање тупоглавости и кретенизма такође налазимо и код животиња, и појави правог лудила са свим су једни и исти, како код човека тако и код животиња. *Ботекс* прича за једног папагаја, који је био на једној убојној лађи, како је после једне жестоке битке полудео и глупо гледајући око себе на сва питања одговарао: бум, бум, бум! Чак и после двадесет година птица је увек страшно дрктајући понављала своју вечну канонаду! Услед раздражености нерва и у духу животиње често се јављају привиђења. Понекад ноћу краве или коњи растрче се као помамни, као да се плаше какве ноћне авети и тада се тешко умирују. Понекад што се догађа да краве као бесне почну лупати и бацакати се ногама и кад им приђемо се свећом, наћи ћемо их ознојене, како целим телом дркћу од великог страха.

Ово неколико примера показују, да се често и у најмањим детаљима и код животиња јављају онакове исте особине као и код људи Осим тога анатоми и физиолози доказаше, да између човека

и животиња не постоји никаква битна разлика ни у строју мозгани у строју нервне системе како у морфолошком тако и у хемиском смислу. И ово је један од јаких доказа у прилог нашег тврђења. Ако се приберу у памети све оне појаве што смо их навели код животиња, па их сравнимо са појавима људи, доћи ће се до истине, да и животиње имају душу. Но ако хоћемо да чинимо ово упоређење, ми се морамо држати природног пута, т. ј. ми морамо највише умне моћи животиња упоредити са умним моћима најнижих људских раса, па ћемо наћи мале разлике. Помислимо колико је удаљен Негар од мајмуна? И кретене зовемо човеком, ма да он стоји на нижем ступњу од многих животиња. У делу од *Бурмајстера* наћи ћемо да Негар опомиње на мајмуна, како својим физичким тако и својим душевним особинама: »бразилијански урођеник у целом свом понашању савршено нам изгледа као и друга животиња, без икаког вишег душевног живота. У свом делу — Essay on the origin of man 1831 — *Хопе* описује урођенике Борнеа и Суматре, који крстаре по прастарим шумама, и изгледају тако, да их у први мах нису у стању разликовати од павијана. Њихно умно и физичко преимућство над животињама тако је незнатно, да се једва приметити може. Они немају ни памтење ни уображење, са свим су неспособни да се сећају прошлости и да мисле на будућност. Осим глади ништа их не квари у њихној апатији. На њима човек не може наћи никаквих других особина, осим лукавства — оне животињске особине — које се мајмунима приписује.

Нека дивљачка племена у Аустралији немају назива ни за најобичније појмове: за животиње, биље, боје итд., нека од ових племена не знају да броје даље од четири. А да су многа људска племена неспособна за свако усавршавање и напредовање, да наведемо речи аустријског мисионара *Морланга*, који се бавио неколико година у Африци, покушавајући да култивише нека дивљачка племена; он вели: „Међу овим дивљацима, мисија нема никаква смисла. Они стоје ниже од разумне животиње.«

Па када сравнимо ове људе са образованим расама јевропским видећемо, да је много већа провала између њи но између ових ниских раса и виших животиња. Па онда камо те велике разлике између човека и животиње? На ком основу више животиње смемо одвајати од ових најнижих раса људских, кад је разлика умна између њих много мања, но између ових најнижих људи и раса културних?

На основу ових података заиста с пуним правом можемо рећи: да између душе животиња и душе човека постоји само квантита-

тивна разлика. И на тај начин ми смо у неколико расправили питање: да ли животиње имају душу. Резултати што их добијамо решењем свег питана, веома су значајни Када о овим важним појавама размислимо, доћи ћемо неизбежно до закључка: да је човек заиста животинског порекла. А ово неизбежно повлачи за собом велике реформе како у психолотији тако и у укупној философији. Ако хоћемо да проучавамо, како ваља, умне појаве човека и њихове законе, који су колико значајни толико веома заплетени, ми морамо отпочети са психологијом животиња. Јер да би могли продрети у она важна и загонетна питања човековог духа пред којима човек застаје, ми морамо сићи у ниже редове животиња, па да најпре испитамо њихне много простије душевне особине, па онда да их сравнимо са вишим особинама човека. То је прави пут ког се треба држати при испитивању закона духа људског. Јер и душа човекова има свој развитак, она се развила потпуно из душе нижих животиња.

Према овој науци о природи душе животиња, мења се човеков уображени положај и он се уверава, да није неко изузеће у природи, да није неки особити узвишени створ, већ да је и он један колут у оном огромном ланцу природних створова; он долази до знања, да његов и физички и умни живот зависи од природних закона, које ваља да у своју корист испита и потчини. И само у том знању и у његовој тежњи за развићем, огледа се његов тријумф и његово преимућство над осталим створовима. Влад. Кaћански.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Железница, са гледишта војеног од М. М. Магдаленића инж. мајора. I. део. Београд 1881. IV. и 108 стр. на 8 ни Прештампано из »Ратника«.

Наставак.)

После набрајаних доказа о потреби предходне студије саме трасе са гледишта војеног, писац прелази и на трасу наше жељезнице, и оцењује, дал је она овако, као што је сад обележена и узакоњена, добра и за наше војене цијели или има каквих погрешака.

Писац вели, да је сада повучен део трасе Београд Раља безусловно погрешан и штетан. Чини му се, да није перпендикуларно (управно) вођен ка граници, него је косо повучена, и с тога је

близу дошла до Саве, да је свакад у рукама и под утицајем непријатеља, те је он може свакад лако зграбити. Држи, да би корисније било, кад би траса ишла од Раље *источном страном Авале.* Сажаљева, што нема при руци података о земљишту овог краја, да подробније обележи, куда би местимице ваљало ову трасу спроводити.

Са питањем о траси жељезнице на пограничном простору стоји у вези и питање о месту, где ће доћи погранична станица, те да буде довољно сигурна од напада непријатељског и да уз то нашој војсци — у случају одбране — корисно послужи тако рећи до последњег магновења.

Пита, да л је умесно обележено место за београдску станицу?

За станицу одређено место „у *Бари*" не одговара — вели писац — ни трговинским потребама, јер је доста удаљено од београдског трговачког центра тиме, што се свакад од станице узбрдице, дакле тешко до саме станице долази; па не одговара ни са војничког гледишта. Нарочито држи, да је део жељезничке пруге од станице до улаза у топчидерску долину као и београдска станица у непосредном дејству непријатељских топовских метака, па с тога би се непријатељ првим кораком својим дочепао тог парчета жељезничке пруге, на нашу штету.

Петнајест страна заузео је писац својим одвојеним мнијењем, које је поднео као члан комисије за одређивање места за београдску станицу. Поред горе споменутих месних, трговачких и војничких незгода, наводи писац у свом одвојеном мнијењу читав низ техничких па и финансиских мана, ако се станица у бари сагради. По његовом мнијењу најзгодније је место за београдску жељезничку станицу око „Споменика", јер је одатде лак приступ за варош, јер нема узбрдице, а мисли уједно, да ће се некада у том правцу варош ширити, те ће тако станица бити ближе варошком средишту. Са војничког гледишта ово је место — вели писац — заклоњено од непријатељске ватре и од изненадног налета, а станица овди смештена, ушла би и у круг могућег утврђења околине Београда, па би на тај начин станица до последњег часа нашој војсци у београдском положају од користи била, док међутим ни једна друга станица, н. пр. топчидерска, не би се могла у случају рата на брзо удесити, да војсци од користи буде у оној мери, као што би велика жељезничка станица требала да буде. По мнијењу писца не би се онда смела траса од »Споменика« водити у топчидерску долину, него уз Мокрилуг, и даље, као што напред споменусмо, источном страном Авале.

За станицу код Врање, као пограничној тачци на југу, жели писац, да буде повучена позади наше вероватне обранбене линије, дакле северно од Врање. Ма да тврди, да ће Врања бити и остати важна полазна тачка за наше кретање у правцу на југозапад и југ, ипак је само једну страну свог списа овом питању посветио.

Још једном враћа се писац на оцену наше трасе, у колико је корисно или погрешно повучена у тој цијели, да се њоме непријатељ не користи више него ми. Испитује, да л је непријатељу олакшано, да своју пругу надовеже на нашу, ма и привремено покварену пругу, коју би непријатељ, разуме се, ма и на брзу руку поправио, да себи довозе ране итд. жељезницом осигура.

Трасу долином Топчидера и око Београда држи да је и са овог гледишта погрешна, јер непријатељ може лако да навеже своју пругу на нашу и да се њоме користи. Ову исту погрешку налази и за трасу око Ниша пошто по усвојеном пројекту прелази код Церовца на леву обалу Мораве и иде све њоме до Суповца, где опет прелази Мораву, да скрене у страну за Ниш. Боље би одговорила траса — вели писац — кад би од Церовца све до Ниша остала на десној обали да пролази дакле у домашају Делиграда, браника према нападачу са југа.

Налази, да је број станица између Сталаћа и Ниша одвећ велики, и требало би их смањити.

Делу жељезничке трасе од Сталаћа до Ниша и Чечине поклонио је писац доста велику пажњу, очито с тога, што има у виду, да су ту три важне тачке: Ниш, Алексинац и Делиград који својим положајем заузимају важну улогу за случај рата, нарочито према југу. То су без сумње намењене савршене тврдиње, којима је писац као инжињерски официр готово сву своју пажњу обратио. Више од педесет страна посвећене су том одељку, који је подељен на 7 чланака. Ту се говори о *војеним захтевима и условима при траси жељезница на просторима, који су у сфери активног дејства посаде тврдиње, о општим цртама о питању сталне одбране жељезнице помрћу фортификација; о војеним условима и захтевима при траси о грађену жељезница у непосредној ватреној сфери тврдиња — у сфери метне даљине оруђа, са којима су им бедеми наоружани*;

о војеним условима и захтевима при траси жељезница на простору у сфери метне даљине тврдиња у опште?

о војеним условима и захтевима за конструкцију правила и грађења жељезница на простору у сфери метне даљине оруђа тврдиња у опште;

неколико речи о станицама жељезничким у тврдињама у опште и ван ових са гледишта војеног; — све чисто научна питања која, ако су дигди и доведена у везу са нашом жељезничком трасом, нису се могла подробније на наше прилике примењивати и критиковати, јер модерних, *савремених тврдињ*а за које писац горња начела набраја, и немамо Природа је истина у неколико обележила та места, али посгрој утврђења на њима остављен је ваља да до могућих ратних прилика. С тога за сада, док нема подигнутих савремених утврђења не може се много о њима ни говорити, па и траса не може се много управљати по нечем, што је тако рећи само замишљено. Свакојако велика је погрешка што нису раније важни положаји крај трасе проучени, на њима утврђења пројектована, па би се онда према томе могла и траса у њиховом домашају правилније повући. А. А.

ИЗ ПОЗОРИШТА

Ко је иоле пажљивије пратио ток нашег позоришта у овом месецу, морао се без сумње забринути за његов трајни опстанак. Никад позориште није мање посећено, а тешко да је икоји месечни репертоар неукуснији био него овај сад. Жалост је било гледати, како је позориште празно и пусто баш и на самим празничним данима, када је пре обично врвио раденички сталеж Изгледало је, као да је нека клонулост овладала како публиком, тако и управом и глумцима. Пуних пет недеља ређале су се на позоришним цедуљама све саме мрвице нашег и иначе мршавог репертоара. За сво то време не видесмо ни један пут наше прваке на бини. По улицама говорило се о неком растројству између управе и неких глумаца; али она, која није иначе лења у писању, није сад нашла за нужно, да нас од своје стране ослободи те неизвесности, нити да нам расветли, шта се у дубинама њеног кулисног лабиринта збива. Није нам намера, да окривљујемо или бранимо личности, тим мање, што смо врло мало посвећени у њихове тајне; али нам је позориште, као мезимче оног великог мученичког кнеза и сувише драго а да би могли и даље равнодушно гледати њено очито опадање. Ми смо у почетку ове сезоне пуни поверења изашли на сусрет садањој управи убеђени, да се часовима одмора користила, да нас изненади чувеним савременим позоришним делима западних писаца. Ми смо се усудили надати, да ће она припремити у српском преводу бесмртна дела Шекспира, Молијера. Шилера, Калдерона и Алфијера,

да нам прекрати дуге зимње вечери вишом душевном и чедном збиљом. Али у место свега тога, управа као да је учинила за доста, што нам је, сходно закону о народном позоришту, изнела два нова комада на бини. Шта ли је управа и да ли је она што мислила кад је примила „Леонида" и „Грађанску смрт" није нам познато. Али ван сваке је сумње, да је она врло мало размислила о укусу наше позоришне публике. Ако се овим комадима хтело, да се упознамо са шаренилом светске литературе, то је промашена цељ; јер је учињен врло несрећан избор. »Леонид« као драма у оваковом облику чини врло мало почасти новој јелинској књижевности и с поуздањем можемо тврдити, да би је и Грци само при великим данима ратног одушевљења могли као горку пилулу за провинцијалне позорнице трпити. У грчкој митологији има личности које пренешене из облака, у које их је уобразиља издигла, у вреву земског живота, губе ону ореолу полубогова, којом их земско биће у екстази замишља. И Леонид спада у ту врсту. За то и самим покушајем, да се он драматизира, писац даје врло неповољну сведоџбу о својој способности. Пренети га пак код нас значи, као што је управа имала прилике уверити се, одбити публику из позоришта, од кога тражи слике из живота, које могу потпуно да наликају оно, што се у души и срцу његовом скривено збива.... Тако је исто и са „Грађанском смрти" ако се овим комадом ишло, да се упознамо са талијанском књижевношћу. Један комад, ма колико он имао лепих и звучних фраза, губи по себи свако право да се назове драмом, ако се креће у границама *новинарских* тенденција. Драма искључује поговарање дневних питања, које оставља стручним листовима. Она се креће у кругу идеалне борбе човека са проблемом вечности, непрозриве васијоне, и са укрштајем непролазних људских пожуда. — Талијанска драма није никад заостала иза драма других културних народа, него је увек ишла у поредо с њима. За то, кад је наше позориште осуђено, да буде културни паразит и да се греје позајмљеним зрацима западне драме, врло је неупутно, да се поред толико других звезда прве величине диже прашина са драматизираних новина, заборављених писаца. У колико би се искрено радовали, кад би на нашој позорници гледали ма коју драму Витора „Алфијера (Саул, Брут, Филип II, Марија Стуарт и т. д) у толико жалимо, што је управа поклонила толико пажње „Грађанској смрти." Да је она у оскудици превода других бољих позоришних комада поклонила већу бригу да подстрекне неке наше млађе талентиране писце на рад; да је н. пр. омилела нашој публици Илијћевог „Вукашина" изученом и сјајном представом и тиме дала

овом писцу сретства и улила му вољу за даље стварање, а друге охрабрила његовим примером, управа би више одговорила својој задаћи, и ми би први били да јој услуге признамо. Али кад се у след међусобне несугласице између управе и глумаца губе из вида прави задатак народног позоришта и изискивања публике, која је материјална подлога његова; кад се не полаже ни толико труда, да се састави и објави као свуда месечни репертоар, онда је знак, да у нашем позоришту овладао хаос, да нема ни добре воље, ни способности, да се злу доскочи. Ми опет понављамо, да нас таково осуђивање не побуђује пристрасност, нити лично расположење, него да је једино тога ради дижемо свој глас, не би ли се одкуд показала помоћ и позориште спасло од коначне пропасти Крајње је време, да се наши глумци ослободе прегршти каматара који им у бесцење откупљују признанице на плату; крајње је време да управа избаци оне подозриве персоне које се позориштем користе, да се боље продаду; крајње је време, да се позоришно особље пробере и на специјално развијање урођених способности покрене. Све је ово унутарњи рад управе и она не сме за то кривити публику. Признајемо истина, да је у последње време због развитка наших политичких странака, скренута у неколико пажња публике са уметности и позорнице; али она је увек готова да се њима врати, ако се са стране њеног укуса примами.

У Септембру 1881 год.

Хајим Давичо.

БИБЛИОГРАФИЈА.

Срећковић, Краљ Вукашин убио цара Уроша. Написао —. Београд, штампарија задруге штампарских раденика 1881. 8-на, стр. 34., 1. л.

Stojanović Mijat, Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Sriemu. Napisao — —. Nagradila «Matica hrvatska» iz saklade grofa Draškovića. — «Vienac» 1881, бр- 16, стр. 256.

С (тојановић). Таса), Наш економски положај. Од — —. Издање «Самоуправе». Београд, штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац) 1881. 16-на; стр. 96

На по се штампано из «Самоуправе».

Стојановић Таса. Свет и човек с гледишта савремене науке. По најбољим писцима саставио — —. I свеска. У Београду. Издање и штампа штампарије код «Св. Саве» Кнез Михаилова улица бр. 4. 1881. 8-на; стр- XVI, 178.

Страшни стрелац. Приповетка С. Гошчинског. Превод с пољскогога. «Јавор» 1881., бр. 22. стр. 704. — Чини 14 св. «Народне библиотеке» Браће Јовановића.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА.

X.

Двоји преговори. — Наши одношаји са Атинском хетеријом. — Борба на Криту. — Преговори између Француске и Русије о судбини Крита, начелу немешања, српским градовима, проширењу краљевине Грчке и о реформама у Турској. — Положај других великих сила према догађајима на Истоку. — Даљи развитак борбе на Криту; исход и резултат устанка.

Уз преговоре о градовима текли су донекле паралелно и наши одношаји са Грцима, а на име са патриотима грчким, пошто је Атинска влада сваки додир са Србијом избегавала. И једни и други преговори били су мени поверени. Одмах на први поглед пада у очи контрадикција, која лежаше у овим двојаким одношајима: онамо преговори, којима је смер, да се мир на трајним основима обезбеди, овамо опет одношаји, који теже, да нас путем неправилним увуку у војену акцију. Положај беше колико тежак, толико немио.

Пошто је сасвим природно било, да се нису могли, у исти мах, водити преговори и о рату и о миру, то се први од ова два правца морао према другоме да повије; морао је да се напусти, докле се не дође до извесности на другоме путу, који је био усвојен

Грчка влада помогла нам је изићи из овог положаја, не приставши на званичан уговор са Србијом; хетеристе, напротив, очекиваху с нестрпљењем мој повратак у

Цариград, да чују коначну одлуку владе српске. С тога је и био један од првих послова мојих, да их са овом упознам.

29. октобра предао сам ја Порти акат кнежев о градовима, а после два дана одговорим Кумундуру писмом, које је гласило:

«Цариград, 1. новем. 1866.

«Поштовани пријатељу,

«Мој одлазак у Београд спречио ме је до сада, да одговорим на писмо, којим сте ме ви почаствовали 18. Септембра о. г. (в. чл. VIII.). Ја сам желео да у повратку своме сврати у Атину, но карантин, који у вас постоји против свега, што долази од Тријеста, није ми допустио, да извршим ову намеру, која би ми прибавила задовољство, да с вама као и с нашим другим пријатељима претресем у појединостима питање, које нас занима.

«Ми смо испитивали разлоге изложене у вашем писму са свом оном пажњом, коју они заслужују; но што више проучавамо ситуацију, средства радње која стоје на расположењу хришћанског племена, као и услове, под којима бисмо имали да уђемо у одлучну борбу, то мање можемо да напустимо наше назоре, који нам заповеднички налажу *правилан и зрело промишљен* пут. Снага је турска, заиста, као што велите, недовољна, а њена невоља финансијска велика но ова је оскудица само односна (релативна). Устреба ли угушити покрете делимичне, усамљене и лишене свакога јединства у радњи, за то ће снага отоманске владе бити више но довољна, а њена ће благајна наћи изворâ па макар и о трошку онога истог хришћанског племена, коме би она имала да савлађује усамљене покрете. Чете, које би предводили *непризнати* (non avoués) команданти, не би могле повући за нама хришћанска племена, ни обезбедити нашој ствари *начело немешања*; јер би неправилна и највећим дêлом случају

остављена акција била далеко од тога, да охрабри оне, који би били бојажљива карактера, и мало кадра, да докаже Европи виталност хришћанског племена а немоћ Турске Ова би се немоћ тек онда почела да открива, кад би Порта имала да се бори против здружене снаге два главна племена, грчког и српског којом би управљала власт призната, оснажена оним ауктоританом, који је потребан *да подјемчи ред и брзину радње.* Овакав начин поступања не би прошао, а да не улије цивилизованим народима за нас симпатије, а њихове кабинете да нагна на праведну оцену наше свете ствари.

„Ми примамо без резерве уверења, која нам ви дајете односно утицаја, што га имају главари партајâ; вероваћемо, да они располажу свима оним средствима, које има краљевско-грчка влада; но сва ова средства неће бити успешна; користи напред поменуте, а навластито повољан ефекат у Европи не може нам се обезбедити другачије, до потпуним споразумом двеју владâ. За мене нема ни мало сумње, да би нам такав споразум осигурао не само суделовање свију народа, што стењу данас под турским јармом, но и суделовање других хришћанских влада, што их има у турској царевини. Наш успех у унутрашњости био би, на тај начин, скоро известан, а радња дипломатије, ако би се појавила, не би никако могла бити противу нас управљена.

«Ја узимам слободу, да обратим свуколику пажњу вашу на ове разлоге. Ладноћа, коју Критски покрет налази у Европи, налаже нам дужност, да се међусобно објаснимо и да се саслушамо; она не треба да нам допусти да са предајемо самообманама. Наш је спас у нашем потпуном јединству. А пре него што дођемо до овог споразума, станимо на пут овим делимичним покретима, који као да се спремају у Турској по грчким крајевима; причувајмо ону драгоцену крв, која се не само

у залуд пролива, но готово као да хоће да обелодани, у очима Европе, виталност Турске.

„А како је прерани покрет Критски у пуноме јеку, ми разумемо, да се он не може зауставити; напротив, остављен сам себи, овај храбри народ могао би подлећи надмоћној сили, која се креће да га сатре. Ми дакле можемо вам само честитати за оне напоре, којима ви помажете Криту, да се одупире. И ми, са своје стране, учинили смо корак један, који је у стању да олакша вашу мисију, корак, коме значај и важност било би излишно овде да објашњавам. Шта више, ако би се неке евентуалности појавиле, пре него што закључимо уговор, који ми предлажемо, ми ћемо, сажаљевајући ове евентуалности, и не видећи у њима ни каква јемства за успех, опет одговорити, у неколико, на ваш позив, а то једино у цели, да вам дамо и позитивних доказа о нашим братским расположењима. Г. капетан Ивановић, који ће имати част да вам преда ово писмо, има налог, да вам ближе обележи меру и форму, у којима би нам било могуће, да принесемо олакшању вашег положаја у приликама, о којима је реч; а међу тим ћемо вазда очекивати, да *формалан споразум* постави наше владе у стање, како ће оне, са свом својом тежином, ући у борбу, те нашој заједничкој ствари донети једини услов успеха.

„Драго ми је надати се, да ћете ви, оцењујући деликатну природу овог саопштења, сматрати га као сасвим поверљиво, и тако ми допустити, да га препоручим вашој дискрецији, и да вас замолим, да ми вашу одлуку доставите до знања.

„Међутим, допустите ми, поштовани пријатељу, да вас замолим, да примите израз мојих братских осећања, као и уверење мога најодличнијег поштовања.[1]

J. Ристић.

[1] Одговор овај имао је однети капетан Љуб. Ивановић до Крфа, где му је на сусрет изишао један повереник хетеријски ради ближег усменог

Грчка влада, која је била потпуно посвећена у моје одношаје са Атинском хетеријом, није смела, ни после овога акта, да промени свој правац, ни да уђе са Србијом у званичне одношаје. Њено ћутање ослободило је Србију од свију обзира, који би јој могли сметати у преговорима, које вођасмо у Цариграду.

Ми бисмо сад могли оставити Критски покрет, па се вратити своме градском питању, кад не би оно са догађајима у Турској и даље везано остало. Навластито је дипломатија држала ова два питања, Критско и Српско, у неразлучној вези, докле год Порта није једно од њих са дневнога реда мудро скинула. Морамо дакле још једном да бацимо летимице поглед на Критске догађаје а у свези са њима, и на акцију европске дипломатије.

Хетерија, на челу које стајаше Кумундурос, не нашавши у моме одговору земљишта за заједницу, продужи да руководи устанак Критски, без обзира на наше разлоге, које је време потпуно оправдало. Виши официри из краљевине узму покрет у своје руке. Коронео прими команду у округу Кандијском, Византије у Ретимском, а Зимбракаки у Сидонијском.

Испрекрштано планинама, покривено густом шумом, испресецано дубоким теснацима, Критско острво тако је удесно за четничко ратовање, као ретко која друга земља. У најстарија времена, Крићани су се успешно одупирали свима завојевачима, који су нападали на незави-

објашњења. Но Ивановић не заустави се у Крфу, по свој прилици, што није хтео да се подвргне карантину, и ако је имао налог да и то, у интересу ствари, учини. Он продужи свој пут до Трнјеста, где такође udари на карантин, у коме остане пет дана, а затим преко Беча однесе писмо собом у Београд. Ствар се закасни за двајестину дана, а то је у оним приликама буре и опасности за Грке много значило. Ја отправим у Атину други препис писма, али овај необјашњиви поступак од стране једног у ствари потпуно посвећеног официра да повода, да Грци посумњају у искреност наших намера, у толико више, што су са његовим изостанком изостала и усмена објашњења, која су другу не мање важну половину саопштења у себи садржавала. Требало је и времена и посла, да се изглади утисак овог немилог догађаја.

сност њиховог острва, а доцније они су свагда били први, који су давали знак устанку, а свагда последњи да оружје положе. Тако је било г. 1770., 1821., 1841, и 1858.; па и 1866. они дају народној ствари најоданије и најнеустрашивије борце.

После уводне промењиве борбе, устаници се поделе на мање дѐлове, у намери да нападају и узнемиравају непријатеља, избегавајући озбиљније сукобе до пролећа. Зимбракаки заузме, у тој цели, тврд положај у највишим планинама Сфакијским (2400м.), Турцима неприступан, а подесан и земљиштем и својим очврслим брђанима, да буде основа четничким испадима на непријатеља. Грци су били пуни поуздања, да у овим размерима, могаху продужити борбу не само до пролећа но докле год хоће. Извештаји консулски потврђиваху ово самопоуздање грчко, јављајући, да оружје неће умирити острво, но да то може учинити само глад и зима. Порта опет, увиђајући и сама ово стање ствари, нуђаше устаницима амнестију, а онима, који се не би могли искрено покорити, беше готова да отвори какво пристаниште, те да се могу са острва слободно иселити. Но све јој беше узалуд.

Патриоти грчки у краљевини чињаху своју дужност; пароброди њихови ношаху на острво храну и муницију. Стари поморци, они зачуђаваху свет својим мрнарским лукавством. Нарочито беше изишао на глас грчки пароброд „*Панхеленион*", који је пркосио блокади турској, пролазећи кроз бродове сјајне и скупоцене флоте турске, као што је наш Хајдук-Вељко кроз буљуке турских атлија и токалија пролетао. Кад «Панхеленион» пође из Сире (пристаништа грчког), турски консул извештава команданте царске флоте, да је он „*жут*", а кад овај поред флоте прође *црн*, она га пропушта, очекујући, да дође «*жут*» пароброд грчки. Обичан реморкер, снабдевен са неколико малих топова, „Панхеленион" се упушта и у борбу са царском флотом. Опажен једном, он се нађе скоро на

ударцу једне фрегате, која га је вијала; у место да убрзи бегство, он се стави у бојни положај и отвори ватру. Фрегата турска почне правити нападне маневре. но докле су се Турци, у својој тромости, спремали, да грчки пароброд провале, дотле се овај сретно измакне и товар свој Крићанима на обалу избаци.

Хтели смо овим примерима да изнесемо на видело, колику су неспособност показивали Турци на мору. Извештаји о овим појавима, у свези са гласом, да је Коронео намамљивао Турке у опасне положаје, и четничком хитрином на стотине сатирао их, поражавали су цариградске власнике. У савету Портином почну министри један на другога претурати кривицу, као што често у приликама недаће и на другим местима бива. Али-паши пребацивало се, што није дао, да се прекину односаји са краљевином Грчком; овај опет са своје стране, кривио је министра марине, што један једини пароброд грчки пркоси целој флоти турској, одржавајући храном и муницијом устанак на Криту. Али-паша је не без основа доказивао, да успеси «Панхелениона" говоре пре у прилог његове политике, којом се он противио, да се у што озбиљније загази. Капудан-паша скидао је кривицу са себе, па је претурао на министра војеног, што острво није умирено, а овај опет на Гиритлију, који, као одсутан, остао је, наравно, крив.

Уз нова војена поткрепљења, што бише послата на Крит, буде оправљен у потеру за грчком гусарицом брзи пароброд „*Талија*", који за сахат прелази 18 миља. Но ни ове нове мере турске нису ни мало биле кадре да обрну стање ствари у корист Портину. Много већу бригу задаваше Крићанима судбина њихове нејачи.

Турци и Египћани, огорчени ударима, које су подносили од храбрих Крићана, светили су се њиховој чељади, клали су им жене и децу, и претварали у прах и пепео сва места, до којих су могли допрети. Ове несрећне

жртве, остављене беснилу турске војске, изложене глади и зими, а лишене свакога имања, бегале су на обале морске, вребајући бродове, који би их могли избавити. Крићани су се у то име обраћали и силама, не тражећи за себе ништа, јер се бејаху одлучили да помру или да победе. Овај глас беде и вапаја остао би, ако не за свагда, а оно бар за дуже време, без сваког одзива, да се не нађе један племенит и човечан официр енглески, који узе иницијативу у корист жртава Критских. Капетан Мереј (Murray), командант једног војеног брода, који је крстарио по Архипелу, у договору са енглеским консулом Диксеном, реши се смело, да, на своју одговорност, отпочне избављати Крићанску нејач. Четири стотине душа буде овај пут на његовом броду извезено у Сиру, где их народ прими изјавама неописане радости. Но ово човечно дело не нађе ни мало одобрења у владе енглеске. Капетан Мереј и пуковник Диксен буду строго укорени са формалном забраном, да се даље у тај посао не упуштају.[1]) Но све једно; ствар једном отпочета, сад је већ лакше ишла. Руски адмирал Бутаков пође одмах примером енглеског капетана, јер смотреност, којом руска дипломатија вазда на истоку оперише, не допушташе јој да узме иницијативу, а кад је лед једном већ пробијен био, она се није дала лако зауставити Генерал Игњатијев покушавао је, да склони и своје другове на овакво човечно поступање, но само је у талијанског заступника нашао одзива, а француски се формално противио свакоме сличном предлогу. Руски посланик трудио се да убеди и Порту о потреби, да се пусти нејач са острва, али узалуд, јер је Отоманска влада живела у томе нечовечном рачуну, да ће, сметајући нејачи одлазак са острва, забунити Крићане и ослабити њихов отпор. Ми велимо „*сметајући*”, јер је било заиста случајева, да су бродови

1) Ови укори, потписани лордом Станлејом и адмиралом Пагетом, налазе се у плавој књизи енглеској за 1866.

турски *пуцали* из топова на стада Критских породица у намери, да их на повратак у унутрашњост принуде.

Но Порта није предвидела, да неке и од оних сила, које су је с почетка на отпор храбриле, могу временом променити свој правац. У питањима од европске важности, као што је питање источно, мора се свагда нешто, мора се често много стављати на рачун међусобног попуштања, које европске државе, солидарношћу интересâ на другим тачкама везане, морају једна другој да чине. Како се борба на Криту јаче распали, а Отоманска влада покаже се немоћна да устанак брзо савлада, француски Moniteur почне се одмах мање строго о Крићанима изражавати. Кабинет Тилеријски покаже се најпре мање опор, а после мало по мало придружи се Русији и у самоме спасавању Критске нејачи.

На измаку 1866. отварају се већ између Француске и Русије важни преговори, који и *Српско питање о градовима* у свој круг обухватају. Први траг њихов налази се у једној депеши, где кнез Горчаков напомиње (16. Нов. 1866.) како је Мутије, по нарочитом налогу Наполеоновом, руском посланику, барону Будбергу, чинио предлоге о «*споразуму* (*entente*) *између два кабинета у приликама, које искршавају на Истоку*».

У Петрограду буде примљен овај корак француски са задовољством. Кнез Горчаков одговори Будбергу поменутом депешом овим предусретљивим речма: «Главне основе, које је француски министар спољних послова изнео, уверења, која вам је дао имају у очима нашег узвишеног господара особите важности за то, што истичу из непосредне мисли цара Наполеона, и што је маркиз Мутије по нарочитом налогу Њег. Величанства покренуо ова питања код вашега превасходства. Цар вам препоручује, да употребите прву прилику, па да изразите ова осећања цару француском. У исти мах Њег. Величанство заповеда ми, да вас поставим у стање, како ћете са пот-

пуном искреношћу одговорити на понуде, које вам је учинио г. министар спољњих послова. У то име ви ћете замолити цара Наполеона, да се сети разговорâ, које је наш узвишени господар са њим имао у Стутгарду.[1]) Назори, које му је тада Његово царско Величанство изразило о будућности Истока, нису се променили; његова су начела остала она иста».

Очевидно је, да је кнез Горчаков, овим уводом, смерао на то, да изнесе двоје на видело: прво, да понуда долази од Француске, и друго. да се преговори воде са самим Наполеоном, а не са његовим министром. Прелазећи на појединости, руски канцелар износи два значајна предлога, од којих се први тиче Кандије. Устанак Критски, по њему, заслужује пре свега највећу пажњу европских кабинета. Ако би силе хтеле, да оставе пут крпежа, којим до сада нису ништа друго постигле, но само оптеретиле будућност тегобама садашњости, руски министар налази, да има само један излазак, а то је, *да се Кандија придружи краљевини Грчкој*. Тиме би силе поправиле погрешку, коју су учиниле, што још онда, кад су створиле Грчку краљевину, нису придружиле острво Грчкој; утврдиле би тадашње своје дело, оснажиле у Грчкој монархијско начело и владавину краља Ђорђа. Силе би тиме стишале, бар тренутно, занос Грка за великом идејом, те припомогле да ишчезне један од најближих узрока, из којих ничу сукоби. Нађе ли се пак, да је ова комбинација сувише радикална, онда кнез Горчаков предлаже, *да се од Кандије створи аутономна држава*, која би се везала за Порту вазалством онако, као што према њој стоје Сједињене кнежевине. А и то стање не сматра он другачије, већ као прелаз коначној анексији острва Грчкој краљевини, што мора наступити пре а после.

1) 1860. г.

Још је важнији други предлог рускога канцелара. Ма колико да жели, да се стесни круг догађајâ, опет, мисли он, да се мора предвидети случај, где би, у пркос силама, источно питање добило карактер ширег устанка хришћанских племена. Он то не жели, као ни Француска влада, јер не држи, као ни она, да је Исток зрео, ни Европа приправна за «слично решење». Но у политици људи нису свагда кадри, да управљају догађајима, а има десетак година, како је покрет духова у Европи собом донео да је овакав исход више но вероватан. Да се силе не би нашле изненађене, треба да се договоре. Он мисли, да ни каква хришћанска сила не би имала смелости, да се *материјално* заузме за турско господарство против очајања хришћанских народа. Јавно мишљење свију земаља протестовало би против сличног понашања. Једини пут, који би се могао узети, био би **начело немешања**, које је нашло места у савременој политици, и које је бивало проглашавано и примењивано у питањима, која су не мање интересовала мир и општу равнотежу. Кнез Горчаков изјављује, да је цар његов решен, да се, са своје стране, тога начела држи, ако га и други кабинети буду усвојили.

Ни у француској «жутој књизи», ни међу документима, које је руска влада (1866.) предала јавности, не налазимо ни каквих података о ближем одговору француске владе на ове изјаве кнеза Горчакова. Све што је, у томе погледу, од стране француске владе на јавност допрло, креће се у општим, неодређеним потезима. Шта више, имамо узрока да верујемо, да је француски кабинет крио од других кабинета, да има ма каквих договора са Русијом.

Ми ћемо покушати, да ову празнину, бар у неколико, попунимо.

Француску владу нису могли изненадити назори рускога канцелара, и кад је она ушла са Русијом у дубљу

измену мисли, имала је разлогâ, који су водили своје порекло још од догађајâ на чешком бојишту код Садове. Наполеон је покушавао, да се приближи Русији, али, ако је могуће тајно.

У декембру (1866.) руски посланик Будберг буде позван цару у Компијењ, где је био и Мутије. Дух говора Наполеоновог своди се на то, *да је дипломатија трговина*: једно за друго. Колико би му год Русија осигурала онде, где би он имао интереса, толико би јој он вратио на оној тачци, где би се она интересовала. Цар се у опште показао склонитији за споразум са Русијом но Мутије, који се у ствари Критској још у Цариграду био за Турке ангажовао.

Преговори са Мутијем обухватили су тешњи круг догађајâ у Турској. После дугог затезања француски министар склони се, да препоручи своме посланику у Цариграду, да, на првом састанку, предложи султану аутономију за Критско острво. Посланик би имао да говори султану у име министрово, јер Мутије држаше, као да би султан према њему имао неког особитог поверења; обе силе имале би посебице да раде, јер би њихов заједнички појав могао имати облик завере против целокупности царства турског.

Мутије пристане и на *начело немешања*, но тако, да се оно растегне и на Грчку, Србију, Ц. Гору и Румунију. Будберг не одговори ништа на ову резерву, но за то буде прекорен кнезом Горчаковим, јер искључење ових јединих уређених хришћанских средишта не би значило ништа мање, *но покољ непосредних поданика Портиних*. А кад је доцније Мутије формуловао своје мисли и на писмено, кнез Горчаков попунио је ћутање Будбергово. Но и француски посланик, са своје стране, тражио је опет објашњења о томе, што се у депеши руској од 16 Новембра прешло ћутањем *српско питање*. Канцелар је одговорио, да се Србија обратила непо-

средно Порти, не тражећи ни чије потпоре, пошто се нада, да ће свој посао моћи да изведе непосредним преговорима са Отоманском владом.

Главна тежина француској депеши лежала је у томе, што је Мутије предлагао, да се за ова два главна питања, што тада бејаху на дневном реду, Порта најпре саветује, па ако се тим путем не успе, да се онда силе договоре о мерама, које би предузеле, да своје савете остваре.

Преговори о овим питањима нису остали ограничени само на владе руску и француску. Енглеска и Аустрија буду такође посвећене у ову измену мисли. Станле изјави, да би и Енглеска драговољно прихватила *начело немешања*, ако би га и друге силе усвојиле. Политика немешања била би потпуно по укусу енглеске владе; али говораше Станле „*рђава управа*" у краљевини Грчкој уздржава краљичин кабинет да пристане на анексију Кандије; био би за аутономију, али без пресије, но најпосле једва се решио препоручити Лаенсу, да саветује Порти *само административна побољшања на острву.* Уопште био је Станле ладан према Критској ствари, добивши уверење, да ће Порта бити у стању да савлада устанак. Енглеска изгледаше готова, да призна свршен посао ма на чијој страни. То је начело владало њеном политиком. Тада истина није више дувао ветар од 1854 г. Енглеска није више била турска, као у време Кримскога рата, али још није била ни хришћанска, а још мање грчка.

Много наклонитији показиваше се Станле Србима, но Грцима. C' est parceque les Serbes ont le sabre au côté; toujours la force, toujours le fait! — писаше из Лондона један дипломат тадашњег времена. И заиста, у Декембру био је енглески кабинет већ решен, да саветује Порти попуштање у градском питању. Упутства, која је Станле

спремио за Лаенса, био је тада већ одобрио и Дерби, председник кабинета.

Какав је положај Аустрија заузела у нашем питању имали смо већ прилику (чл. IX.) опширније да говоримо. Према Крићанима показиваше се она не мање наклона, али начелу *немешања беше* одсудно противна. То је био први знак реакције у првом полету Бајстове либералне политике на Истоку. Он сматраше то начело *као подстрекавање хришћана на устанак.* То је било и француско гледиште, у коме га подржаваше посланик француски, онај исти херцег Грамонски, који, као што знамо изражаваше убеђење, да су Аустрија и Турска две трошне зграде једна уз другу прислоњене. Докле је он шапутао на уво Бајсту, да би Аустрија, у случају општег устанка у Турској, била од стране Европе, овлашћена *егзекуцијом*, исповедао је отворено у дипломатским круговима, да се начело немешања не би могло одржати, а да интересоване суседне силе не добију вољу ући свака у своју сферу, Русија у Цариград и Бугарску, а Аустрија у Босну и Херцеговину. Но Стакелберг, овлашћен својом владом, изјављивао је не мање отворено, *да би Русија сматрала улазак Аустрије у Босну и Херцеговину као casus belli*, пошто је сама собом, прогласивши начело немешања, дала најбољи доказ о својој некористољубивости. Улога, коју је у овој прилици играо херцег Грамонски, ако није лична, могла би бацити тавну сенку на политични морал Наполенове владе.

Ако не заборавимо, да смо овде ушли у дубину европске политике, која се почела развијати *после Садове*, ми се морамо питати: шта на све то вели влада нове северне државе Немачке? Докле је Бенедети, француски посланик у Берлину, порицао пред силним министром немачким, да има ма каквих договора између Француске и Русије, и да француска влада ради у Цариграду услед каквих договора са Русијом — руски кабинет држао

је потпуно немачку владу у току својих односаја са Француском. Бисмарк је говорио да неби имао ништа против руско — француског споразума, премда би му претпоставио споразум руско — енглески, јер докле би први само *умеравао* Наполеона, други би га *уздржавао*. Бисмарк не верује у искреност Наполеонову спроћу Русије нити држи да ће он пристати на начело немашања пошто је Исток за Наполеона Белгија и француска Швајцарска. Он му не верује, јер је у последњем рату дошао до искуства, да Наполеон држи готов пројекат уговора у руци кад год озбиљно мисли оно, што ради. Не мање значајно је и поучно, како је тада Бисмарк класификовао интересе европских сила на Истоку. По њему, на првом месту била би интересована Аустрија (не каже за што) на другом Енглеска због Индије, на трећем Русија због својих симпатија за источне хришћане, за тим Француска због својих материјалних интереса, а чак на петом Прајска.

Савети француско-руски који су се односили на Критску аутономију, нису имали успеха. Одзив турски раздражи Наполеона и његовог министра, те овај изјави незадовољство турском посланику, припретивши му, што Порта зна само за *једно* источно питање, а заборавља, да их има *два*: једно за Турску, а друго за Евроу, која ће их знати разликовати.

Отпор Портин припомогне, да се још јаче развију одношаји између Француске и Русије; но то је био за Наполеона само спољни повод. У ствари, он је на Истоку тражио земљишта, са кога би намирио своје интересе на западу. Како му успеси прајски у Аустрији и у Немачкој не даваху мирно спавати, најприроднији савезник била би му — Аустрија. И Мутије заиста и говораше, да не превиђа нужду, да Аустрија опстане, јер се празнина, коју би она оставила, не би имала чиме да испуни, но додаваше да је за Бајста источно питање *Немачка*,

где он има свагда пред очима Прајску, али да Француска не би желела ни чије освете да служи. Но све то беше само изговор; у ствари, Наполеон се немогаше на Аустрију да наслони за то, што оно беше сломљена и сатрвена, па му још за дуго не могаше ни од какве помоћи да буде. Још мање могао је Наполеон рачунати на Енглеску. Тамо је његово несташно понашање ударало на осуду. У поверљивим разговорима Станле је строго критиковао Француску, што преображава војску, изазивајући тиме и друге силе да то исто чине; жалио је, што Наполеон није за себе задржао Мексику те би, тамо ангажован, оставио Европу на миру, а финоће Мутијеве бацао је у дипломатију осамнајестог века. Ни ту, очевидно, не беше савезника за Наполеона; за то се он стане још ближе примицати Русији.

Преговори између Будберга и француске владе беху у Јануару (1867) постали доста живи. Наполеон је желео *да се ставе на артију користи, које би обе стране једна другој могле подјемчити*, а Мутије је формално тражио да му се каже, *где би Русија могла Француској полезна бити*. И ма да је Будберг одбио тај захтев докле се не би, изменом депеша, поље очистило, опет је кнез Горчаков нашао, да је царски посланик далеко отишо, по свој прилици за то, што је француском министру доказивао, како је Француска без савезникâ, а Русија да би се могла и не придружити коалицији, која би се могла против ње образовати, па и друге силе од коалиције уздржавати. Горчаков заповеди Будбергу, да се заустави *засада*. Русија не тражи овим преговорима ни какве користи за себе, но само хоће да обезбеди мир. Није њено да означава користи, које би могла Француској подјемчити као што Мутије захтева, но овај нека сам прецизује своје предлоге. И Мутије и то учини. Таљеран, француски посланик у Петрограду, прими упутства, по којима изјави кнезу Горчакову, да његов цар жели, да

се са Русијом *потпуније* споразуме, како би се мир на Истоку обезбедио. Његов кабинет предлаже ове основе:

1. *Да се Русија држи симпатично према интересима француским на западу*; 2. Да се Крит *сједини* с Грчком, а краљевини да се даду још и природне границе; 3. *Србија да се ослободи турских гарнизона*; и 4. да се Турској подјемчи мир и виталност озбиљним гарантијама моралним и материјалним, а на име да јој се помогне да изиђе из својих забуна финансијских, па да се за свагда затвори источно питање.

Јасно је, да у првој тачци лежи сва тежина францускoг предлога; од ње је зависило, хоће ли се ове две силе споразумети или не. Но Русија је далеко од тога била, да послужи плановима Наполеоновим, улазећи у савез са једним несталним сувереном противу једног вековног, опробаног пријатеља свог. Избегавајући сваку обавезу, кнез Горчаков одговори начином, који очевидно није могао задовољити Наполеона. Он изјави, да Русија није никад ни била *систематично* противна интересима француским на западу; желео би, да му се објасни, у чему би се имале састојати гарантије моралне и материјалне, о којима је реч, и како да се помогне Порти у њеним финансијским невољама. Ако би се ту имало разумети, да јој се подјемчи *зајам*, онда кнез држи да би руски капиталисти претпоставили, да своје капитале уложе у плодније и домаће предузетке. Уопште, приметио је руски канцелар, да су предлози француски двојаког рода: специјални, што се односе на предупређење устанака, и *ове разуме*, и општи, који се тичу јемства, што би се имали дати Порти, и ови су тако неодређено изражени, да би он желео, да се они ближе означе.

Међутим, Горчаков је наложио Игњатијеву, да потпомогне предлог за Грчку и Србију, ако би Буре, франц. посланик у Цариграду, у томе смислу примио налог из Париза. Но Игњатијев одговори (31 Јануара) Горчакову,

да се ствар српских градова може сматрати као решена *сама собом*, па да ту Француска не чини ни какве концесије, и *да уз увећање државе грчке треба да иде упоредо и оснажење елемента словенског*; *онај овим да се у равнотежи држи*. Буре пак прихватао је ладно ове преговоре, јер је био одсудан противник готово непријатељ грчки. Он је био против начела немешања; желео би да се Кандији да стран принц; ако би се Грчкој дао Епир са Тесалијом, да јој се иште добра *накнада*, како да се она исцрпе и осети, што неће да мирује. Буре је и мени говорио, да он није противан споразуму ове две силе; напротив, он држи, да се на Истоку не може ништа свршити без њиховог договора; али му се не допада ова измена мисли. што се састоји из самих фраза, а то му мирише на крв)т. ј. неће је предупредити) (Он држаше, да Порта неће пристати на веће концесије; ако би се натеривала, да уступа покрајине, могла би испод руке наредити покољ хришћанâ, па за то је он предложио својој влади, да пошље једну ескадру у Цариград, те да држи Порту под притиском, а ако би се у провинцијама покољ догађао, да јој изнуђава в. везирска писма за умиривање.

Преговори између Француске и Русије допру и до других силâ; Мутије их изнесе сâм, но, наравно, само у колико се тицаху Истока, а не и „*француских интереса на западу*". Енглеска није пристајала на француске предлоге, јер су јој се чинили да воде к распадању Турске. Аустрија пристајаше, да се, као што већ знамо, Србија ослободи *градова*. Она пристајаше и да се Грчка прошири, но не и на то, да се Турској подјемчи зајам од четири стотине милиона франака, јер толико предлагаше Француска. Међутим, Бајст као да сумњаше о практичности француских предлога, јер је рекао Грамону: „ја вам предложих лек благ и мајушан, а ви претпостављате радикалне лекове те предлажете ампутацију, - али

ви ми не показујете инструмента, којим би се операција извршила". Оцене и одговори Бисмаркови беху и овај пут најзанимљивији. Он држи, да је Мутије са својим предлозима искрен, јер је *„доктринарац"*. Он неће са њим да улази у претрес, јер држи, да ће лек, који он предлаже, само ослабити Турску. Он, у опште, не би имао ништа против тога, ако би Француска хтела да на Истоку вади врело кестење из ватре за Русију, па и саму ватру да наложи, *„јер би то све принело, да се одврати политична струја од немачких послова»*.

Но све ове тегобе, чињаше се, да неће зауставити Мутија. Он се труђаше да убеди британски кабинет,[1]) како «Турска у садашњим условима не може дуго опстати" јер је несаразмера између њених потреба и њених извора врло велика, па да би једини спас за њу био, да усредсреди своју снагу, у место да је растура, и да брижљиво избегава трошити оно мало животне снаге, што јој је остало. Још отворенији био је Мутије према Прајској. Он је са̂м собом говорио њеном посланику Голцу у Паризу, да Турска треба да концентрише средства свога опстанка на тешњем простору, па за то да напусти и Кандију, и Епир и Тесалију; ови крајеви да се придруже краљевини Грчкој; Србији да се да̂ положај сличан ономе, који има Румунија према Порти (!!), а сви други северни крајеви да се оставе под владом турском, јер немају у себи довољно елемената за «self-gouvernement".

План Мутијев смерао је, очевидно, на то, да од Грчке створи потпорну тачку за Турску — на штету Словена̂. То је одмах прозрео бистри Немац Голц, па је и приметио Мутију како сумња, да ће се руски цар хтети придружити политици, која даје све Грцима, а ништа Словенима. Међутим била је већ произвела своје дејство

1 Депеша лорда Стенлеја лорду Каулеју од 13. марта 1867.

депеша генерала Игњатијева, (отправљена у договору са писцем ових успомена), *да треба уз Грке упоредо оснаживати и Словене.* Кнез Горчаков ускорио је одмах (11. фебр.) да дâ и формалног, званичног израза овој резерви, пишући својим посланицима : «Ми ћемо потпомоћи напоре Тиљеријског кабинета у свему, што се тиче земљиштног увећања Грчке и напуштања (évacuation) Београда, али ми тражимо, да се озбиљна и подјемчена унутрашња аутономија обезбеди, у исти мах, и другим хришћанима под владом султановом. Ови двоји преговори не би се могли раздвојити, а да се судбина наших *словенских* једновераца не изложи самовољи Портиној".

Француска и Русија беху се дубоко упустиле у преговоре, кад посред њих паде једна бомба, која их заустави. Отварајући законодавно тело (фебруара 1867.) Наполеон баци једну фразу, која је привидно имала да обзнани слогу између њега и цара Александра у источним пословима, али је у ствари не мало заметала траг правим узроцима и условима ове слоге. Он говораше, да је Русија, «*задахнута помирљивим намерама, вољна, да не одваја на Истоку своју политику од политике француске*". Та је изјава била једва нешто више основана од друге, коју је Наполеон у истој беседи учинио. Он тврђаше свечано, да на истоме пољу влада *савршена слога* (parfait accord) између кабинетâ француског и енглеског, докле, напротив, беше познато, да британска влада не усвајаше ни један предлог француски, који се на Грчку и Кандију односио. Но изјава имала је и своју осетљивију страну; она је Русију до срца увредила. «Ми не можемо, одговори руски канцелар, примити *потчињену улогу, коју нам Француска јавно даје у питању, које се тиче, у првом реду,* **наших народних интересâ**; неподноси нам, да за другим пливамо, па ма ко то био». Сем тога, руски кабинет налажаше, да речи Наполе-

онове могу поколебати хришћанима веру у Русију, јер је француска политика колебљива и променљива у својим осећањима према њима; да могу осмелити Порту на отпор, у место да је умере; шта више да и у самој Русији могу породити сумњу, да царска влада напушта своју народну и традицијоналну политику.

Природно је, да су се у јавној руској штампи, са свију страна, чули гласови неодобравања и протеста противу положаја, који се Русији даје. Иза њих није изостао ни са̂м полузванични *Journ. de St. Petersbourg*, који изјави, и ако у штедљивој форми, коју му налаже његов одношај према влади, да би било детињски претресати коме припада иницијатива; која се сила којој придружила или се од ње одвојила. „За оне, који нису никада остављали пута, на коме имају задовољства данас, да сретну Француску, главно је, да се учини крај невољама, које данас потресају Исток и прете целој Европи".

Дошавши на ову тачку, преговори ударе натраг. Види се да је Наполеону било само до спољног утиска; немачка реч Spiegelfechterei могла би можда најбоље карактерисати његово понашање у овој прилици; но ми ћемо одмах додати, да је то морало наступити тек од онда, кад кнез Горчаков није хтео ући у погодбу, да подјемчи Француској *њене интересе на западу*, интересе које се она није усудила ни да именује, већ се одмах, на први ладан одговор руски, смотрено повукла натраг.

Преговорима не беше се дошло ни до начелног споразума. Француска не беше примила начело немешања, које је Русија предлагала; Русија пристајаше уз Француску на увећање Грчке и оснажење грчког елемента, но тражаше то исто и за словенски живаљ, а највише беху се развукли преговори о главном питању, о побољшању судбине оних хришћана, који би остали под непосредним господарством турским. Докле Француска смераше на поступно распадање турскога царства, коме би се одсе-

цао један по један болестан део; докле Енглеска препоручиваше, да се болесник не узнемирује у својим самртним часовима: Русија доказиваше, да ампутације нису довољне, јер је Турска за 40 последњих година више пута свом радикалном леку подвргавана, па се болест продужава; она је изгубила Србију, Румунију, Грчку, Египат, а тиме јој остале провинције нису оздравиле. Треба учинити крај толиким заблудама, па потражити другог лека. Од 30 год. беше предузела Турска, да смеша све народности, да строгом управном централизацијом збрише све трагове самоуправе општинске и пределне. Русија сад доказиваше, да је та фузија нелогична, неостварива, да је она узрок многим невољама, јер и у политици, као и у хемији, да има телâ, која се могу спојити, а има других, која не могу; има их, која се привлаче, здружују, попуњују, а има их, која се одбијају и руше, и која ће се вечито одбијати и рушити. Цивилизација хришћанска и цивилизација musломанска припадају овој последњој категорији. Једна се противи другој. Докле хришћанин верује, да су сви људи браћа, да треба свога ближњега као себе самог љубити, коран прописује, да треба истребити или потчинити све, који не верују у Мухамеда.

Верујући, да се овако противна начела не могу измирити, Русија је тражила за хришћане *самоуправне установе различне по племену и вери*, *докле* је француска влада изјављивала, да она не прави разлике између народности [1]) па препоручује управна побољшања, уређење јавне наставе, судова, кредитних завода и друге већ пропале покушаје, који се не дају остварити, докле год стоји разлика у положају, цивилизацији и вери између два главна племена, мусломанског и хришћанског.

1. Nous n' établissons pas de distinction entre les nationalités. Nous ne séparons pas dans notre sollicitude les sujets musulmans des populations chrétiennes de l' empire — каже франц. министар спољних послова.

На овим основама састављани су пространи мемоари и с једне и с друге стране. Но на француској страни опажала се све мања озбиљност. У енглеској плавој књизи налази се један документ, који баца праву светлост на понашање француско. Приликом, кад пет великих сила (све осим Енглеске) бејаху учиниле корак код Порте, да јој саветују, да саслуша жеље Крићана, лорд Кауле, енглески посланик у Паризу, писаше својој влади: «Г. Мутије уверава ме, да је он изриком препоручио г. Буре-у, да тако састави своју ноту, како Порта не би била принуђена, да *позитивним начином* одбије савете, који јој се дају. По његовом мишљењу, Порта би могла одговорити, да она већ ради да оствари жеље сила̂ савезница̂, пошто је већ дозвала Критске пуномоћнике, да их саслуша о жељама народним. Г. Мутије даде ми да разумем, *да би се он задовољио оваквим одговором, колико да га узме на знање, и ја имам основа да држим, да би питање за сада на томе и остало*". Предвиђање енглеског посланика испунило се од речи до речи. Изгледало је, да је Буре, предавши своју демонстративну ноту, пружио турскоме министру и састав одговора, који би он имао дати. Порта тако и одговори, и одговор њен задовољи кабинете и Париски и Бечки.

Сад је већ свакоме, који је у преговоре посвећен био, постала јасна политична игра француског кабинета. У место да се стара, како ће да осигура практичне резултате својим корацима, он их баш са̂м собом изиграва; *он удешава своју радњу тако, како она неће моћи успети.*

Упоред са Наполеоном корача Аустрија. Не могавши задобити Русију за своје „*интересе на западу*", он се беше ближе окренуо овој сили, и свој споразум са њом запечатио састанком са Фрањом Јосифом у Салцбургу. За то су се и преговори, које су велике силе од тада водиле о источним пословима расплинули у самим

нотама и мемоарима, који нису имали никаквог, савршено никаквог успеха.

Међутим су догађаји на Криту ишли неспречено својим путем, независно од дипломатске радње. С тога морамо да бацимо на њих још једном кратак поглед, колико да имамо целину пред очима, па да се вратимо своме главном задатку

После неуспеха Мустафа-Гиритли-паше, буде одређен за команданта Критској војсци турској Омер-паша, познати хрватски потурица. Он покуша да баци устанике у планине Сфакијске, да их опколи и истреби, но план му не пође за руком, које због недовољне војске за тако тежак посао, које збот неспособности његових официра. Породице устаничке биле су се, међутим, избавиле помоћу европских бродова, ма да су их турске лађе крстарице сметале, проспљујући убојну ватру на њих. То је устаницима јако олакшало положај, те они Омерпашине колоне разбију и растерају. Ови понављани порази раздраже султана; он хтеде прибећи насилним мерама, но представници Русије, Француске, Италије и Прајске заишту, да се на острво пошље међународна комисија, која би завела управу са потребним гарантијама безседности и благостања. Охрабрена одсуством Енглеске и Аустрије, Порта одбије захтев, али изјави готовост, да у то име, пошље свога пуномоћника. Али-паша, који бејаше, међутим, постао велики везир, реши се, да иде сам на Крит (22. Септ. 1867.)

Он покуша најпре да задобије устаничке вође свима средствима заваравања; разносили су се гласови, да је покушавао и да мучки побије неке од њих, но, колико ми познајемо овога турскога државника, држимо, да је он за такве подлости неспособан био а гласови ти да су само у партајној претераности своје порекло имали. Не дошав' ни до какве погодбе, вел. везир баци одговорност на Омер-пашу, који је опет своје недаће прав-

дао неспособношћу марине и мешањем бирократије у вођене операције. Омер-паша поднесе оставку, а Хусеин-Авни-паша буде постављен за команданта војске и губернатора Критског. Али-паша поврати се (у почетку 1868.) у Цариград, где његово присуство захтеваше одсудно непријатељски положај, који беше Грчка заузела. Хетерије су радиле отворено; добровољачке чете нису престале врвити у Кандију; из свију пристаништа грчких излетали су гусарски бродови, који су, пркосећи флоти Хобарт-паше, смело носили помоћ и храну устаницима. Кумундурос, који је међутим дошао био на владу, куповао је оружја, стављао војску на војену ногу, но не нашав у краља оне заузетости за ствар, коју је сам развијао, поднесе оставку (Декембра 1867.). Но партаја његова, која беше за одсудне мере, а имађаше већину и у народу и у скупштини, опет надвали; дипломатски одношаји беху већ на прагу да се прекину (18. Априла 1868.); али Енглеска и Француска зауставе Грчку у њеном полету, но повратак Кумундуров на власт поврати кризу. Добровољачке чете стану јавно по Атини демонстровати и с развијеним заставама пркосити турском посланику пред самим станом његовог посланства. Министар изјави у Народној Скупштини, *да јавно мишљење тражи, да се Крит сједини с краљевином Грчком.* Порта дигне свога посланика из Атине (20. Нов.), пошље ултимат краљу Ђорђу (29 Нов.), а Хобарт-паша припрети, да ће у сред Сире шчепати грчког гусара „Енозис".

Ултимат турски буде одбачен, и Грчка прегне на отворен рат.

Кад сам ја у своме писму од 1. Нов. 1866. увераво Кумундура о ладноћи, на коју удара Критски покрет у Европи, изгледаше као да га нисам могао убедити; но сад су настали догађаји, који су моје погледе изван сваке сумње изводили. Енглеска, Аустрија и Прајска отворено изађу против Крићана; Француска опет толико стане

потпомагати Турску, да су њени бродови активно припицали у помоћ турској флоти, а француски конзул лично посредовао, да устанички вођ Петраполаки положи оружје. Дипломатија се реши, да спречи рат, који би могао и Европу да запали, У Паризу састане се конференција, у коју је грчки представник био пуштен са консултативним гласом (Јануара 1869.). Крићани, исцрпени дугом а неравном борбом, не могаху више одупрати се масама турске војске, која беше покрила острво. Отпор се свео био још на Сфакију и Апокорону, где су се Петрополаки и Зимбракаки противили, да положе оружје. Ако су Турци својом огромном снагом и напредовали, то није пролазило за њих без великих жртава. Најславнија епизода ове периоде извршила се у манастиру Аркадиону, који су жене Крићанске потпалиле у ваздух у часу, кад је непријатељ прелазио и преко последњег бедема манастирског, преко лешинâ његових храбрих бранилаца, који су дали нову сјајну сведоџбу, да су и данашњи Грци достојни потомци својих славних Термопилских предака.

Тако се свршила ова крвава, скоро тригодишња драма на Криту, која се могла и сретније завршити не само по Крићане, но и по све народе патниче,к а нарочито грчки и словенски, на Истоку, да је преко лета 1866. г. било више увиђавности у владе грчке и на двору Атинском. Но савез са Србијом отурен је несмотрено и непромишљено, а у овој историјској погрешци лежала је клица, која је после тригодишње борбе донела пустош и згаришта Криту, а исцрпеност и понижене Грчкој.

Но ма да је устанак сломљен, судбина Критска била је ипак унеколико поправљена Оне исте поправке, ако не и веће, које је Порта пре борбе, у јулу 1866. (чл. VIII.) Крићанима одрекла, она је за време самог савлађивања устанка (6. Септ. 1867.), морала на острву свечано прогласити. Значајна је црта у новој историји Турске,

обележеној препорађањем хришћанских племена, да је она хришћанску крв свагда скупо плаћала, па и онда, кад је њено оружје победоносно бивало. Била победилац или побеђена, она је скоро свагда морала догађаје да затвара концесијама, пошто се најпре против њих упорно борила.

ОТМАН

I.

На пустари Алијаша
Зелен чадор Беј-Отмана
А над њим се тихо сназша
Азијатска ноћи тамна.
Тија нојца шири крила,
А небројне звезде сјајне
Да би поноћ лепша била,
Ките њене груди тамне.
Свуд тишина, све је мирно
На пустари никог није,
Само ветрић што немирно
Уз чадоре крила вије;
Или тамо у даљини
Чујеш лафа где с' разлеже,
И хрзање коња дивни
Што далеко пред њим беже. —
Такве ноћи Отман љуби
Кад га будног туга мори
У њима се чисто губи
А душа му пламти, гори.
И сад ено будан седи
На шареној тигровини,
Кроз пустаре мрачне гледи
Што се губе у даљини. —
Да л' о благу силном сања? —
И сувише тога има!
Ил' му жеља срце гања
Да се слави бојевимв ?!
Или тамо низ пустаре
Стреми му се жеља сада
У дивније, лепше чаре
Међ зидове Зрне-Града? —
Ту се чудна раскош лије
Међ дворове узорите,
Па лепојке што су тамо
Ко хурије дивне, вите!
Све што има пуста блага
За једну би Отман дао
Колико му беше драга
Већ за себе није знао! —
И Јакуба посла тамо
Нек лепојки поздрав даде,
Нек јој каже, како амо
Трпи Отман веље јаде. —
Па сад будан њега чека
Да му блажи севдах клети,
А кроз поноћ из далека
На коњицу Јакуб лети.
Бесан коњиц хитро јури
Ко са неба звезда сјајна
Све га више Јакуб жури,
Ка чадору Беј-Отмана.

И пред чадор већ је стиго
Са коња га Отман скиде
»Збори да л' си с њоме био
Казуј да л' је где год виде?!«
— Да л' је видех Беј-Отмане
Питај ову поноћ тамну
Да ли гледа звезде сјајне
Да л' пустару види равну! —

И колико занет беја
Са ункаша сантур диже
Лепој моми у песмама
Сву лепоту да наниже
Зазвонише жице јасне
У Отману поглед сева
Од лепоте песме красне,
Коју верни Јакуб пева

Јакуб пева:

„Алах песму мени даде
Да лепоте певам рајске
И лепојке дивне, младе,
Зумбул цвеће, руже мајске.

И ратове убојите
И још лепше што је сада
Оне очи узорите
Удовице Зрне-Града.

Месец, звезде нек се крију
Са небеског плавог зида
Пред пламеном из очију
Што их има Кара-Вида!

Сва Азија што је широм
Не угледа моме таке
Ни Африка са Мисиром
Не имаде моме таке!

Мека свила косе њене
Из очију пак'о греје,
А са усне ђул-румене
Зорица се стидно смеје.

Слабачка је песма моја
Све лепоте да поскида,
Од свега је лепша она,
Удовица Кара-Вида!

Ја бих за њу поклонио
Небројено моје стадо,
Хеј за такав алем мио,
И живот бих дао радо!

X

Стој Јакубе песма твоја
У грудма ми срце згара
Запламтила ј' душа моја
Код толиког дивног чара!
Јест, она је лепа тако
Ко што вели песма твоја
За њом радо и у пак'о
Полетеће душа моја!

»Аллах Ићмет! Беј-Отмане.
Све што рекох ништо није
Пред њом мркну звезде сјајне
Нек се пред њом сунце крије! —
Једаред је видех само
И то једном беше доста,
Да без срца дођем амо —
Сва ми срећа тамо оста!

Кунем та се срећом својом
Да ме љуби кад бих знао
Раст'о бих се с' ћордом мојом
Све бих јунак за њу дао! —
Еј ал' за ман туго моја! —
Она тебе воле само,

Да ће вечно бити твоја
Тако ми је рекла тамо!"
— Онда на пред друже верни
Јошт за ове тамне ноћи
У пустаре Алијаша
Дилбер-Вида мора доћи! —

И ко муње из облака
На коњима лете чили
У пустаре пуне мрака
Давно су се изгубили.

II.

Месец бледи светли тијо
На зидове Зрне-града,
Где је санак крила свијо —
Свуд тишина нема влада! —
Само доле река бруји,
Кара-Види под чардаке
У брујању несташноме
Поткрада јој снове лаке —
Тихо звезде небом сјају
Кара-Вида у њих гледа
Како мило преливају
Прам месеца друга бледа.
Већ две ноћи будна тако
Да ли кога Вида чека?
Што л' погледом стреља лако
На пустаре из далека?
Кога чека, Аллах знаде
И жалосно срце њено
Што но трпи веље јаде.
Као цвеће покошено! ....
Већ сто дана и сто ноћи
Ту се неко момче краде
Под закриљем тамне ноћи
Да јој песмом буди јаде,
О колко је месец пута
Тога тужног момка видо
Под чардаком како тужи:

»Кара-Видо, Кара-Видо!«
И Вида би чула тада
Песму што се њојзи вије,
Ал' на момка из тог града
Погледала никад није.
Она другог жели, чека
Много дана, много ноћи,
Хоће ли јој из далека
Лудој, младој јунак доћи.

Кара-Видо, Кара-Видо
Кажи име тићу томе
Што је пламен ужегао
У веселом срцу твоме!
Кара-Видо, Кара-Видо!
Куд окрећеш лице своје
Ну погледај низ чардаке
Тамо чека драго твоје!
Ал' не гледа Вида тамо,
Већ сантуру звучну тражи
У песми ће она само
Клети севдах да ублажи.
Тужно сантур звуке вије
(Таквог звука нема више!)
А песма се кроз ноћ вије
Ко славујак да уздише
У заносу слатких снова

И не виде Кара-Вида
Сенку једну што се миче
Међ палмама поред зида.
Занесе је песма лепа
Пуна миља, пуна чара.
Слушај само како трепти
У пламен ти срце згара! —

Кара-Вида пева:

Трепере звезде јасне
По ноћи тамној
Расипа зраке красне
Месец блед.
Из даље река лагано бруји
Уз лахор благ
Тиханој ноћи славујак пева
Поздрав драг!
Свуд тихо, санак леће,
Ал' у мом срцу није
Од дерта сан ме неће
Око ми сузе лије.
Аллах ми боле знаде
И можда јоште неко
Што створи ове јаде,
Ал' он је предалеко!
Ко зумбул цвеће
Кад роса на њ'га неће
Вехне ми бело лице!
Ко туга сантур жице,

Песма се диже моја:
Еј што те нема драги
Да љубим уста твоја!

Ту престаде песма лака
Јошт последњи звук се ори
На далеко са чардака
Док се и тај не умори
А под двором — слушај само
Каква с' оно туга вије
Еј ни такве туге више
На овоме свету није!
Отманова песма лака
У одјек се ево диже
Ко лаорић до чардака
Удовици лепој стиже:
»Кара-Видо, Кара-Видо
Немој тајну срца крити
Већ ми кажи лепа Видо
Да ли хоћеш моја бити?«
Све што имам пуста блага
Ја пред ноге бацам твоје
Поврх тога ропче верно
Биће теби срце моје!
Хоћеш бисер сињег мора
Да окитиш груди миле
Ил' кашмирску робу меку
Ил' аџемске танке свиле?
Ја не жалим благо моје
Тек да моја будеш само —
Дај ми Видо срце твоје
Ко ја што сам теби дао!
Као муња плану Вида
На ту песму из ненада
Јер помисли е то пева,
Оно момче из тог града.
Сувише јој мучно беше
Што је залуд вечно моли,

И подиже ибрик воде —
Те Отмана њоме псли! —

Ноћ задрхта, аој јада
Цикну Отман ко звер љута —
Ту помоћи нема сада,
И ко да му спречи пута!
На коња се бесно вину
Па ко холуј већ одлети,
У пустаре кроз тамнину
Што скорије да се свети.
А за њим се кикот чуо
То је подсмеј Видин био
За Отманом тигром љутим
Узастопце што се вио.
Љутит Отман чисто кипи
И песницу граду диже:
»Тешко теби змијо лепа
Гњев Отманов већ те стиже!«
А тог часа с' минарета,

Захори се одозгора,
Мујезина песма света:
„Сабаа зора! Сабаа зора!"

III.

Хо да броји сате чиле
Што за једним други ходи
Две су ноћи пролетиле
Па и трећа ево броди.
А с' чардака Кара-Виде,
Јоште звоне танке жице
Те причају веље јаде
Црнооке удовице
И сад ено будна седи
Нити склапа црне очи
Већ пустаре мрачне гледи,
Хоће ли јој Отман доћи
Залуд пита плаву реку
Да јој бурним шумом каже
Дал' о њејзи Отман сања,
Има л' од ње ишта драже?
Непослушна река бруји
И прескаче мрко стење,
Кроз пустаре ветар хуји
Разносећи речи њене.
Трећа ноћи тако дође
Ал' не тако ведра, тија —
Облаци су њене вође,
С олујом се муња вија!
А кроз поноћ из даљине
Тутњава се страшна диже,
Ко да јуре хорде силне
Ил огњени пак'о стиже! —
Кара-Видо, Кара-Видо!
Да ти знадеш шта те чека,
Испуни се жеља твоја
Иде Отман из далека!
Иде Отман у походе
Ал' освета њега прати
Та због тебе лепа Видо
Град ће цели заплакати. —
Ништ' не хаје Вида за то
Она своје јаде броји
Нити види дивље јато
Што под градским зидом стоји.
Спремна хорда да се бије
Кроз капије јурну сада
Од узвика задрхташе
Бедемови Зрне-Града.
У пламену варош букну
Под небеса ватра стиже
Чисто мислиш пламен љути
Да облаке тамне лиже.
Ту никоме спаса нема
Јер ког ватра не прогута

Тога у гроб мрачни спрема
Мач крвави, стрела љута.
Кроз махале и сокаке
Бесни Јакуб с' хордом јури
С' друге стране Отман страшни
Кара-Види с' четом жури.
Гледала је лепа Вида
Изненадно чудо ово
Па помисли е сад дође
Страшно доба Шејтаново!
Ну послушај шта је ово
Посред уке и олује
Уз „Освета Зрне-Граду"
Она своје име чује!
Ах зар тако да доврши
Да у њине руке дође,
Па бог знаде шта ће после?!....
Кара-Виду језа прође! —
Не, никада! — викну она —
И смрт боље него ово
Да животу моме суди
Страшно јато Шејтаново!
Да је Отман овде само
С' њим бих могла слађе мрети
Ал' овако где си смрти
Теби Вида опет лети!«
У том Отман бесни стиже
У Видине лепе дворе
Колико је срдит био
У трен ока беше горе
И тек да је руком шчепа
Она скочи са чардака
И уздану: „Збогом свете!"
А река јој поста рака.
Зацињен је Отман гледо
Где се бесни вали вију
Да под собом ладним грудма
Удовицу лепу скрију. —
Тужно Отман доле гледа
Нит Јакуба виде сада
Како смерно на колена
Пред Отманом у прах паде.
Нит' је чуо узвик онај:
»Сјајна звездо Алијаша
Десна руко пророкова
Победник је хорда наша!
Ево кључи Зрне-Града
Ти си Калиф овом крају
И потомци деце твоје
Нек се на те угледају!«
Ништа Отман чуо није
Он је само доле гледо
И крвавом руком својом
Гладио је чело бледо.
Па тек кад је са минара
Оџа зору запевао
Из мисли се Отман трже
Па је тужно прошаптао:
„Сва Азија што је широм
Не имаде моме таке
Ни Африка са Мисиром
Не угледа моме таке!«

Драгутин Ј. Илијћ.

ЧЕРЊАЈЕВ

у Србији као војсковођа и политичар.

Пет година ево навршених, од како су у вечност утонули они љути бојеви у низама Моравиним, Дрининим и Тимоковим; пет година од како се је угасила светлост кометзвезде Черњајевљевог заповедништва над српском војском! То његово заповедништво данас је своина повестнице, а као такову право имамо, а богме и и дужност нам је, да је лучом осветлимо, и да је критичним оком проценимо: Коме су, као Черњајеву, срећа и част у део пале, да му буде поверена судба целог српског народа на челу огромног дела његове војске, тај се морао спремити, да ће га позвати повестница неумитна кад тад на одговор за све, што је и како вршио.

Черњајева није везивала заклетва за законе кнежевине Србије, он је из добре воље дошао из белог света и од сродног нам великог руског народа, да нам помогне. Ми не ћемо да питамо, је ли њему основно већ врховно заповедништво над највећом српском војском и са пуномоћијем-у неком виду-неограничене власти драговољно било понуђено, или је он само под тим условом дошао у Србију; ми видимо у дјелу, да је оно заповедништво и ону власт у своје руке узео, и да је ту власт од дана на дан све већма ширио — с тога хоћемо да промотримо: да ли су Черњајевљева својства, дар, знања и моралне способности одиста такве, да је он толиког поверења заслужио; да видимо, није ли у

Черњајеву владало неко самопрецењивање, нека жудња за славом, кад се је он сам за способног сматрао, да прими на се таково бреме и толику неограничену снагу? Обична мушка храброст — та дужност сваког створења у борби за свој и својих опстанак — јошт не оспособљава нас и не упономоћава нас да се сами проглашујемо, да смо дорасли за војсковођу и то у народу и у војсци, које ми нисмо, и који нас до данас познавали нису.

На политичком хоризонту оваке су биле околности с пролећа године 1876: на невесињском пољу пуче прва пушка за ослобођење хришћанства и нађе одјека по свој Херцеговини и Босни, а богме и одјека у срцу сваког Србина, сваког човека, коме су Христова наука и човечанство драгоцење. Борећој се браћи притекоше браћа из Црне горе и Србије листом у помоћ. Ал је Турска велика царевина, а средства усташа су малена. При том беху известне велесиле јавно или кришом на страни Турској.

По Црну гору и Србију као државе беше куцно час, да се званично, државно, свом својом снагом заузму за народ српски у Босни и Херцеговини. Сад или никад.

Иначе изгибоше борци за слободом и за људским правима. Србија и Црна гора учврсте ратни савез, ма да их је велика Русија одвраћала, и претила им, да не ће руку маћи у њину помоћ.

Ал што званична Русија није могла да чини, то је чинио васцели народ руски, то је чинило племенито, у милосрђу неизцрпимо срце цара Александра: руски народ шиљаше своје синове, а цар ослободитељ не ускрати им, да оду из слободне воље у Србију браћи у помоћ.

Међу тим добровољцима видимо ми и народа руског љубимца, ташкендског хероја:

Михаила Глигоријевића Черњајева.

Ми Срби знасмо дојако да је тај херој себи име осветлао са освојењем Ташкента, некадање Тамерланове престонице у малој Азији. Он тада беше у нижем чину руске војске, и колико је познато — то освојење је пошло њему за руком више политичким путем, но простим ратним нападајем и јуришањем, једном речи: Ташкенд је освојен нескобелевски. Даље смо чули, да је Черњајев у пркос лепих награда и отличја у некој опреци стајао са ратним министром руске војске, Миљутином; и да је у последње доба уређивао «Руски мир» новине.

У Србији новоустројена, млада народна војска — васцели српски народ под оружјем, који треба тек у овом рату да дозна и да се учврсти у ратним правилима, у запту и ратним законима.

А ђенерал Черњајев долази нам из руске војске у којој је дисциплина узорна; Черњајев носи у себи мерило руске дисциплине и послушности. Ал што ће на вази средства и мете од замашности бити, — он ступа у српску војску са руским појмовима о шиљању војске и људства у бој, о полагању жртава на олтар отачаства по руским назорима, где иза војске руске стоји народ од деведесет милиона душа. Шта је Русији, шта је њеном војводи да би постигао мету прелазка Балкана, да жртвује 40.000 војника? У Србији, где је из народа од мало више од милиона све за оружје способно већ под оружјем, тиче се сваког појединог борца где може да буде, заклањати, штедити, јер нема — ако тисућама у једној битци изгину, ризнице, из које би накнаду вадили.

Противник напротив броји преко 30 милиона себи одани фанатиках религиозних, јер је Турчину сваки рат безусловно религиозни рат.

Српском официру је живот сваког појединог свог потчињеног — аманет, којег ће он онде, где није крајна потреба -- заклањати, чувати, штедити за одсудне тренутке. Та убеђења већ садржавају у себи услов љубави

официра спрам свог подчињеног. — Еда ли је Черњајев искре само љубави имао спрам српског војника, има ћемо прилике да видимо — о чувању живота појединих не ћемо ни да спомињемо — јер су у њему као што рекосмо, други појмови навика.

Искрено да исповедамо, ми као стари ратник, који је у стајаћој војсци оседео — ми би се јако предомислили примити војсковођу једног из стране војске, који стоји у опреци, у неком трењу са својим старешином, ратним министром. Онај, који не уме да се повинује свом старешини, свом војном министру, како ће се тај повиновати у Србији државним и ратним законима, и узакоњеним навикама и обичајима народним? Ко не уме да слуша, тај неће никад знати ни да заповеда. Ово је прастара пословица.

Данас, кад видимо како је славно војевала руска војска у Балкану, и како је уродило Миљутиново дјело устројства сјајним успехом, не можемо ли пуним правом рећи, да је у оној распри са војним министром право било на овога страни? Черњајев не беше дојако опробан ни у мирно доба при маневру на челу војске од неколико тисућ људи, а камо ли у рату — а сад ступа једним скоком на чело војске од 80.000 војника у одсудном по Србију рату. Велика је то заиста смелост била од Черњајева!

У оном тренућу, кад је Черњајев примио из влада очеве руке заповедништво над знатним делом српске војске, у том тренућу је он постао Србином, или бар треба да је постао срцем и душом, јер су средства, с којима он хоће да слави своје победе, и да увелича своје име у историји—та су срества српске мишице и српска мука србског народа. Његовој су управи поверени „на милост и немилост» синови народа српског. Он им је у дотичном делу војске — и отац и мајка, и брат и судија. Да ли се је Черњајев у свакој прилици безпристрастан судија и

отац показао, и да ли је једнаком мером мерио он казни и отличија? —

Пре свега војвода треба да је познавач људске нарави, људских карактера; он треба да види сваком свом подчињеном у срце. Черњајев тек што је примио команду, прво му беше, да одпушта, онако на пет на девет, Србина бригадира од његове команде и да бригаду да другом. Зар их је бригадира Србија имала тако на размет? Зар је врховни заповедник за три дана свог бављења у српској војсци већ тако оштро умео да провиди способности или неспособности појединих бригадира? И тај одпуст би онако на сумце извршен — по сили свог ликторског снопља — без судске истраге, и без салушања осуђеног.

У васцелој српској војсци не нађе Черњајев способног ђенераштабног официра, већ даде управу ђенералштабне службе — то најглавније место — господину Бекеру. Баш то је место требало да заузме рођен Србин и дојакошњи члан српске војске, који ће природни посредник бити између главнокомандујућег и војске, и који ће заповедника упознати са правилима, законима, и навикама и стројем у тој српској њему непознатој војсци; који при том и познаје ратно земљиште Србије од једнога краја на други. Ко је тај Бекер, коме беше удељена ђенералштабна управа? Еда ли бар Бекер знадијаше срж и особености наше војске у целини? Којих нрави, које прошлости беше тај управитељ ђенералног штаба, тај заступник главнокомандујућег? На северној падини Рујевице једног дана сретне војвода Черњајев са својом пратњом јато оружаних у народном сеоском оделу обучених људи који долажаху са Пруговца: по свој прилици би ће ратници, који беху турским нападајем у густој шуми разтурени и одвојени од своје чете, и сад је траже. Војвода нареди, да их момци из његове пратње — као бегунце из убојне линије — изшибају. Та заповест буде с места

и тако ревносно извршена, да од оног јата ни један не оста жив. Лежаше у гомили наслагани. Од куд знаше Черњајев тако извесно, да су то баш бегунци са бојишта? Зар не бива такво разпрштање појединих четица и у најхрабријој војсци — у којој влада гвоздена дисциплина? Веле, да је при том догађају горких суза пролио. Нити повратише те његова сузе мртве, нити могоше спрати то грозно дело са његове неправде. Зар војвода није знао српске законе, по којима су батине и шиба у Србији — као по човека и грађана поругљиви — укинути? Зар није знао Бекер законе?*) Зар не знадијаше војвода, да се не могу, не смеју људи без судске истраге шибати или поубијати као да су скотина?

Стеван Велимировић, мајор у ђенералном штабу српске војске, познат и љубљен као честит официр — буде Черњајевљевом напраситости у таком степену увређен, и у присуству многих изобличен, да је ту жегу стида и срамоте само мислио да може угасити у таласима Моравиним.

Черњајев сам плануоје до безумља. на оно писманце, у којем му министар пребацује, да не држи запт међу руским добровољцима; он се потреса до занешености, ако му ко што непријатно рекне, — он за се узима право да буде осетљив и да има нежно частољубље, а он сам другог не милице, и грозним начином вређа јавно у тој мери, да увређени предпостављају смрт даљем животу!

Српског официра одгони војводово понашање у смрт, а за оног руског официра он не имаде укорне речи што га изасла су двадест батаљона, да удара на Турке са чела, почем им већ стоји Хорватовић иза леђа и са бока и који несретник заста на полак пута не могавши се више од пијанства на коњу да држи, и тако не само што је остала данашња мета јалова, но Хорватовићева војска

*) Бекер у то време не беше више шеф штаба Уред.

дође тим у опасност, да сва буде или смлављена или заробљена.

Зар Черњајев није познавао злу навику и страст оног руског официра, коме даје војску од двадесет батаљона и тако огромни, судбоносни задатак? Међер тако слабо познаје он своје људе? Има случајева, где он руске официре хвали и награђује авансовањем и колајнама, који су баш мало час на белом дану напустили своје место у бојној линији.

Оволико о Черњајеву као оцу и судији.

Најљућа битка на Књажевцу бесни, Хорватовић добивши Черњајвљеву депешу, да полази од Алексинца противнику за леђа и Књажевцу у помоћ, одапире се из петних жила да то велеважно стратешко место Србије од пропасти сачува, — још једаред срзне рсом, — тутањ топова чује Чрњајев на путу свом и у место да се пожури, он држи одмор и поче ћевап и наслађава се њиме као у најмирнијем добу. На Шиљеговцу бесни битка — војвода има каде, и осећа искање, да обједује. Иначе, који заповедник љуби своју војску — ми ово говоримо из искуства, том стегне раздрага битке гр'оце, те не би никад у стању био да прогута залогај, а камо ли да би и замислио жељу да руча, док му се војска кол.е са непријатељем.

Који војвода ипак ту ладнокрвност има, тај нема искре љубави ка својој војсци. А богме и она, кад дозна неће имати спрам њега.

Черњајев није познавао људске карактере — о том он не имаде ни појма. Прво му беше управитељ ђенералног штаба Бекер, за то место неспособан ради своје прошлости, дође за њим Комаров, уредник „руског мира" неспособан за то сјајно место због свог незнања, своје нетачности, своје плиткоће у ратним назорима. Ко хоће доказа овај изреци нашој, тај нек чита онај телеграм, што Комаров шаље са Суновца Черњајеву: „Прегледао

сам турски положај. Турци су у логорима. У Нишу нема више од 2-3000, они се могу лако обићи." Који војвода такав рапорт прима за готов новац од свога шефа ђенералног штаба и не отпушта га с места од дужности. тај војвода тврди и сам да не разуме боље.

Сад да пропратимо хронолошки Черњајевљево ратовање

Черњајев беше на неколико месеци пре објаве рата позван, да промотри српску војску у свима слојевима и спремама и да рекне пресуду: да ли је војска способна за рат или не? он је казао, да је способна. Да ли је то било убеђење његово? Искрено да кажемо, да смо ми били питани, и ми бисмо били рекли, да је способна, али би савестно назначили недостатке, који би се дали за два месеца војског рада код таког ратоборног и бистрог народа поправити. Ми видесмо кашње, како стари Трифунац свој батаљон у очи глед Турцима на Морави за само месец дана извежба, да је потпуно одговарао задатцима ратне чете.

Основни операциони план (предпостављамо, да је Черњајев саучествовао у склапању тога) у целом саставу имао би само онда смисла, да је српска војска била бројно пет пута јача, но што је била с пролећа 1876. Први наполеон био је јамачно недостижим ратни гениус, и имао је свагда више стотина тисућ војске, па никад није полазио на свима тачкама у исти ма у офанзиву: кад је нападао на Италију, стајаше му војска у Шпанији у дефанзиви исто тако кад би пошао преко Рајне на Германију.

Српска војска је у истом тренућу на пет места ступила у офензиву: На Дрини, на Јавору, код Суповца, на Бабиној глави и на Тимоку. То се зове растројавање своје снаге, влада српска мора да је већ при објави рата познавала расположења суседне Аустро-Угарске односно Босне. Онда није имала места офанзива преко Дрине на Бељину. Тим би заштеђено било бројем 20000 војске и

она деморализујућа појава, да се војсци труби „назад" усред јуришем освојене Бељине. Чиста обрана на Дрини на Тимоку, на Бабиној глави и код Суповца у јако утврђеним позицијама, а само и једино на Јавору офанзива на Суводо и Сјеницу, на састанак са Црногорском војском, да се браћа виде и понова братиме, и од овуд по утврђењу Сувогдола споразумна и заједничка офанзива на Новипазар. — Тим начином, са огромном надмоћношћу, ударање на поједине турске станове и њино распудење. Па кад је Суводо, Сјеница, Новипазар у нашим рукама, онда Митровица и они планински висови између Ситнице и Лаба са Самодрешким ланцом. Па онда спуштање у лесковачко поље те сложни нападај са свију страна на Ниш, и тиме час за офанзиву са Суповца и Бабине главе. На Видин и путем са Бабине главе на Пирот није српска војска ништа имала посла, докле није руска војска посела сву Бугарску, или докле не стоји српско-црногорска војска с југозападне стране испред Ниша.

За ту офанзиву на Јавору и поред Ибра војска од 50.000 свачим снабдевена и опремна — 20.000 код Карановца или Крушевца стратешка застава (резерва) а оно друго подељено по утврђеним позицијама. Она офанзива на Бабиној глави канда је основана била на предпоставци устанка бугарског народа. А зар се сме оснивати операција војске на такве маштине! Ми видесмо, како је тај покушај јадно прошао, па и онај на Извору, па на Мрамору и коначно на Бељини.

Као што рекосмо у предпоставци, да је Черњајев био саучесник, ако не главна чињеница при саставу операционог плана, хоћемо сад коју да прозборимо о нападају на Мрамор:

Павле Ђорђевић имађаше са својом колоном од Алексинца на цариградском путу да демонструје спрам Ниша, како би пажњу главне нишке војске на се привукао, и предупредио, да противник шаље Мрамору по-

моћ. Онда је требао тај ратни стуб 2-3 часа пре главне колоне на Суповцу да започне бој, а не кашње, како би Турци тамо путем у Алексинац похитали и Мрамор без подпоре оставили

Главна војска код Суповца удара са запада на мраморски мостобран, и узима при том у рачун саучешће и суделовање једне колоне, на коју рачунати нема никојег разлога. А то је колона Бучевића. Ова прелази у исти час границу и руши караулу као и главна на Суповцу. Ал главна војска има правим путем до мрамора без никоје препоне-12 километара, дакле до 2 ½ часа хода. Колона Бучевића има

од Вукање па до Прокупља планинске путање-25 километ.. 6-7 часова

од Прокупља до мрамора

17 километ.	4 часа
42 километ.	11 часова

На том путу има та колона најпре да савлада нападајем и јуришем утврђено Прокупље.

Ми не појмимо оне, који су могли онако детињасто невини да буду, те да изгледају жудним оком са висова код Сечанице: да ли се указује Бучевићева војска и који овој у грех после уписаше што није стајала у 7 часова у јутру у позицији Брест-Божина на реци Мерашини.

Међер је био основни план офанзиве на Мрамор савршено неуместан. Наши беху особитом храброшћу заузели планинску косу на Бабиној глави. Ту заповеда главом Черњајев. И чини нам се, да сад не зна главнокомандујући право, камо даље да пође: да ли на Пирот, да ли на Белу-паланку.

Тако се не праве операциони планови. — Кад је врх планински у нашим рукама, онда ту оставити 5000 војске у јако утврђеној позицији — њојзи других 5000 као застава (резерва) код Књажевца — а оно све друго преко Крушевца на Јавор — јер пре свега мора се Сје-

ница и Суводо заузети свом снагом, и од туд Новипазар што пре освојити

Оклевање и дуго бављење у једном стану са великом војском — води порази.

На Извору је опет Чарњајев главом заповедао битку. Наполеон први сам је признао, кад је као конзул још ударао у Сирији на утврђене турске позиције, да су Турци први јунаци у обрани шанчева. Ми на Извору видимо Черњајева, где хоће да јуриши на дивно положену и утврђену позицију коју турски низам брани, и то са млађаном народном војском. И узмимо, да нам је за руком пошло, да освојимо ту позицију, зар ће Видин код својих топова трпети на висовима изворским противникове таборе, којима иза леђа лежи низа тимочка? — Неосновани, несмислени покушаји на Извор привукоше за собом наш губитак Зајечара И да беше Осман паша у истој мери офанзивна нарав, као што је била пасивна јуначка — он оде са ајдук вељковачком четом без икаквих препона и освану једног дана на врачару.

Српска народна војска показала је, да је у утврђеној позицији, у брањењу шанчева честита, и да непопушта турској. — Камо срећа да се зајечарска војска није мицала с места, већ да се је чисто бранила у својој утврђеној позицији Леновац-Зајечар-Рготина, — те би тиме она била ободравана и њен морал би се узвисио — те би то под онако способним заповедником била узор војска. Овако ју је покушај на Извор упропастио да није више као јединица могла дићи главе.

Већ из првих бојева видело се, да не постоји између појединих главних ратних стубова српске војске нужне свезе, и да нема јединства у заповедништву. Душе вала, Черњајев је грамзио за тим јединством ал у његовој руци. Хвала Богу, те није до тога дошло. Он, Черњајев је створен, да постојеће расвтара и раздваја, а не да сједини.

Он поста 26. Јуна 1876. главнокомандујући Моравске војске.

У главној операционој писарници канда никад ни је се водио рачун о движењу противниковом. — Ејуб паша у велико се је био дигао са огромном војском са Ниша на Грамаду и Бабину главу, а Черњајев не зна о том ништа. Почем је Турчин огромним надмоћјем нами преотео Бабину главу, онда није требао више Хорватовић да заузима позицију на Пандиралу и Грамади. На Тресибаби је требала његова војска узети позицију и утврдити се честито на Тијовачком пољу и код Понора.

Али по свој прилици је Хорватовић рачунао сваког часа на подпору Черњајевљеву и то с пуним разлогом, па за то га ми видимо само стопу по стопу српске земље до Књажевца да брани — против три пут надмоћног противника — згодном приликом чак и сам у офанзиву прелазећи.

Турци потиснуше Хорватовића, он се једнако бори, његова војска угледајући се у вођу, чини чудеса од храбрости, ал не хасни. Њима иза леђа ево већ кланац Књажевац. Спрема се Турчин на то место, спрема се и Хорватовић. Муњом му стиже глас од Черњајева: «ево мене полазим с војском преко Аранђела Турчину за леђа". Тај глас зачу се исто вече по свој војсци, и оживи је новом снагом. Ројевима напада Турчин, не да Хорватовић, не да српска војска, она је већ дорасла у отвореном пољу низаму. Срби су задахнути храброшћу и једнако изгледају, кад ће Черњајев Турцима с леђа отворити ватру топовску.

Сва српска војска осећа у срцу, шта сад стоји на коцки — она је упрла очи у главнокомандујућег — друг са Мораве муњом пита Ђуру у Књажевцу: „по Богу брате, како стоји код Књажевца?"

«20. Јула 1876. одговара Хорватовић:

«Желим вам бољу срећу но што је мени у део пала."

У корист нашу стајаше турска војска, одмараше се и спремаше се три дана за нападај одсудни на Књажевачку позицију — ако је смемо тако звати. У вече у 8 часова крене се 22. Јула Черњајев с војском из Алексинца Турцима за леђа, Хорватовићу у помоћ.

Од Алексинца до Станаца	11 килом. =	3 часа	= 12 ч.
од Станаца до Св. Аранђела	23 килом. =	5 час.	са одм.
од Аранђела до Дервента	12 килом.	4 часа	15 час.

Сутра око подне на дан 23. Јула приспева Черњајев у бојну линију у исти бок и за леђа Турцима. Свакoм Србину одвали се камен с душе, видећи ову војску на путу да спасе Књажевац.

У 11 часова ноћу стаде она у Станцима на један часак одмора. Ал тај одмор трајаше до сутра дан у 8 часова — и тим је деветочасним одмором била подписана и запечаћена судба Хорватовићеве војске и Књажевца. — Како је даље трајао пут — пужевски, до Св. Аранђела, како се је оклевало и прогањало и у оном тренутку, кад се чу грмљава топова са североистока од Књажевца, како се печенице пекле, обедовало и после дечије воденице правиле на манастирском потоку — не пристоји нам да опширно опишемо.

Књажевац паде.

Черњајев међер познаваше стратешко и морално правило и дужност, да треба и којим најуспешнијим путем ићи српској војсци, Књажевцу, и великом делу југоисточне Србије у помоћ, и пошао је. Ал кад се је тицало, да фактично изврши мисао — он застаде.

Надајмо се, да Черњајев осећа, коју је љуту погрешку он својим оклевањем учинио.

Ми имамо право да питамо: еда ли је он ту погрешку учинио нехотице или хотимице?

Ако се је онај одмор у Станцима нехотично отегао од једног на девет часова, онда је у том изречена пресуда неспособности Черњајева за војеног заповедника.

Ако је то дуговлачење по рачуну било онда је подвргао политичар Черњајев себи војсковођу Черњајева. Ал у овом случају на што у опште и само поћи на пут? На што играти ту комендију? Да је Черњајев осто мирно у Алексинцу, чинећи се и невешт Књажевцу, не би сам себе изложио оправданој критици и сумњи о његовој доброј вољи или јошт чему горем. Бар да није телеграфом обрекао Хорватовићу, да му полази у помоћ, те би човек напустио без сваког боја ону до крајности незгодну позицију и заштедио би стотинама својих храбрих војника живот.

Ал да, Хорватовића је стао онај телеграм тисућ људи, тај губитак ратника Русији накнади приплод једнога јединог дана, док је Србији то приплод од десет месеци.

12 Август 1876.

Што се тиче Живановог (Шуматовачког) шанца, о њему гласи једна нотица у записнику Ђуре Хорватовића овако:

«Грчки полковник Колокотрони казао је, да се Шума-
«товац утврди, но пошто је Зах то већ био заповедио,
«Магдаленићу у присуству Пере Аранђеловића, да ово
«учини, а Пера је тек сад утицао на Протића, те се
«и овај коначно приволе, да буде онај шанац грађен,
«где ће му брат онако неувеле славе да задобије»

Алексинац је важна стратешка тачка, она је осовина, око које се окрећу противникове војске. Позиција испред вароши утврђена је: источно, североисточно и југоисточно; српска војска одушевљена ко никад, бори се узорно. Турчин, почем је Књажевац попалио, потрео и опустошио сву околину, врати се назад, но не у Ниш већ сад напада на Алексинац, оно, што ми мало час рекосмо, да је начин најзгодније операције по српску војску, тачку по тачку непријатељских табора да нападне са много надмоћнијом силом, па да једну по једну смлави — те се практике држаше Турчин: најпре Зајчар, па Књаже-

вац, па ево га испред Алексинца, па онда Гредетин, па коначно Ђунис.

Ејуб-паша савије од Дервента на десно преко Св. Аранђела Рсавцима. Ово је стари у обичајени пут турске војске преко озренског преслапа у Бању и на Делиград, па почем ће на Делиград осам до десет дана љуто нападати и јако себи главу разбијати о јунаштву Добрњчвом, ево Турцима иза леђа од Карановца Карађорђа са стратешком својом заставом (резервом) те свежом војском суморне већ Турке по броју пет пута јаче распуди.

Тим путем дакле пође и Ејуб, јер зна, ко има у својим рукама озренски преслап, том пада Алексинац као зрела крушка у крило.

Тек што виде Хорватовић да се Турци вратише из Књажевца, заиште допуст, да заузме Књажевац. Учини то, и оде с војском на Грамаду те заузме српску границу.

11 Августа учини Турчин са истока жесток напад на Алексиначку позицију. Черњајев лично одсео, налази се у Живановом шанцу Он душе воља храбри војску својим присуством у редуту ал ни га не видимо, да управља битком. Пљусак зрна тако је јак, да он и пратња му беху се приљубили прсобрану у заклон. Само једини Јевреј Голдштајн имађаше одважност да скочи и да се усправи на прсобрану те да просмотри стање битке. Он тако дојављује војводи кретање појединих одељака наше или турске војске. Ми би радије видели, да је Черњајев на Голдштајново место горе на прсобрану ; што војвода сам својим очима види има тек вредност, и он је у стању односно да чини наредбе.

Храбри заступник командира шабачке бригаде Илија Живковић стајаше за цело време битке са својом бригадом које испред које у боку живановог шанца, брањаше ровове и сваку стопу отвореног поља, и јуришаше згодном приликом. У колико нам је мило да видимо толико храбрости у нашој војсци, у толико жалимо, што је у

том положају на ледини живанова шанца морао много губитка да претрпи у својој бригади, код градова и шанчева стоји оно одељене, што смо га назначили да згодом у офензиву пређе или заклоњено с бока или иза шанца, никад пак испред њега, јер смета посади у гађању, а губи премного својих људи.

Бој источно од Алексинца 13 Августа. Турски општи нападај тог дана на све позиције. — У подне баш теђоше у главном штабу да обедују на позив оданог пријатеља Черњајевог г. Хлудова и тек што беху поручали, ал се зачу рика топова правцем прам Рсавцима иза леђи турског десног крила; мало час за тим и види се дим топовских метака. „Слава Богу, рече Черњајев,то је Ђуро Хорватовић!"

По перју орла познајеш. Стигавши Ђуро 7. Авг. на Тресибабу, чује он прве топове са запада од Алексинца; кад беше приспео на границу реши се сад на своју руку да изврши јуначко [дјело, ал камо, дал на Ниш право, да ли правцем на Алексинац. Тутањ топова даде правац. Почем је морао оставити на граници нужну заштиту, пође он су 11 батаљона по 400 људи преко Свет. Аранђела к Рсавцима трагом Ејуб-пашиним. Кад је на дан 12 Августа стигао Рсавцима, он заузе позицију, која је у полушестару опасивала десно крило Ејуб пашине војске, тражећи свезу десно планинском косом ка Језеру, а лево подухватајући за добро по сата турско десно крило У исто доба Хорватовић беше издао налог, да трупе са Језера и од Алексиначке Бање под мајором Миленком Павловићем дођу у помоћ. Пут источно Св. Аранђела беше по артиљерију кршовит и претежак, једва могоше великом муком превући топове преко брда. Ахмет Ејуб паша у место тога дана да се дочепа бањске клисуре, као што је намеравао, окрете се Нишу, и ђуриним топовима, те поред ових дефиловати и безобзирке спаса тражити у Нишу.

Овако се свети српски војсковођа Черњајеву за оно што му је овај 23 Јула учинио на жао. А како му благодари Черњајев за овај дивни херојски маневар? У место да је утренућу првих чувених топова Хорватовићевих сместа скочио на лагане ноге, па прешао свом својом силом у офанзиву са левог крила узастопце напред, те да нагони противника хајком на Хорватовићеве топове и бајонете и да га уништи или живог похвата или бар све топове отме — он стајаше па гледаше скрштеним рукама што ће сад доћи? Ахмет Ејуб паша као разумни војник рачунао је на неодложну офанзиву са те стране, за то је и прекино тако нагло бој, те даде се без обзирке на пут Нишу. Да је он само појма имао о пасивности Черњајевљерој, он би рупио свом снагом на оно једанаест батаљончића ђурпиних, те не знам како би овај прошао. Топове све јамачно би изгубио.

Осећа ли Черњајев, коју је огромну погрешку он овом приликом учинио? И да ли је учини хотимично или нехотице?

И сами Турци се диве тој пасивности у својим извешћима.

Тога дана упознаше они Черњајевљев начин војевања, и од сад се не бојаше више њега, доказ тај, што униђоше мало за тим дрзко и безобразно у онај ћ рбуџак Гредетин-Љубеш, обкољени са три стране српским редутима, а на четвртој, иза леђа имадоше Мораву са само једним мостом.

Сутра дан нареди Черњајев из алексиначке позиције на основу присуства Хорватовићева, напад на Турке испред Ниша, на србској граници. Французи зову оног који се касно сети, шта ће најбоље бити да чини, «esp rit d' escalier», то ће рећи, у горњем кату је требао да учини што мудро, ал се он тек сети, како да изврши, кад се спуштао доле на најнижем басамаку. Тај напад требао је бити, као што рекосмо, у оном часу, кад оно

плануше ђурини топови иза леђа и у леђа Турцима. Тад би био изненада, те би Турке и упрепастио и упропастио. На дан појутарја, туд су се они већ надали колачу, па су се добро спремили за дочек.

Према диспозицији за 14 Авг. имао је Хорватовић, подмогнут са 21 батаљоном под командом Карацићевом, да нападне десно крило Ахмед-Ејубове војске и то са чела, са бока и с леђа на један мах. На Турски центар имао је да напада Черњајев, на лево турско крило ће дати концентрисати ватру из свију топова алексиначке позиције ђенерал Протић — од белога до Живановог шанца.

И чак с оне стране Мораве беше наређено да напада подпук. Јован Поповић на целу линију Али-Сајибову, како би му одузео моћ, да иде у помоћ својима на десној страни Мораве.

Распоред је био добар, као год што је добра била она идеја на дан 22 Јула, да иде Књажевцу у помоћ. Ал извршење данашњег распореда оста јалово, исто као онај покушај да помогне Књажевцу. Заповедника оних 21 батаљона, што пођоше Хорватовићу као подпора, спопаде несвестица, те паде с коња, и то беше данашњем главнокомандујућем, врховном вожду, причине доста, да се цело данашње подузеће осујети. Зар Черњајев није познавао злу навику или страст онога руског официра, коме повери команду над колоном од 21 батаљона и тако велеважну задаћу? Познавао он прошлост истога или не, у оба случаја је неопростимо, да му је дао ту команду! — Камо даље вршења ратног закона, да кад командант падне у рату, најближи до њега има да се лати заповедништва, те да се продужи без сваког оклевања рад започети

А где је био у том часу, кад онај о тле љосну лично Черњајев? Зар он није требао да буде ту на бојишту, где ће данас сва око Алексинца сакупљена вој-

ка српска, коју он предводи, да удара на Турчина? — Та Черњајев треба да удара на турски центар.

Нек нам разјасни, ко може, ове загонетке!

Да ли је Михаило Глигоријевић Черњајев и ову погрешку, љуту прељуту, учинио из незнања, или по политичком рачуну?

Хорватовић се бори тај дан већ пет и по часова — срећом из топова, са јуришењем чека да му дођу оних 21 батаљон. Досади му се чекање, и он пређе на јуриш. Ал Ејубова војска подкрепљена са Фазли пашином, стоји у добро учвршћеној позицији. Ђуро мораде коначно одустати од боја и Богу благодарити, ако га Турци не повијају. 88 мртвих и 700 рањених стаде Хорватовића овај бој. А камо од Черњајева благовремена порука тој војсци, да се је догодила непредвидима несрећа, и да се одустаје од сваке борбе за данас?

Може ли икоји заповедник у српској војсци од данас рачунати и ослањати се на тачно вршење бојног распореда или на обећану — од главно командујућег — помоћ?

И опет морамо да се запитамо: где се налази лично Черњајев? У место да је он на коњу, и да витла кроз војску, да све види, и да сви њега виде; у место да наређује у пространом оквиру правац дивизија и колона; у место да оној колони од 21 батаљона с места да другог заповедника, или јошт прече, да истргне сабљу, па сам лично да је одведе у бојну линију десно од Хорватовића — он је опет и данас сјашио с коња, и упушта се исто, као на дан кад погибе јуначки Живан Протић, у ситнице, управља једном батеријом, жали рањенике, што не сме у тренућу ручне помоћи ни милосрдна сестра чинити, иначе ће невешта бити у својој служби. Он из свог шанца западно од Пруговца <с нестрпљењем на доглед погледа путем и правцем ка Рсавцима, јер он очекује од туд решење судбе данашњега

дана; он броји минуте, кад ће унићи у огњену линију оних 21 батаљон — ал од ових ни трага ни гласа — А његов коњ оседлан ту је близу, за минут-два могао је наћи ту тражену колону.

Сунце се већ у велико било почело клонити западу, кад у највећем трку дојури официр из прве бојне линије, па као без дисања рече: «Ако Бога знате, г. ђенералу, шаљите што скорије помоћи, иначе изгибосмо сви!" Черњајев себи чупа косу . . . . у место да цикне: „дај коња!" . . . .

Кад виде Турчин, да на десној обали Мораве не може да доскочи Алексинцу, пређе лепо, као у мирно доба при маневрима, средством на тенане грађеног моста код Катуна на исту страну, и увуче се у онај ћорбуџак чак до доњег Љубеша.

Ова дрзкост Турчинова казује нам најјасније, шта он држи о војсководској способности Черњајевљевој.

И још које поруге по шефа ђенералног штаба: Висарион Висарионович Комаров дојури узплахирен до Живановог шанца и са од радости дрхћућим гласом јавља његовом Високопревосходителству, «да је цела Ахмед Ејубова војска побегла у Ниш, и честита Черњајеву на тако сјајној победи!»

У том тренутку кађења никоме не паде на ум да погледи уз Моравску обалу, где би видео већ готов мост, и преко њега прелазеће турске колоне. То зове Комаров «бегањем у Ниш.»

Битка над Прћиловцем 20. авг. За ову битку, коју је наредио сам Черњајев, само неколико речи да прозборимо: Нити праве мете, нити су средства за што постићи правилно употребљена. Хорватовића оставише на десној страни Мораве од 14. до 19. августа без икаквог упутства — те за битку ову добије следећу диспозицију:

«Пошто је турска војска са десне стране Мораве «прешла на леву, и одатле неки део преко Суповца од-

«ступио, то се надати, да ће они сад напасти на наше «десно крило. С тога, да би више с вашом војском до-«принели, да Турска при својим операцијама буде уз-«држљивија, препоручујем вам, да наступате преко Грамаде „к Матејевцу, *кад ми будемо нападнути.* Из Алексинца «ја ћу наредити, да још један део војске наступа к Нишу «до *топоничких висова*, и ове по могућству заузме. Одр-«жавајте свезу с том војском. Осем тога треба да се оси-«гурате од зајечарске стране, и да имате у својој власти «пут Књажевац-Бања. Главнокомандујући Черњајев.»

Хорватовић опробани војсковођ, његова војска, опробана у храбрости и послушности, одсуђени су данас, да гледају скрштеним рукама, како ће Черњајев да изгони јуришем противника из утврђеног му кута Гредетин-Љубеш-Мрсољ. Черњајев лично беше и у овој битци сјашио с коња, и мирно стајао на једном месту у неком котлу на западној голој планини прћиловичких висова, која се спушта у поток између њих и обадва Адровца. Са тог места немогаше се видети битка а камо ли да је било прегледа над свима кретањима наше и противничке војске. Ту се бавио и Комаров.

И та битка изгубљена.

Долазимо сад на велику замашну битку на дан 16. Септембра 1876., коју је Черњајев и смислио и наредио чисто из сопственог побуђења, и којом је сам лично управљао.

То побуђење и цељ битке да боље разумемо, навешћу овде речи Черњајевљеве, које је он у ноћ од 1. на други Септембра говорио повереннку свом уз извесну огромну неку своју намеру.

« . . . . . . , у осталом, турска се војска тако залетила на левој обали Мораве, она се тако непаметно «заглавила у ћошак нашег отвореног угла, да мени треба «само да иза ње савијем моје десно и лево крило, па су «Турци у клопци; не ће ни један жив видети Ниша. Наша

«је позиција, благодарећи турској глупости таква, да се ја «надам и пре него што нам стигне руска дивизија у по- «моћ, свршити с Турцима . . . .“

По овоме видимо, шта хоће Черњајев са битком 16. Септембра : он види и сам признаје, да су Турци пали у клопку, и да он само треба иза њих да савије десно и лево крило, па да ни један од њих жив не види Ниш.

По свој прилици је његова чврста намера, да ту претњу у дјело произведе.

Стављам дотични бојни распоред од речи до речи, како би свак читалац за се могао унапред да суди : да ли воде ова средства к цељи.

Ово је у једно и битка прва у великом оквиру, где српска војска напада на непријатељску ушанчену позицију.

Распоред

1. Командант алексиначке одбране, подпук. Јован Поповић има да начини испад са 10 батаљона пешадије, једном тешком и једном лаком батеријом, једном четом пионера и 150 коњаника, да начини мост према глоговичком вису и да нападне непријатеља правцем на Новрину и Тешицу.

2. Одред мајора Голошчапова у Бобовишту има истога дана рано да отвори јаку канонаду, и ако се укаже згодна прилика, да пређе ту преко Мораве и да јуриши на шанчеве непријатељске.

3. Два батаљона црноречке бригаде I. класе са четир тешка топа, имају да заузму шанац више Нерићевог хана као резерва како за Бобовиште тако за Алексинац.

4. Један батаљон књажевачке бригаде II. класе има да заузме линете и батерију пред селом Вукашиновцем и да чува предњу позицију делиградску. У Делиграду и код ђуниског понтонског моста има да остане девет батаљона под командом пуковника Јована Ђорђевића.

5. Пуковник Климентко се ђуниског виса има да отвори најужаснију канонаду против турских батерија. Његово лево крило су четир тешка топа има да наступа долином Мораве, и да гледа да се дочепа турских висова, који се налазе пред његовом позицијом, где се турски фронт залама. Капетан Флајшер са креветске позиције има да нападне непријатеља пред собом са својих пет батаљона и с артиљеријом, која се налази на том месту. У исто доба и с исте позиције има да нападне противника Межењинов са руско-српском бригадом и са чачанском батеријом. Задатак те војске, која ће сва бити под командом пуков. Межењинова, јесте, да заузме турска утврђења, која се налазе на висовима спрам наше креветске позиције.

6. Пуковник Хорватовић са целом својом силом (29 батаљона = 11.600 пушака́ и 36 топова) на десном крилу нашег положаја, има да нападне непријатеља једновремено са осталим командантима али тек пошто горе набројени напади привуку непријатеља на се, и то има да удари са свом силом противу непријатељских шанчева у долини Турије, да пресече непријатељу повратак на Суповац и да га нагна на Мораву».

Ми не би рекли, да ће бити саставио овај распоред — па ма у овој садањој вредности, нити Комаров нит Черњајев. Ни овакав, какав је, они нису га у стању да саставе. Ал почем су га усвојили и војсци као заповест издали, и почем ће сам главнокомандујући лично да га на бојном пољу изврши, онда одговарају обојица за сваки чланак истог распореда.

Черњајев хоће Турке у клопку да похвата и то са Хорватовићевих 11,600 пушака у долини Турије. Ушла му лисица у врећу, која се зове Гредетин-Љубеш-Мрсољ, па у место пре свега да завеже врећу, он тура руку у њу, да савлада дивљач са колоном Јована Поповића, ког

шаље на ону страну Мораве, рису у лежу, почем је најпре мост саградио.

У распореду са тако огромним задатком осим једне резервице код Нерићевог хана и то на десној обали Мораве, где ни једног Турчина нема, нигди не видимо тактичну резерву. Да одкуда ће се домећати снаге, кад малакше, кад изнемогне она од почетка једнако борећа се?

Пета тачка распореда има особитост неку. Она налаже левом климентковом крилу од четир тешка топа, да наступа долином Моравином, «и да гледа да се дочепа турских висова, који се налазе пред његовом позицијом где се турски фронт залама». Четир тешка топа дакле одређени су из доље баш својски на висове да јурише — нота бене ивице горње тих висова су јаким шанчевима начичкане.

Ми разбијамо себи бадава главу, како ће то лево крило и како ће та четири тешка топа из низе стрмо уза стране при јуришу да се пужају испред турских љутих топова и пушака? Ал заповеђено је, и то писмено, е, онда и мора бити да је извршено.

Код бројно мање и то млађане народне војске јуришно нападање на утврђен непријатељски табор на Нозрине и Тешице; код Љубеша, код Кревета, и још, ако се укаже Голошчапову згодна прилика, са Бобовишта да пређе Мораву и озбиљно да јурише на шанчеве непријатељеве.

То је права бујица од јуриша. А баш на свима тим четир тачкама треба по правилима да је само привидан напад, да је опсена, задиркивање само — из своје утврђене позиције, како би прави једини удар тамо низ малог Јастребца и Змијине главе на устýпну непријатељску линију и на мост моравин што замашнији, крепчији био.

Уз ту мету би била ова подела војске целисходнија:

Од Алексиначке стране није требало ништа друго, већ непрекидна жестока ватра из позиционих топова на бе-

гајуће турске колоне и на турски мост, да овај буде што пре раскинут. Прелазак одељења на ону страну значи толико, њих на жртвеник јамачни шиљати Ту су од пешадије код топова довољно два батаљона. Остали осам требало је послати Хорватовићу, јер је његова задаћа најтежа и најважнија — само је он у стању да стеже линију иза леђа непријатељу те „да не види ни један жив Турчин Ниша.»

Од оних девет батаљона под Јов. Ђорђевићем у Делиграду и код понтонског ђуниског моста довољно су *три батаљона*, почем ту не допире Турчин, 6 батаљона Хорватовићу.

Климентко нек се окане јуришења, нек чува чврсто своју утврђену позицију, и од њега онда три батаљона Хорватовићу.

Флајшер нек само привидно напада, иначе нек брани шанчеве — три батаљона нек му стоје у застави (резерви),

Межењинов нек не дира озбиљно у шанчеве турске прам кревета, ти су најјачи, којима ништа неће досадити, већ нек се стави Хорватовићу на диспозицију.

И сад ће знати Ђуро Хорватовић на челу војске од 52 батаљона и 50 топова, шта ће и како ће он «савити десно крило, те да су Турци у клопци и да су сатерани у Мораву.

Па макар то требало и 5—6 дана постојаног рада. Само тако би Гредетин Турцима био претеча Плевне.

Само тако би се обистинило, какву је «лудост» учинио Турчин, кад је унишао у онај ћорбуџак. Ал овако, како је испало, показа он да је боље познавао Черњајева но овај самог себе, и да је *мудро* себи изабрао лежу и ударио у живо месо србске војске.

Черњајев и овом приликом беше додуше на бојишту, ал сјахао је и остао је на једном и истом месту пасиван, тако да би готово боље било, и да није ту. —

Битка изгубљена. Губитак превелики.

Черњајев је познавао законе и правила стратегије ал кад се је тицало да их он у дјело произведе, ту је слаб био.

Ал савршено и апсолутно је неспособан био да тактично управља са битком. Кад он не остаје у седлу, већ седи по цело трајање битке у каквом заклону, те ће или онамо два топа управити, или послати оном батаљону непознатом — непозната новог командира из даљне Русије, или ће чупати себи косу од раздраге, — тако се не руководи битка.

Његова готово свака заповест била је мало час, или кад су већ колоне пошле да је врше — опоречена. „Ordre, contreordre, desordre» вели Француз.

Черњајевљев начин управљати с војском створен је, да баш најобље дисципловану војску растроји. Само народну војску, и то српску, он није могао растројити и на побуну деморалисати — јер је то послушни, својим старешинама одани народ, који се закону повинује. Српски батаљон ни један није се потужио, ал руски ено онај се побунио под Черњајевљевом управом, што га мораше на брзу руку да претуре на румунску страну Дунава.

17. октобра 1876. тужни дани ђуниски. Нек нас опрости читалац дужности, да му причамо о тим чемерним данима, и да позлеђујемо ране и њему и самом себи

Могли би само јошт навести један Черњајевљев телеграм као сведоџбу, да ли је он безпристрастан судија, да ли је праведан отац својим подчињеним, да ли је он љубио тај српски народ, који га поверљиво предусретну и који повери његовој управи, његовом ликторском снопљу цвет својих синова и повери своју судбу и будућност. Тај телеграм гласи:

«Всје Рускије легли, всје Серби убјежали.»

Кашње се нађоше ти „легли Рускије» здрави читави.

Ал тај телеграм већ спада у Черњајевљеву политику, и чисто је он сенка (или можда је требао да буде твориво), коју баца Светог Стевана мир преда се, по коме од Светог Николајевског Балкана па до језера Охрида не живе Срби, већ овејани Бугари.

Овакав је био Черњајев као војсковођа, као отац, судија, као стратег и тактичар, и сад да га видимо у слици политичара.

Сва славенска срца беху уздрхтала видећи, да не може хришћански народ у Херцеговини и Босни сам себи извојевати човечја права и слободу, и да почиње већ да се гаси огањ на усташким жртвеницима. Нема срца у Русији, које није уздрхтало од саучешћа — од цара Александра па до најспромашнијег просјака. Кад беше већ изречено, да Србија и Црна гора не могу више гледати скрштених ууку јаде и патњу и врисак оног народа, и да морају се латити заједнички оружја — онда се је тицало, — да кад већ не може званична Русија због политичних констелација притећи у помоћ, оно да поједини добровољци почну прелазити да браћи помогну, и да свет види, да крв није вода. Кад је Русијâ 1813. године могла помагати Ђермании да се отресе Наполеоновог јарма, ко сме за зло примити, што руски народ онако племенито спреми се, да подупире браћу своју Србе у ратним њиховим мукама противу вампира хришћанског и човечанског! — Предвидно је било, да ће ту поћи листом добровољац; онда треба тим Русима у Србији заповедник, који ће их држати у запту, а по свој прилици требаће и Србији на гласу вође, који ће јој својом оданошћу, својим искуством служити. Опробани ђенерали у активној војсци обично се у почетку уздржавају од таковог корака, јер стрепе, да ће им званично бити за зло примљено. Мало их има, који се са самопрегоревањем излажу опасности, да ће их ратни закони као преступнике изобличити. Пруски ђенерал Јорк године 1813. броји се

у те редке. Краљ његов у Берлину под диктаторством Наполеоновим — налаже му, да пограничну тврђаву отвори из Русије бежећим Французима и да уступи њима команду. Ал Јорк не пусти Французе, већ руску војску у град, и то беше пологˎ из ког се је излегло коначно и савршено ослобођење Прусије и Немачке од Наполеонове силе.

У Русији нађе се један јунак. који ће да војује у Србији. а то је био као што рекосмо

Михаило Глигоријевић Черњајев.

Да га је за ту одважност васцели руски народ благосиљао, знамо сви. Ал у царској палати нађе се императору близу стојећа рука. која такођер Черњајева при поласку благосиљаше. — И сад, кад руски синови свог човека, свог прослављеног ташкендског хероја видеше у Србији сад потегоше они листом прелазити — Ал не само ратници, већ ту са чистим срцем и љубави спрам ближњег по небеској науци Христовој дођоше милосрдне сестре, дођоше убоге и богате, и млађане, анђелске девојке и високе госпође у болнице, на војишта и бојишта храбрим срцем, да помогну рањеницима. Ратне спреме, милионима рубаља узеше пут — дари милосрђа и хришћанске и братске љубави — у Србију. Черњајев имао је отворено, неограничено пуномоћје од датара, да располаже тим благом. И Черњајев је племенито, пуном руком давао и утро многу сузу са образа бедном, удовици и сирочадима: Као што свагда таком приликом бива, дошао је ту и гдекоји брат Рус, који је можда стајао у свом отачаству у опреци са законима, са власти или јавним моралом Ал колико је њих на другу страну дошло узор момчадије и дика људства с пламтећом душом за све што је сјајно, високо, дивно и племенито! Колико њих оросише крвљу својом српску земљу са оним

истим усхићењем и љубављу спрам српског народа, с којом погибе Милош Обилић и ајдук Вељко! Јошт после векова ће урађати та њина крв божанственог плода по Српство и човечанство!

Рајевски, Новоселов и онај идеал мушког поноса и великодушја Никола Кирејев и стотинама других — да не дође Черњајев — тешко да би се одважили и они да дођу; и тешко да би дошле оне блажене женске руке руских сестара, да облажу мелем на ране, да завијају и превијају, као мајка чедо своје, рањеника у тешким самртним мукама његовим! Ал тим није доста. Руски народ, и ако је до данас из дубине срца био саучестник добрих и злих дана усташких — сад виде он у Србији под и са Черњајевом своје рођене синове: крв од своје крви, тјело од својег тјела, и сад је свака изгубљена битка на Тимоку и Морави, свак погинули Рус непосредни муњевити удар по руски народ. Па онако, као што је осећао и најсиромашнији Рус у својој колебици, тако и двоструко је осећао цар ослободитељ, тај први родољуб руски, ког љубав за човечанство и свој народ не имађаше границе. Кад учесташе битке и губитци оnаких јунака у Србији и Црној гори, и дивовска напрезања против надмоћности турске, кад се обелодани, да од неке велесиле и поједина изврсна лица, и топови, и свака врста спреме долази Турчину јавно у помоћ, и кад паде Алексинац, Ђунис — паде и султану на крило муњом достављени ултиматум.

Из овог се изроди огромни руско-турски рат, руска војска дође пред Цариград, српска униђе у Ниш, Пирот, Врању. Србија независна! Српски ће народ вавек благосиљати долазак Черњајевљев, и благосиљати руски народ, који га је послао, и благосиљати у царској палати ону руку, која му даде свој благослов на пут!

Оно што рекосмо о његовим првим чисто ратним својствима — остаје наше убеђење.

Пре 302 године допринео је вођ донских козака Јермак Тимотејев, те се је Русија увеличала свом Сибиријом. Ал за то не би ми никад Тимотејева и њему подобне препоручили, да 1877. предводи руску војску у Балкану. Свак има свој особени начин: Гурко, Тотлебен, Скобељев — сваки свој.

По Черњајева има друго поље, ено пустиња Кара Чум, ено Мерв — Скобељев је бајонетом основао тамо операциони базис по даљи рад. Нек продужи Черњајев свој ташкендски начин у Авганистану, и ми му желимо нек он буде по Индостан други Јермак Тимотејев свом отачаству Русији!

Један стари војник.

САЊАЛО

ПРИПОВЕТКА

(НАСТАВАК.)

V

Тихо, али опет журно пролазе дани и у тим тамо селима. Чини вам се данас је све у длаку онако као што беше јуче, па опет, поред све те истоветности и неприметности, често не верујете очима, кад видите тако рећи јучерању телад где је већ погла главе под јармове, или кад опазите оно несташно ждребенце, што је често из чаира помаљало главу преко ограде па вас радознало гледало, како сад, зауздано и оседлано, бије копитима тамо пред судничким вратницама. Већ су се четири зиме истутњиле од како је учитељ Макса захвалио на професорству, од како поп Креста недељом и празником паше црвен свилен појас, од како мали Гргур учи

оне мале науке у сеоској школи, и од како мала Даница, и сама узгред учећи се, негује и храни живину, чепрка око цвећа поред баштенских стазица и тороче око матере кад она ради у башти или се налази у кухињи око огњишта. Кад видите учитеља Максу, вами се чини још је онај исти, па опет, кад га пажљивије узмете на око, а ви опазите и да има многе нове боре и да су оне пређашње и много тамније и много дубље. Кад сретнете попа Крсту па гаословите, а вама чисто тужно годи кад стане у говору шушкетати, јер га је некаква немилостива судбина лишила доња два предњака. А Гргур је, ваистину сасма мало порастао, само су му очице живље и гаравије. И пре је био неки занешенко, али сад, говорио би често учитељ Макса „нема заборавнија, чудноватија детета у целоме селу". А да ли је доиста био забораван ? Поп Крста би само на то рекао : «ни дрва у гори нису једнака ; роди се то тако погдекоје, којем се не дâ по туђој мудрости". Само је мала Даница још она иста брбљива и несташна птичица, која исто онако цвркуће и скакуће, као што је била онда, кад имадосмо оно част први пут се с њоме упознати.

Још неколико дана, па ето Петров дана. Учитељ Макса одавна заокружио и довршио своју наставу, па готов и спреман чека господина директора. Већ је све предмете и два и три пута поновио, али од господина директора ни трага ни гласа. Директори су у оно време обично полазили у почетку маја. „Искусни" Максо у длаку је умео прорачунати кога ће дана походити његову школу. А ето се сад преварио, изгубио конце путу директорову, па сад, љутит, искаљује јед над фамулусом Степаном, или се, особито по подне, извиче над ђацима Док ето ти у сумрак једног коњаника ; донесе глас да је директор у суседној школи, а сутра, тамо од подне, ето га Макси у госте. Максо кмету, а кмет хабер свима кме-

товима по свима селима н — ске школске општине. Сутра дан а̑ сунце над гору, а кметови и ђачки родитељи у школу.

И сељаци, и ђаци, и учитељ у учитељка, сви се изоблачили ка' о благу дну. Учитељ Макса извлачи из фиока и чисти велике уписне протоколе, учитељка таре послужавнике и чаше, а тамо иза школе Фамулус чисти неколико плована, које падоше на жртву данашњој школској свечаности. Сељаци поседали под брест, повадили чутурице из торбица, па који шљувовицу који комовицу; а трбушасте чутуре с вином, погаче, заструзи с пребранцем и киселим паприкама, склоњено је да тим драже буде тамо после испита. Таман се чича Милија (који се већ уабоносио у кметству) прекрстио и гледећи у чутурицу почео да ниже, „за сретна данка и сретна уранка; за учитеље, наше наставнике, и за господу која се стара за нашу омладину», док ти зајекну „дан!" отуд са горе, сви се окретоше тамо на ону страну и гле! срески пандур, по ондашњем обичају наоружан до грла, јаше напред на брдском коњичку, а за њим се дало неколико виђених коњаника: директор, капетан, свештеници и учитељи.

Сви са својих места поскакаше у вретен. Максо, оличено осећање дужности, нада трку из собе у школу из школе у собу, узбунио и себе и друге, а добри и богобојажљиви поп Крста говори слово ученицима и храбри их. Стало је Максу много муке док је погодио левом у леви, десном у десни рукав свога горњега капута, и док је везао своју белу, званичну пошу. Ето уђе и директор, средовечан муж, лика строга а говора блажа, а погледа да га Бога ми ни Максо шале не издржи, кад га случајно погледа и што год упита. И поп Крста се склања да је више по зади, да баш није одмах на ударцу сваком погледу господина директора. А учитељи? Они час по зарезу, све неког посла ради тумарају на поље, па од некакве редње, немирне и зи-

могрижљиве, не даду мира сиротој комовици тамо у Максиној соби; а стари учитељ Никола, који је свима «попечитељима“ и «совјетницима” био учитељ, извукао ове године седмицу (тако су онда звали најгору директорову оцену) па од дерта хуче и пуши.

Испит је трајао више од два часа, што је онда била нечувена реткост. Директор грицка бркове и понајлак избацује питање по питање. Иза њега Максо сече очима, а сироти, мало заплашени ђачићи истресају своја мала знања као поп бисаге кад се враћа са водице. Све као све, ал' кад дође говор о земљи, сељаци се притајише, један пут речи не дишу.

— А каква изгледа наша земља, на којој ми живимо? Пита директор.

— Земља, на којој ми живимо, округла је као каква јабука.

— Зар? Оте се једноме сељаку, који, зачуђено, гледаше лево десно у своје другове.

— Бре, бре? Чуди се и кмет Милија, па се јаче наже на своју кметовску палицу.

— А стоји ли наша земља? Пита директор.

— Наша земља не стоји, него се окреће.

— Боже мој, и то су већ оварисали, продужава Милија своје чуђење и врти својом полућелавом главом.

Ђаци су одговарали тачно, разговетно, али најтачније, најразговетније одговарао је Гргур, а богме је овда она и Даница оцу образ осветлала. На завршетку испита поделише дарове. Гргур је добио најлепшу књижицу; другови је лакомо погледају, а он је крије у торбицу па сав поцрвенео гледа̀ преда се. Свима редом прилажаше руци, сви га хваљаху у благосиљаху.

Није добро директор ни измакао на вратнице, а ђаци прнуше као птице из кавеза. Не прође ни један час, а већ ни једнога под школиним кровом, сви се, жељни, упутили својим кућама, својим селима. По Гргура дошао

његов старији брат Паун. Даница их испратила готово до на крај сеоских кућа, дала Гргуру пуну руку цвећа, па је дуго, дуго за њима гледала. И она би тамо у планину, у Гргурево село. Враћајући се школи, била је замишљена; можда први пут у свом малом веку беше зловољна и тужна.

А Паун и Гргур журно одмицаху у гору. Коњичак је напред носио сандучић с његовом преобуком и његове књижице. Они су за њим напред грабили, тихо разговарали, а Паун је овда онда и попевао. Сунце беши готово на заходу кад са једног виса опазише своје село.

Село, из којега је Гргур, мало је у страни, не види , прав) шумадијско село, мање рецимо од Немени кућа а веће од Барајева или Амерића. Куће раштркане по стрменој коси, а доле уз реку чујеш овде онде поточаре како живо мељу. Куће, негда од брвана и клиса, сада покривене ћерамидом, а димњаци се беле из далека као звонарице. Авлије пуне стаја и вајата, а иза ограда шљивик до шљивика, па срчане воћке, па високи заобљени ораси са зеленомодрим листом. Милина погледати кад беле и плавчасте димове носи поветарац уз зелено грање, још милије кад је сунце на заходу па просипље румен на реку, на поља, на шумарке, на црвене кровове. Да вам је на уранку стати па гледати на село кад се тамо на истоку помаља сунце, или у летње доба кад на њ сипи кишица, а отуд сија сунце просипљући златна пера по ведрини између дробних облака, а дуга озго шине од једнога краја брда до другога, истурујући својих седам боја све сјајније и сјајније.

Кад се из потока пење горе десно шумици, мора се проћи на Здравковића куће. Здравковићи су староседеоци. Кад гледате оно неколико њихових задружних кућа, рекли бисте е је заселак. А сложни су — да изгину један за другога. Свуда ћеш их видет' заједно, било

да се иде цркви или општини било на чаршију или на панађур. И о устанку су војевали заједно. Четворица их беше уз Катића, а кад један погину у тамнавском Посављу, браћа га донеше у своје село и укопаше. Двојица су пала кад оно отимаху Београд, а један се врати дома богат ранама и пљачком. Још и данас има у њих кићена оружја, ножева и сабаља кованих у Дамаску и Ужицу, и синија бакрених, и топуза гвоздених, и саплака сребрних, и санова и калајлија, леђена и ибрика од најжућег коситера.

Није у Здравковића само срце обилићско. Њихова поштења на далеко нема — одавна се прича њихова правичност. Па што су љубазни, па што умеју дочекати и подворити, то се не да̂ казати, док се оком не види. Ама те нуде, ама те служе, ама те разгозарају, чисто не знаш шта ћеш пре: ил' да се машаш јела, или да испијеш чашу, или да гледаш како им из уста тече она слатка беседа Покојни поп Крстин отац је ли био мајстор наздравити — јесте, али што ћеш у Здравковићима чути здравица и напијалица, Бога ми их не умеју онако ни они што књиге пишу. Па прича, па пословица, па песама — пуна су им уста, а ти само слушаш и бленеш као јучерање дериште.

Што је челенка на калпаку, то је брат Иван, Гргуров отац, међу Здравковићима. У оца их беше тројица, али један умре одмах по очевој смрти, а други се ожени још пре Ивана, на скоро оболи и умре, а удовица се преуда у село из којега је доведена. Са̂м Иван оста старој мајци да је теши, да се њиме дичи, да је храни и да је сахрани. Тешко се је оженити сељаку инокосну, али кад си из Здравковића, онда ти цуре саме бегају. Иван је довео Петрију, најлепшу девојку, из прве куће из суседног села. А био је радник један по један. Рано легао, рано устајао. Чим се умије, помоли и уљуди, одмах одлази коњма у коњушницу и надгледа стоку која

је у кућној огради, за тим би, освежен студеним јутром, ушао у кућу, примакао клупицу ватри, сео и грејао се.

Петрија је свагда пре Ивана була на ногама. Чим ослави јутро, Иван се дигне у потес или у гору, а Петрија прихваћа кућни посао: или плете чарапе, или изаткива ћилимке, или тке платно памучно. А кад сунце пође за гору и Иван се врати из поља, како је умела потрчати, отворити вратнице и прихватити му из руке ашов, мотику, трнокоп, косир. Пазила је сваки његов миг. Његов живот био је и њезин, дворећ' њега служила је себе.

Иван беше прави правцати Србин, а Србин вам је некако чудновато створење: и сазидаће цркву, и набавити звона, и иконе, и барјаке, ама му је некако у крви да ређе допиркује цркви. Рекли бисте е је безбожник, а нема под небом нације, која више Бога помиње; он воли и цркву, воли и попа: чик му дирните један само камен из црквене порте! Он воли да има цркву, да се у њој поје литурђије за сав народ хришћански, али не изгледајте да јагми цркви чим звоно удари. Кад је сабор, кад зна да ће тамо после цркве бити и старо и младо, да ће се пробеседити која паметна или испразнити по једна ил две, е, онда ће вам листом нагрнути цркви. И Иван је ишао цркви само о великим годовима, али је за то радо прилагао кад је ваљало набавити књиге, или нову „одежду", ил' позлаћен крст, или путир, или дискос, или кадионицу.

Већ така није била и његова Петрија. Беше права богомољка. Ни лећи ни сести за сто док се не прекрсти. Чешће слази цркви. Друге би и проговориле коју о литургији, али она ни да би се окренула. Чешће је односила воштаницу, или мало тамјана, или просфоре. У летње доба, кад цвета босиљак, доносила би га и китила целиваће иконе. „Чисто ми је лакше онај дан", говорила би, „кад ме свештеник мироше". Чешће је ишла и на водице, особито уз посте и о младинама. А била

је милостива преко сваке мере: што даваше десна, не знађаше лева.

Давно зађе сунце за гору, а деца се не помаљаху јоште на вратницама. Иван и Петрија изађоше чак до сеоског потеса. А кад их опазише оздо низ ливаду, Петрији се скратише ноге од радости, па се наже на Ивана. А Ивану некако чудновато у прсима, па, шта ту тамо амо, и он очи кријаше од жене.

— А што тако опозн исте, децо? Упита их Иван кад прићоше руци.

— Шта нисам јадна мислила, прихвати брижна Петрија.

— Беше мало опознио господин директор, рече Гргур, а брат му извади из торбице књигу, па је даде оцу.

— Е де, де, насмехну се Иван; па то си се ти, сине, данас љуцки показао.

— Да се ниси уплашио, чедо моје? Пита брижна мати.

— Па Бога ми, мајко, бејах се мало и попристравио. Уча говораше: децо, децо, не шал'те се главом, учите, данас сутра ето директора, па тешко си и мени и вама ако се осрамотимо. А ми удри учи, пиши, читај, да очи побеле. Научисмо књиге на изуст.

— Тако и треба, рече Иван поносито. Кад ђаци знају и умеју, онда је и учитељу светао образ пред селом и влашћу.

— Али сиромах Симо Веселиновић, настави Гргур, баш прође онако на лихо. Уплаши се, јаој, па ни укресати. Шаптасмо му и шаптасмо, али узалуд. Дркташе као прут, а кад поче плакати, учитељ му рече да одлази на место.

— А што да се плаши, да од Бога нађе? пита радознала мати.

— Ето што, прихвати Гргур. До њега седи Кокан Милошевић, онај што већ трећу годину седи све у истом разреду. Ништа не учи, ништа и не зна. Он је

сиромаха Симу заплашио директором; вели: носи ти тај у џепу троструку бивољу камџију, па чим муцнеш, а он удри као вола, док те свега крвца не облије.

— Хе, неваљац један што му уча не пократи језичић? Кострешп се Иван.

— А зар га мислиш не бије? Али ко ће, бабо, ућуткати оног пустолова. Знаш ли, вели Симо, какав је тај вајни директор? Грђи и страшнији од свих људи у селу, па је инајет, чангризало, да знаш као воду, опет вели: не знаш! Џаба се само мучимо и знојимо. Све ће нас изрезилити као кучиће па узалуд мука. Док само цикне па шкрипне зубима: ха, неваљади једна, тако ли се учи, све ћу вас у хапс, у кврге!... И још, Бог те пита како га није плашио.

— Па не биј ти никоговића! Викну Иван љутито.

— Али смо ми, бабо, одмах видели да он лаже, чим је директор проговорио с нама. Добар ка' и ти, погоднији него учитељ. Смешка се на нас, пита нас благо, показује нам, прича нам. Рече кад је полазио: учите се, децо; ко учи онај што и зна; без муке нема науке; ко у младости хладује, у старости гладује....

— Право је и казао, децо. Ко се лењи, никад не ће стећи крова над главом. Трудите се настави Иван скидајући опанака, па никад не ћете изгледати из туђинских руку.

Деца пољубише оца и мајку у руке, а они њих у образе, па одоше те легоше

Иван и Петрија још дуго сеђаху код ватре.

— Па шта ти велиш, жено? говораше Иван, чарајући ватру. Данас сутра па и јесен ту, ваља нам се богме размислити: да ли дете да задржимо код куће или да га шиљемо даље у школу.

— Ја — снебива се Петрија — па Бога ми не знам како да ти светујем. Хтела бих и да се учи и да ми је вазда пред очима. Кад помислим да оде, па да га не ви-

дим по месец два, онда, онда ми још сад тешко на срцу; а да шта ће бити доцније?

— Шта ће бити доцније? Онда, онда дабогме да ћемо их ређе, много ређе виђати. Али зар да остану вако као ја и ти? Грехота је жено, кад нам је ето дао Бог и има се из чега.

Па има још дана да о томе говоримо, поче Петрија. Јако, чоче, да о томе не мислимо. Чисто се плашим....

— Плашиш, плаши. Прођ' се, Бога ти, те твоје женске плашње. Питам ја тебе српски: да л' да водим дете у веће школе или не. Једно или друго? Време је да смо на чисто.

— Па води их. Ако нисмо ми, Бог ће с њиме бити.. једва промуца Петрија и сузе јој грунуше на очи.

— Ви жене одмах у сузе. Нек је дете живо и здраво, нек се добро учи и влада, а те твоје сузе ама ни овoлико! Нико није пропао ко је света видео. Ако зашто и наше дете не би могло бити поп или капетан? Истина су и капетани данас појефтинили, али тек, тек боље живе него ја и ти. Нека и из наших кућа никну госпеда, да и наши мало дрмну вилајетом. Хе хе, како ће то, жено, лепо одлегати: који беше оно поп што пројаха на дорату васу црној чоси, у алеву појасу? брат Иванов син. Који но беше наш нови капетан? — То је син Иванов и Петријин, Хе хе, жено, шта велиш на то?

Али Петрија на то ништа не рече, јер већ беше ушла у собу. После кратког ћутања диже се и Иван забрави кутња врата, запрета ватру оде и леже. На пољу се чујаху истом први петли, иначе је цело село већ одавна лежало у дубоком сну.

VI

Беше настала друга половина августа. Врућине нешто мало попустиле. Чича Иван овр'о и раж и пшеницу и

сасуо зрна у кошеве. Летина какве скоро не беше у оним крајевима. Па што ли је тако брижан, што л се не радује толиком божјем благослову!

Под дудом маже слуга кола, утврђује чивије, намешта шарагље и лесе, вади воду из ведра и пере главчине, наплатке и паоце.

— А ко Бог да сте ради? Упита га викач, који се беше сврнуо да припали лулу и попије што.

— У Београд, одговори му слуга, ал' више кроз зубе.

— Трговином или ћете суду? Не знам да се брат Иван опарничио с ким?

— Не знам ни ја.

— Па што ли ће?

— Ето што: хоће да води дете у школу.

— Ако, ако. И треба кад му је дао Бог. А шта ли ће д' учи?

— Не знам, нису ме питали.

— Реци љубаве ти, нек' се учи адвокатлуку. Ко се данас уме бранити на суду и путу, тај зна да је жив. Та ето су нагла околна села да нам крње ово мало синора; ако нам обрана прође на лијо, ништа не ће ваљати.

Викач оде у село, а слуга се и даље повираше око кола. Петрија тужна, претужна, не излажаше из куће. Тамо припраљаше рубине и спаваће хаљине, чарапе и појасе, да јој дете не буде постидно пред новим својим друговима. Око ње остале жене из целе рође, помагаху јој пришивати копче и спремати, а кад год би она засузила, и оне би јој помагале плакати. Кад све беше спремљено, скинули су с таваница велику кесу јабука, напунили заструг са младим сиром, извадили из пепела грдну велику погачу, напунили ону највећу чутуру, па све то још за виделa згодно наместили у кола и утушкали сеном. Пунобрижна мајка старала се, да јој синак негладује у туђини.

Гргур је на све то снужден гледао. Беше му и мило и жао. Мило видети Београд и тамо се учити; жао оставити и оца и мајку и свога друга од колевке, брата Пауна. Али Паун беше мекша срца, он би се час по заплакао, кад би чуо да ће да воде брата и да га дуго, дуго не ће видети. Отац би га корео за мекуштво, стежући и сам своје омекшало лице, али сирота мајка, и сама би се на његове сузе растужила и плакала.

Сутра дан а̏ зора засветлила а сви већ бејаху на ногама. Дођоше и комшије и родови Изљубише Гргура прво мајка, па родови, па комшије, па опет мајка. И куцов се умиљаваше око наших путника, као да би им хтео рећи: срећан пут! Иван се попе на кола, за њим Паун који ће да испрати брата, па на последку Гргур, који се једва отрже из загрљаја материна. Слуга ошину зеленке и ови излетеше на отворене вратнице и за неколико тренутака замакоше за брдашце.

Петрија дуго за њима гледаше тарући сузе белим рукавом. Изнела је за тим, за срећна пута, комовицу и погачу и младога сира. Беше сунце у велико одскочило кад је сама остала на дому. Оде те се помоли Богу пред иконом, изађе у кућу, и дуго гладна живина пијукаше док се она мало разабрала и сетила да их нахрани.

А наши путници путоваху ко на тичјим крилма. Коњи товни и одморни, и кад се докопаше пра̏вога насипа, једва их слуга савлађиваше, као виле полетеше у најбржи кас. До друге механе пробио их зној, ту их протрљаше сеном, услужни механџија изнесе ракију и каву, а Пауну и Гргуру слатко од ружина листа. Одатле се кренуше мало лакшим касом.

Брат Иван већином ћуташе, и само овда онда опомињаше слугу да скреће то десно то лево, куд је мање кама и ровина. А честа промена села̂ и околина̂ при-

вуче на се радозналост дечију. Чуђаху се грдним механама на путу са ишараним ходницима и ћошкама.

— Нуто, нуто, бабо! виче Паун, опазив на механском зиду два јунака како кидисаху један на другога.

— То су, децо, Краљевић Марко и Муса Кесеџија.

— Краљевић Марко! Повикаше весела деца. Погле! оцо, колики му брци, па калпак на глави! А шта му је оно у рукама?

— Топузина!

— Знам, знам говораше Гргур; уча нам је често причао о Марку.

— А погоди: ко су оних деветорица, па онај стари пред њима у дугој седој бради?

Гргур прићута, па онда радосно повика:

— Девет Југовића и десети стари Југ Богдан!

Отац се насмехну. Би му мило што му дете погоди имена тих славних јунака.

Поред пута сеоски потеси. Пожњевена жита свежена у гувна и виђаху се још многе неовршене камаре снопља. Иза потеса шљивици с родним подупртим гранама, а за њима село на брдељцима, на којима се зеленаху проређене шумице. С једног облог виса забели се нова црква с високом белом звонаром. Деца је гледаху и чуђаху се величини никад невиђене грађевине.

На један сахат пред заход сунца испеше се на један вис.

— Погледајте прâво доле! викну Иван деци.

Деца се убезекнуше. Хтеше нешто рећи, али им отворена уста осташе непомична. После дугога гледања окретоше се оцу:

— Аох, бабо, да грднога села и големих река!

— То је, децо, Београд, а оно је лево Сава, десно Дунав.

— Ту ћеш ти учити школу, Гргуре! викну Паун.

Гргуру заигра срце од радости, али му се сави око срца и неки страх, како ли ће остати жив у том чуду од кућа.

Ту испрегоше коње, и док их је слуга провађао, отац извади погачу и сир, простре пешкирић по оној трави поред пута, седоше и једоше. Поред њих, случајно, пролажаше читав карван Хера кириџија, који на коњма ношаху у Београд катран и луч, па да тамо узму со и понесу горе на свој Златибор, у Стари Влах.

— Видиш, дете моје; рече Иван, показујући руком на ове вечите путнике. — Мучан ли је живот што га ови проводе. Бије их у путу зима и врућина, и киша и снег, и опет гмижу напред и ништа нема што ће их уставити. Видите како је тешко живети на овоме свету, па опет Бог не да̂ да пропадне човек прегалац. Учи се, дете моје, и владај се добро, онако како те старији буду световали. Немој никад да се лењиш; што можеш вечерас, не одлажи на сутра. Увек имај на уму ове вредне кириџије, гледај да сваки дан што добро свикнеш и научиш. А кад школу свршиш, е онда, онда. . . .

И ту се брат Ивану уставише речи у грлу. „Боже мој, ко ли ће то жив дочекати". помисли у себи. „Да ли је мени та срећа суђена?» У тај мах скиде капу па се прекрсти, и с тим је све положио у божије руке.

— А кад Иван школу сврши, хоће ли он опет к нама у село, да радимо с тобом као и до сада?

Ивану се и нехотице нешто хладно сави око срца.

— Да бог ме да ће доћи. . . . . једва промуца: је ли, дете моје, да ти никад не ћеш оставити свога. . . .

Али брат Иван већ више не могаше ни једне.

Гргур га гледаше и чуђаше му се речма. Он није ни умео разумети то велико питање очино. Та још и не знађаше за какав лепши свет осим своје куће и својега села. Али је чича Иван знао да има још леп-

шега и дарежљивијега света иза сеоскога плота. То га је и теснуло у његово, данас и сувише осетљиво срце.

У том се сунце поче смиривати и хладовина пирити висом на ком се налажаху. Упрегоше коње, посадише се у кола, и већ су били упаљени фењери кад су прошли мимо кнежев двор, пред којим се баш у тај мах стража мењаше Одседну у једној гостионици код Батал Џамије.

Сутра дан се рано дигну Иван па с децом пође своме старом познанику, Јовану столару, који имађаше радионицу ниже Стамбол капије. Деца иђаху уз оца, а радознало гледаху то на једну то на другу страну. Гледаху убаве дворце, шарене излоге дућанске и радионичке, свет који врви тамо амо, као да је ту негде близу сабор или панађур. Па војници, па Турци, па низами. С теразијског раскршћа опазише тамо далеко у високом јутарњем зраку позлаћену кулу на саборној цркви. Гледају и гледају, а све се боје да их очи не варају. Све им се чињаше као шарен сан, који никад дотле уживали нису,

А Иван? Он ћутом напред корачаше. Лице му се приметно поозбиљило. Не гледаше ни лево ни десно. Он се у себи сам са собом разговараше о милом детету своме, о судбину којој сад навија прву основу. „Шта ли ће од свега тога бити Боже, Боже мој?" Да је ко у тај мах прошао близо поред њега, чуо би дубок, скривен уздисај.

Међу тим стигоше пред радионицу Јована столара. Унутри се чујаше тесање и струг. Пред вратима стајаху неколико обојених столова и столица с правим и кривим ногама, с лаком и без лака.

— Помози Бог, мајстор Јоване! викну Иван погледав с прага у радионицу.

— Бог ти добро дао, газда Иване, одазва се мајстор Јован, оставивши на страну рендело. Добро си ми дошао! Приђи ближе овамо. Клупицу, момче! Седи!

Деца га пољубише у руку.

— Живи били, живи и срећни били! Јесу ли ово твоја деца? Да их Бог поживи, красни синови. А иду ли у школу?

— Овај, Гргур, са нашом сеоском школом, Богу хвала, готов је.

— Охо! Е баш ми је жао, што ми није овде «Доситеј", да видимо какав си чатач. А ко вам је био учитељ?

— Господин Макса, рече Гргур с пуно снебивања.

— Господин Макса, господин Макса.... Да је жив и здрав — не познајем га. Али да да, времена се данас изменила. Кад сам ја књигу учио ваљало од јутра до мрака путовати од једне школе до друге. А данас? Има их у сваком трећем селу — ко би запамтио имена толиким учитељима. Е сад да нешто устане покојни Доситеј, да очима види . . . . Али, гле, ја Бога ми сметох с ума. Момче, каву и ракију! — Па, газда Иване, шта си наумио с дететом?

Иван као да се дотле са собом разговарао, па добро и не дочу шта га беше упитао. С тога рече стидећи се:

— Шта рече, мајстор Јоване? Прости, замислих се мало својом бригом, која ми одузе и снове и глад.

— Питах те: шта си сад наумио с дететом?

— Један да ради земљу, да буде сељак к'о по Богу ја, а овога (показав руком на Гргура), рад сам да школујем.

— Да школујеш? Па лепо. Кад ти је свега дао Бог, нек има један учеван и из твога колена. А ко да ти зна, газда Иване; из најуђе кровињаре излазе први људи. Ко ти беше отац Доситејев; можда му се једва знађаше име у Чакову? А његов син — продрмусао је богме добро ону уштавелу браду самом Стратимировићу. Хе, хе, тако ти то иде на овоме свету, сваки може бити чувен и велики, ваља само присести па опљунути у шаке.

— А је л' вас тај ваш господин Максо учио и појати? Запита окренув се деци.

— Знамо све тропаре.

— А певати?

— Учили смо: „Владету војводу», „Тодора од Сталаћа" и још многе друге; одговори Гргур гледећи га радознало.

— Ваљан учитељ. Кад једном дођеш с њиме, Иване. позови га к мени. — Мора ручати за мојим столом. Ја волим певање. Кад видим кога да ради и пева, а мени чисто срце заигра, подмладим се. Боже мој — покојни Марко устабаша, Бог да му душу прости, удри ради, певај, па му радња никад боље. Али, ево момка; дела, љубаве ти, ракију па каву. Тако. А вама децо? Трчдер момче тамо преко пута, па донеси два врућа сомунчића.

Ту обојица почеше сркати каву, која се пушаше.

— Даклем, рад си Гргура да дадеш у школу? Поче мајстор Јова, намрштивши мало своје ведро чело.

— Та за то и дођох ето до тебе, да ме светујеш, да ме, као проста човека, мало поупутиш. Одговори Иван, остављајући празну шољу на клупицу.

— Не брини се, газда Иване. И мој је син свршио школу код велике цркве, па сад, како ти се чини, ја велим да их упишемо обојицу у гимназију?

— Како те Господ учи. Ето ти дете, па га води где треба и коме треба. Ја, ја се, мајстор Јоване, не знам макнути. Ако не ћеш ти, онда не знам шта ћу.

— А као за што не бих? Чинио сам и туђину, а нек'мо ли теби, који си ми толико пута учинио добра, кад оно радих с проклетим дӯгама. Од јуче је започео упис — ја ћу их одвести господину директору, то је моја ствар, то ће ићи лако; ама јеси ли се побринуо за стан, где да сместиш дете?

— Ја се код куће договорих с газдарицом, да те молимо да га примиш ти у твоју кућу. Ја, право да ти

кажем мајстор Јоване, не смем ни да помислим да га водим куд на другу страну. Ето довео сам дете као златну јабуку, већ, знаш, гледали смо га као зеницу ока, као мало воде на длану, па зар да га сад остављам на душу туђину и незнану?

— Али, газда Иване, ја не знам да л' ће бити за дете понајзгодније. Бог нас дао доста а кућа није другојачије него баш попритесна. Да се повиремо . . . .

— Не не, мајстор' Јоване; где је места за вас све, зар ће бити и један угао за моје дете. А, душе ми је мирно и склонито. Већ ако му се нарав не измени, вера и Бог не ћеш га ни осетити. Зна он добро шта је кућни ред, шта је зазор а шта се пристоји.

— Е па да питам жену. Знаш, кућа је сва о жениним врату . . . .

— А што ми то говориш, мајстор Јоване! Знам ја добро, шта је кућа, шта је кућни ред. Него реци: да л' да примиш дете, или да га натраг водим . . .

— Е, кад си баш навалио, онда, онда ево нисам ни ја с раскида. Ја сам до душе посирома; код мене не ће уживати не знам шта, али како буде мојој деци, онако и њему. Што једем ја, јешће и он. Али богме хоћу да ме слуша као оца, а моју домаћицу као своју матер, твоју Петрију!

— Чујеш ли, Гргуре, шта вели мајстор Јован? Окрете му се отац.

— Чујем, бабо? Одговори дете гледећи преда се, а очи му се наводниле сузицама.

— Ја ћу можда још данас с Пауном у село, а ово ти је од јако место мене отац. Слушај га као што си и мене слушао. Он ће те и на добро упутити. Хајде сад приђи му руци.

Међу тим дође и Јованова газдарица, Мага. Повисока, сува жена, оличена брига и старање. По чистоти познаје јој се вредноћа и устаоштво. До ње ста-

јаше њезин јединац, Милан, сувоњаво протегљасто дете, црних очију, округласта лица, у хаљиницама искрачалим али чистим и опраним.

— Хе, жено, викну мајстор Јован својој газдарици: ево ти још једнога сина, а теби, Милане, брата и друга.

Гргур пријђе руци газдаричиној, а са Миланом се рукова, погледа га мало испод очију, па опет, савладан стидом, спусти своје црне дуге вјеђе и гледаше преда се.

— Тако, па да ми се пазите и слажете к'о рођена браћа. Тешко је, децо, данас стећи пријатеља, па за то их ваља себи ковати јоште из малена. Па да се главом не шалите, него да нам се добро учите, да не осрамотите ни себе ни нас. Од вас се не тражи ни да орете, ни да тешете, књига вам поље, и халат и занат. А ко се не учи за младости, у старости ни довека.

Деца одоше у кућу, из куће у авлију, а мајстор Јован и газда Иван до ручка угодише, шта ће овај имати донети на издржање детиње: двеста ока жита, 10 ока пасуља, кацу сира и ухрањанога крмка годишње, и дукат цесарски месечно.

По ручку се Иван опрости с мајстором Јованом и газдарицом, пољуби Гргура и посавстује га. Паун загрли брата и дуго плакаху и један другом нешто неразумљиво говораху. После тога отац с Пауном седе у кола, погледав још једном сина, стегне срце, окрене се слузи и викну да ошине. Гргур је дуго гледао за њима док не замакоше за први угао, па онда стиште руку Миланову.

У радионици мајстор Јовановој живо се радило до седам сахата у вече, а тада се је тачно вечерало. У зачеље сео Јован, до њега десно жена, па син му Милан, па до њега ћерка Ружица, с леве стране момци, којих је вазда имао тројицу. Шегрт је помагао доносити јела и служити при столу. Овога вечера, пре него што ће поседати, рече мајстор Јован својој деци:

— Хе, децо, сад сте добили још једнога брата. Хоћу да се пазите као да смо вас све троје ми родили. Седи Гргуре до Ружице, а ње нека међу тобом и Миланом, као сестра међу браћом својом.

Гргур седе до Ружице и стидно гледаше преда се.

Чим погледате на постављен сто, одмах ћете приметити застрт чистим чаршавом, тањири и чиније од бела истина мало простија порцулана, ножеве и виљушке од челика, кашике од жута паквона; све опрано, очишћено, углачано Ту су сланици, биберница бокал с водом и пред сваким по једна проста чаша за воду.

Пре него се седне, он би сам, окренувши се иконп свог домаћега патрона, светога Николе, очитао «оче наш».

Беше понедеоник, за то се на сто изнесе пуна велика чинија кромпира с месом. Код мајстор Јована беше тачно утврђен јеловник. Осим месне чорбе долажаху јела овим редом: недеља купус и печено тесто; понедеоник кромпир, а у вече друго јело попара; Уторник у подне паприкаш, а у вече цицвара од бељега брашна, мало помаснија; среда пасуљ са сланиницом; четвртак у подне кувано тесто, у вече пилав с исецаним месом; петак пасуљ без сланине и са салатом кад је томе доба; субота: кромпир, а у вече још по кришка сира или савијача или моча и т. д. О великим празницима у подне печење, а момци у вече немају вечере, која им је у осталом са свим излишна, јер како се по подне умију и обуку, не долазе кући другдаш до поноћи. Сваки момак добије у подне по литру вина, а мајстор Јован испразни с мајсторицом Макреном тачно полуоку. Овај столски поредак није се смео мењати ни за живу главу. Мајстор Јован живео је по њему као момак по Банату и Ердељу и на њега се навикао као какав стари дуја на строгости типика. Изузеци би бивали само у изванредним приликама: кад је столарски и браварски пир, кад дођу гости, кад се наплати по каква већа наруџбина и т. д.

По вечери очита се опет «оче наш.» Момци рекоше мајстору: лаку ноћ па одоше. Док је мајсторица успремала сто, мајстор Јован отвори горњу фијоку од великог плавог ормана, што стајаше у зачељу између креветâ и извади једну књигу у тврдим корицама с црном кожом на полеђини и четвероуглом од црвене кожице, на којој се виђаху упечаћена позлаћена, али доста посукнула слова. Обрез листова беше жутом бојом обојен.

— Но, ђаче; рече давши књигу Гргуру и показавши му насловни лист; дед да видим како те је учитељ научио читати.

Сви поседаше за сто, Гргур прочита течно и разговетно:

— «Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића, нареченога у калуђерству Доситеа.»

— Ето видиш, синко, ја сам човек неук, не знам много књига, али се Доситејевим књигама свако вече по који час забавим. Што их више читам, то их све већма разумем и желим да их опет узмем у руке. Али има доста што шта, што не могу да разумем, јер ме у младости нису у школи упутили како треба. За то учите сад док сте млади. Што год не разумете, питајте, па ће се зар наћи, ко ће вас као што треба обавестити. Наука је наука, занат над занатима. Ко хоће да је учеван, да зна што треба да зна, ваља много да чита, много да мисли, много да пише и учи. Надрикњига је као и надристолар, кад отеше какву клупицу или здепа какву столицу, крај свему умењу. Свет кад види да је незналица, окрене му леђа, те, несретник, умире од глади. Да видите шта вели игуман хоповски за ученога Рајића. На, прочитај ово, Милане.

Милан прихвати књигу и лепо на глас читаше:

— «Колико сам ја прост“ . . . .

— То вели игуман хоповски; примети мајстор Јован.

— „И неучен, настави Милан даље, мени је милије видети ученог младога Рајића, него четири васеленска патријарха, који би без науке били као ја; видио си га како је млад и без браде, али кад стане беседити, ми сви, с великим брадама, гледамо га, као да смо из дивљега вилајета дошли.»

— Хе, хе, то је само Доситије умео рећи. И данас их има који књиге пишу, ама нешто врдају, нешто увијају, да их често сам Господ разуме. Што не говоре вако просто да их и ја разумем; али тако ти је данас и са столарством, све теши нешто на око, шарено и цифрасто ваздан, а док подложиш пећ, а оно се криви и витопери као луб.

Узме књигу из рукŷ Милановиx, па је пружи Гргуру.

— Дед ти настави даље ово! (Показавши му прстом где да отпочне.) Гргур почне мало тишим гласом:

— „Мој синко! . . . .

— Вели исти игуман хоповски, примети мајстор Јован.

— «Мој синко, прошла су она глупа и слепа времена, кад се међу нами говорило: боље је шест вранаца у каруца, него шест школа у глави. Сад се је време преокренуло; учен човек, ако ће и пешице ићи, сваки га поштује, а неучена, видећи где се вози на вранци, говоре: вранци вранца вуку; и право имају."

— Хај, хај, мој драги Доситије, уздахну мајстор Јован, као да смо ти ми данас у томе попузнули. Колико је мој професор Сава седео без службе, док се други сметењаци товише на платама, које ако сам ја заслужио, онда су и они. По још толики други учевни људи, којима је дано нешто мало службице, тек да не помру од глади. Али, ко ти је само данас попечитељ просвете? Него, боже здравља; гледаћемо ми да се то на боље окрене. Само треба да чинимо као што нам Доситије вели . . . . Ружице, читај ово (показавши јој прстом).

Поче Ружица својим нежним танким гласом:

— «Да моји једноплеменици усуде се сврх сваке ствари слободно мислити, и све што чују, да суде и расуђују . .

— И тако даље, и тако даље, настави мајстор Јован мало — као кроз зубе : „они, који се држе само својих обичаја и хоће да одрже све онако како је, они” . . . . чи̇тај даље две последње врсте !

— «Остају за навек у свеконачној и плача достојној бесвесности», заврши Ружица.

Мајстор Јован, поновивши још једном ове речи Доситијеве, узе књигу испред кћери и стави је преда се Преврнувши два три листа, намршти мало своје и онако убрано чело и поче у себи читати. Макрена узе детињу пресвлачицу, да је на два три места прихвати и пришије дугменце које је отпало.

У који мах велики сахат на дувару изби осам, у тај исти тренутак неко куцну на вратима, и кад се отворише, ступи унутра један средовечан човек, онизак, полупун, чела висока, очију живахних, образа округлих, коснате подрезане браде, а образа онако вазда готових на смех. Под пазухом држаше дебео трешњев штап.

— А, добро сте нам дошли, господине Саво, викну радосно мајстор Јован, устајући му на сусрет. Свагда сте нам добро дошли, а вечерас долетели. Читам а мислим на вас.

— Шта, ви ваљда опет с вашим Доситијем, поче професор Сава смешећи се, оставивши свој онизак шешир на орманчићу где стајаше еснафска кутија.

— Као обично, као обично . . . . Е па реците, шта ћу ? У кафану нисам ни момком ишао . . . . Изволите ево овде на моје место. — Макрена, можда господин није још ни вечерао . . . .

— Молим, молим не трудите се ; «абије» идем с вечере . . . . Знате, наручили смо били на Дорћолу једног тазе смуђа . . . .

— Знам, знам, да сте тирјаћија на ваљану рибу. Али за то сад смемо мало повише овог ритопечког.

— Е па кад јој је суђено, онда шта јој знамо, нека јој буде. Ја се и ви не ћемо посветити Та и Доситије ту негде вели, да су се и братија хоповска веома радовала живој риби и староме вину.

— Ево, настави Јован једва дочекавши прилику да опет завири у књигу . . . . овде вели Доситије, да су преко четрдесет дана гладовали Мојсије на гори Синајској и Илија бежећи по пустињи; али Бог је хтео да на њима учини то чудо, а где су данас чудеса?

— А ја и ви да два дана не једемо и не пијемо, шта би било од нас, драги мајстор Јоване? Просто би скапали.

— За то, молим вас, прихватите ову већу чашу, понуди га Јован, кад Макрена принесе служавник с налившеним чашама. — Чујеш, жено, остави ти то пред нас ми ћемо се већ сами послужити, када ожеднимо . . Здрави сте!

Професор Сава одврну горњи и доњи коштани наглавак са свога дебела трешњевца, извади из шпага пљоснату турску лулу, посади је на доњи крај, а на горњем беше сисак од ћилибара. Напунивши је мирисавим дуваном, запали је труђу, закачи левим палцем за ивице од прслука под пазухом, опружи ноге тамо даље под сто, повуче два три дима из разгореле лулице, нагне главу ближе к десном рамену, погледа задовољно мајстор Јована и — смешећи се трну у дланове.

— Ви сте данас сасвим добре воље, господине професоре? Примети му мајстор Јован.

— А зар ви то опажате?

— Та ето смешите се, па — —

— Па рекох ли вам да долазим с части?

— Части? Па колики је морао бити тај ваш славни смуђ? Колико вас беше при вечери?

— Ја и професор Тома и катихета. Али да знате историју ове вечери, бисте се и сами мало насмејали.

— Молим служите се, док се вино није угрејало. Па, ако вам је по вољи, да нам приповедите ту историју. Макрено, каву!

— Познајете ли ви Станка абаџију? Поче професор Сава. пошто је, по свом старом обичају, мало погладио браду и пљуцнуо.

— На варош-капији?

— Јесте тог. Сигурно му знате сина, што ће сада у четврти разред? Лањске године, некако пред распуст враг нанесе овуда мечкаре, па једно по подне, баш пред школском капијом, заокупе ударати у даире: играј ми играј, Кара Мартине! Па јадника међу дотерали гурбети, те кад привикну: «узми пушку на лево око, па ти стрељај тицу ластавицу!», а он из све незграпне грлине ричи крос нос: *ма*! Деца се на то смеју сиромаху медведу, а Циганин скине мастан фес и заокупи мољакати да му дате десетпарац.

— Ехе, и сâм сам вам некад од јутра до мрака јурио за мечкарима.

— Дакле Станковом се сину допадне ова мечија игра, те кад би у школи, а он скине тканицу те даде неком своме другу један крај, а други намакну себи о врат, па идиди од скамије до скамије. Вођ му виче: играј ми Кара-Мартине! а он ходај, скачи, мумлај као да је пореклом из хомољских јазбина. А кад рикне кроз нос ма! цела школа узаври, граја, урнебес. Као и међ' људма тако и међ' децом: има их који воле потказати него да му Господ здравља да. Пре него ће се граја дићи тркне један крадом директору, а овај опет, беспослен као што га је дао Бог, трч у разред као да ће му тамо орден приденути. Таман ће наш нови Кара Мартин заурлати ма!, а директор широм врата отвори. Сиромах Кара Мартин умало се није од стра стропоштао, тканица му

висаше о врату. Поведоше ти нашега медведа, па с њим на протокол. По подне сеђасмо у канцеларији, кад ето ти директора задувана с врло важним лицем.

— «Господо моја, јесте ли чули за *скандал*, који се у заводу догодио?»

«Скандал! Упитасмо га озбиљно и један другог погледасмо.

„Безобразлук, какав се још није догодио за мога толикогодишњега директоровања».

„А шта ли се то збило? Нама није нико ништа јавио."

«Знам ја, знам, кричаше директор долазећи све већма и већма у ватру; по вама би могао завод и изгорети; вас се све то ништа не тиче; ви се разбегнете куд који а мени се све бије о главу. И опет, где год станете, опадате ме: директор нема посла, директор нема часова. Али тако је то, свугде ћеш наћи солидности, па и код самих халваџија, само не у нас професорâ"...

«Али ostav'те, молим вас, ви нашу солидарност на страну: расправићемо је кад будемо доконији. Него, молимо вас, кажите нам шта се то догодило, те да знамо да ли да седимо да ствар пресудимо, или да одлазимо. Ми имамо своје послове....

«Ви имате своје послове, а ја ваљда немам никаквих својих послова. Кад морам седети ја, морате седети и ви! А куд вам се хита; зар имате што грече од своје званичне дужности, за коју сте плаћени, која вас храни и одева?

— Богме је до зла бога несносан тај ваш директор. Да нам је устабаша, не бих га могао подносити, примети мајстор Јован.

„Па, господине директоре, хоћете ли нам казати зашто сте нас сазвали?» Упита га још једном озбиљно професор Тома.

„Имам да вам саопштим неваљалство каквом равна нема. Ја мислим да се, на жалост, први пут догодио

у нашем заводу". За тим нам исприча све што се догодило.

„Па то није неваљалство, господине директоре; то је прост несташлук, и ништа више", приметим му ја.

„У вашој глави, ал' у мојој не. Та помислите само...

„Не ћу ни да мислим, кад је то јасно као дан. Ја вам и опет велим, да ту нема неваљалства...

„Шта ви ваљада хоћете растројство, анархију у заводу? Красни ми професори! Само тако, само тако; али ја ћу већ целу ствар доставити попечитељству. Не дам се ја од вас за нос вући, господо моја, разумите ме ме, не дам се за нос вући!"

Тако је зипарао, а ми му хладно рекосмо да га казни мало хапсом, па одосмо. Уз пут рече професор Тома: ако га попечитељ усекне, али онако попечитељски, све вас частим тазе рибом на Дорћолу. Директор достави целу ствар попечитељу, попечитељ нађе да ми имамо право, те тако се директору подрежу рукави, а ми вечерас прослависмо победу једним ваљаним смуђем. Како вам се чини, мајстор Јоване!

— Ама све као што би се пожелети могло; само ми је жао што сви отуд нисте овамо на моје ритопечко. Али, Боже здравља.... Молим вас узмите да испразнимо још по једну две, док нам кава није стигла. — Па то још могу и ја имати белаја са тим вашим директором. Знате деца су деца, а мој Милан, да ми га Бог поживи, мало је хитлен, понесташан, па као оцу ми се богме ваља и бојати да....

— Та небојте се ви, мој драги пријатељу. За то је Бог створио уз директоре и професоре... Па кад мислите дете уписати?

— Бога молећ' сутра. Али да, ја вам се и не похвалих, господине професоре. Стекао сам још једнога сина, а вами ученика.

Професор га погледа радознало, а он му приповеди све, и зовне из куће Гргура. Гргур приђе к Савиној руци, а овај га значајнијим погледом измери од главе до пете. Кад су Гргур и Милан опет пошли к вратима, професор Сава, не скидајући ока с њих, рече полугласно мајстор Јовану:

— Лепо их је издашна природа украсила, а кућа још лепше одгајила — шта ли ће од њих учинити школа и друштво?"

И као да се после ових речи оте професору Сави уздах, кога толико прикрио беше, да га ни сâм мајстор Јован није приметио.

— Ја их, господине, предајем у ваше руке; ја познајем вас; нек' буду као ви — остало је у божјој руци, примети Јован после подуже почивке.

— Али да ли ћу ја један бити довољан, достижан Данас је, мој драги мајстор Јоване, толико квара међу људма, да често сав добар усев школин позобље. Имамо толике жалосне примере пред собом.

Ту професор Сава дубоко, дубоко уздахну.

(Наставиће се.)

М. П. Шапчанин.

УРЕЂЕЊЕ НАШЕ ВОЈНЕ СНАГЕ

(Наставак.)

Наше економно и финансијско стање не даје могућности, да и ових 7000 регрута одслужи прописани рок службе у стајаћој војсци, него морамо другом начину, из нужде, прибећи.

Како су пак ови регрути незадружнији и оскуднији од оних, што су у стајаћу војску редовно увршћени, то и за њихово задружно и економно стање неби осетне штете било, ако би *ових 7000 двајестогодишњака свр-*

шили бар тромесечну регрутску школу у своме окружном месту или у најближем гарнизону стајаће војске,

Њихово издржавање за време вежбања, пало би на терет дотичног округа, као што и за народну војску закон прописује. Само оружје и убојну спрему давала би држава.

Пошто сврше регрутску школу ови би младићи прешли одма у састав народне војске; док они, што прописни рок одслуже у стајаћој војсци, прелазе по ислужењу у резерву стајаће војске.

Док дакле, ови последњи служе у стајаћој војсци и њеној резерви, они први у толико више служили би у народној војсци првога позива.

Само 3 до 6 месеци могли би служити и ђаци средњих, виших, пољопривредних и занатлијских школа, фабриканти и томе подобни, те тиме потпомогли развиће науке, заната, пољске привреде и индустрије код нас. Ово је и гвоздени војни закон Пруске предвидео.

На тај начин, неби било младића у Србији, који неби свршио регрутску школу — сем физички и умно неспособни — а тиме би се успело, *да у народној војсци небуде никада рекрута.*

Из досад реченога следује:

3. *Сви двајестгодишњаци прелазе кроз стајаћу војску: било да одслуже прописани рок, било да сврше само рекрутску школу (3 до 4 месеца).*

4. *Да стајаће војске у миру буде 10.000 војника с' нижим чиновима* (12 батаљона пешадије, 5 ескадрона, 28 пољских и 4 брдске батерије, ½ градског батаљона, 4—6 чета инжињерије са возарима и болничарима)

5. *У стајаћој војсци да одслужује двогодишњи рок само 5000 регрута од најимућнијих и најздружнијих, а остали да сврше тромесечну регрутну школу при окружним командама, или најближим гарнизонима.*

6. *Да како прва тако и друга класа народне војске има по 96 батаљона*[1] (колоко је чета стајаће војске допуњене с резервом).

Ово су питања, која су и са војног и економног гледишта најтежа била, с' тога смо се око њих дуже задржали и ширим разлозима поткрепили.

Остало, што још спада у овај одељак, изложићемо у кратко, као што следи:

7. *Стајаћа војска да буде формирана засебно од народне војске*, као што је сада.

Ово је потребно из више разлога. а поглавито у интересу једнообразног вежбања, уређења, надзора и дисциплине. Разна лица имају и разне погледе, па отуда и разних праваца у обучавању и вршењу службе. Ово би се могло догодити и са појединим родовима оружја стајаће војске, кад не би били груписани под једном командом, него би били подељени међу команде народне војске.

Пешадија била би подељена на пукове. Допуна са резервом да буде спремљена у свему, те да се знаде, из којих окружних команада резервисте који стајаће батаљон попуњују, како ће се батаљони удвојити, официри и нижи чинови поделити, и како са оружјем и обмундировком снабдети.

Тако увећана пешадија на 24 батаљона, дала би две дивизије, од по 12 батаљона (у свакој по 2 бригаде од по 6 батаљона), које би, кад им се прида један артиљеријски пук и сразмерни број осталих родова војске, представљале *засебан корпус стајаће војске* од 20.000 људи. За мање потребе (н. пр сигурност земље од арнаутских упада) овај би корпус довољан био; а за ратну употребу. или би служио као језгро првој класи (ако је ова сва

1 Први би имали по 850, а други по 600—700 бораца. Осем тога, сваки батаљон прве класе требао би да има по једну *резервну чету* од 200 људи, ради попуњавања губитака на маршу и у боју.

прослужени војник); или би се с њом комбиновала, ако организација сва не би била остварена.

Да би пак стајаћи корпус могао самостално дејствовати, треба да је снабдевен комором, административним особљем и свима другим потребама за ову цељ.

А да се комбиновање с народном војском лако и брзо извршити може, треба да је свакој чети и батаљону одређено с' којом ће се командом народне војске комбиновати, да међу тима постоји извесна веза и знање о претстојећем раду, и да се благовремено нужне спреме о томе учине.

Тако би нам стајало на вољу, да ли ћемо стајаћу војску као засебан кор да употребимо, или је комбинујући с народном војском Ово би зависило од потребе и ратних прилика.

Артилерија стајаће војске била би подељена као и сада у пукове, само би брдске батерије у засебан пук груписати требало, због једнообразне и стручне обуке. Стајаће батерије допуњавале би се резервистама као и пешадија.

Пољску артилерију ваљало би у време мобилизације повећати бар са 6 пољских батерија, које би се од народних батерија саставиле и народном запрегом снабделе, јер садањи број артилерије не би био довољан за целу активну војску.

Коњица стајаће војске састављала би пук од 4 ескадрона, са гардијским засебно; она би се резервистама допуњавала и по потреби комбиновала с' народном коњицом, као год што је за пешадију речено.

Подобно вреди за *инжињерију* и остале трупе стајаће војске.

То би била формација стајаћих трупа.

Што се народне војске тиче требало би:

8. *Корпусне команде укинути* из економских призрења.

9. *Формација у дивизијске и бригадне команде да се задржи*, према административном подељењу земље.

Дивизијских команада да буде 7 или 8. Бригадних и окружних 22, као и сада. И бригадне и дивизијске команде да буду како лично тако и материјално попуњене и на својој територији снабдевене у миру са свима потребама, које би им за мобилизацију и рат требале, те да се у време стављања на ратну ногу нетумара и непискара, него да сваки свој посао унапред добро упозна, брзо и лако врши, без застајкивања и сумњичења.

Нисмо за мењање састава појединих бригада, нити јачине тактичких јединица с тога, што је народ навикао већ на садање батаљонске и бригадне називе, што су заставе њихове бојним огњем и прахом освештане, и што довршење наше задаће иште велику војску, па није савесно сада је умањивати.

Што неки теже за уједначењем састава и јачине свију бригада, то није тако оправдана зебња и потреба; једно, што ми нисмо усамљени у томе, јер и Швајцарци имају пукове, бригаде и дивизије разне јачине и састава;[1] и друго, што маршеви и бојеви сваког дана мењају број и састав трупа, па ма, по организацији, све јединице потпуно једнаке биле.

Оставимо дакле поделу на батаљоне и бригаде каква је сада. То захтева понос и традиција застава, које су још живе сведоке у бој водиле. Тежа је одука од навике. А навика на своју заставу и име благородна је страст, коју нетреба лечити.

Због предвиђеног комбиновања стајаће војске с' народном, постојала би извесна непрекидна административна веза између стајаће и народне војске, због резервиста и комплетовања с' разним потребама. А у извесна

1 Види чл. 51. њихове војне организације од 13. Новембра 1874. год.

времена требала би да буде и тактичка веза, заједничким вршењем упражњења, било комбинујући се, или засебно радећи, али на истом терену. И старешинство народне војске морало би се беспрестанце обнављати из стајаће војске, те би се тако онај у неколико устајали дух народњака, будио и крепио свежим снагама и знањем из стајаће војске. Тако би прелаз из стајаће војске у народну и обратно био непрекидан; административни пак захтеви одржавали би непрекидни однос команада обеју војсака; а све то учинило би, да стајаћа и народна војска не буду једна другој стране и да се њина вецбања неразликују међусобно.

10. *Регрутовање народне војске да буде једино по годинама и здрављу.* Задруга и имућност нетреба да утиче више, јер сви грађани треба да служе у свима врстама војске (стајаћој, првој и другој класи). Осем тога, кад су године живота основ упису, неможе бити ничијег утицаја у томе раду, јер то решава пописна књига, а ничије заузимање. Кад се ово усвоји неће бити ни злоупотреба од ничије стране, особито општинских одбора, на које се досада толико викало.

Које ће године за коју класу народне војске бити меродавне, то се без тачне статистике неможе решити, нити би се узакоњавати могло, без претходног пописа; али ми држимо, да би се први позив народне војске према саставу који је напред изложен, могао попунити са 36 годином живота за борце, а до 40 год. за неборце.

Али, како ће бити лица имућних а неспособних за личну службу, који, због своје неспособности неби подносили терета народне војске, зато је потребно

11. *Да сви неспособни за личну службу, а у одређеним годинама старости, буду дужни плаћати извесну таксу, у име тога што су од личне службе ослобођени.*

Ово захтева равноправност грађанска, да сви подједнако и сразмерно државне терете подносимо, кад једнака

права уживамо, То неби било једино код нас усвојено, јер у Швајцарској постоји од вајкада; Аустро-Угарска усвојила је лане; а у Германији, Италији и Француској ово је питање на дневном реду.

Напослетку, држимо да би правично и умесно било, да се у закон уврсти и ово:

12. *Сви, који су прешли године за личну службу ма у коме позиву народне војске, а имају извесан приход, који осигурава живот њихне фамилије, дужни су материјално (новцем или стоком, колима,...) потпомагати народну војску, размерно своме благостању. Овде ваља уврстити и масе.*

То би била главна начела и потребе које би у овом одељку (формација и регрутовање) војне организације предвидити требало; а сад да пређемо на

II. Вецбање војске и старешинско образовање.

У вецбању и војној настави наша стајаћа војска за последњих 6—7 година јако је напред коракнула и једнако напредује. И ако је још у прелазној периоди (из рутине у примену) на путу је да се испне на висину савременог војног образовања. С тога ми и немамо млого шта рећи о томе. Правила, која још нису у савременом духу измењена. (као: пешачка и пољску службу), ваља у скоро преправити; а тако и друга, која до сада нису постојала (за маневровање и обуку на земљишту) прописати.

Да би пак у свима родовима оружја постојао и развијао се један метод и правац у настави и вецбању; као и за лакшу спрему и усавршење официра и нижих чинова нужно је

1. *Да се учевне команде у свима родовима оружја задрже, и да се боље уреде, како би своме позиву потпуно одговарати могле.*

Попуњавање наше војске са *официрима*, решено је у главном новим уређењем војне академије. Учевне команде, зимске школе, војна предавања и маневри допуниће довољно њихово образовање.

Врло важно је питање не само код нас него и у свима европским војскама, како да се добију *способни и поуздани подофицири.* Подофицир је, тако рећи, камен темељац војног вежбања и наставе. Где нема добрих подофицира, неможе бити ни добре стајаће војске. Официри, ма како способни били, не могу никада да попуне ону празнину, која се осећа без добрих подофицира. С тога су све главније европске војске веома велику пажњу обратиле на ово питање и троше велике суме на спрему добрих подофицира. Немачка је већ неколико пута поправљала стање својих подофицира; Аустро-Угарска и Италија недавно су ово учиниле; а Француска и ако је већ доста на овоме радила и сада се озбиљно бави *подофицирским питањем.*

С' тога и наша нова организација нетреба да ово превиди.

Ми држимо да би нецелисходно било уводити *нарочито подофицирске школе*, с' погледом на једнакост образовања и дисциплине у војсци. Разна спрема нижих чинова производи и разне погледе и поступке; сем што из разних средишта произведени подофицири неби давали једну целину, компактну и једнодушну масу. Без нужде нетреба и међу нижим чиновима стварати дуализам, кад је то морало бити међу официрима. А овај се по природи ствари сам и ненамерно развија. Ово се приметило и у Немачкој где такве подофицирске школе постоје, с тога их неби код нас уводили. А и издатци били би већи. Са добрим уређењем учевних команада, зимским школама, осигураним стањем, уверени смо, да би добили *врло добре подофицире.* Зато ваља у законски пројект уврстити :

2. *Увеќање плате подофицира; осигурање њихових фамилија пензијом; право на цивилну одговарајуќу службу, по одслужењу одређеног броја година; извесне привилегије у стану, оделу и прописима.*

Без свега овога нећемо имати добрих подофицира, а то су и друге војске усвојиле. На ово треба особиту пажњу обратити, јер је ово питање једно од најживотнијих за добру војску.

3, Што се *официра тиче, ваља им плате мало боље заокружити* према новој монети нарочито, код нижих официра. Команде ваља уздићи у очима војске, ако се хоће и заузимљивост за службу да има. Ово ће се учинити ако се командантима даду неки додатци, што би произвело утакмицу.

Још је нужно да се боље регулише *авансовање* код официра, да небуде произвољно и без правца, нити да зависи од расположења једног човека, него да има својих позитивних прописа и услова.

То је, што смо најглавније имали рећи о стајаћој војсци, а сад да пређемо на народну.

Ми налазимо, да је скоро довољан број дана одређен годишње на вецбање народне војске,* само да се тачно и озбиљно врши. Ми не памтимо, да је икада народна војска 15 дана беспрекидно провела на вецбању и да се прописно из казана хранила. Кад би се свих 25 дана (10 с пролећа, а 15 у јесен) употребило на вецбања народне војске, и кад би се она за то време хранила из казана, као што војсци и приликује, ми би онда са тим били задовољни, а народна војска била би доста извецбана. Али кад год се приступало овом делу вршења војног закона, увек је војно гледиште запостављано материјалном и економском гледишту, неродној

* То је 25 дана годишње, уједанпут или у два пут по чл. 88 измена и допуна закона о устројству војске од 23 Октобра 1870 године.

години и другим приликама. Истина је, да ове ствари заслужују призрења, али с таквим многим околишењима и попуштањима нећемо имати озбиљне вајде од народне војске; она ће бити само на хартији, али не и у истини; ми ћемо на њу рачунати у озбиљним моментима, а она неће одговорити нашим очекивањима, јер смо помогли да се за позив не спреми; тако радећи ми сами себе варамо; за поједине динаре доводимо у питање милионе; због малог приреза и 25 дневног озбиљног вежбања, мећемо на коцку опстанак државе и будућност народа у судбоносним тренутима.

С' тога ваља јаче у закону означити и тачније вршити овај пропис:

4. *Народна војска првог позива вежба се с пролећа десет дана на батаљонским, а у јесен петнаест дана на бригадним и већим скуповима. За сво то време храни се по војном пропису из казана, а издржава се прирезом од народа дотичног округа.*

Ово вежбање народне војске ваља потпомоћи и ојачати и другим установама, које пробуђују војни дух, уздижу и крепе самопоуздање у маси и појединцима.

Ми смо врло убеђени, да би војно образовање у нашем народу јако ојачало и боље се утврдило, кад би се законом прописало и у живот увело:

5. *Војно вежбање у свима основним и средњим школама, а војна предавања у вишој школи.*

6, *Оснивања стрељачких дружина у целом народу, са извесном потпором од државе, али и с извесном обвезом и испуњењем неких државних прописа.*

Да је војно вежбање у цивилним школама признато као јако помоћно средство за ширење војних знања у народу и помагање војске, признато је одавна и уведено у Швајцарској*, скоро у Немачкој и Угарској, а претреса се у Француској и Италији.

* Види Чл 8 и 94 њихове војне организације од 13 новембра 1874 године

Код нас је у томе већ учињен у неколко почетак што се у заслугу има приписати иницијативи садањег министра просвете [1]; али ми држимо да то још није довољно. Ово питање у свој потпуности и детаљности треба да реше заједнички и сагласно министар војни и Просвете, како ће од користи бити и војсци и народном образовању. Само овоме раду треба дати довољног ослонца у новом закнну; а извршење у детаљу остварило би се указима и министарским прописима.

Стрељачке дружине, ваљано организоване и развијене у народу, јако помажу бојно васпитање и спрему народа за војну употребу; јер оне веџбају грађане у најважнијем војном послу, у гађању нишана, а овај рад од највећег је уплива у боју.

Шта вреде straљачке дружине у народу пример су нам: Швајцарска, Немачка и Аустрија, чије светковине народ прославља с' највећом помњом и одушевљењем, тако да су оне код њих постале праве *народне светковине*. У Швајцарској добровољним стрељачким дружинама дато је ослонца у војном закону, и то чл. 140, где им се осигурава помоћ од савеза, али под условом: „да упражњења буду с' државним оружјем и по војним прописима". У Француској и Италији ради се на организацији ове установе.

Наш народ има природне наклоности за ову установу, само је ваља покренути и на добро упутити. Надметање у гађању нишана на саборима истина је већ скоро ишчезло код нас, али би се брзо пробудило и оживело, чим би се повољни услови за ово створили.

[1] Ово је питање законски имало бити регулисано још на скупштини 1879 и 80 године, и пројект је за ово спремљен био, али неочекивани догађаји смели су овај рад. Преговори који су о овом питању били вођени 1874 године између министра просвете и војног, иницијативом првога, остали су тада без икаквог резултата. Можда ћемо се ми другом приликом повратити на ово важно питање, да га изближе погледамо и претресемо.

Увођење, дакле стрељачких дружина и војног вежбања по свима грађанским школама, треба нова војна организација да предвиди, јер су ове установе велике помоћнице војске.

Сад нам још остаје да претресемо питање о *старешинама народне војске.*

Зна се, да је уплив старешине на војску огроман, готово пола од њега зависи, каква ће трупа да буде. За то и ваља да је ово питање предмет озбиљне бриге.

Познато је и то, да народни старешина, живећи у истим приликама и скоро са истим правима као и његов водник, неможе од њега много да се одвоји, и у своме раду независан да буде, и да једино у интересу службе ради. Ту су родбинске везе, ту друштвене и економске обвезе, које ремете субординацију, руше дисциплину и штетно упливишу на војно образовање.

Да би се ово умањило, ваља:

7. *Да се ојача стајаћи кадар у народној војсци*; *а народне старешине да се из јачих елемената регрутују и строжији избор да буде.*

Пошто би се војна вежбања и предавања и у грађанским школама увела, и пошто неби било чиновника, који није у стајаћој војсци бар најнужније време провео, то би се и народне старешине могле и из чиновника да регрутују, који би имали према војницима независнији положај.

8. *За народне старешине ваља уредити зимске школе и предавања, па их подвргнути испитима.* Положени испити, поред других личних и грађанских својстава, треба да буду меродавни за произвоство у народној војсци. Прописи за испите имали би се подесити подобно прописима у стајаћој војсци.

А да би се пробудила воља за радом и утакмица за старешинска места у народној војсци, ваља их боље од-

ликовати и дати им извесне материјалне накнаде за време вршења службе, према положају, који у војсци заузимљу.

Тако

9. *Ваљало би увести чинове резервних официра и подофицира за народну војску*, *који би се добијали по положеном испиту и доказаном знању*; али с' којим чиновима треба да буде скопчана и материјална накнада према чину, за време вршења службе, као што је у Швајцарској

На тај начин, подигла би се вредност народних старешина, добили би способнија и сталнија лица за ова места, и дали би воље и прилике и интелигентнијим људима да се за старешинске положаје у народној војсци јагме; јер би сем частољубља било изгледа и на материјалну накнаду за изгубљено време око прибављања војних знања и заузимања око тачног вршења службе.

По себи се разуме, ако се хоће да има користи од батаљонских, бригадних и других скупова и упражњења, треба да су и *зборишта* за то подешена, не само просторијом, него и *шупама* за склониште од хрђава времена. Треба да су подигнути *магацини* за храну и остале ствари и потребе нужне за храњење војске. Ваља удесити прибирање хране од народа, или благовремену набавку, ако се прирез у новцу буде узимао; а поред свега тога, *општински кошеви*, треба да су увек пуни те да служе као резерва за ванредне потребе народне војске.

III. Материјална спрема војске и земље.

Ма како да је војска добро извежбана и ма како ваљаних старешина да има она неможе много вредити ако није наоружана добрим савременим оружјем, — пушкама и топовима.

Код нас је на ово питање одма по свршетку ратова обраћена озбиљна пажња, и ми смо већ на путу *да се*

у кратком времену наоружамо модерном пушком.[1] За ово постоји *оружни фонд*, и нове жртве нису потребне.

Само би на једно обратили пажњу дотичних, да нова пушка потребује и *нову муницију*, да је новој пушци нужан и нов барут, и да и ову потребу ваља једновремено с' набавом нове пушке вршити, и то у довољној количини, колико један рат захтева; иначе нам нова пушка, без одговарајуће муниције, не би ништа помогла, него би нас само у већу забуну довела. А да и без тога ваља доста муниције истрошити, да се војска с' новим оружјем упозна, да се на њ навикне и веру у њ задобије, то ће стручњаци лако знати и признати.

Али није довољно да се само с пушкама наоружамо, него треба и *нове топове* да спремимо. И ово је питање код нас теоријски већ расправљено, пошто су претходна изучавања на страни и код нас чињена, и то овако:

Да нашу пољску и градску артилерију наоружамо са челик-бронзаним остраганима одговарајућих калибара. Како топови, тако и муниција, кола и све што треба, израђивало би се код нас у Крагујевцу, у којој цељи требало би подићи нужне зграде и набавити одговарајуће машине и инструменте.

Ваљало би израдити 400 топова разних калибара за снабдење пољске, брдске, градске и опсадне артилерије, са извесним бројем резервних цеви. За израду овога и нужног броја муниције колико за један рат треба, као и свију артилеријских потреба, за размештај муниције и свега артилеријског материјала, за подизање зграда и за сваковрсну спрему ове Фабрикације, треба ће око 7 милиона динара, а све би се могло израдити за 5—6 година.

1 Сигурно ће се нова пушка дати прво стајаћој војсци и њеној резерви, затим граничним бригадама прве класе, и најпосле централнима. Садање пибодуше треба дати другој класи, а спредњаче трећој класи — народу, нека свака кућа има оружја, јер га је народ и платио. Боље нека остане оружје у народу, него да се у безцење продаје.

Ово важно питање такође чека на своје скоро решење, које такође неможе дуго да изостане, јер нас догађаји неће чекати, а без његовог остварења нисмо способни за никакву озбиљну радњу.

Најлакше би било добити нову артилерију, ако би се улог за оружни фонд удвојио, па ново овлашћење војном министру дало, да и за израду артилерије закључи зајам, као што је и са набавком пушака учињено.

Без скорог и озбиљног решења овога питања неће ни организација вредити; јер војска без доброг оружја нема успеха. Ваљда су нас последњи ратови с' Турском довољно о томе убедили.

За потпуно снабдење војске, после оружја, био би на реду *пионирски алат, мостова екипажа и одело.*

Ово би се могло поступно у току неколико година да изврши; а без одела, по нужди, могли би се и борити, ако би нас догађаји преухитрили

Да се *коњица снабде добрим коњима и спремом, артилерија запрегом, а комора и возови добрим колима,* то су такође тешка питања, и она треба да буду предвиђена новим законом.

Коњи би се могли набављати прирезом и од оних, који су прешли године а имућни су; тако и артилеријска запрега. Ти коњи дали би се на исхрану и негу или дотичним лицама, или који се јаве, али, наравно, под извесним условима накнаде. Кола за возове имале би спремити општине о заједничком трошку, а по одређеним размерама.

Још остаје да кажемо, како би *земљу у војном погледу спремити ваљало.*

Непостоји ваљда ни једна држава у Европи, која нема у земљи утврђених тачака, које бране лако продирање и стају на пут инвазијама. Поред тога, да би се у несрећном рату могла очајна и последња одбрана државе да води и независност народа што дуже да одржи,

последњих деценија у војничким државама, почела се да води брига о *утврђењу престоница* и подизању *утврђених логора*, где би потучена војска могла у последњем часу да нађе склоништа и да млого већој сили отпора даје.

Француска ради на утврђењу Париза; Белгија спрема Анвер; Италија Рим; Аустрија има Олмиц, а добро би учинила да се озбиљније побрине и о Бечу, јер се 1866. год. може лако да повтори; Немачка има Мајнц, Штрасбург и Мец и т. д.

Па и наша мала Србија имала је у време првога устанка неку врсту утврђених положаја, који су затварали главне улазе у земљу и служили за ослонце оперишућим војскама. Тако на југоистоку били су: Делишанац (Делиград) и Варварин с' Ћупријом; на западу Шабац и Баурић; на југу Ужице и т. д.

Зар сада, када смо стали на своје ноге, и кад смо господари своје воље и рада, да се озбиљно непобринемо за све могуће прилике? Треба све да предвидимо, што здрави разум и наука могу и налажу; иначе неби својој задаћи и савести одговорили.

Независношћу и увећањем промењен је и наш *географски и политички положај*. У стратегијском погледу ми млого боље сад стојимо према Турској, али несрављено горе према Аустрији. И ако се немислимо клипка вући са овом нашом суседком, јер смо немоћнији, опет нам је дужност, да све мере предузмемо, које би свакон јасно казивале, да нашу слободу и независност нећемо јефтино дати.

Сем, дакле, доброг уређења војске, *треба благовремено да утврдимо и неколико војнички најважнијих тачака у земљи и да их за дугу* и *очајну обрану приуготовимо*. Ми држимо, да би у првом реду ове тачке биле: *Ниш, Крагујевац и Ћуприја. Београд* има изузетан положај; и њега нетреба голог оставити, али би се с' њим, према приликама, можда особено поступати мо-

рало. Још би *око Мачве и Ваљева* ваљало спремити један утврђени логор, јер је тај крај доста отворен. Кад у садање време и сама Швајцарска помишља и ради на утврђивању појединих мѐста у својој земљи, ни млада Србија неможе без тога остати.

И за овај рад требали би приличпи издатци. Али да се осигура слобода и независност народа није ништа скупо; јер ропство је теже и скупље од свију терета, које слободан човек из убеђења даје, да му се обезбеди част, имање и народна независност.

Овај посао — подизање утврђених логора — захтева по више времена, с' тога и њега треба једновремено радити са уређивањем војске и наоружањем, да неби се закаснило. На оцењивању Ниша с околином већ је рађено, и наређено шта се има за решење овог задатка да спреми; само ваља енергично продужити започето, а почети оно што још недирнуто стоји.

Садање године нису за одмор, него за рад, труд и пожртвовање, ако смо вољни дати доказа, да смо достојни да будемо слободан народ.

У свези са овим, треба *Генералштаб да пропутује, проучи и сними целу земљу унакрст*; да зна вредност и цељ сваког војног положаја, дужину и стање свију путова, величину и значај знатнијих обитаваних места, богатство земље у разним артиклима за војне цељи, насељеност (статистика војна), и т. д. И на овоме послу почело се радити, само га енергично продужити ваља до краја.

Напослетку у ову врсту радова долази *подизање магацина за оружје, муницију, артилеријски, инжињерски и санитетски материјал* и друге потребе, како би брзо и уредно мобилисање што више приправљено било.

Новим санитетским законима решено је корисно и у војсци *санитетско питање*, односно *болница* и *лекара*; иначе би и ово велику бригу задавало.

Сад још да видимо

IV Војна управа и разни заводи.

Овде ћемо бити што краћи и само изложити главне основе. Тако новим законом ваља усвојити :

1. *Војни кабинет владаоца као врховног заповедника војске.* И досадањим устројством владалац је био врховни заповедник, али је војни Министар био у свему његов непосредни заступник војске. Нужно је да владалац има у неколико и непосредни додир и сазнавање војног стања, а да не мора све преко војног министра, као ћуприје, да прелази ; да војска према владаоцу непосреднији однос има, а да у свему од министра независи.

2. *Војно министарство да има генералштабни одсек за организацију и наставу*, поред других досадањих одељења

3. *Главни Генералштаб да стоји у зависности од војног министра, као и сада* ; али да непосредно подноси и владаоцу главне извештаје о стању своје војске и земље у војном погледу, као и околних држава ; такође и предлоге, који иду на поправку и допуну војног стања Тако исто и главни команданти и инспектори слали би своја извешћа, поред министра и владаоцу, како би он имао тачних знања о стању и способности војске у свако доба.

Али да се ништа не може решавати без сагласности министра као одговорног фактора у земљи по себи се разуме.

4. *Да се постојећи комитети одрже*, зарад стручног претреса војних питања.

5. *Да се градске команде, као и местни гарнизонари и команданти боље уреде.*

6. *Артиљериска управа у главном, да остане као сада што је, само да се главни административни прописи законом утврде.*

7. *Војна Академија устројена је новим законом, и сада неби се имало шта више мењати.*

8. *При министарству да се одреде неколико инспектора*, како би се министар, и мимо дотичних команданата могао уверавати о стању и спремности трупа, како у моралном тако и у материјалном погледу

9. *Треба установити комисију за војно осигурање земље*, у којој би били сви испектори председници комитета и начелник главног генералштаба. Она би начелно претресала сва питања која се тичу утврђивања и војног уређења земље. Оваква комисија постоји и у Пруској, и њена је улога врло важна и спасоносна,

И тако даље, и т. д.

Ето, то би биле у главном црте и основи, које нова организација војске треба да предвиди, а нови пројект о њој треба да обухвати. Закон нетреба да је дугачак и простран, он само ваља да садржи основе и главна опредељења, а остало оставити даљем уређењу књажевим указима и министарским прописима. Што засеца у буџет треба да се предвиди законом, а извршење и детаљно уређење припада надлежним органима; иначе биће ограничен рад и спотицаће се на сваком кораку.

Ми рекосмо о новом уређењу наше војне снаге шта нађосмо за целисходно; а стручни и надлежни нека о томе суде и решавају.

Народни претставници треба са свом збиљом и искреношћу да приступе решавању нашег војног уређења и да их у томе нимало незбуњује величина жртава, које претстоје, јер се тиче наше будућности и наше егзистенције.

Ваља тако да радимо, како нећемо се касније никад ускајати. Жомини је рекао: „Тешко војним људима и народима, којима је војна наука терет, и који неће да разуму уплив вештине док небуду приморани да је разуму." [1] Ову изреку славног војног писца треба и ми сви добро да упамтимо.

1 Cours d' art militaire par H. Barthelemy. I volume. стр. 21.

Ми нетражимо рата с' ником, али нас он несме затећи неприправне у ниједном погледу. Молтке је једном приликом казао: „Рат је, ма био и најпобедоноснији, несрећа за земљу." И ми то признајемо. али шта ћемо кад се налазимо у веку, у коме се «слобода непоклања него се осваја» ; кад само гвожђе и прах дају право.

Зато треба да се вежбамо и спремамо ; да што више приносимо Богу рата на олтар, јер је такво време. За десетак година ово нас мимоићи неможе, а после можемо се одмарати и душом одахнути.

Сад је наступио тренут, кад се ваља решити: Или ћемо се приклонити царству небескоме и вечитоме, или земаљскоме и привременоме. Или треба следовати националноме позиву, па свима силама настати да се овај и оствари ; или га напустити, па уштедити недовољне а тегобне војне трошкове. Први пут води народном уједињењу, самоопредељењу и независности, други туђем подвлашћу и потчињености. Први пут показује економску самосталност, други нас спрема за туђе измећаре.

Који ће пут претпоставити наш народ и његови претставници нема сумње, кад се зна, *колико Србин љуби своју слободу и своју отаџбину.*

Један војник.

ПО МОДИ УДАЈА.

Ову причу ваља слушати уза шољу чаја, а ко нема, нека зазвони и заиште, па ћемо пити у друштву.

На столу бруји самовар у сред осталих утвари за чај, кад се дигну завеса, — као што то радо гледа публика у позоришним делима мојих књижевних садругова, — а гђица Мима ходи около њих с ибриком у руци и гуче :

— Драги тата, имам нешто веома важно да вам речем.

— А шта ће то бити драго дете моје ? упита отац нешто збуњен, јер њему не беху миле важне ствари, те с тога је узео да чита „Песме Лазе Костића”. — Драги тата ја знам да ме љубиш и да си чинио све могуће да увећаш моју срећу.

Г. Сарић је размишљао, кад је што учинио за увећање ичије среће, па не могав да се сети, одговори кратко.

— Тако је, драго моје дете.

— Добро дакле, мати хоће да ме уда за г. Крилића инџенијера а ја би радије пошла за г Бројића, богатог парног млинара.

На то је гђца Мима отворила славину од самовара и кад је ибрик био пун вреле воде, дошла и села с њиме г Сарићу на крило. Том приликом пружала је Костићеве песме своме маломе псу, који их однесе под стô, и стаде завиривати дарнутим погледом.

— Драго дете, мумлао је г. Сарић, док је гђца Мима плела његове седе кике у мале витице, намештала његов огрљак и љубила га. — Драго дете, твоја се мати боље разуме у тим стварима, но нас обоје. —

— Али, драги тата, зар не разумеш, мати вели, она то чини за моје добро, а то је баш оно што није. Она вели „душо моја, г. Крилић није богат и његова скромна родбина живи на селу ; али он је леп, јак и раден младић, који има велику будућност пред собом разуме се, ако је крај њега љубавна жена, да му обуздава млађане заблуде и да му помаже сносити бриге.» — Али ја, — драги тата, ја не бих да носим ничије бриге.

— А за што не, моје дете?

— Ох, како можеш да питаш тако? Није ли зар пријатније бити жена Бројићева, који има кућу у граду, а летниковац на селу; који ће ми држати ложу у позоришту и дати толико накита и нових хаљина, колико му заиштем? То је близу памети, мој драги тата!

— То не могу некати, срце моје, одговори г. Сарић нешто смућен, јер је опазио, како куче испод трпезе гризе најлепше песме Костићеве — а у исти мах — али мучи! Чујем где иде мати.

Гђа Сара уђе у собу одевена у угасито црвеној кадиви. Она се је међу тим преоблачила у својој соби, и кад је закуцало осам часова, г. Летић и г. Бројић дођоше да проведу вече у друштву.

Ова два младића не беху ни мало слична. Ако сте игда гледали Ружића приказивати на позорници, какву трудну, патетичну улогу младога јунака из које модерне драме, то ћете јасно распознати г. Крилића. Он би драматисао којега му драго великаша или богаташа, и пустио би да узме, пре но што падне завеса, најспромашнију гђцу Јелу или Пелу за жену, на опће задовољство галерије. Он знађаше да говори о корацима друштвеног напредка, као најјефтиније новине; схваташе јасно своје посланство у животу, имађаше ведро поуздање у свој дар, и беше као саливен за живопис породичне среће — он, како црта планове крај своје лампе, а његова жена, како му крпи међутим чарапе.

Јадни г. Бројић не имађаше ни једно од ових других преимућства. Он беше кротак и обал, не имађаше ни мало поуздања у себе; био би исмејан на којој му драго позорници, али — ваљало је видети накит што га је носио. Ланац његова часовника беше тежи од пуне шоље чаја; у прстену на руци му светлијаше се рубин као лешник велики, а на кошуљи бљештаху алемови, да ти заслепе очи. Ова сјајност продирала је право у Мимино срце и пре него што је протекло десет минута, могао је сваки посматрач — да га је било — опазити јасно, који од оба проспоца имађаше првенство. Г. Бројић доби прву шољу чаја и скоруп је пливао на њему; он беше ослобођен свију фотографских албумова и смео је држати куче на крилу. Кад би г. Летић замолио гђцу

Миму за једну песму, она би му је у кратко одбила, а кад би г. Бројић заискао једну немачку баладу, Мима би с дражесним осмејком села за клавир и певала би, док му се срце не би наквасило као сунђер и крупне капље не би му протекле из очију. Последица оваке певаније беше, да је г. Летић около поноћи пошао дома, шкрипећи зуби као Бачвански у улози Франц Моора, и вртећи очима као позоришни љубавник г. Субботића, кад призивље провиђење у помоћ; а тешто беше изашао из куће, г. Бројић кришом даде знак гђци Мими, што је лукаво девојче разумело и изашло из собе с пуно руменила на образе. Остав у соби с гђом Саром и г. Сарићем, Бројић формално запроси Мимину руку.

— Ја сам јој тако наклоњен, тепао је младожења узбуђено — да и не знам, стојим ли на ногама или на глави. Ну, он је седео баш на столици кад је то рекао.

— Мени је жао да сте у таквој невољи г. Бројићу, одговори му гђа Сара нешто опоро — али ја не могу да одобрим вашу наклоност и морам вас умолити, да прекинете ваше посете. Ја и мој муж одговорни смо за срећу нашега детета и не можемо дати своју кћер за човека, који није у стању држати је као што приличи њезином положају.

— Али ја ћу јој дати две тисуће динара на годину за ситне трошкове; држаћу јој хинтов и два коња — тепао је богати парни млинар.

— Ви ме нисте разумели г. Бројићу; одговори му гђа Сара — богатство не чини срећу, и прави је позив младих девојака, да буду жене сиромашних али радених младића.

— То су по све нови назори, примећавао је на то несретни ђувегија, који о томе није ништа чуо у граду.

— То су назори што сам их читала у свима добрим књигама и чула у свима позоришним играма што походим, а ја походим само добре позоришне игре г. Бројићу

— рече гђа Сара с уздржаним афектом. — Најбоље приче из нашега доба свршују с примерима несреће, што проистичу из рђава брака међу лепим девојкама и богатим мужевима. Да Бог сачува моју Миму од такве несреће!

— Али ја нисам крив што сам богат, брањаше се парни млинар скроз ожалошћен.

— Ја и не велим да сте и далеко сам одо тога, корити вас за то. одговори гђа Сара мало усрдније — али ја вас молим, да имате обзир на мој матерински положај. У ово наше време најбоље је успитати девојку да шије и крпи, да прегледа кухињске рачуне, шта више да тумара сама по кухињи, па и својеручно да меша ципвару за свога мужа. Нема три недеље дана, како сам читала о томе у једноме листу нашем.

— Њене анђеоске ручице ни су створене, да мешају с варјачом по пињати, опирао се је г. Бројић, коме се ули од некуд појезија у млинарске жиле. Али ни тај лиричан узвик не могаше да му поможе. Он остаде сувише богат за девојку, која беше одређена да корача у оном оквиру, где светле јунаци г. Летићева кова. Г. Сарић, дарнут младићевом тугом, покушао је гдекоју реч у његову корист. али материнска душа гђе Саре не хтеде ни како да скрене с пута своје дужности. Тако је гђица Мима, која беше скривена иза долапа у ходнику, могла видети г. Бројића у поласку с опрстењеном руком на очима, да задржи сузе из њих, и тешто је имала толико времена да му у очајању даде један пољубац наклоности и вечите верности, у исти мах, кад се је рука материнска спустила на њезина плећа и срчано је довела до свести и до спаваће стаје њезине.

А сад, госпођице, шта би ви, кад би случајно ваша мати бранила, да се удате за богата варошана, који вам нуди добру годишњу плату, дијамантске ђердане, ложу у позоришту, хинтов с упрегнутим коњима и све остале удобности? Жао ми је што морам рећи, да је гђица Мима

пошла кривим путем и писала у потаји г. Бројићу. Служавка јој беше сукривица јер је носила њезина писма њему а његова њојзи, и примила за ту услугу беле паре.

Тако је дакле, будући је гђа Сара била неумолива, Сарић слаб одветник, а г. Летић одвећ плах, следовала стара песма, што се по гдешто обнавља: једнога дана нестаде гђце Миме, која беше с материнским дозвољењем пошла да што пазари, а истога дана у подне она је била уписана у протоколу грађанскога брака, у најтачнијој законској форми.

Од тада се је прозвала гђа Бројићка и одликовала се свагда у друштву својом сјајном одећом, својом ложом, својим хинтовом и лепим коњма.

Од срца бих радо још додао, да је њихов лакоуман поступак имао своје несретне последице, као што читамо у моралу свију добрих прича, али — шта је вајда: ока истине вреди више но кантар лажи, — и тако сам обвезан казати право, да су гђа Мима и г. Бројић одиста сретан пар.

Ви ћете рећи: јест, али шта ће бити даље?

То ја не знам! Писац «Гардисте».

РАТНИ ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДРУГОКЛАСЦА

(вођен од 10 јуна — до 22 октобра 1876 године.)

(наставак.)

4. *Августа.*

Стиже наредба да и Ћупријски батаљон у Делиград иде. На Грепцу смо само још два батаљона II класе.

5 *Августа.*

У 1/2 2 по подне на левом крилу била је узбуна, јер су се виделе неке непријатељске трупе које к Нишу у масама путују.

Што су 3 овог месеца топови на Јанковој Клисури пуцали, данас ми очевидац и учесник борбе овако причаше:

„Око 10-11 сах. пре подне. непријатељ изненадно великом масом од 20-30.000 војске удари на нас који тек што ручак зготовисмо. Борба је била, ојађеничка. Непријатељ у наглом напредовању допре до нашег логоришта, где нам скоро све шињеле и пртљаге заузе, па и коморџијске коње. Мислио си, да ће овако напредујући за тили часак у Крушевац преко Жупе, стићи и узети, — пошто је од нас, само 2 батаљона II и један непун III класе са малим лаким топовима. —

„Пошто је непријатељ заузео наше логориште — Чупала — он је нас већ у теснац клисурски натерао, и бацао гранате к Ђумруку и механи клисурској. Нада сва већ је била изгубљена, јер наши топови давно већ беху умукли. Војска пуцала је полако и измицала-док командант III класе V Трстеничког батаљона, начелник срески Радисав Милошевић не стиже са неколико својих војника и предусрете у теснацу непријатеља и на велику нашу срећу, мислећи да је стигла одморна војска, вратише се. Наша војска кад виде, шта од Турака би, уз „Ура»! са својима командантима Беничким и начелн. ср. Радисавом, јуришем повратише, своје логорно место.

«Војску ову предводио је Али Сајиб-паша који је с Црне-Горе амо преко Сјенице и Пазара ударио. У редовима његових батаљона видели смо много Маџарских зелених застава, па смо чак и глас њихов чули.

„Јуче по даном рапорту у борби овој погинуло је наших 23 и рањено с несталима преко 50.

6 Августа.

Данас наредба изађе, да сва наша трупа два-три дана пости, па после да се причести. И данас су многе трупе Прокупљанско-Нишким друмом прошле и отуда

је и опет на предстражи узбуне било. Време је врло пријатно.

7 Августа

Батаљон наш дође данас с предстраже Марковог Брда, а њега замени Крушевачки.

Око 8-9 сах. отпочеше топови жестоко пуцати, па и пушкарање се чуло. Борба се отпочела и то близу нас на истоку, ка Голешници, на левом нашем крилу. На Голешницу и заиста Турци великом силом ударише Батаљони тамо су само Ћупријски I класе и Расински. II класе, сигурно је онај Ћуприски батаљон, што је за Делиград одмарширао. Борба у велико траје; наша се сва трупа у бојни поредак стави. Командант Велимировић с бригадиром Тешићем и ађутантом, само се узјурено од позиције до позиције с дурбинима шетају. Кад кад излазе и на висове те посматрају испод нас развијену борбу. Коњаници, који су на први пуцањ пушака и топова Голешници, као нашој предстражи отишли, враћају се у највећем касу и јавише, да је борба на Голешници и да су Турци продрли, и да иду и рањеници расинског батаљона, јер тамо не беше лекара.

Рањеници почеше већ долазити на Гребац; причају да је велика сила у правцу на њих ударила, и то прво на њих, пошто су они на позицијоној предстражи били, а Ћупричани као потпора. Даље причају, да чим је непријатељ нас разбио, да су одмах «Власи.» (тако зове онај Ћупријски батаљон) куд који се разбегли, не помажући их као потпора.

Дим се на источној страни у небеса од барута и паљевина диже, тама је сво ведро небо притисла. Код нас велика узрујаност. У 2 сах по подне командант нареди те се сва комора с штабом натраг у Вукању крену, а за комором посла и 3 топа са четом пешака за шанац Вукањски. На Гребачком вису остаде само један топ с мало војске, Батаљон крушевачки-с Марковог Брда (не-

пријатељског земљишта) дође с предстраже. Око ½ 3 сах. оба се батаљона кренуше са свим за Вукању а на Грепцу само остаде Ађутант с топом и једним водом пешака из нашег батаљона, и с неколико коњаника.

Из Вукање посла командант једног водника с десетину коњаника, да низ реку Турију патролишу и виде, докле је непријатељ дошао.

За ово време, наша војска с топовима у шанцу; свуда је размештен ланац, а тако исто разаслане су и извиднице. Кавалерија дође и јави, да је непријатељ попалио сила: Голешницу, Дреновац, Тешицу — и да сад село Кулину пали, казаше и то, да су им Дреновчани причали да им непријатељи 5 девојака заробише поред толике стоке и чељади с имаћем.

Пред вече дође и онај топ с водом пешака с гребачког виса. На вису су остали још нешто каваљериста, пијонера, вод пешака крушевачког батаљона, и магацин с комисаром, који храну товари и амо за Вукању испраћа, Око 6 сах. у вече пијонери цео пут (теснац Гребачки) с гором заломише, да се непријатељ не би могао њим послужити.

Вечерас један по један војник из расинског батаљона дођоше сва гарави од барута, и то преко Јасенове Воде не знајући један за другог. Ужасно и јест; њих десетина дошло без игде ичега, нити знају за старешину, нити пак за заставу и заставнике.

Ове Расинце, прикомандоваше уз наш батаљон. Данашњи је дан страх и ужас. Време лепо.

8 Августа у Вукањи.

Вас цели дан, војска стоји у бојном поредку. Патроле коњичке на све се стране изашиљу. Непријатељ једнако напредује и пали села. Крушевачки батаљон јутрос се изасла, да види има ли што на Грепцу. Пијонери и данас једнако теснац затварају. Вукањци и Порадинци, са

огромним бежанијама, неће да се селе, говорећи да се непријатељу предају. Силом се на исељавање гоне. Непријатељ запалио и село Лоћике; целу ноћ гори механа по плану у Лоћикама. Време лепо.

9 Августа.

Све је као прошлог дана. Бој не престаје. Чађ од дима попаљених села целу околину ову покрио, Непријатељ упутио се к Вукањи уз реку Турију, али спазивши страже и опкопе, врати се. Пут за Гребац у вече је са свим закрчен. Време лепо.

10 Августа у Шиљеговцу.

У 12 сах. стиже вест, да се сва трупа са свом спремом за В. Шиљеговац крене. Шанац Вукањски са положајем напустисмо. Вукањци, Породинци и бежанија у густим масама на ову вест, уз тужну вриску и кукњаву, за нама полази. Марш путовања био је брзим кораком и то устроју спремном за отпор. Путом смо се једва размимолазили од бежаније и њене стоке. Проносе се разни гласови као докле су Турци дошли и да ће нам пут за Шиљеговац пресећи; страхота влада!

Око 2 сах. по подне стигосмо преко села Росица у Рибаре. С виса Росичког, виде се села, како се од паљевина пуше.

Кад дођосмо у Рибаре, овде се без одмора у путу деси несретни случај, који скоро се ни једном како војнику тако и старешинама не допаде.

Два војника из крушевачког батаљона II класе. путујући у маршу, спречкају се и заваде се и на послетку један потегне из пушке и другара на место убије, па почне бегати, али командир батаљона њиховог заповеди потеру која га одмах у исто доба на место такође мртва свали. Пошто њихове међусобне заваде нико опши-

рно не знаде казати, сахранише их обојицу у Рибарима а по прегледу лекарском.

Даље путујући овако без одмора стигнемо у 6 сах. у вече у В. Шиљеговац. Логор за смештај наше трупе одреди се једно пољанце, у неком заграђеном чајиру више Шиљеговца на источној страни преко реке.

У Шиљеговац дођоше још батаљона и осталих родова војске, а на име I класе, батаљон Крушевачки и расински II класе, наш крушевачки, темнићски и нешто расинског, што се беше од разбивеног на Голешници, прикупило, даље лака брдска ужичка батерија и наша мерзерска с карауле Три Кладенца. Козинчки батаљон путује за амо, али ће тек сутра стићи.

Од старешина дошло је много руских официра, међу њима и неки кнез Рајевски, који у механи Шиљеговачкој са штабом одсео беше. С батаљонима I класе беше дошао командант г. Стеван Биничкн кога народ «Бенић» назива.

Наша Гребачка трупа тек овде први пут виде руске официре, и увери се, да заиста Руса у српској војсци има, јер до сада ни један од њих у нашој трупи није био.

Вечерас се налазимо у логоришту 6 батаљона.

У 9. сах. изађе наредба, да ми комисари свој војсци издамо храну за сутра. По наредби одмах почесмо храну делити. И то само хлеб и ракију, свакоме по 100 драма. Дељење тајина по ноћи трајало је до 11 сах. пре поноћи. Због ове спреме чусмо, да ће се сутра пошто по то на Голешничке Турке нападати. Време лепо.

11 Августа.

Борба на Голешници и Сувотни.

Зором у 3 сах. зачу се глас за устајање. По наредби садашњој, сви су војници своје торбе и пртљаге овде оставили, а само с оружјем, тајином у торби и чутурицом ракије што је ноћас примљена, на пут пред непријатеља

на отпор одоше. — Гласа трупног или какве песме — није се у овом походу ништа чути могло, само тракарање батерија и кола — муниционих.

Око 6—10 сах. пре подне зачула се жестока топовска пуцњава. Резултата никаквог де подне нема.

Ми комесари с магацинском комором, добисмо наредбу око 12 сах. пре подне, да све торбе и пртљаге војничке у Каоник пренесемо и тамо се чекајући даље наредбе — с логором сместимо.

С виса Шиљеговачког види се жестока борба и на десној обали моравској — више Алексинца.

Рањеници око 4 сах. почеше већ из борбе долазити и причају, да их је наша батерија још око ручка издала — и незнано куд повукла се. Време лепо.

Ноћ између 11 и 12 Августа.

Каоник — Прћиловица.

Наше војске до 11 сах. ноћас нема. Где је заноћила. нико не зна

У 11 сах. бригадни комесар Мијаило Живковић трговац из Крушевца позва нас све батаљоне и четне комесаре — свих бригада, што су јутрос на борбу отишле, да нам по требовању преда храну за војску. Комисари кад за ово чуше они се у помрчини куд који посакриваше, само остасмо ја и још један учитељ из нашег батаљона, из крушевачког двојица, и из јагодинског двојица, и то све четни, дакле једва нас шесторица. а остали се сви, као што мало пре рекох посакриваше; по што батаљоних комесара не беше, то нам бригадни без требовања натовари на 20 волујских кола разне хране, па предавши је нам, упути нас, да војску по ноћи с оволиком храном, а без икакве заштите тражимо. Пута нијеедан од нас нисмо знали; а за спроводника даде нам само једног коморџијског водника, који такође пута не знађаше.

Пут смо наменули за Прћиловицу, где од једног рањеника дознасмо, да је тамо наша војска заноћила. По

густој помрчини иђасмо, не знајући правог пута. Дуго овако путујући, сетисмо се сами те страже — напред и остраг као лево и десно од комордија постависмо, а ми као извидница, два и два, ишли смо у напред и пут прегледали, држећи се југо-источно.

Овако путујући изађемо на једно брдо с ког нам се, као нека панорама, пред очима указала; са свију страна многе ватре једна до друге, а нарочито на јужној и источној страни. Прегледајући дуго ове ватре, световасмо се и нагађасмо, која је где и чија? Као и на коју ћемо страну, пошто је овде раскрсница путова била. При овом нашем нагађању, један комордија дотрча и јави нам, да се с једног предњег виса, још више — ватара виде, па шта више, и како попаљена села у правцу на јужној страни горе, куда смо ми баш и свој пут управили били. Страх и ужас погледати, мислио би човек, да сама земља — а не сеоске куће гори!

Кад ово опазисмо, ми онда кренемо право на исток па куда упали, путујући овим малим путом, нађосмо се у свануће на једном другом вису, између села Трњана и Кормана. Ноћ је била мрачна с облачином.

12 Августа.

Прћиловица-Шиљеговац

Пошто се мало развидело и распознасмо места, угледамо неке трупе у селу Корману код школе у једној ливади. Сиђемо право к трупи, где нађомо, да је то наша Гребачка лака батерија. Упитамо их за нашу осталу војску, а нарочито сваки са свој батаљон, — али на жалост нашу, ни један не знаде нам казати где су, већ кажу, да је јуче била жестока борба, па су су расприштали у подне. куда је ко пре могао. Храну по требовању њиховом, пошто је ово из наше трупе, издамо им, па се с комором даље уз пут за Прћиловицу кренемо. распитујући за своје батаљоне.

Путујући овако преко Трњана, Адровца — стигнемо око 9 сах. у Прћиловицу, где нађемо један смедеревски ескадрон и упитасмо за своје, а они нам одговорише да су наши (крушевачка и јагодинска бригада) синоћ прешли Мораву — и отишли на Шуматовац, где је јуче ужасна борба била. Али у исто доба — од некуд један наш кавалерист обрете се из Алексинаца путујући — и каза нам, да је на Шуматовцу само расински разбијени батаљон, који је још падом Голешнице — тамо упућен, и то само неки део, а да се неки остали батаљони ноћас после борбе повратили и опет у Шиљеговац, па да тамо храну вратимо.

Кад све ово разбрасмо, ми се онда станемо саветовати: шта да радимо: хоћемо ли се вратити или не? Комордијски волови јако уморени, па ни маћи. На послетку се решимо, да овде данас останемо, па шта нам Бог да, јер из незнања бригадировог целу ноћ лутасмо, војску не нађосмо, па још сад и опет да се враћамо, а може војска к нама, па шта ће после од нас по туђој кривици бити.

У механи Прћиловичкој заседнемо те се мало одморимо, и у то дође један наредник нашег ескадрона Ђоша и каза да је јуче на борби рањен: командант Бинички и капетан нашег ескадрона Ђорђе Смиљанић и још много официра — и да сви сада у Гредетину са још много рањених војника ишчекују да се у болницу транспортирају. Међутим, упитам га ја и за нашег команданта — Велимировића а он ми рече, да га од јуче — око 12 — није више видео, и да је некуда с батеријом нашом отишао.

Кад смо се ми овако разговарали, дође у механу с неколико кавалериста кнез Рајевски командант — целе — наше шиљеговачке операционе војске, па упита за Велимировића; наредник му као и нами одговори; Рус, поче нешто његовим језиком љутито викати, па оде правце у највећем касу — к виноградима Прћиловичким.

Тек што беше Рајевски измакао, а један наш коморџија, који је у Трњанима због малаксалих волова застао, — дође и приповеда, да је Велимировић тамо дошао, с једним кавалеристом, кавалеристу да је одмах нешто хитно у Алексинац с' писмом упутио, па распасавши се у механи, отишао доле к обали моравској и тамо скочио — и удавио се. — Приповеда и то; да је најпре газио по неком моравишту (бари), где му се и чизме познају.

Ова вест јако нас је изненадила, па смо изводећи дошли дотле: да он има много узрока и погрешака, кад се решио, да се сам убије.

Око 10 сах. у вече, јавише нам нарочити коњаници, да је наша војска из Шиљеговца дошла, али да идемо више Прћиловских винограда, те да им храну поделимо — што и учинисмо.

Пошто храну раздадох мом батаљону; седох поред ватре, те их станем о борби јучерањој и о њима запиткивати. Командир са војницима поче ми овако причати:

Јуче кад је отпочета борба по распореду, предаду нас једном средњо-вечном руском офицпру, који је као командант нашег батаљона био. Скоро цела наша бригада заузимала је десно крило — а око села Суботне. Борба је у најправилнијим реду отпочета и тако храбро војска напредовала, да смо непријатеља већ сузбили били, и скоро до Голешнице дотерали; али у подне, кад је борба с' обе стране најразвијенија била, и кад је требало, да наша батерија највећи отпор даде, помажући пешаке, наша је батерија на жалост без икакве опасности умакла. Чим је батерија с наше стране престала, непријатељ је сву своју батеријску снагу с картечима на нас осуо, а и пешадијом навалио, да смо мислили: овде је свему крај. За нашом батеријом и старешина неостаде, — као да сви или погибоше или побегоше. Непријатељ видећи на нашем крилу ову забуну и збрку, нареди јуриш и тако многе наше и живе похваташе. Ми пренеражени — је-

дно због батерије, а друго без старешина, борисмо се полако одступајући — не знајући, који је с којим батаљоном. Један по један као без главе - вратисмо се синоћ у Шиљеговац, где је сву ноћ и јутрос до подне, па и сада, долазио.

Кад смо се већ прилично прикупили у Шиљеговац; дође нам наш Бригадир II. класе г Тешић. па поче нам пребацивати, што смо у Шиљеговац с борбе отишли, и онде заноћили. Народ озлојеђен јучерањом борбом, а огорчен противу његових речи, скочи на ноге, па се са запетим пушкама око њега скупи и повиче: „Шта имаш да нам ту говориш, кад јуче нигде ни једног од вас није било? где су топови? сваки у крај, а ми као мрави да гинемо сами? По овоме залете се да га с коња скину и на место убију. Сиромах бригадир, кад виде да му нема шале, почне горко плакати и извињавати се нама, као да је он по заповести старијега — на другој позицији био. Ја, једно из сажаљења према њему — што је човек мек и благ, а друго што већ видех шта ће народ с њим да учини, станем молити и доказивати им, да до њега ни какве кривице нема, но да је сва кривица до Велимировића, и тако јадна човека од смрти избавим.

Причају ми још, да је онај прикомандовани руски официр јуче сасвим лудо погинуо, кажу, метнуо на сабљу своју капу, и напред пред ланцем викао: „напред браћушко, напред! вперјод на штики!» па је тако и погинуо.

Прошлог дана губитак је наш:

Погинуло 16, рањено 27, нестало 2, свега: 48 људи.

Међу овима још и 2 коња су одведена у ропство, заједно с једним комисаром, Василијем Јанковићем трговцем из Трстеника. Време лепо.

(Свршиће се.)

ТРГОВАЧКИ ДРУМОВИ ПО СРБИЈИ И ПО БОСНИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ.

од Ј. К. Јиричека.

(Свршетак.)

IV. Из Дубровника у Ниш.

Онај друм којим се обично из Дубровника за 15 дана у Ниш а за 30 дана у Цариград стизало, и којим су нарочито у XVI и XVII столећу ишли француски посланици на Порту, излазио је из Дубровника на јужну капију, *Плоче*. Чим изиђе из вароши почиње се пењати уз камените и стрмените бријег св. Срђа и достиже до пограничног села дубровачког Бргата, ³/₄ часа од вароши, које се налази као на једном високом земљоузу између долине жупе и Шумета. Према Бргату била је српска царинарница у једном градићу који се сигурно испрва звао *Леденице*, а доцније (као и сад) просто *Царина*. [1] Даље је друм прешав преко једне пусте и камените планине ишао плодном долином Требишњичином, у којој је био град *Требиње*, од прилике 5 часова далеко од Дубровника

Из Требиња се ишло кроз мјесто *Јасен* и улазило се како вели француски путник Хај (Hayes, 1621) у „plaine de Ljubomir“. Десно долини горње Требишњице остаје жупа Врм са градићем *Клобуком* и *Мичевцем*.[2] Клобук је био врло мали и узан градић на једној врло

[1] Царина Павла Раденовића «*на Леденицах*» за Србе, који су у Дубровник ишли, 1299 Пуцић I. 23. (то нијесу Леденице код Рисне које су биле у области Сандаљевој). Одлука 12 Нов. 1382: Посланици који ће ићи да поздраве краља босанског «ad Brennum et usque Ledenicam» (L. Ref. 1378-81.) И остала многобројна помињања тврде да су ове Леденице биле близу Дубровника, на путу у Требиње. Diversa Canc. 1275. помиње се (1275) један случај који се ту «heri» десио једном трговцу који је путовао у Брсково; било је дакле баш близу вароши. *Царина* изнад Бргата помиње се од 1419 године.

[2] Tribigne con Ponbis e Lugh, con lo castelo de Mizenaç e de Clobuch e Verno, che pertien a Clobuch 18. Авг. 1451 (Lett. 1451-1). Verno con lo castello de Clobuch e Mizenaç 2. Септ. il Gabello sotto Micenaç 1445 фебр. (Lett. 1440-4?)

високој стијени којој се тешко прилазило; он се често помиње у XIII — XV столећу, махом због разбојништва њихових становника. Из Љубомира се долазило у „plaine de Mirilouiqui« т. ј. *Власе Мириловиће*,[3] (сад село Мириловић) а одатле у Билећско поље (у лат. спом. Billechia) у чијем су граду имали обичај да се баве н. пр. Павле Раденовић и Херцег Шћепан.

Из Билећа је ишао даље друм кроз пријеђел *Рудине* па онда кроз мале басене *Трновицу* и *Корита*. Овђе је било шуме још 1621 г. а и у самим долинама било је усјева; на југу с оне стране области која се зваше *Власи Бањани* бијељеле су се шњежне планине црногорске. Одма за тијем долазило се у малу долину *Црничину*, у којој је била једна царинарница која се помиње још од 1380 г. и једна мала трговачка колонија[4] овђе је био турски суд још у XVI столећу. Лијево, на једном бријегу налазе се развалине града *Кључа* који се помиње од 1426, и који је служио често као пријестоница Сандаљу, Херцегу Шћепану и његовим синовима; он се јавља још 1519 у угарско турском уговору о миру. У Рамбертијево вријеме (1533) био је у неколико већ развалина.

Даље је ишао друм кроз поље[5] *Гацко* (Geçcha, Geçecha у дубр. актима) и излазио је на бријег *Чемерно*, вододељницу између јадранског и црног мора (1373м.)[6] Кад се је слазило с тога бријега на исток пролазило се кроз кланац потока Сутиске, који је једва 20 м. широк; с обје стране кланца уздиже се кречњак камен 200 до 300 м у висину. Овај кланац бранио је један град који се звао *Вратар, Вратар у Сутисци* или само *Сутиска*, ђе је под Херцегом Шћепаном била и царинарница[7] Његове развалине виде се близу

[3] О овоме (помиње се 1430) и другим влашкима племеним види Wlachen und Maurowlachen стр. 6.

4Царина in Zerniça 18 Дец. 1378 (L. Ref. 1378-81). Трговци in Cerniça 10 Дец 1381 (ib). Врло се често помиње XV ст

5. Гацко код Данила изд,Даничић18. Људи из Geçeca de casali Graçaniça 1278 (Cod. Geno. прилог код f. 44, f. 69). Geçecha 1285. (Div. Canc. 1275). Geçecha 1359, 1361 у земљи Војислављевој. Kezka још код Лукарија Annali di Ragusa (ed, 1605). 11.

6. Zemerno се спомиње од 1431, и најчешће као каква главна међа·

7 Сутиска у Сандаљевој земљи в. прим. 10 у 25 свесци «Отаџбине» стр. 92. Владислав, fiolo de conte Raicho valiozo (намјесник) Степана Вукчића у Сутисци опљачка један караван који је ишао са сребром из Сребрнице, инструкције за посланике Сандаљу. к Шћепану 28 Марта 1435 (Lett. 1430-35) Жалба Шћепану због нових царина in Tribigna, in Sutischâ et appresso Podrinaç dto 12 Јуна 1437 (Lett. 1435-40). Вратар у Сутисци 1452 в. прим. 21 у овој свесци, Uratar. Togluacz, Gjurgeuacz (в. прим. 10 у 25 свесци Отаџбине стр. 92). између

једнога мјеста, ђе је по својој прилици још у прастаро доба на малом растојању урезан пут у стијени у виду пола сведеног на свод ходника. Рамберт је видео овђе 1533 године на обје стране а кланца два „castelleti"-а. Један је тад био готово срушен, за други, који се доста добро држао, рекли су му да се зове *Вратац*, и уз то су додали да је овђе имао Херцег Шћепан своју стражу, да нико није могао проћи, док не плати одређену царину. Оба града била су од самих стијена начињена и прилазило им се стазом којом је могао угодно само један једини човек ићи; 20 људи наоружани само са камењем могли би ова два градића лако бранити од читаве војске. Hayes је слушао (1621) о неком гвозденом ланцу, којим су у хришћанско вријеме кланац затварали.

На изласку из кланца пролазило се поред штације *Тијентишта* (од tenta = tentorium; царина 1450), ђе има и данас хан истога имена. Мало даље стизало се на Дрину, чија тамно зелена вода, која се никад не замржњава као стријела јури кроз један узани канал између високих стијена Читав ред градова који су познати из историје Сандаља и Херцега Шћепана огледаху се о њој (в. одељак о државама и границама у 25, св. „ Отаџбине"). У њеном горњем току била су три трговачка мјеста која су наизмјенце имала главни значај. Најјужније је било *Хотча* (Choza. Chozza у лат. споменицима, код Харфа Gotzei) на десној обали Дрине, на утоку Чехотине, које се од XVI столећа зове *Фоча*. оно се јавља први пут под Херцегом Шћепаном, па и ако у њему нема никаквог града но су само дрвене куће, опет је у њему дуго сједио санџакбег херцеговачки. Развалине једног великог насеља налазе се 8 километара низ воду код сеоца *Устиколине*, овђе се помиње 1399 једна дубровачка колонија, а 1413 царинарница[8]. Један дан на лежи *Горажда* близу града *Самобора*, још одавно знатно мјесто (одељак VIII).

Друм прелази Дрину изнад Фоче (дрвени мост 1621), сврађа и у Фочу па скреће на исток у *Брезницу*, која се доцније прозвала Пљевље (в. III одељак). Од Дубровника до Фоче обично се рачунало пет дана. Из Брезнице се долазило на Лим код *Пријепоља* (mercatum Prepollie, Prepoyle, Pripoglie), ђе су се у XIV столећу зауста-

Дубровника и Дрине на карти Ubelin-а и Essler-а 1513 Атлас код Lelevel-а Georg. du moyen âge). Овај Тољевац помиње се 1452 г. поред Вратара (в. прим 21. у овој свесци); caranаnus sub castro de Tolyanez, Cons. Min. 12 Јула 1398 (L. Rej- 1397-9).

8 Michilo Jurvenich наименован за специјалног консула in 'Husticoligne Cons. Min. 23 Јуна 1399 (L. Ref. 1397-9). Царипарница Osticolina 1413 в. прим. 7. у 25 свесци Отаџбине.

љали многи Дубровчани и одакле су полазили многи каравани[9] Кад се пријеђе на десну обалу Лима (древни мост 1550). на којој је страни и Пљевље, пролазило се даље кроз долину Милешевке поред града *Милешева* (сад Хисарџик) и поред славног манастира истог имена, задужбине краља Стефана Владислава. Још у XVI стољећу био је читав овај дивни град са својим кулама и платнима и цијелим овим путем је доминирао, а сад је само рушевина. У манастиру је лежале тијело св. Саве. У XVI столећу овђе је било на 50 калуђера, и имали су знатну милостињу не само од путника хришћана но од самих турака.[10] 1544—1557 била је у Милешеви шпампарије за ћириллске црквене књиге, као гођ у Горажди 1529 = 1531. 1595 изнијели су Турци одатле тијело св. Саве и спалили га на Врачару код Биограда, а манастир је опустио тек на крају прошлог столећа. С оне стране манастира прелази се преко вододељнице између Лима и Увца, још кад су овуда пролазили Рамберти и Хај знало се да је овај ланац планински био источна међа области Херцега Шћепана.

Одатле се долазио у овалан, узвишен ладан предео кроз који тече Увац; то се зове *Сјеница* а и *Сјенице* (plural — од сијено). Српски владаоци из дома Немањина имали су обичај да дуго сједе „на „Сѣницахъ" у једном граду; тада је у „сјеничкој жупи била жива трговина, у толико више што се дубровачком друму придруживао овђе с лијева и велики босански друм" [11]

Кад се пријеђе преко вододељнице код Дугопољане (1297 м). долази се у долину Рашке, *у Рашку жупу*, ђе се сједињени дубро вачко-босански друм опет дијелио на два, десни за у Солун и лијеви за у Ниш. У средини ове важне долине лежи *Трговиште* са једном дубровачком колонијом;[12] оно се често помиње од 1346 — 1459. Одавде је остала још једна трећина пута до Ниша. Од краја XV столећа почиње се звати ово мјесто Нови Пазар, и ту рски *Јени базар* (већ код Харфа око 1499 зове се Heuwemarschet), и постаје доц-

9 Помиње се од 1345.

10 В. Рамбертија, Зена, Хаза, Шенау-а и др.

11 Mon. serb. 41, 168, Locus dictus Cerestina in çoba de Seniçe 1323 (Lit. citatoria L. Ref. 1322). 1531 наименован је Vuyaz (Vuvaz) као «principio» Dubliza као «fine de Lejeniz» инструкције посланика к Bassa Bossine» Окт. 1532 (Sett. 1526-30).

12 Наименован је неки Пополано Велојевић за консула in Tergouiste Cons Min. 4 Јула 1412 (L. Ref. 1412-4). В. прим. 32 у 14 стр. и у 48, у 15 свесци Отаџбине Сад се зове трговиште једно мјесто југозападно од Новог пазара.

није највеће насеље на цијелом простору између Ниша и Дубровника. Цијела околина је пуна развалине и споменика из времена Немањића. Пет километара сјеверо-источно од вароши на састанку Дежевке и Рашке, близу једне римске терме, налази се стара црква св. Петра и Павла, код које ваља тражити и стару *Расу*, (*Ῥάσον*) из X — XII столећа, јер жупанов град и епископална црква тешко ће бити једно од другог раздвојени. У долини Дежевке је *Дежево*, ђе се краљ Стефан Драгутин одрекао пријестола у корист свога брата Стефана Уроша II Милутина; ту близу су развалине цркве *Ђурђеви Ступови*. Западно од Новог пазара виде се развалине манастира *Сопоћана*, задужбине краља Стефана Уроша I; јужно одатле налазе се развалине града *Јелеча*.

У најновије вријеме обично се иде из Новог Пазара у Ниш около преко Митровице, понајвише због границе српске. Стари друм којим су се још у XVII столећу служили, ишао је право преко долине топличине[13] Из Трговишта за 5 сати стиже се на Ибар, који кад се пријеђе на чамцима или преко брода код села Ибра (на лијевој обали према Јарињама) ступа се у рударски приједјел *Monte Argentaro*-а Сад се пут високо пење уз брдо до једног седла баш на јужном подножју Копаоника, и долази се у изворни приједјел Топлице. Зими се овуда врло тешко пролазило које због уског пута а које због грдног снијега. Силазећи одатле прво се пролазило кроз *Топлицу тијесну* (Topliza stretta), узану шумовиту долину ђе су била мала рударска насеља; у селима Геракари (Геракар, грчки ловац соколова) и Стратории обично су Дубровчани коначили. Из долине Иброве могло се овђе доћи и другим путем, који је прелазио преко Ибра код града и латинске колоније што се зове Остраци (в. стр. 433 у 15 свесци Отаџбине) и преко Костимпоља (casal de Constantino 1550). долазио је у Топлицу.

Код села Суанзе или Спанзе пут је, несвраћајући у данашњу Куршумлију, долазио у *Топлицу равну* (Topliza larga), ђе је путник (по Рамбертију) први пут од Дубровника могао душом данути; брегови остају за леђима а на ријеци леже плодне њиве, воћњаци и виногради, који се нијесу виђали од како је приморје остављено. Из *Прокупља* је већ ишао пут до Цариграда. Пошто се пријеђе мала

13 Опширно га је описао Рамберти (и при повратку), Контарини (у Radu 15 219) Хај. Многа-м јеста која они помињу налазе се у руској карти Турск . од Артиманова. Из доње долине Топличине излазила је једна стаза сјеверно о · ријеке у планине (преко Гргура) управ у Ниш, недодирујући Прокупље (Зе : Прокупље: в. Heerstasse 77, 78 Добрич код Данила 80 и Костантина Философа Гласник 42, 300.

равница *Добрич* и бугарска Морава преброди на једном броду код Мрамора, долази се у Нишу на велики војени друм. Дубровчани су одавде ишли још даље у Бугарску; они још у XIV столећу имађаху у *Бдину* (Видину) повећу колонију.

V. Са ушћа Неретве кроз Босну у Угарску.

Из Дубровника је полазио важан друм преко Царине, Попова Поља, Љубиња, Стоца и пријеђела Дубраве у околину Мостара и даље преко босанских планина (oltra lo monte) у сјеверну Србију и Угарску.[14] Али овим се друмом није служило у средњем вијеку. Тадашњи саобраћај ишао је морем или преко Стона на ушће Неретве, која је имала исти онакав трговачки значај, за босанско-херцеговачке земље, какав су имала ушћа Дрима и Бојане на југу за Арбанију и Србију.

На ушћу Неретве било је врло много малих факторија и пристаништа, ђе су долазили бродари и са талијанског приморја. Најглавније пристаниште било је усамљено каменито острво *Осињ* (scolium Ossini, Usin, scopulum Vssigni) у мору пред главним ушћем.[1] Дубровчани су имали своју факторију, која је била од дашчара, на *Посредници* (scollium Posterniça, Posriniça), острву, око којег су оптицали рукави делте Неретвине. Дубровчани су неколико пута покушавали да је својој држави придруже ама узаман: име њено употребљавало се још у XVII столећу,[16] Јужно од овог острва на суво земљи било је живо насеље *Сливно.* Али центар цијеле неретљанске трговине био је mercatum или *forum Narenti*, српски *Дрива* (или Дријева неутврђен, насипима од поплаве заштићен, »burgus« са великом царинарницом, соњим магацинима, дубровачком колонијом итд.; на њеном мјесту сазидана је доцнијим стољећима мљетачка Castell Gabella, која је и данас добро позната.[17] Западно од овог емпорија

14 Саобраћај Дубровчана кроз Босну oltra lo monte per andar in Sclavonia o Hungaria et altro», Инструк. посланика краљу Босанском 25 Нов. 1482 (Lett. 1430.5).

15 Спомиње се 1403, 1414 итд. За историју трговине на ушћу Неретве налази се у дубровачкој и мљетачкој архиви толико грађе, да би се читава књига могла написати.

16 1333г. Mon serb Душан је уступио Дубровчанима али они не заузеше поред свију преговора и пр. 1334 са Бошњацима новим господарима ове области.

17 Идентичност Дриве и Габеле види се из повеље из 1399 код Пуцића I 20. Сва ту именована места у којима Дривљани дрва цијепају итд. (Струга Јеженица итд) леже око Габеле, Stara Driva код Лукарића Anali di Ragusa (1605) 24, 65.

на потоку *Норину* развалине су римске Нароне.[18] Краљ Стефан Твртко сазида 1383 град *Брштаник* код Почитеља (сад се зове тако мало једно село) и пренесе у њ царинарнице, али његов створ врло брзо пропаде, и од 1395 ретко се више помиње.[19] И Херцег Шћепан кушао је да пристаништа са Неретве премјести на друго које мјесто (у *Орман*) али ни он није успио.

Жупа с обје стране ушћа Неретвина звала се *Лука*. Између осталих мјеста вриједи да се помене: *Деска* (сјеверно од града Опуза), 1361 — 1385 сједио је овђе један комес или кастелан: oближњи град *Вратар*: царинарнице *Нереси* (на лијевој обали) и *Нехрањ* (Necragne, није изближе познат.) Један сат сјеверно од Дриве била је *Горица* на једном важном пријелазу преко ријеке, а изнад ње град *Нови* и Крушевац (према манастиру Житомишљићу), сва три на десној обали.[20]

Трговачки друм ишао је из ових мјеста уз Неретву лијевом обалом до *Бишћа* под градом *Благајом*, на Буни је била царинарница. Данашњи *Мостар* у средњем вијеку није постојао. Први траг насеља на мјесту његовом јавља се 1452 ђе су писали Дубровчани неким својим земљацима у служби деспота Ђурђа. Владислав Херцеговић подигао се против свога оца и заузео неке његове градове; међу овима, поред Благаја, помиње се и do castelli al ponte de Narenta[21] На крају XV столећа јавља се овде мјесто које се зове *Мост*, *Мостићи* или *Мостар* (управо Мостари, plural.) као сједиште турских војвода. Насеље се груписало око једног дрвеног моста, и нагло процвјета од како опаде Благај, старо главно мјесто Хльма. Турски географ Хаџи Халфа († 1648) прича да је овђе био некад велики

18 «Alo pareço de Norin» (превучено па написано Necragne) у концепту једне комисије к. босанском протовестијару Zore de Bochsa-у 1397. 26 Априла (L, Ref. 1350).

19 Bertanich као merchado, сољни депо са лађарицама краљевим често се помиње од 1385-1395. Cons. Rog. 17 Нов. 1395. Заповијест Дубровчанима да поруше куће у Berstanicho и Posziniça, као развалине 1499 код Сануда, Arkiv za povjesnicu jygoslavensku V (1859) 55, 60

20 Крушевац (в. Mon. serb 377). Нови и Вратар често се помињу у ратовима 1452-3.

21 Ha preso quello de Togeuaç. Vratar in Uutischa, Blagay et de castella al ponte de Neretua et poi... prese Vinansaz in Neuesigne, Umoçchi, Cruseuaç, et Noui in Lucha; 1452, 3 Априла (Lett. 1451-2; у концепту многа ова имена су превучена). Most, Mostichj, Mostar 1499. Sando, Arkiv V 32, 61, 74 итд. Mosthj код Негрија, понтон на карти код Убелина и Еслера 1513, Хаџи Халфа Rumel und Bosna (пријев. од Химера Беч 1812) 175. Срав, Моста у Бугарској, Heerstrasse 99.

древен мост на ланцима који се тако љуљао да се са страхом преко њега прелазило. Да је по том под султаном Сулејманом II 974 год. по Хецери један домодорац мајстор сазидао познати камени мост који је на једно једино око сведен преко ријеке.

Из околине Благајеве долазило се на бријег *Порим* (1246 м), који је у опште сматран као граница између Хума и Босне и ако је права политичка граница била иза мучног планинског пријелаза код Коњица[22] Горе код *Врбаца* била је царинарница која је као и она под *Коњицем* (Conicium, Chognic), У почетку XV столећа биле су Сандаљеве[23]

Кроз Босну ишао је пут преко горе описаног рудног пријеђјела (в одељак о рударству у 14 и 15 св. Отаџбине). па преко Иван Планине, кроз долину Лепенице преко Високог. Сутиске до Олова[24] У Високом, на лијевој обали Босне био је на једној стрменитој стијени краљевски град; сад је гомила камења, на коју се тешком муком за читав сат једва попети може. Под градом на ријеци била је варош Подвисоки. У Босни сва трговачка мјеста и варошка насеља нису ништа друго до подграђа (Suburbium) градова и имала

22 Порим у Дубр. био је као граница преко које посланици кад су ишли краљу босанском (кад је двор био у Благају), нису требали прекорачити. Cons. Rog. 17 Нов. 1382 L. Ref, 1382 посланик је имао да прати краља »usque in Porimum« . Cons. Maius 30 Сепс. 1384 (ib.) посланство «cum istis confinibus; a Sub Porino (сад Хан под-Порим) et a Deber citra et a de Chobuch (Клобук) citra usque ad parigium Cathari et usque Catharum». Cons. Rog. 24 Окт- 1385. (L. Ref. 1384). si dominus rex rediset in Bosnam, puod comiteatur ipsum usque subtus Porimum».

23 Преговори због царине код Врабца са Сандаљем 1410, 1411, 1428, 1629, 1430 etc. Једном тужаше се Сандаљ да Дубровчани «passando per Poglia schinando di pagar la dohana de Vrabaç» (посланицима код Сандаља 16 Авг. 1430 Lett. 1427-30). Срав. Пуцића I 102 (1411): Сандаљеве царине *«на Врабьцоу и на Конициє»* Не треба га помијешати са Choyniça, Quoyniça (Фојница), Мјесто се звало и зове Коњиц а не Коњица (турски Коница).

24 О правцу пута: 1360 11 Дец. (L. Ref 1861) захтевала су писма посланицама у Угарску у двије копије, per uiam S. Demetrii u per uiam Sagabrie. Један караван ишао је 1382 од Олова преко Podisochium-а и Coniçium-а у Дубровник (протокол од 16 Јула 1382 ушивен Lett. 1419-22). Дубровачки трговци ишли су преко Подкучлата у Србију (Пуцић I 7). 1411 прелазак in Hungariam uel regnum Rassie in Srebrniça (5 Априла те год. Lett. 1411-17). Palladinusa de Gondola уапсио је војвода Радослав кад се враћао кући из Suonice-а у Boraç (Инструкције посланицима 13 Јула 1423' Lett. 1425-7). 1425 и 1429 каравани. из Sotto Uisochi преко Vrabaç и Buna к Неретви. 1428 (1 Јуна инструк. посланицима у Босну, Lett. 1427-30)' Пријенос сребра из Сребрнице и Зворника кроз краљевске (не Сандаљеве) царинарнице у Босни. Писмо к Gabellotto-у Оловском 1432 9. Децембра, због тужбе трговаца Зворничких (Lett. 1430 5).

су махом њихова имена са српским предметком *под* или талијанским sotto или латинским sub. Подвисоки (Poduixochi, Podisochium, Sub Uisochi, Sotuisochi, Sotto Uisochi. Souisochi) јавља се од 1348 — 1430 као центар босанске трговине (види одељак о Рударству у 15 св. Отаџбине.) Краљеви су овђе врло често бавили, па шта више у „славном двору" под самим Високим[25]

Из Олова долазило се у *Борач* (Boraç Borazio у лат. спом), са подграђем *Subtus Boraz* или *Sotto Boraz* у коме је била царинарница. Он је био код данашње Власенице, која се до најновијега времена заједно са својим управним округом звала турски *Берче, Бирче* а малу равницу око Власенице зову хришћани *Бирач*. Власеница опште име које се често понавља у словенским земљама, било је испрва по својој прилици име потока који туда протиче. Под именом „*Berez*« помиње се овај град још 1244 г. као главно мјесто једног »comitatus-a« у XIV и XV столећу он је био својина племена Павловића (в. одељ. о државама и границама у 25 свесци „Отаџбине«) и највише њихових повеља датирају се из »славног двора (или града) Борча". У оно вријеме када је Сребрница била код Србима Борач је био на граници босанске државе. Пошто су Турци освојили Босну и пошто су пропали Павловићи и овај је град опустио. Њега не треба помијешати са другим *Борчем* у Србији (в. IX одељак).[26]

У Борчу су се дијелили путови. Источно ишло се у *Сребрницу* (стр. 429) у 15 св. „Отаџбине« и даље преко Дрине[27] у Рудник (стр. 431 у 15 св. „Отаџбине") Сјеверно ишао је један друм у *Соли*.

25 25 Mon. serb. 255

26 О положају његову в. (сем имена Бирче) горње податке (пр. 7 у 25 свес Отаџбине) о области Павловића, и ту наведени итинерар. Први пут 1405 као мјесто ђе се зауставио један Дубровчанин, протовестијар Nikola de Zore de Bochsa (Lit. citatoria у Lett. 1400-1567). 1415 град Павлов Пуцић I р. XVII. Врло често се помиње као мјесто, ђе су се заустављали посланици који су ишли Радославу Павловићу, 1421 цитира се један трговац *Sudtus Boras* Lett. 1420-22) sotto Boraz и у писмима к посланицима. Заповјест Дубровчана својим трговцима да сву робу која је одређена за Зворник или Сребрницу стоваре у Борчу на граници Србије, и ту да чекају док се не смире српске свађе око царине. (21 Фебр и 2 Априла 1435 трговцима из Сребрнице, Lett. 1430-35). Још 1447 био је Борач пријестолница Павловића (Пуцић II 111). У угарско-турским уговорима 1503 и 1529 (в. прим. 15. у свесци «Отаџбине») не помиње се више. Хаџи Халфа 172: Среберница лежи између Зворника Осада (сад Соко у Србији) и Берча. Власеница тур. Бирче, и на Кипертовој ђенералној карти јевропске турске в. нарочито консула Ц. Сакса, Beiträge zur Synonymik der georg. Nomenclatur von Bosnien, Wiener georg. Mitth. 1871, 183.

27 Parezo de Ia Drina код Себрнице 1414.

Главни друм ишао је сјевероисточно у узвишени град *Кучлат* Ciçolatta Chuçulath, Chuzlath), на састанку Јадра и Дрињаче. Његово, подграђе *Подучлат* (Sub Chuçulath Suchuzlath) било је у XIV столећу једно од најважнијих мјеста са далеком чувеном дубровачком колонијом; сад се овђе виде само развалине које дивно изгледају и зову се Кушлат.[28] Даље се долазило на Дрину, ђе је код *Кости рева* (сад Косијерево поље) или *Дивања* прелазило у Србију.[29] Али главни друм ишао је лијевом обалом Дриче до *Зворника* (стр. 430 у 15 св „Отаџбине"). Оџатле се долазило у Рудник *Зајече* и *Крупањ*, одакле је један пут ишао у Биоград преко *Ваљева*, које се у доцније средњем вијеку јавља као живо трговачко мјесто[30] На другој страни ишли су Каравани из Зворника у Сријем, ђе је било велико трговачко мјесто San Dimitri или Дмитровица (сад Митровица), на развалинама римског Sirmium-а код манастира св. Димитрија. Дубровчани су имали овђе колонијукоја је у XIV столећу цвјетала и коју су угарски краљеви са привилегијама обдаривали Она је пропала тек пошто су Турци спалили ово мјесто (1396) и кад је процвјетао Биоград под Стеваном Лазаревићем.[31] Из Митро вице ишли су дубровачки трговци даље у Угарску, и ми их налазимо за вријеме краља Жигмунда у *Илоку* и *Ковину* (код Панчева). *Темишвару* и *Будиму*.

---

28 Bene de Benuenuta цитира се у Cuçolatta 1345 (L. Ref. 1345). 1396 Под кучлат. Пуцић I 7)· Jurchus Matulinovich habitator Sub Chuçullath и Marchus Matulinovich de Suchužlat faeti cines Rag «prout alii Sclanj Cons. Min. 12 Фебр. и 9 Марта 1396 (L. Ref. 1395-7). Stiepcho Paulovich consul in Sochuçalato, Marlnus de Bisanti, Nouachus Supsalich indices. Cons. Min. 26 Јуна 1396

29 Chostireno и Diuagre 1416 (Lett. 1411 — 1417).

30 1398 Пуцић I 17, 108. У дубр. икт.1420, 1421, 1422 атд. Vicus famosus Yaglena код Петажуса.

31 Вријеме цвјетања ове колоније је 1356–1396. Privilegia et povelyas (срп повеља), quas habent nostri mercatores in Sancto Dymitrio a Regno Ungarie; Com- Min. 11 Јула 1391)L. Ref. 1395-7). Разорење 1396 повељ. Fejér X, 4, 255, Константин Философ (пише 1431) у Гласнику 42, 171; в Хамера I 245.

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА ЕПСКА ПОЈЕЗИЈА ПРЕЂАШЊИХ ВЕКОВА *

ОД

В. ЈАГИЋА.

(Наставак.)

У песми која се очувала у Бараковића, претпоставивши да је тачно забележена, истиче се чакавштина свакако нешто више, а својом садржином упућена је на догађај, који се тиче Бараковићеве породице. Па и та се песма меће у уста једном „влаху“, дакле опет се потискује даље у унутрашњост. Ипак понајзначајнија је у многом погледу песма о Свилојевићу, коју је Миклошић пронашао и издао. Миклошић ју приписује познатому хрватскому песнику Петру Зрињскому, не да ју је он саставио, већ да ју је само прибележио, „овде саопштену песму може бити да је Зрињски прибележио у својем првобитном завичају, јужно од Сиска, где су развалине замка Зриња или у земљи његове позније радње, у хрватском приморју“. Држимо да је то истинито, али без двоумљења само у овом смислу, да је песма из прва штокавски састављена, или да су је ускоци пренели у пределе, у којима влада кајкавски дијалекат, па да је и у прибелешци Петра Зрињскога сачувала тај mixtum compositum. Ваља упоредити на пр. први падеж множине »брки«, трећи једнине „дивојки« са „јунаци“, „турци“, четврти падеж „витезове“ са „брке имал до рамена“ или мешавину: „и ја сам се *кумај макнул* да ни ме је *посикао*“ и т. д. Исто тако налази се међу списима савременика и састрадалника Петра Зрињскога, у „Гартлицу“ Фрање Христ. Франкопана неколико народних песама десетослож-

ПРИМЕДБА. У прошлој свесци у овом чланку поткрале су се ове грешке које кваре смисао: на стр. 454 6 врсти, место по потреба треба — па према томе. на стр, 456 врсти 20 место почетка треба почетак, а на истом месту иза речи стиха треба додати «довољно само једно подизање». Прву врсту на стр, 461 треба читати као прву на стр. 462. на страни 455 у врсти 11 и 12. место свакога осмосложнога, треба — два и два осмосложна.

ногa метра, које такође, штокавски састављене, беху дужим животом међу Кајкавцима привукле по неке изразе и облике из кајкавскога (упореди у »Vrtiću« изд. Zagreb 1871., стр. 137—144). Да песма о Михаљу Свилојевићу не садржава ничега специфично хрватскога, али ни специфично српскога, то се са свим по себи разуме, јер она спада заједно са безбројем других у круг оних српско-хрватских песама, које опевају борбе јужних Словена са Турцима под предводништвом Мађара, по што је већ давно сахрањена била српска самосталност: али опет за то песма састављена онако како ју је прибележио Петар Зрињски, указује на своје порекло. Приповедач или певач, који у осталом бејаше са свим навикнут да се креће у кругу старијега слоја епске појезије у којој Краљевић Марко главну улогу игра, помеша и овде Јанка војводу са Краљевићем Марком; место првога он стави другога. Где се то понајпре могаше догодити? Очевидно тамо, где народна епска појезија бејаше тако тесно скопчана са Краљевићем Марком, да се мишљаше, е се не сме обићи овај стари јунак старога времена. Такови пак назори без сумње да су владали нарочито међу становништвом, које беше пореклом из предела некадашње Србије, а које се сада под маџарском заставом бораше против Турака Потпуно се слажем са проф Павићем у томе, да је у Вука бр. 52 забележена народна песма о Ђуришићу Јанку само пренос садржине, која је испрва вредила само за М. Свилојевића (упор. A. Pavic, Nar. pjesme o boju na Kosovu, Zagreb 1877, стр. 7—8); али управ то исто уздизање Марка Краљевића место војводе Јанка и у овој песми доста је карактеристично. Мислим да смем ово тврдити: кад би народна песма о Свилојевићу постала у уској области хрватскога језика, и кад би се увек само у оном кругу кретала, онда иста песма не би ни на који начин могла доћи до ушију Петра Зрињскога у онако по језику мешовитом а по садржини измењеном облику. Сада у збирци Богишићевој врло често помињани Свилојевић ставља се увек у друштво Јанка и Секуле (упор. Бог. п. 32. 33. 60. 63. 71. 79. 87. 89), па и у самога Вука (I. 182) у песми, коју бих сматрао као остатак бугарштице, доводи се у свезу Мијајло (друго име Свилојевића чини се да је заборављено) у верном предању са Јанком и Секулом. Какав значај може имати напрам ових чињеница редакција Петра Зрињскога? Очевидно само овај, да та народна песма, као што по облику језика није слободна од уплива кајкавскога (то бејаше резултат последње фазе њенога живота), тако исто ни по садржини не стајаше далеко од круга мисли чисто српске народне појезије. Дакле и код ове народне песме долазимо на претпоставку, да епске

песме састављене од 15—16 — сложних дугих врста ни у којем случају не могаху бити искључна својина хрватскога племена. Други врло значајан моменат недавно је Богишић истакао са пуно права, а то су религиозни назори истих песама. Он о томе вели на стр. 78 ђ. својега увода ово: „познато је, да источни дио нашега народа, то јест Срби par exellence, готово су сви православни. Ми у Срба православних до сада не открисмо ни једне бугарштице. — Ипак у бугарштицама самим сретамо израза, који се тичу искључиво православља, и који не би ни на памет могли пасти „латинину", да их уврсти у бугарштицу, кад би они само бугарштицу пјевали Примјери:

Тамо пође он Марко *у лијеау свету Гору*,
У *лијеау свету Гору* у лијепе манастире.
Он ти ми се обуче прецрнијем *калуђером* (песма 7, стих. 95—96)
И ти мени доведи светога оца калуђера (песма 16 стих. 39.51.57)
Чини мене понијет *у цркву од свете Горе*,
Нека мене укопају *калуђери Светогорци* (песма 16 стих. 74. 75)
Али су у манаст. *Светогорци калуђери* (песма 22. стих. 30 41 43 50.
Али њему говоре они оци *калуђери:*
Који год си велики гријех твому Богу учинио!
Да нијеси погубио кога твога родитеља?
Ал' да нијеси погубио твога кума крштенога? (песма 35 на крају).

»Да речемо да су те бугарштице имале извором десетерац, али је свакако тешко вјеровати, да би католик у својој премјеси то тако оставио, тим више, што у бугарштици под 17 гдје долази четири пута израз „Светогорци калуђери" казује се, да је војвода Јанко саградио на Косову тај православни манастир за душу Секулову, а свак знаде да ни Јанко ни Секула не бјеху православни".

„Очевидно је, дакле, да су барем приведене бугарштице не само пјевали и православни, него их и саставили, а њихова их браћа „латини« од њих научили. Особито пошљедњи од наведених стихова показује своје православно порекло већ тиме, што је, како је познато, само у православних кумство тако високо цијењено, да се држи, да је *кум* више *родитеља*. Осим тога ми се сјећамо, да нађосмо неколико пута у бугарштицама и *крсно име* (на пр. пјесма 12. 36. 37.), које такође славе само православни Срби и они, који некада бијаху православни (као на пр. Конављани)."

Па и историска садржина ове дугсврсте епске појезије, кад би јој се хтео приписати искључни значај, морала би бити одвећ чудновато означена. За најмање песама може се тврдити, да уносе искључно хрватско или што би хрватскому племену блиско

било: највише је или чисто српско, т. ј. спада у опсег српске историје, или пак нити је чисто српско нити чисто хрватско, него је обојима заједничко т. ј. из средњега периода (XV. XVI, XVII. века), у којем су се оба ова племена истакла као савезници хришћанских сила (Угарске и републике Млетачке), које су ратовале са Турцима. Павић у својој реплици (с 22 . 23) описује тобожње много удесније услове за развијање народне епске појезије течајем XV и XVI века у Хрватској него у Србији, он вели, „Hrvatska u ta dva vieka imaše bes prekida rat s Turci i odbiaše ih svojimi prsi od Evrope . . Samo zarobljeni narodi, nemaju epske narodne poesije sve dotle, dok im opet ne sine zrak nade, da bi mogli jaram robstva stresti! Prvo doba čisto srpske narodne epske poezije dospjelo je (завршило се) s državom srpskom na Kosovu 1389. Od toga vremena Srbijia sve do pred naš vijek, ako izuzmeš pjesme hajdučke, ne proizvodi veće novih epskih pjesama; kod njih se tek čuvaju stare. Kad je država srpska u ratu s Turci bila dospjela (свршила), Hrvatska je taj rat u zajednici s Ugri tek prvo započela. Ugarsko-hrvatska država doživjela je poslije 1389 još tri kosovske katastrofe: Kod Varne 1444 na Kosovu 1448, na Muhačkom polju 152(6). Razlika je u tome, što država ugarsko-hrvatska u tijeh Katastrofah nije dospjela (пропала) nego je ostala živa. Ko da pored Varne, Kosova, Muhača, brže pomene sve one bezbrojne manje bojeve, što ih Hrvati samo prije Varne i još poslije Muhača s Turci bijahu? Ko da umom pomene taj epski vijek hrvatske historije, u tom vijeku sve one bojeve, u tijeh bojevih hrvatske junake Zrinjske, Frankopane, Berislaviće, Keglevića, Karloviće, Taloviće, Jurišiće it. d. pa da mu pri tom nedodje na um, kako je u Hrvatskoj o tih bojevih hrvatskih, i o tih junacih hrvatskih orila pjesma, gorom i dolinom?"

Наводим то место из Павићеве реплике, зато, што му оно даје најјачи доказ којим доказује, да су све епске песме средњега доба управо хрватскога порекла, јер се Србија од 1389 налажаше у ропству! Да Павићево мишљење о ропству Србије, које би сметало народној епској појезији у XV. и XVI веку, ни најмање не одговара садашњем испитивању унутрашњега стања Срба у она времена, то би могао научити од историка: упућујем га на научне чланке Чедомиља Мијатовића у Гласнику св. 36, у годишњици Чупића I., у »Отаџбини« („Ђурађ Бранковић") итд.,; само са књижевнога историскога гледишта питао бих, где се налази у овој збирци Богишићевој ма и сенке од оних народних песама о јунацима Зринском, Франкопану, Бериславићу, Кеглевићу итд., којима се орила брда и долине? Не крећу ли се ове песме махом у правцу, у ком се земљиште

српске народне епске појезије стављa и по збирци Вуковој? Не истичу ли се и овде, баш и кад бисмо превидели Марка Краљевића, Милоша Обиловића и Страх. Бановића, личности српских деспота Степан Лазаревић, Вук Огњени, Ђурађ Деспот, Дмитар и Стјепан Јакшић као права средишта ове народне епске појезије, а напротив „Мађар“ Миклуш Зрински помиње се у једном једином броју, који са свим као хроника у стиху, без икаквога полета, без икакве основе народно-хрватске, говори о погибији овога јунака.

Само јунаштво једнога народа није довољан мотив, да поникне у њему епска народна појезија. Један народ може починити омирска јуначка дела, па ипак да их омирски не опева, а за то да не заслужи погрду, „глупана“, као што мисли господин Павић (стр, 23 његове реплике). Све управ зависи од политичних и историских услова. Нема свака борба епскога, народнога карактера. La douleur est le premier de tous les éléments épiques, право вели Леон Готије. Кад једно од два, ма како блиска, племена непосредно задеси тежак губитак највећих јунака у борби са страшним непријатељем, катастрофа, која шта више завршује пропашћу кнеза поглавице, онда већ caeteris paribus разлегаће се тужаљка и славопој из уста тога племена; јер њега боли тај губитак, оно осећа потребу, да јадима, који му испуњају груди, даде одушке, да у прослављачу своје некадашње величине потражи утехе у истом тренутку и наде на будућност. Ово душевно стање може се саопштити и суседу, који ће у толико пре показати учешћа у тој појезији, у колико и он сам није без појетскога вежбања само што његови дотадањи предмети ни из далека не беху тако величанствени, тако општи. Па кад наиђе још прилика да оно прво племе, измичући пред све већом поплавом непријатељском бежи гомилама у област последњега онда је појмљиво да песништво, које донесе са собом, у којем је изложено његово сећање на лепшу прошлост, може постати мало по мало заједничко добро оба племена народна. Тако ја схватам овај узајамни одношај, који и једна песма (у Вука I. бр. 615) врло умно изражава. Краљ од Будима пита своју жену, краљицу, која је сад по трећи пут удата за њега, са којим је мужем најзадовољнија била? Да ли са првим — Милошем, да ли са другим — војводом Јанком, или сада са трећим? Краљица може овде представљати оличену судбину српске народне епске појезије: она најзадовољнија бејаше, кад могаше да пева још чисто народне српске јунаке као Милоша и њима да служи; за тим дође мање срећна друга перијода, која је означена владом војводе Јанка; на послетку трећа, у којој се

она појављује као љуба краља од Будима. Тако вели наравно појезија својим језиком, али се у томе дубок смисао крије.

Нико се од мене неће искреније радовати, кад би нова открића дала другу слику овој ствари, али докле год пред собом будем имао из старијих векова само грађу Богишићеву, из новијега времена само такову „хрватску" епску појезију, као што се налази у збирци Марјановића, Јуранића, Мажуранића, не могу се сагласити са одушевљеним тоном Павића и осталих. Угодније ми је, да наведем из садржине богатога увода Богишићева опаску, која истину погађа и врло је значајна за питање правога порекла ових песама; он вели: „Али је за то Косово тако тврдо остало у памети народа, који је бугарштице пјевао, да гдје је год какав бој „угарских" јунака или се само гдје помиње „размјерна (непријатељска) покрајина", то се бојиште без сумње преноси на Косово поље, гдје сретамо не само Србље, Стјепана Високога и Огњенога Вука, него и Угре, војводу Јанка и Секулу, па и саме краљеве угарске, Владислава и Лудвика". Ко цело ово питање непристрасно испитује, знаће несумњив домашај и значај те истине достојно оценити.

У прилог тому приметићу, да ми се чини да „Угрин, Угрчић, угрски или угарски", никако није намерни фалсификат преписивача ових песама. И Богишић говори само да се у познија времена заменио израз »српски" изразом „угарски", не помишљајући на намерно изопачење (стр. 34). Изопачио се, ако се хоће тако да рече, тај израз историским током и страним уплививма. Познато је да Млечани у току XIV—XVII века обично све називаху hungarus, hungaricus, што спадаше под власт угарских краљева, па ма и сами Хрвати припадали тој круни; овоме називу порасте углед, од како таке личности, као што је Сибињанин Јанко, Секула и Свилојевић посташе предметом народне епске појезије. Нарочито у области дубровачке републике и Боке Которске поста овај израз врло популаран у широком политичном значају; ако се нису имали на уму посебице Хрвати северне (млетачке) Далмације, већ су се хтели да означе политични савезници угарски Хрвати и Срби, у пределима даље на север, које ми данас Хрватска и Славонија називамо, онда се служило бар у образованим, варошким круговима редовно изразом: Угрин, угарски. Не вели ли у том смислу Гундулић:

„Запопиева други опета
Ко Биограду помоћ пода
Према силам Мухамета
Угрин Јанко војевода

Ко се из града Дубровника Круне угароке веће дио

Кличе трећи, к Задру упути
Ђурађ деспот за на прíка
Зета Угре подигнути.
Или на другом месту:
„држи у руках лук и стриле
К'ем одбрани од цесарске
Великога Карла силе
Пуке словинске и у́гарске.

Сву босанску краљевину
И гди је Херцег господио
Влас пода се турска укину.«

С овом Мурат други усрну
У Ђурђеву деспотину
И посиече још на Варну
Краља и угарску војску смíну.

Ко хоће да зна, кога Канавелић из Хвара (Лесине) разумеваше под именом „угарске“ војске, кад његов Коломан пође на Задар, треба да прочита његово набрајање вароши с. 86 87, тамо ће на не малу пакост наћи у исти мах вароши »Крајиц“ (Крижевци) и Загреб, Пожега и „Валпоп“ побројане крај чисто угарских вароши. Наравно њему је „Кровација“ „подложена“ земља Коломану, и т. д. Или да погледамо за часак у певања честитога, хришћанско-родољубивога песника Ветранића: са каквом тугом он говори у „угарској стражици“, са каквим високим поштовањем о „угарској круни“ („о круно угарска с небеса послата“); зар он није спевао дугачку песму тужаљку вароши Будиму. Ханибао Луцић вели у својој Робињи да је слава Деренчина већа него Јанка војеводе и деспота Вука, а Златарић служи се истим сравнењем, кад каже: „Вук си деспот с мачем видит, с копјем Јанко војевода.“ Бараковић нам приказује у паклу Ђурђа Бранковића, који сам узроке својега проклетства и паклених мука овако описује:

Ђурађ сам рече, бан смидерски Господин,
десnотом прво зван, *војвде Вука син*,
достојан ових тмин, кими сам покоран
и жива огња плин, ки је дух изгаран:
за што бих нехаран свим ки ме љубише,
и слугам немаран, ки за ме бој бише.
И *Јанку војводу* нехарно ухитих
и многу господу достојством оболих;
Михаљ Свилајевић, смидерско заплеће,
Стипан Мусијевић, друг веран одвеће,
витезов пак веће, ких слове славан глас,
рад кога трепеће двор царев до данас:
бранећ ме сваки час већ копаљ сломише,
толико мени влас на глави набише,
Они ме здржаху велики прид пуци,
на цара мржаху саб́љами у руци

свакн њих од мене уфаше поштен дар
за части љубене али град ал тимар.
А кадај силан цар мир са мном увећа,
остављах у нехар њих љубав, заплећа!
срамота пак већа, ку има свит знати,
виром бих обећа цару њих издати.
Дочеках пригоду на пољу Косову,
да *Јанка* војводу невирним прозову;
рекох му, да ни смин на цара удрити
и да је вазда ли́н међаше робити;
чиних га бој бити: глас трубље затруби,
хотећи добити несрећом изгуби,
витези погуби, сам једва убиже
у гору кроз дуби, зач га ноћ достиже.
То увит мој бише и моја издаја,
да турци робише Косово до краја. и т. д.

То казује по песничкој фикцији Бараковићевој, сенка онога Влаха, што му на горњем свету изговори познату тужаљку, коју је у доњем свету чуо из уста проклетога деспота Ђурђа и поверио песнику. Али мени се чини, да се тај опис оснива бар у неколико на садржини народних песама. по што боље приличи њима него правој историји. Тако на пр. „Стипана Мусијевића“, који се овде помиње као пријатељ деспотов, мислим да налазим у Богишића бр. 31. под именом „Мишић Стјепан“. За сада остављам на страну, да ли оба имена означују једнога истога човека, који се под именом познатога Мусића Стјепана помиње у време прве косовске битке, и у том би се случају побркала прва и друга косовска битка. Али Бараковић, ма да је и из народних песама црпао, није могао опростити Ђурђу Бранковићу грех тога вероломства; а народне песме прећуткују то са свим, па и у песмама, које је Богишић објавио, у са свим другој светлости представља се деспот. Радо остављам зналцима историје онога доба да пресуде није ли вероватније, кад се тако схвата улога деспотова, као што је схвата Бараковић или Витезовић и остали католички писци, да су народне песме о деспоту које се у Богишића налазе, дошле и распрострле се међу католичке Хрвате.

Из наведених примера дубровачко-далматинске књижевности, чије је потпуније издање јако желети, можемо извести како се мислило у оно време, а то се не сме мешати са данашњим политично народносним тежњама; ти примери показују, да изрази „Угрин“, „угарски“ доиста беху врло познати и врло популарни, којима су

се означавали сви они јунаци, што учествоваху XV—XVII века у борби против Турака. Кад се на основу тога претпостави, да народне песме, у којима су тако исто ти називи омиљени, мора да су пореклом из истих округа и предела, онда је и ово истина. Све песме, у којима су називи »Угрин“ и „угарски“ тако популарни, воде своје порекло из најјужнијих покрајина далматинскога приморја, из округа Боко-которскога и дубровачкога. Песме које су се сачувале у Хекторовића и Бараковића и песма о Свилојевићу не служе се тим изразом ни један једини пут.

Важну околност, која најзад поменуто изражавање осветљава, истакао је Богишић потанким разумевањем. Највећи део песма испеваних дугом врстом, ако се изузму најстарија четири комада, изгледа као да носи на себи облик варошки, мало-грађански; оне нам не остављају упечатак, као да происходе од правога пука, на који свагда помишљамо при обичним народним песмама, иначе би се и хуманистично образовани Дубровчани одавали неговању таквих песама. Па ко ће други бити, коме се има захвалити на одржавању такве епске појезије? Наравно да нисам у стању одговорити поуздано, и тај одговор сведочанствима потврдити, али нека ми је дозвољено да искажем ово мишљење: да ли се та појезија не одржа поглавито у круговима оних многобројних, већих или мањих, више или мање имућних племићних породица из унутрашњих земаља (Старе Србије, југоист. Босне), које као имућнији сталеж прво отпочеше исељавати се из својега завичаја и насељавати се ближе мору? Да навала Дубровнику и осталим приморским местима бејаше врло велика од краја XIV века, можемо судити по неким чињеницама, а подробна повесница ових предела расуће тек потпуно светлост на овај покрет. На пр. године 1371 имамо извешћа. Multi Bosnensi venero habitar a Ragusa con grand richezze e sono li primi del popolo.*) Од године 1390 имамо повељу којом се породици Вука Бранковића и њеном натрашку потврђује заштита и прибежиште у Дубровнику било од „Мађара или Турака“. У XV. веку понавља се иста појава напрам врло много одличних кућа, о чем постоје исправна сведочанства. Али колико је пролазило у миру, без свечаних повеља? О том се може судити на основу неких повесничких чињеница. Кад се год. 1441 Ђурађ деспот задржаваше неко време у Дубровнику, где бејаше дошао, угрожен турским заседама, па по што увиде, да ни ту није довољно обезбеђен, науми да се врати

*) Многи Бошњаци дођоше да се настане са великим богаством, и јесу прваци у народу.

у Угарску, а на том га путу прађаху, као што нам извори тврде осим два службена пратиоца у име републике још molti altri Ragusei populani".[1]) Из тога истинитога догађаја изводим, да он у становништу дубровачком имађаше много верних присталица за своју ствар—а то ће већином бити православни Хришћани, који се у току времена доселише у Дубровник.

Кад се читају повеснички споменици из XV. века, особито се лако може уверити о истини, да се у оно време у јужно далматинском приморју силно кретао народни живот, који беше састављен из све самих малених посебних интереса варошких, више или мање одличних, породица. Кад помислимо, да су се у овим породицама, докле год беху у својем старом сјају, певале народне епске песме старијим обликом дуге врсте, онда можемо себи врло добро представити, да је и народну епску поезију сличан удар морао задесити у исти мах, кад под притиском неповољних прилика у XVI и XVII веку бејаше пало њихово богатство а с њим уједно и њихово одличје. Бедним остацима племенитих потомака за чудо потпуно одговарају бледи трагови једностране лепоте њихових песама, које мени изгледају као какав племенити коњ од мегдана, који на крају својега живота, ма да је упрегнут у незграпне и тешке таљиге, ипак не заборавља са свим своје некадашње поносито држање.

IV.

Право вели Богишић (стр. 61 његова увода) да се на епској поезији дуге врсте, у колико се о њој по до сад познатој грађи може говорити, опажа нека малаксалост и немоћ старости, цвет је већ почео да вене, пре но што би узабран. Ипак је тумачење ове ствари врло тешко. Да је с упатком ових песама скончала и народна епска поезија у опће, онда би се све, што се може пребацити извођењу појединих песама по садржини и облику, могло објаснити врло лаким начином, кад бисмо рекли: да је народному памћењу умакла права садржина исто онако, као што му ни облик не иде од руке Али тако није у ствари. Књига Богишићева доказује да су у исто време у тим пределима крај епских песама у дугим врстама спеваване биле и десетерцем, а што је доста чудновато, да последње изгледају модерније, млађе и у неколико бар скорашније. То никако не долази само од мере стиха. Цео појетски украс, слике и упоређења, обрти и речи одступају у оба ова рода песама. Као

[1]Многи други Дубровчани пучани.

пример навешћемо неке параделе из перашких песама, ствар ништа не мења, што највише, ако не сви ови комади, нису праве народне песме, већ само у жанру народних посама сачињени спевови.

Дугом врстом:	*Десетерцем:*
Којима је љубио оне младе *орфаниие*	Које љубише младо *сиротице* —
а садера се зове а од гроба *хладна* вода —	сад се зове гроб вода *студена* —
и оно су учинили Пераштани *витезови* —	то чинише перашки *јунаци* —
да ћеш мене узети дјевојку за *љуби* своју —	да ћеш мене узети дјевојку — *и вјенчати за вјерну људовиу* —
то је мало *времека и године* постојало —	то је мало бр' јеме постајало — *мало вр'јеме годиница дана* —
Капетан се скочио као *витез који бјеше* храбрени Вицковић —	кад капетан гласе разумио — *скочио се како соко сиви* —
Ако ти сам *ужегао* побратиме дворе твоје —	*ако* сам ти дворе опалио —
Он час бјеше отишао *Мартеаи* на бјеле дворе —	он час пође на бијеле дворе — на дворове *Маргезића* Марка —
Марко Матка *Мартесима* свому побратиму —	М. Матка свога побратима — трећу чашу бјеху пили вина
трећу чашу напише у славу *вишњега Бога* —	а на славу Бога *великога* —
али ви сам јунак *трудан* санак ноћас снио —	ја сам ноћас *чудан* санак снио —
танка *књига доиаде* од новога града б'јела —	књигу пише Кувелић Јоване из новога града бијелога —
царевога града —	стаде легат ову књигу танку —
књигу витез *легаше*, грозне сузе *лијеваше* —	*ста* низ образ грозне сузе *ронит* —
кажи ми синко мени, где ли си се отправио —	А мој синко мило добро моје— а тако ти Бога великога —
синко најстарији'	
ако ли ми ти нећеш старој мајци *иовидјети* —	кажи синко куд се оправљате,—
да се не би *на здравље* к дому свому *завратио* —	ако ли ми ти *казати* нећеш —
синко најстарији!	би се синко *здраво не вратио* —

Ове неколике параделе показују, да у оном у чем одступају једна од друге, обрти који су у обичају у садашњим народним пес-

мама махом су на страни десетерца. За цело је то у исти мах и узрок, за што нам ти десетосложни стихови изгледају скорашњији и модернији: јер смо на њих више навикнути. Не може се порећи одвисност између паралелних песама; да се зауставимо понајпре још на примерима из Пераста, већ се може само запитати, на којој страни ваља тражити оригинал, и који нам род песама треба да важи као старији, као матица другому? Ни за тренутак не сумњам, шта на то да одговорим; за ме је поуздано, да се матица мора тражити на страни дуговрсних песама, да су ове десетосложнима служиле као преглед. То се може на по се доказати. Прво и прво дуговрсте су песме пуније садржином, а што се историске појединости тиче, ваља сравнити тога ради бр. 65 са 66. Особена имена јављају се у дуговрстим песмама у облику, који ближе стоји писменому, него у десетосложним, где отимају мах народна преиначења. Ближе околност и некога догађаја радо се замењују у десетосложним песмама општим песничким мотивима (на пр. неки чудан сан, као у бр. 66) доч се у другима радије набрајају сухи истинити догађаји. У погледу језика имперфективни облици дуговрстих песама нису више тако у обичају у десетосложним, они се замењују садашњим историчким временом или глаголом „стати" са неодређеним начином. За тим се може такође потврдити на појединим десетосложним стиховима, како су се преобразили из дугих врста; из стихова:

„Који је *калабалук* по Моравој танкој фусти.
доњена под градом? —
тер *калабук* чини по новој танкој фусти"

овако се преобразило:

што *калабук* по Моравој фушти?
и *калабук* по фушти чињаху —

Овде се види да је скраћена реч „калабалук", јер цела не могаше више поднети у краћим стиховима. Понављања налик на рефрен дуговрстих песама претварају се у десетосложним у са свим млитаве десетосложне додатке, на пр.

„И Вук није стајао ни пуно седам данака«
перашка ухода,
Осми дан се повратио ка Перасту бијеломе.

то гласи у десетерцима:

Вукомир је стојо седам дана
која бијеше перашка ухода;

осми дан се јунак повратио
у Перасту мјесту бијеломе.

и одмах за тим место

»тер отиде Пераштаном вјерни Вукомир говорити«
та добра левента

гласе десетерци:

„Вукомир браћи вјерно каживао«
који бјеше та добра левента

Такови су додаци врло чести, ваља сравнити скупљене стихове.
Која бјеше млада шпањуљкиња (60 65.)
која бјеше шпањулска невјеста (тамо 72.)
која оно бјеше оправљена (тамо 59)
кога кажу да је гласовити (68 6)
које му су сред пераста мјеста (тамо 18)
које бјеше страшно копље бојно (68 51)
која бјеше наша помотњица (72 98)
По кад кад се допуњавање десило на други начин (што истичем писмом):
„*Латинине* невјерни јуначе (62 24).
та влашки силни војвода (тамо 26 боље: та силни влашки војевода)
а те врле рисанске делије (70 7).
тер пођоше скромно и потајно (72 66).

Ова је појава у толико важна, што теориску претпоставку, о којој ћу одмах из ближе говорити, о развитку десетерца из дуге врсте потврђује на начин, што практичнији и лакши.

После дужега размишљања дошао сам до убеђења, да се појава, на први поглед загонетна и необична: два размера стиха за једну исту на одну епску појезију, може најприродније разјаснити тако, ако претпоставимо, да је првобитни размер стиха био дуга врста и да се садашњи десетерац тек доцније појавио у народној епској појезији. Наравно не мислим на дугу врсту у њеној познијој правилности, него онако како сам је горе разложио, то јест: као трохејско-дактилску врсту са четири подизања, све по два у свакој половини стиха, а број слогова могао се колебати између 12 и 16. Као што је познато и Лахман-Миленхоф прихватио је начело четири подизања и за германски епски стих. У руској епској појезији влада такође дуга врста и ако је број подизања мање одређен (упореди Веселовског у руском Рев. Б. 517—18). Очевидно је,

да слобода врсте, ограничене само на известан број подизања, стоји у свези са слободним начином излагања, што у прастаро време бејаше управо свечана „скаска". Тежећи за тачнијим уређењем, стајаху два пута отворена, на којима из тако састављених дугих врста могаше произаћи оштрије одређени стих.

Најближи пут вођаше попуњавањем било каквих празнина или пауза дуге врсте ка стиху од петнаест и шеснаест слогова, или управо ка полустиху сд седам и осам слогова, од куда дељењем постаде осмосложни стих. По мојем мишљењу мора се у велику заслугу уписати Богишићу, што је осмосложни стих далматинско-дубровачке вештачке епике довео у свезу са дугом врстом која је казаним начином попуњена и раздељена (с. 89—122) и наиме што је осмосложне народне песме обредне садржине свео на првобитну дугу врсту. Доиста многе од оних песама са свим стародревнога карактева, које се, растркане по I. свесци Вукове збирке, певају у разним пригодама, а садржином су увек нешто епске (то јест приповетке, понајвише *говор и одговор*), мени се чини, да се могу свести на првобитну дугу врсту, у колико су састављене из осмосложних стихова, на пр. бр. 15, 92, 208. 224. 225. 226. 229. 240. 266. 270, 419. 421 461. 598. 621. 630. Међу осталим се од некадашње дуге врсте са рефреном још последњи прибија осмосложному стиху, на пр бр. 597 :

Зарекох се и зафалих ја добар јунак,	И назвах јој добра помоћ драга и мила !

Или у сватовским песмама :

Подигни се првијенче бријеме ти је.	Сусрела те добра срећа и господин Бог (бр. 54.)
Сунце нам је на заходу Брзо ће нам заћ';	Жали неву стара мајка окле има поћ;
а невјеста на отходу брзо ће нам поћ.	За то неве и не хаје што је мајци жао :

идем мајко, добро моје,
бријеме је поћ (бр. 59).

Може бити да је више по прости случај, што су скоро све песме, које баш сад истакосмо, пореклом управо из далматинског, приморја, из округа дубровачкога и бококоторскога. Тиме би се потврдило Богишићево мишљење, да се стара дуга врста поглавито у југозападним покрајинама преображаваше обично у осмосложни стих

Још ваља споменути, да су запевке и просјачке песме такође осмерцима састављене, код којих се ваља сетити, да и у најстаријим представницима дуговрстих песама основни тон сачињава — туга.

Као даља потврда тому, да најстарије епске песме произлазећи из дуге врсте понајпре дођоше деобом исте у две половине до осмосложнога стиха као метра народне епике, могла би се навести ова чињеница, што је и у бугарском народном песништву стих од осам слогова најобичнија мера стиха у епских песама. Крај тога налазим још врло често стих од десет слогова, али ми се чини, да он долази поглавито у таквим песмама, које по својој садржини српским са свим одговарају, тако да не знам, да ли појава ове мере стиха у бугарској епици не почива на млађој струји, која наступи, ако се и не узме баш као позајмица из српскога, али ипак под истим условима, као у српским народним епским песмама. Да се из бугарских осмосложних стихова лако могу саставити шеснаестосложне дуге врсте, само се по себи чини јасно; а изведену такву комбинацију нађох само код Миладиноваца у бр. 200. Али морам напоменути, да судећи по збиркама народних песама, бугарских које су преда мном, није још у сваком стиху савршено изведено начело утврђенога броја слогова. Не гледећи на збирку Безонова, јер ласно може бити да је рђаво записивана, али и код Дозона често наилажах на исте таке неједнакости, па и збирка браће Миладиноваца није са свим без њих, на пр. у бр. 17. код Дозона између 1[illegible]0 стихова у песме који су већином осмосложни па се налази неких 20 десетосложних стихова, 10 седмосложних, 7 десетосложних и 2 шестосложна; у истој збирци у броју 26 од 9·8 стихова неких 20 су деветосложни, исто толико седносложни, 13 десетосложних, а остали су осмосложни. Или у збирци Миладиноваца бр. 4[illegible]. имамо песму која броји на 138 стихова, који су махом осмосложни, па се између њих налази 7 десетсложних, 6 седмосложних, 2 десетосложна; у песми бр. 86, која је такође састављена из осмосложних стихова, ипак се налазе два седмосложна, и два деветосложна стиха, који одступају, али песма је непажњом још један пут наштампана под бр. 103, и ту су издаваоци само још један седмерац пропустили да одступи, а три су остала стиха поправљена т.ј. са малом изменом успостављен је потпун број слогова.

Од стиха:

И нош ѥ песемь пела. направљено је

И ношь си ѥ песень та пела.

Не може се питати, да ли су биле умесне оваке поправке школованих издавалаца: много бисмо се радије упознали у потпуном

опсегу са неправилностима, које би се могле тако назвати са нашега гледишта, јер би нам оне врло јасно расветлиле питање, како најзад постадоше данашњи стихови, везани за известан број слогова. (свакојако изгледа да се бугарске песме још у новије доба од прилике исто тако слободно креħу, као некада дуговрсте епске песме Срба и Хрвата по најстаријим записама, који су до нас допрли.

(свршиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Пре него што пређемо на проучавање књиге, којој је намењен књижевни преглед у овој свесци, сматрамо за дужност наспрам наших читалаца рећи неколико речи о овој рубрици нашега листа.

Када смо после српско-турских ратова решили се да наставимо издавање и уређивање нашега часописа, ми смо се пре свега постарали за сталнога сурадника, коме би поверили једну од најважнијих грана сваког књижевног ревија, то ј. књижевни преглед, и били смо срећни да нам се књижевник, на кога смо се обратили врло радосно одазвао, обећавши не само стално радити на књижевном прегледу „Отаџбине“ коју он називаше „нашим“ листом, него нудећи да се његов хонорар употреби као први прилог за оснивање фонда из кога би се „Отаџбина“ издржавала.

Тај књижевник беше г. Андра Николић, тада професор у Чачку.

Истина ревност са којом нам је он испочетка слао своје реферате, не беше баш подударна с одушевљењем, са којим се он примио референства, јер је уредништво морало не само често писмено него кадшто чак и телеграфским путем опомињати свога сурадника, само да дотична свеска не изађе без књижевног прегледа — али уредништво је све то тумачило удаљеношћу референта од Београда, чамотињом која напада на наше младе књижевнике, „у внутрености“ где нема ни довољно књига ни друштва за измену мисли и т. д. и ако се уредништво старало по могућству да му пошље сваку књигу коју је он само потражио. С тога се уредништво надало да ће књижевни преглед његовог часописа постати обилатији и уреднији, чим се референат премести са службом из Чачка у Београд, али се у нади преварило, јер од како је г. Андра Николић стално у Београду престадоше његови реферати са свим, и ако их је непрестано обећавао. Уредништво се трудило да привремено замени радове г. Ни-

колића рефератима других писаца, али како он непрестано обећаваше да ће и даље радити, чим му то хитнији послови допусте, није могло поверити стално књижевни преглед другом референту. Тек када је публикован редакциони одбор „Рада“ видесмо посредно да нам не треба више рачунати на сурадништво г. Николића.

Нама ће бити мило ако г. А. Николић буде више радио, па макар у коме то листу било, јер је сваки његов рад добитак за нашу књижевност, и можемо се само радовати, што се његовој радној снази учинила „Отаџбина“ сувише мала, те је припомогао да се оснује још један књижевни рев', али држимо да „Отаџбина“ није ни чим заслужила, да је један сурадник, на кога се она потпуно ослонила за свој књижевни преглед, напусти не јавивши јој то ни једном речцом и излажући је прекору јавнога мњења, да не поклања довољно пажње своме књижевном прегледу.

Оволико смо морали рећи нашим читаоцима у име оправдања нашег књижевног прегледа у овој години.

Међутим уредништво се већ постарало за новог референта у овој грани свога часописа и имало је срећу да се тога посла прими г. Др. *Милан Савић* књижевник у Новом Саду, чије су књижевне критике с правом заслужиле симпатичку пажњу нашега јавнога мњења. Док нам не стигну његови први радови, ми ћемо покушати да га заступамо.

Уредништво

Рад, лист за науку и књижевност. *Власник и уредник П. Тодоровић.* У Београду 1881 год. штампа задруге и т. д. стр. 112.

Нама се чини да у српској књижевности није било много листова и часописа од којих је први број с већом — радозналошћу очекиван, него што се изгледало на први број васкрслога „Рада“. Тој радозналости било је не само литерарних већ чак и политичких узрока. Да разгледамо те узроке, и пошто је данас политичка грозница главни карактеристични знак целокупног јавног живота у Србији, да и ми почнемо с политичним узроцима.

Као што је познато, политички орган наше радикалне странке, бранећи концесије, које је странка од својих начела морала да учини практичној политичкој борби, изјавио је, до ће своја *чиста социјалистичка начела* обрађивати у своме књижевном органу „Раду“. Према томе могло се мислити да ће „Рад“ бити књижевни орган примењене у радикализам социјалистичке странке. Не прође много, кад лицем на св. Симеуна Столпног ове године, на дан онога свеца, који је у подлиску „Самоуправе“ добио онаку жестоку лекцију

за његово силажење са »столпа« у поље грешне политике, изађе састав редакционог одбора „Рада“, изађоше имена, која су од тога дана небројено пута наштампана на последњој страни „Самоуправе“ као најжешће рекламе. Истина и у томе списку беше Пера Тодоровић, стари уредник „Рада“, у чији чист социјализам неће ваљда нико посумњати осем »Радника«, али опет, ко би смео рачунати у социјалисте једног Светомира Николајевића, који је по поверењу напредњака дошао у народну скупштину, где је своје политичарске и парламентарне мамузе стекао не на каквом социјалистичком, већ напротив на питању народносне спољне политике, изрекавши онако лако ону крупну реч да је кнез Михајло с народне заставе одсекао „оно парче на коме беше написана слобода изнутра“? За Гигу Гершића, који је био члан сваке нове политичке странке у Србији најпре либерал од 1858 год. па онда либерал из фузије између 1858 и 1868, па онда оснивач и сурадник “Видела“ дакле напредњак, за њега се нико не би зачудио баш и да постане социјалиста, јер човек који за 15 година службе са добром платом а сам самцит није кадар да осигура свој насушни хлеб од кајишара и њихових меница, тај би се могао у једном очајном тренутку ухватити и за сламку социјализма, па да му нико не замери; али — питаху се људи — од куд би „Рад“ могао бити социјалистички лист, кад у његовом редакционом одбору седи један *Др.* Лаза Докић, који је не само свагда био по начелима напредњак, него који је јавно потписао програм напредњачке странке као њен члан, па се чак и фотографисао као напредњак. И да се не узимљу у рачун други његови положаји у друштву, о којима није могуће да он не би водио рачуна, он по својим *начелима* никада не може бити социјалиста! Па онда, зар Никола Пашић, шеф једне озбиљне политичке странке, која је и својим програмом у „Самоуправи“ и својим радом у скупштини показала да је „regierungsfähig“, зар он да се почне на ново играти социјализма као деца солдати? Jamais de la vie! Узмите још J. Жујовића, најмудријег и најпрактичнијег младића у целој његовој генерацији, зар он да се манифестира као социјалиста пре него што је постао професор велике школе, још као студенат? И то не иде. Па онда, зар онако озбиљан лекар као што је Док. Лаза Пачу, који се искључиво посветио свом узвишеном лекарском позиву, зар он опет да буде социјалиста? За Андру Николића не би на послетку ни чудо било — alte Liebe rostet nicht — али да је чак и А. Алексић постао социјалиста, у то није нико хтео да верује.

И тако већина непартајичних људи т, ј. оних који су толико непрактични да не припадају ни једној од садашњих политичких партија у Србији, дођоше до закључка, да ће нови „Рад“ задржати из пијетета на спрам његовог бившег и садашњег власника и уредника само старо *име*, али да ће у ствари бити према своме редакционом одбору са свим нов лист, само за књижевност и науку. Ти људи замишљаху да је Пера Тодоровић узет само за администрацију листа, као вредан и практичан новинар, да држи коректуру да поправља језик и граматичке погрешке, ако би се случајно која поткрала, али да ће редакциони одбор бодро пазити да у лист не уђе не само никаква социјалистичка сињарија, него и никакав неразмишљен израз, који неби доликово онако озбиљним научарима и књижевницима као што су Николајевић, Докић, Пашић и Пачу.

Тек што се ово мишљење кристалисало, кад ал' изађе оглас тог истог редакционог одбора, да ће они претплатници „Рада“ који буду држали и „Самоуправу“ добијати „Рад“ за *читаву трећину цене јевтиније* него они који или по својим политичким начелима или финансијским околностима не могу бити у том срећном положају. Тај је оглас опет забунио људе, који сада већ не могаху са свим веровати да ће „Рад“ бити само књижеван и научан часопис кад се једној политичкој странци јевтиније нуди него свима осталим смртнима, који се можда толико исто интересују *за науку и књижевност* као и радикалци.

Ето од куда беше поникла политичка радозналост са којом је дочекан први број „Рада“ а сада да проговоримо коју и о литерарним узроцима те радозналости.

Пре свега ми врло добро знамо да ће се наћи људи који ће рећи да смо ми овај чланчић написали из редакторске сујевњивости („Brodneid“). Њих можемо уверити да ћемо ми онога часа чим „Рад“ или ма какав други књижевни часопис својом садржином учини да „Отаџбина“ постане излишна, престати с уређивањем нашег часописа, па макар он материјално сто пута боље стајао, него што данас стоји. Ми смо „Отаџбину“ покренули с тога што смо убеђени да је *један* добар књижеван реви *права потреба* и публике што чита, и самих књижевника; али чим би се појавио *бољи* журнал него што је до сада била „Отаџбина,“ ми би му врло радосно уступили место, јер би време и труд који сад улажемо у тај часопис позитавно могли *кориснијe за себе* употребити.

После ове примедбе да не би било неспоразумлења, нека нам се допусти да проговоримо коју о литерарним узроцима који су изазвали продужење „Рада“.

Логично може их бити само *два* : или потреба читалачке публике или потреба књижевника, који немају где да штампају своје радове.

Да видимо је ли макар који од та два узрока постојао кад се саставио садашњи редакциони одбор „Рада."

Ако се не варамо баш је Андра Николић доказао да књиге и књижевни часописи у српском народу не могу рачунати на већу публику од 500. Политичке и више могу, нарочито у наше доба дотерати до 1500—2000 па и то врло несталних претплатника, али књижевни листови и књиге ретко кад да имају више од 500 *купаца*. Остали читаоци хране своју душу у читаоницама или из позајмљених књига. То најзад за крајњу цељ сваке књижевности не би била никаква несрећа што неколико хиљада читалаца све чита бадава, кад би само оно 500 платиша могло и да подмири све најнужније трошкове литературе. У народу у коме само 500 људи плаћа књиге и часописе могао би, поред онога што издају фондови и држава, да егзистира само један књижевни ревиј. Међутим кад се конституисао садашњи редакциони одбор „Рада" ми смо на оних 500 читалаца-платиша имали сва периодичка научна и књижевна издања: „*Гласник ученога друштва*," „*Летопис матице српске*" „*Чупићеву годишњицу*". »*архив лекарскога друштва*" »*Отаџбину*," »*Јавор*," „*Побратимство*," »*Србадију*." Рецимо да је опстанак Гласнику, Летопису Архиву и Годишњици осигуран и без оних 500 претплатника, али последња три ревија и недељни књижевни лист упућени су једино на претплату оних 500. Зар то не беше доста и сувише за њих? Која грана науке и књижевности не беше заступљена у тим повременим списима? Каква беше потреба за још један научни и књижевни часопис?

Да није потреба самих књижевника?

Нама није познато да је и један књижевни или научни рад Светомира Николајевића. Гиде Гершића и Анте Алексића остао нештампан за то што се не би имало где штампати, или што их не би примили Напротив знамо да су редакције свију тих часописа сматрале за срећу да који од њихових радова донесу. Др. Лазић такође није могао осетити ту потребу, јер кад би он у опште био књижевник, он би могао стотинама табака наштампати у »Архиву лекарскога друштва« у коме је он сам уредник; када би хтео што да напише што не иде у оквир целокупнога лекарства, сваки српски часопис дочекао би га с раширеним рукама, јер он и онако не досађује много читалачкој публици својим научним и књижевним радовима. Што се тиче Николе Пашића, нама није било до сад по-

знато да је и он књижевник, али ако се он и на томе пољу осетио мушко, па му »Самоуправа« не би била доста мегдана, ми велимо да би он боље урадио да својим књижевним прилозима потпомогне »Побратимство« које се и онако пуни преводима, те би тако бар тај часопис добио свој raison d' être За Ј. Жујевића знамо да је написао једну геолошку студијицу, која му је отворила врата од велике школе, и више ништа. Ми се надамо да ће он бити вредан радник у науци, али за његове радове за цело не треба бољег органа него што је »Гласник« ученог друштва. Да л је Др. Лаза Пачу доиста књижевник или није, то је питање тако исто тамно као и оно дал је он социјалиста или није, у осталом то ће по свој прилици бити врло равнодушно за српску књижевност. Најзад Андра Николић за цело није имао потребе да оснива нов књижевни часопис, као што смо горе видели, осем ако је њему књижевност само средство, а цељ са свим нешто друго.

Дакле не беше ни једног од та два узрока. Па за што се онда саставио редакциони одбор „Рада".

То је питање занимало књижевнике, и то беше литерарни узрок радозналости са којом је очекиван први број „Рада", и многи су чак жалили што он није по обећању изашао 20 већ 24. Октобра.

Да видимо сада како је та радозналост задовољења, да видимо шта има у првој свесци „Рада." Он се преставља као »лист за *науку* и *књижевност*,« али то пише само на корицама, а у ствари он је и политички и политичко партизански лист, као што се сваки може уверити ко прочита „политичку хронику од Н. Пашића" која се поред најбоље воље не може уврсити ни у науку, ни у књижевност. Али да пројемо редом све чланке.

На првоме је месту песма »Раду« од *Вл. М. Јовановића*. Поред све натегнутости од које мора да страда свака тенденциозна „појезија" — ако се у опште то може рачунати у појезију, поред свију бацакања са „власничким бесом" „тиранским зором" „вишим заповестима" онде где им никако није место, поред свег ачења да је наша садашњост тек „колко толко« боља од наше (!) прошлости — поред свега тога могло би се рећи да је песма прилична кад не би имала последњу строфу ; ту се промолио социјалистички папак. Ту се пева како ће *рад* (надамо се да је замишљен и физички и умни) од овог данашњег света, у коме се још гладни и *жедни* пате докле други пресићени „кроз обиље шета", у коме се још „речи од истине крате" (?), где се једни још погурени боје а други над њима »заповедно« стоје, да ће вели песник рад од

тога тако још наопакога света створити „башту“ и „рајски плод“, у којој ће сви једно „бити“ зборити и мнити где ће свима бити животнога „рода“ (?), али где само „неће и богова“ бити. На кратко по тој строфи рад ће од садашњег „јадовитог јада“ начинити оно што се „жели сада“. Дакле социјалистичка појезија pur sang! Да песницима није слободно сневати рајску башту, и доба кад неће бити не само жедних већ ни гладних, које је мало теже задовољити кад још ни они не би смели замишљати да ће настати златно и анђелско доба када ће сви људи једно бити, једно радити, једно мислити, када ће дакле престати грозна борба за опстанак — онда би наопако било. Ми смо истина баш ове год. читали ту исту песму (т. ј. последњу строфу њену) у хиљаду варијација, као уводне чланке, подлиске, критике и т. д. али не мари, слатко је тако леп сан сневати, и ми, који смо нешто мало учили природне законе, ми можемо само да завидимо песницима, социјалистима и теолозима (јер је то донекле једно исто) што су они у том срећном положају да још и данас могу да верују у свој лепи сан о рају на земљи Благо њима.

Други је чланак „*Пред Шексаиром*“ од Свет. Николајевића.

(наставиће се)

ИЗ ПОЗОРИШТА

Видосава, трагедија у 5 чинова, написао Н. Ђорић.

Једна од најважнијих дужности сваког критичара је та, да буде на чисто са природом талента самога писца о коме реферише И ако би нам се могло пребацити, да је у овом случају са г. Ђорићем овакав покушај пренагљен и смео, ми ћемо ипак покушати, да саставимо себи слику природе његовог талента; јер смо уверени, да је дете отац човека и да из првих његових радова јасно провирују главни правци добрих или рђавих страна будућег мужа. Код нашег младог песника ова је претпоставка у толико основанија, у колико он по нашем мишљењу спада у ред оних људи. код којих је уобразиља доминирајућа способност. За овакове духове пак, процес развића и не постоји, или тако рећи, није могуће одмерити њихово растење. Они су у опште у зачетку исто онакови, као што ће целог свог живота бити. Њихов таленат засија, окрене се око себе и напрасном брзином диже се, као оно звезда, кад се промоли из облака Закон

поступности не постоји за њих, они су мезимчад ћуди природе. У њиовим познијим делима не упознаје се учињени напредак спрам ранијих радова, а њиова првенчад немају трагова оне неискусности и неспретности, која оличава почетнике. „Хафиз“ г. Ђорића, који је новосадска матица наградила, најбољи је оглед музе нашег младог песника; јер је овај његов епос права хиперболисана уобразиља и урнек ритмичке вештине. Ми бисмо се усудили тврдити, да би једино такав оквир био складан за његове урођене способности и да би само у њему слике његове маште могле искочити у правој светлости. Али изићи из тог опиљног, малог врта и пустити се у недогледно бурно море укрштаја људских страсти, у трагикомедију живота, први је корак настраном лутању. На крилима уобразиље он ће се моћи бацити као у „Хафизу“ у безкрајње сањарије, али чим стане ногом на попришште акције — драме — биће приморан да позове у помоћ вољу и све способности разума и размишљања. Г. Ђорић, рекли би, да се сад налази пред алтернативом, или да позове вољу у помоћ, или да се обдарен уобразиљом пусти, да га она бесвесно води по опчараним призорима природе. Ако се нисмо у нашој претпоставци преварили и обистини се наша слутња, да једино уобразиља даје живота његовим мислима; да је његов дух гибак и способан, да се уживи само у шаренилу спољног света, а тако питом и мек да га повлађује узбуђење и одушевљење, онда му је заман позвати вољу у помоћ. Та му се вила неће одазвати, Ни искуство, ни наука' ни расуђивање ни упоређивање, неће му помоћи да својом уобразиљоа овлада нити да је потчини. Једино што му могу помоћи биће то, да његовој уобразиљи даду извора за нове метаморфозе. У таком случају, њега ће свака слика заносити и он ће се са свим одати својој крилатој машти, која му неће слободу у ланце оковати, но која ће га пустити да слободно лети и у српској књиги сади опијајући лирички миомир. Не буде ли пак као што ми претпостављамо, и његов дух буде доиста тако силан, да господари уобразиљом и да позове вољу у помоћ, онда ћемо присуствовати једном од најређих случајева у животу духа људског; афинитету уобразиље и воље. У Европи, данас се само за једног смртног може рећи, да је спојио те две крајности, а то је Виктор Хиго. Многи је славољубиви таленат покушао да се успужа за њим, али су га на по пута издале снаге у бациле у лимб животарећих осредњих публициста. И ми, ма колико да нам је мила нада, да би г. Ђорић могао да споји те две крајности, не можемо се тако наивно обмањивати, да ће му олако испасти за руком да

постигне оно, за чим су толики таленти узалуд тежили. Његова је уобразиља и сувише субјективна, а да би могао примити на себе разноврстан карактер драмског песника, који мора да је лак и стварајући, који мора да угушује своје личне способности и убеђења и да на себе заборавља, да би се потпуно могао уживити у фикције које замишља, и створити се у личности којима оживљује позорницу. Из свега овога ми закључујемо, да г. Ђорића није нагнао какав свемоћни и неодклоними позив, да се посвети драми, него да је то више оно унутарње узбуђење за радом и — славом, које га је побудило, да се истакне као трагички песник. Само са такве тачке гледишта, моћићемо сазнати тајну несавршенства његових драмских покушаја; само тако моћићемо себи растумачити оне нелагодне утиске, које добисмо гледајући „Видосаву“.

Наша је публика примила ову трагедију више са осећајима особите симпатије према младом писцу, него ли према карактерима у њој насликаним. Већ сама та околност потврђује наше горње претпоставке но ми ћемо ипак за то покушати, да је критички пропратимо. Предмет „Видосава“, црпљен је из народне песме „Женидба краља Вукашина“. Ово' у колико је заслуга младог песника, у толико је још већа заслуга самих народних песама. Док су махом драмски класични писци свију културних народа били упућени, да позајмљују своје предмете из грчке, драматички већ ђенијално прерађене митологије, дотле се у српским народним песмама налазе грдни калифорнијски мајдани, који чекају свог Брет-Харта. Велимо, чекају, јер ни једна српска драма црпљена из српских народних песама, нема још у својим карактерима оне потпуне психолошке досљедности и истинитости, која се у драми тражи, него су то махом великим потезима нарисане силујете у разноврсним драмским системима. Не знамо како, али гледајући „Женидбу краља Вукашина“, учинило нам се, да у првим цокушајима вештине, за које се обично кваже да су несавршени. има више истине, укуса и деликатности, него ли у модерном песништву. Народна песма, као и грчка драма, не извијају много, него верни предању, описују у свој својој наготи и живости карактере. Клитемнестра има да убије Агамемнона; она то чини без немира и узбуне са ладним предомишљајем. Видосава једном подмићена обећањем Жура Вукашина:

> Узећу те за вјерну љубовцу
> Па ћеш бити госпођа краљица
> Прести свилу на златно вретено
> Свилу прести на свили сједити

А носити диву и кадиву
И још оно све жежено злато итд.
„Гледа књигу другу другу ситну пише“.
Ја ћу спалит крила јабучилу
Бритку ћу му сабљу затопити
Затопити оном сланом крви
Да се не да извадит из кора
Тако ћеш ти погубит Момчила.

Али г. Ђорић, као пажљив ученик француске драме уложио је грдне напоре, да спреми срце Вилосавино на такав злочин Он је распирио у њој све могуће и немогуће страсти: љубав, лакомост, кајање, свирепство и кроз маглу стотину других душевних порока, он је спрема, да изврши своје недело. Осим тога он је верно традицији француског театра, створио Вукашину једног повереника његових злоковорних дела и предузећа, по подобију Нероновог Нарциса и пустио га, да као сатана — змија заведе и обнесвесне лакоумну Видосаву. Овом поверенику, и ако нема оне византијске мудрости Стеријиног „Теофила Логотета“, не може се ипак одрећи интригантски тип. Али и тај тип није до краја сљетствен; јер се при завршетку игре метаморфозира у другу једну неизбежну личност француске драме. Ове су личности махом стојички или доброћудни ментори младих Кнежевића, који завршују игру са дугачком причом по примеру Расиновог Буруса (у Британику) и Терамена (у Федри). Да је Латинчићу, мање него иком доликовала та прича, могао је млади песник прочитати и сам у очима гледалаца његове Видосаве. Али г. Ђорић, трудећи се ваљда да спољност и јединство француске драме сними похвалном верношћу, заборавио је најглавније, а то је, да карактер његове јунакиње не сме имати више од једне страсти и да главну пажњу треба обратити, да та страст и само она у свима својим нијансима буде стожер, око кога се све остало креће. Ми још нисмо на чисто с тим, какав је карактер Видосавин; она нам не улива ни сажалења, ни грозу. Претерана превртљивост њених осећаја, оставља нас, што је још горе, равнодушним; а ово ни под којим условима не сме бити. Она мора бити „Бог или ђаво“; у средини нема јунака. Француски драмски систем, у колико има добрих, у толико има и својих рђавих страна. Да се г. Ђорић није тако тесно њега држао и да се је отргао оне строге пристојности, која не дозвољава да се уђе у детаљно описивање домаћег живота, он би ушавши са нешто археолошке спреме у кућу средњевековних српских властела, нашао на слике карактере класичке лепоте и можда би добио дубљи и повољнији

поглед у моралну историју жене у опште, а српске на по се. У Момчиловој кући он би тад морао застати као окамењен пред најсветлијом појавом женске чедности и милоште, пред јеном девојком, с којом се једина Касандра упоредити може, пред Јевросимом Да је г. Ђорић контраст снаје и заове извео верно по народном предању, ми би поред бајног постида и безграничне сестринске љубави матере Краљевића Марка, заборавили на лакоумну и превртљиву Љубу Момчилову. Било би нам тако исто појмљиво, за што је Вукашин одгурнуо у одсудном часу од себе, ону, што је за њега своју част и срећу жртвовала и драма би тако психолошки расветлила праву цељ народне песме. »Женидба краља Вукашина«. Али Латинчић са његовим више него несносним поругљивим повторавањем речи: жена, и Вукашин као *заручник* у часу, кад се још пуши крв онога, кога је његова заручница љубила више свега на овем свету; онога, коме је он прострелио срце у часу кад га она мишљаше избавити прегоревањем свога најлепшег накита, косе на глави; онога, коме је он отргао из наручја љубу, коју љубљаше свом снагом јуначкога срца, то су доиста моменти, које не трпи ни једна драма и који могу да утуку у најоптимистичнијег срца сваку клицу вере у врлину, понос и љубав. Видосава, онаква, као што ју је наш млади песник замислио, спада у циклус оних енигматичних ретких жена, које су врло сложени производ прастаре потчињености женскиња у чију је душу и срце, једини Шекспир дрзнуо да погледа. У српским народним песмама карактери Видосаве и Јерине су ретки и губе се у правом »низу бисера« Јевросиме, Косовке девојке, Љубе Тодора од Сталаћа, Јакшићеве Анђелије итд. За то би с правом могли од наших драмских песника тражити, да нас дигну у регионе Српских »Пирвана« и да се окану маркетендирања српских жена. —

Г. Ђорић унео је у »Видосави« један ефекат енглеске драме: Суђенице. Ми му само честитати можемо, за овај сретни проналазак његове уобразиље, јер је у дивном песничком складу са легендарном маглом око Дурмитора и страовитом, леденом пустоши око Пирлитора. Но ипак мислимо, да би с погледом на народно предање, као и на саму драмску технику требало, да се њнов састанак одреди у почетку радње као нпр. у Макбету. Јер тиме, што се оне при крају игре појављују и чине се невеште свему што се десило, греши се прво о народно предање, које тврди, да су оне на стотину година напред знале, шта ће се догодити, а друго оне су сасвим излишне у оном чину, у ком се по драмској техници мора цео заплет размрсити. У почетку пак оне би биле добро

дошле, да се као невиђени дуси умешају у судбу и кују завере противу јунака ове драме, чиме би се у неколико постигло то, да би се слабост Видосавина и худа срећа Момчилова, могле приписати надземној сили злих духова, и за њих могло придобити оно призрење и саучешће, које је прописано у свакој иоле бољој драми.

Г. Ђорић изабрао је у Видосави познату и много употребљену форму француске драме и на овој копији уверени смо, да би му и најстрожији француски критичар признао велики таленат. Али ова форма у колико нас у врлим подвизима младости опчарава, у толико она у зрелом расуђивању реалног живота губи за нас сваки чар својих лепих стихова и изгледа у њој све претерано, помпезно и — детињасто. При свој слаткој мелодији њених стихова, пробуђује се ипак нешто у нама, што нас уверава, да у такој форми није истине, да је то истина неки особени језик, пун звучности и чистоће, који приличи другој врсти песништва, али који није прост и природни израз истинитих страсти, обичаја и животне борбе. Увиђајући и сами немили задатак критичара, жао нам је што не мадосмо при руци »Видосаву« да би строгост критике са драмског гледишта могли у неколико ублажити са цитатима особите лиричне лепоте, којих у њој у сваком ступцу имаде. Но тешимо се, да би то било излишно; јер смо уверени, да је г. Ђорић за кратко време овог обилатог песничког рада стекао познаника свуда где се год српска књига чита.

Завршујући ову критику не може нам се на ино, а да се не захвалимо г. Јовановићу (Момчилу) г-ђи Гргуровој (Видосави) и Мици Поповићевој (Јевросими) који су топлом својом игром сачували дивну дикцију ове трагедије.

БИБЛИОГРАФИЈА.

Sundečić J. Slavjanski dom, tri najnovije domoljubne pjesme — —. Na korist jednog siromašnog učenika.) Tiskom D. Pretnera u Dudrovniku. 16-na. стр. 16 — «Срп. Коло» 1881 бр. 16, стр. 292.

Tomić E. J. Barun Franjo Trénk. Pučki igrokaz u četiri čina. Napisao — — Igrokaz, odlikovan semaljskom nagradom, dosudjenom po Matici hrvatskoj U Zagrebu tiskara podružnice, C Albrechta. 1881. стр. 127. — «Vienac» 1881., бр. 29., стр. 462,